

БЗ.98473
К39
810(075.2)

Л. М. КІЛІЧЕНКО П. Я. ЛЕЩЕНКО
І. М. ПРОЦЕНКО

УКРАЇНСЬКА
ДИТЯЧА
ЛІТЕРАТУРА

МАМОНОВО

ХХРАИНСЬКА
ДУМТЯРЧА
АЛТБРАТХУРА

Л. М. КІЛІЧЕНКО, П. Я. ЛЕЩЕНКО, І. М. ПРОЦЕНКО

II
УКРАЇНСЬКА
ДИТЯЧА
ЛІТЕРАТУРА

*Допущено Міністерством освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів педагогічних інститутів спеціальності
«Педагогіка і методика початкового навчання»*

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1979

ББК 83.98я73

8Ю

К39

Пособие создано на основе программы по детской литературе для факультетов педагогики и методики начального обучения и состоит из таких разделов: введение, устное народное творчество для детей, украинская детская литература дооктябрьского периода, украинская советская детская литература.

Предназначено для студентов педагогических институтов, где читается курс детской литературы. Может быть использован и учителями школ в их практической деятельности.

Посібник створено на основі програми з дитячої літератури для факультетів педагогіки та методики початкового навчання і складається з таких розділів: вступ, усна народна творчість для дітей, українська дитяча література дожовтневого періоду, українська радянська дитяча література.

Призначений для студентів педагогічних інститутів, де читається курс дитячої літератури. Може бути використаний і вчителями шкіл у їхній практичній діяльності.

Редакція літератури з філології та педагогіки.

Зав. редакцією *В. Г. Петік*.

К $\frac{70202-425}{M211(04)-79}$ 348.79 4603010000

Вступ

**Дитяча література —
могутнє знаряддя
комуністичного виховання**

Коли чотирьох радянських солдатів, занесених волею стихії у відкритий океан, запитали, що допомогло їм вистояти у двобої з грізною природою, залишитись людьми перед лицем смерті, серед різних факторів на одному з перших місць вони назвали книги, прочитані в дитинстві та ранній юності.

Є книги, що стають підручниками життя для цілих поколінь, мають особливо значний вплив на становлення переконань і поглядів людини. Яку величезну роль зіграв, наприклад, роман М. Чернишевського «Що робити?» у формуванні світогляду передової молоді XIX століття! Відоме свідчення юного В. Ульянов про вплив цього роману: «Він мене всього глибоко переорав». Максим Горький вважав, що всім кращим у собі він зобов'язаний художній літературі. «Любіть книгу, — закликав письменник, — вона полегшить вам життя, дружно допоможе розібратися в строкатій і бурхливій плутанині думок, почуттів, подій, вона навчить вас поважати людину і самих себе, вона окрила розум і серце почуттям любові до світу, до людини»¹.

Однею з найбільш романтичних професій, до якої прагнуть сьогодні і хлопці, і дівчата, є професія космонавта. Та готуючись підкорити Космос, чи знають вони, що Юрій Гагарін вважав книжку найкращим наставником, що Герман Титов взяв у політ томик Пушкіна, що в ніч перед стартом Андріан Ніколаєв читав вірші Лермонтова? «Книжки багато в чому формували мене і як людину, і як фахівця, і як комуніста, — писав Павло Попович. — Я дуже вдячний книгам — нашим вічним учителям».

Коли, рятуючи життя товаришів, гірничий майстер Владислав Титов прийняв на себе електричний удар у кілька тисяч вольтів і вижив «усім смертям на зло», знайшов своє покликання як письменник, чи не бачимо в цьому відлуння подвигу Миколи Островського і героя його книги «Як гартувалась сталь». У наші дні творчість мужнього шахтаря вчить життєвому подвигу і оптимізму.

Велика роль не лише в житті окремих людей, а й у дальшому суспільному прогресі тих книг, у яких різні покоління знаходять для себе важливі думки та перспективи. До них належать книги видатного державного і партійного діяча Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина». Читаючи їх, люди старшого покоління здійснюють подорож у свою молодість, ще раз проходять дорогами війни, черпають

¹ М. Горький про дитячу літературу. К., Молодь, 1953, с. 61.

у спогадах нові сили для активного життя, а молоді, і навіть зовсім юні, пізнають красу героїчного подвигу народу — патріота, велич творчої праці.

У системі комуністичного виховання підростаючого покоління важливу роль відіграє дитяча література — складова і невід'ємна частина загальної літератури. Сила впливу художньої літератури особливо велика в ранньому віці, коли переконання, смаки, характери ще тільки формуються, коли талановита книжка може залишити слід на все життя. Дитині, що робить перші кроки в пізнанні світу, підліткові, що прагне утвердитись як особистість, молоді, що шукає свої дороги, дуже потрібні книги, які готують до активного життя, ідеї та образи яких надихають на подвиг в ім'я Батьківщини, виховують добрі й красиві почуття. Саме такі книги, прострелені та залиті кров'ю, знаходили на ратних полях Великої Вітчизняної війни. Шлях до світового визнання багатьох учених та винахідників, творців мислячих машин, дослідників космосу і морських глибин починався з книг, прочитаних у дитинстві та юнацькі роки.

Відомо, з якою увагою ставився Карл Маркс до виховання власних дітей засобами поетичного слова. Коли вони були маленькими, читав уголос, розповідав або декламував напам'ять твори фольклору і літератури. Коли ж діти почали самостійно читати, К. Маркс і Женні проводили з ними бесіди про зміст книг, навчали обмірковувати прочитане. К. Маркс дбайливо відбирав для дитячого читання найзмістовніші твори, що мали освітньо-виховне значення: уривки з Гомера, Данте, Шекспіра, «Пісню про Нібелунгів», «Дон Кіхота» Сервантеса, романи Вальтера Скотта, Купера, поезії Шіллера, Гейне, Шеллі, Байрона, казки братів Грімм.

Справжній культ книги існував у сім'ї Ульянових. Батьки В. І. Леніна були зразковими вихователями і порадиниками своїх дітей, знали ціну художній літературі. У дітей виховувалися високі духовні запити, любов до знань, до літератури і мистецтва. Після Великого Жовтня В. І. Ленін чимало уваги приділяв проблемам виховання засобами художньої літератури, піклувався про дитячі бібліотеки.

«З глибокою повагою ставились К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін до дитини як такої. В дітях бачили вони майбутнє» (Н. К. Крупська). Звідси пильна увага до кращих надбань світової літератури, прагнення, щоб підростаюче покоління черпало з книг мудрість, вміння жити благородними, високими, чистими почуттями.

Швидкими темпами радянський народ будує матеріально-технічну базу комуністичного суспільства. Науково-технічний прогрес вносить величезні зміни в працю, побут, спосіб мислення людей. Але й у вік атома, космосу, кібернетики художня література залишається одним з найдійовіших видів мистецтва, яке служить могутнім засобом спілкування між людьми, допо-

магає пізнати себе і світ, виховує в душі прекрасних комуністичних ідеалів, дає естетичну насолоду. Як добре сказав М. Рильський у «Вірші в альбом»:

А я додаю: любити можна
Поезію в добу ракет,
Бо дивна річ, людина кожна
Якоюсь мірою поет.

Скептики твердять, що в епоху НТР художня книга втрачає свій вплив, їй на зміну приходить телебачення, яке найкраще відповідає віковій потужності швидкостей. Телебачення — велике досягнення науки і техніки, та немає підстав тривожитись за долю книги. Щороку виходить у Радянському Союзі близько двох тисяч назв одних тільки дитячих книг загальним тиражем більше як триста мільйонів, а їх все ще не вистачає, хоча цифри приголомшують своєю величиною. М. Білкун у статті «З книжкою насамоті» пише: «Приймач — приймачем, телевізор — телевізором, а книжка — книжкою. Книжка тим і відрізняється од приймача і телевізора, що... читач завжди зможе побути з нею насамоті. Читач — володар книжки і друг її. Вона завжди зачекає, дасть змогу «поласувати» словом, кілька разів прочитати один і той же абзац, повернутися назад, нетерпляче забігти вперед, зупинитися, замислитися, посперечатися в душі з автором, беззастережно погодитися з ним. Книжка терпляче чекатиме...» (Літературна Україна, 15 липня, 1977).

Виходячи з великого впливу художньої літератури на формування людини, Комуністична партія і Радянська держава постійно піклуються про її розвиток. «Радянська література і мистецтво, пройняті оптимізмом і життєстверджуючими комуністичними ідеями, — записано в Програмі КПРС, — відіграють велику ідейно-виховну роль, розвивають у радянській людині якості будівника нового світу. Вони покликані бути джерелом радощів і натхнення для мільйонів людей, виражати їхню волю, почуття й думки, бути засобом їх ідейного збагачення і морального виховання»¹. Це стосується і дитячої літератури — органічної частини всієї літератури.

Така велика увага надається у нашому соціалістичному суспільстві питанням виховання трудящих, розвиткові духовної і, зокрема, художньої культури, що це знайшло відображення у Конституції СРСР. «Держава дбає, — записано в статті 27, — про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня»².

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1977, с. 116.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977, с. 13.

На всіх з'їздах Комуністичної партії аналізуються досягнення і проблеми радянської літератури як важливого засобу виховання цілісної комуністичної особистості. Велику відповідальність у зв'язку з необхідністю комплексного підходу до справи комуністичного виховання поклав на художню літературу XXV з'їзд КПРС. Партійна теза про те, що «з просуванням нашого суспільства по шляху комуністичного будівництва зростає роль літератури і мистецтва у формуванні світогляду радянської людини, її моральних переконань і духовної культури», яка була висунута на XXIV і розвинена на XXV з'їзді Комуністичної партії, має велике значення для подальшого розвитку всієї літератури.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії наголошується на естетичній функції літератури, бо завдяки «чудодійству мистецтва» справді художній твір має надзвичайний вплив на підростаюче покоління. Оцінка літератури і мистецтва не дається у доповіді окремо, а входить у розділ «Ідейно-виховна робота партії». У цьому визнання величезної ролі літератури в житті суспільства. Чотири провідні теми радянської літератури, відзначені в доповіді товариша Л. І. Брежнєва, органічно випливають із завдань комуністичного виховання. Тема партії — трудове виховання, тема Великої Вітчизняної війни — патріотичне виховання, тема моральних пошуків — моральне виховання, тема інтернаціональна і боротьба за мир — виховання інтернаціоналістських переконань, рис стійких борців за мир. Ці теми стали провідними і для дитячої літератури.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» сказано, що треба «постійно дбати про виховання високої ідейності, громадськості, розвиток творчої активності письменників, художників, музикантів, діячів театру й кіно, журналістів. Звернути увагу на створення нових значних творів літератури й мистецтва, які б талановито відображали героїчні звершення радянського народу, проблеми розвитку соціалістичного суспільства, разили наших ідейних противників»¹.

У радянській дитячій літературі є книги великої ідейної наснаги та виховного впливу. В них створені позитивні образи незвичайної сили. Захопивши увагу дітей, вони виходять із тісних сторінок на широти життя і як найвірніші друзі крокують поруч з юними читачами. Дітям близькі Тимур А. Гайдара, Пилипко А. Головка, Малишок Й. Лікстановна, Марко Завірюха і Люда Ананьєва М. Трублаїні, Крош А. Рібакова, Валя Бігунов В. Крапивіна... Діти їм беззастережно вірять, прагнуть їх наслідувати. Особливо захоплюють твори, де головні герої — ровесники читача, що прийшли з життя, в якому здійснили подвиг: Павлик

¹ Радянська Україна, 1979, 6 травня.

Морозов, Валя Котик, Зоя Космодем'янська, Гуля Корольова, Олег Кошовий...

В. Амлінський написав на документальній основі повість «Життя Ернста Шаталова». Його герой не здійснив таких подвигів, як Корчагін або Мересьєв. З дитинства безнадійно хворий, він в п'ятнадцять-шістнадцять років зрозумів унікальну цінність і сенс людського буття на землі. В цьому героїзм його короткого життя. Автор «Повісті про справжню людину» Б. Полевой так оцінив виховну силу твору: «Ернст Шаталов свій подвиг здійснив, моральний подвиг високого людського духа, яким було все його життя», книга «вчить молодих людей мистецтву жити яскраво, повнокровно, за будь-яких, навіть найтяжчих обставин».

Індійський письменник Мульк Радж Ананд у розмові про дитячу літературу вдався до чудового народного прислів'я: «Покажи, як ти виховуєш своїх дітей, а я скажу, що в тебе на думці». Ось тільки дві книги, видані в Америці — «Зброя», в якій на тридцяти шести сторінках графічно зображено тридцять п'ять убивств, і «Полювання на людей», в якій вбивств менше, всього п'ять, зате є збройні напади, варварські знущання над людиною, фізична розправа. Подібну літературу жахів деякі американські видавці і ті, хто стоїть за їхньою спиною, вважають найбільш відповідною для дітей, що ростуть в обстановці нарощування воєнного потенціалу. Під лицемірним лозунгом «всесвітньої дружби» проводяться й інші, не менш шкідливі ідеї. На міжнародному симпозіумі у Веймарі (1970), присвяченому питанню «Інтернаціональна тема в дитячій літературі», директор Будинку дитячої книги професор з НДР Гейнц Сваровський гостро критикував видану в ФРН великим тиражем повість «Борис» за ідеалізацію фашизму, за те, що читаючи її, не збагнеш, «хто з ким боровся і за які ідеали». Ось «гуманний» есесівський капітан обдаровує голодного лєнінградського хлопчика харчами і вже «Борис ласкаво думав про німецького командира. Де там він, бідолаха, лежить тепер біля кулемета? Якби замирення, він, Борис, охоче перебрався б до нього». «Яке блюзнірство! Яка брехня! — гнівно говорив професор.— І ще мають нахабство докоряти соціалістичній літературі в тенденційності! Ні слова про боротьбу радянського народу проти фашистських загарбників... Ні слова про жертви Радянського Союзу у тій, нав'язаній йому війні»¹.

Нашим ідеологічним противникам не подобається, що в радянській дитячій літературі є твори з гострим політичним забарвленням, яскраво вираженими громадянськими мотивами служіння Батьківщині, відданості величній справі побудови комунізму. Це передусім чудові книги про Жовтень і Комуністичну партію, про героїзм радянського народу у Великій Вітчизняній

¹ Ч а л и й Б. Міжнародна зустріч у Веймарі.— Весняні обрії, К., Веселка, 1971.

війні і мирному будівництві, про великих людей, про життя дітей у СРСР і капіталістичних країнах.

Радянський Союз послідовно здійснює програму миру, але, як відомо, боротьба у сфері ідеології не припиняється. Письменники стоять на передньому краї цієї боротьби. У нашій країні пропаганда війни забороняється законом, а там, де панує капітал, навіть дитячі пісеньки насичені чадом мілітаризму. Та захист Батьківщини для радянських людей — священний обов'язок. Турботою про майбутнє світу і всього людства пройняті сторінки багатьох дитячих книжок, які вчать солідарності з людьми доброї волі, непримиренності до ворогів миру і справедливості. «Вітання від Вернера» — «політична книга», так назвав Ю. Корінець свій роман на одній із літературних дискусій у ФРН: «І якщо... дитина після прочитання моєї книги зненавидить фашистів, стане гуманнішою, добрішою, зрозуміє, що комуністичні ідеали — це найкращі ідеї у світі, то моя авторська мета буде досягнута. Це і є моя політика».

Риси палких захисників Вітчизни виховують твори А. Гаїдара і С. Михалкова, С. Баруздіна і А. Алексіна, Б. Васильєва і Ю. Збанацького, Н. Думбадзе і В. Близнеця, Е. Рауда і В. Қа-ви та багатьох інших талановитих письменників.

Радянська дитяча література головне своє завдання бачить у вихованні патріотів-інтернаціоналістів. Пристрасною публіцистичністю у твердженні соціалістичного способу життя, глибоким громадянським пафосом, художньою виразністю у втіленні ідей інтернаціоналізму позначені твори А. Барто, С. Алексєєва, Х. Назіра, Н. Забіли, О. Іваненко, Ю. Семенова, Б. Чалого, О. Лук'янова, Ю. Яковлева, І. Шкаровської.

Важливою рисою багатьох талановитих радянських письменників є вміння говорити з дітьми про велике і важливе в житті суспільства і окремої людини.

Американські школярі з усією безпосередністю признаються, що вчинили важкий злочин під впливом прочитаної дитячої книжки. Як це жахливо, коли література проповідує людиноненависницькі теорії, ідеалізує насильство і тіньові сторони життя!

Основною ознакою радянської дитячої літератури є гуманістична спрямованість. Вона — важливий фактор ідейного, етичного та естетичного виховання.

Кращі твори дитячої літератури виховують любов до праці як єдиного засобу стати справжньою людиною, підняти Батьківщину до нових висот. І це дуже важливо, бо без трудового виховання неможливо успішно здійснювати ні політичне, ні моральне виховання. Основу соціалістичного способу життя становить творча праця. Не завжди вона є подвигом, але завжди має соціальну значимість, бо спрямована на здійснення великої мети — будівництво комунізму. Поки що небагатьом письменникам вдається показати дітям героїзм звичайної, щоденної праці, в якій є своя краса і романтика, справжній сенс життя. Загаль-

носоюзне визнання дістала відзначена Державною премією СРСР книга М. Дубова «Горе одному», в якій підліток, відчувши доцільність та осмисленість своєї праці, знаходить душевну рівновагу, починає вірити в себе.

Юний читач зустрічає сьогодні чимало книг, пройнятих тією особливою настроєністю, що викликає прагнення активного діяльного життя. Але ще не часто він знаходить серед літературних героїв таких, що стали б для нього ідеалом людини праці, чудовим прикладом працьовитості на все життя.

Великі виховні функції дитячої літератури, але не можна її зводити, як це буває деколи, до вузько утилітарної мети — до дидактики: «Треба допомогти дитині через мистецтво глибше усвідомити свої думки і почуття, ясніше мислити і глибше відчувати...» (Н. К. Крупська).

Учитель — завжди вихователь, незважаючи на те, в якому класі працює і який предмет викладає, чи має справу з молодшими, чи з старшими школярами. Ось чому він мусить бути добре ознайомлений з художньою, зокрема дитячою літературою. М. І. Калінін у промові на нараді вчителів-відмінників, скликаній редакцією «Учительской газеты» (28 грудня 1938 р.), відзначав, що художня література є одним з важливих засобів підвищення духовної культури людини, зміцнення її гуманістичних почуттів. «У художній літературі ви бачите людські типи в нескінченно різноманітних становищах, — звертався він до вчителів. — Тому знання художньої літератури — це майже ваш професійний обов'язок. Тому піднесення культури — це насамперед завдання художньої літератури. Вона найбільше збагачує людину, дає можливість (я кажу на підставі свого досвіду) рости людині, більше розуміти людей»¹. Поради М. І. Калініна актуальні і сьогодні.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії підкреслено, що найбільшим досягненням минулого шістдесятиліття є радянська людина. У формуванні морального обличчя цієї людини значну роль відіграла художня література, зокрема багатонаціональна дитяча література. Її шістдесятилітня історія — яскравий приклад становлення літератури, що є засобом виховання підростаючого покоління, могутнім знаряддям боротьби проти буржуазної ідеології і моралі.

*Керівна роль
Комуністичної партії
в розвитку літератури
для дітей*

Ішли важкі бої на фронтах громадянської війни. Та хоча всі сили молоді Країни Рад були спрямовані на боротьбу з контрреволюцією, Комуністична партія і Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним приступають до здійснення величких планів культурного будівництва. Знаменно, що уже 1 листопада 1917 р. у зверненні Народ-

¹ Калінін М. І. Про виховання і навчання. Вибрані статті і промови. К., Радянська школа, 1960, с. 230.

ного комісаріату освіти говорилося про запровадження загального обов'язкового безплатного навчання. Починався наступ на тяжку спадщину царизму — неписьменність. А разом з тим чекали свого розв'язання й інші важливі проблеми, і серед них: яким бути новому мистецтву?

Ще в 1905 р. у статті «Партійна організація і партійна література» В. І. Ленін говорив, що в соціалістичному суспільстві література буде вільною, бо «служитиме не пересиченій героїні, не верхнім десятком тисячам», що нудьгують і страждають від ожиріння, а мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»¹. Ця стаття поряд з іншими ленінськими працями з питань літератури і мистецтва стала теоретичною основою політики партії в галузі культури, партійного керівництва художньою творчістю. В ній уперше так чітко і пристрасно зазвучала ідея зв'язків літератури та мистецтва з політикою та життям, вперше доводилась до відома всіх програма партії в питаннях естетики, аналізувались контакти художньої практики і практики повсякденного життя. В працях В. І. Леніна закладені принципи наукового, цілеспрямованого впливу на художній процес, які й сьогодні визначають політику КПРС в галузі літератури. Надаючи великого значення художній творчості в збагаченні духовного життя народу, партія дбає про світоглядну озброєність письменників, про високу ідейність і майстерність їхніх творів і таким чином формує результати художнього процесу.

З перших років Радянської влади партія більшовиків дбала про створення художньої літератури, яка виховувала б у підростаючого покоління почуття колективізму, відданості справі побудови соціалізму. 17 лютого 1918 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття «Забута зброя». В ній прозвучали пристрасні, гарячі слова про великий виховний вплив дитячої літератури, про те, що забезпечення дітей книгами є загальнодержавною справою.

Величезна увага партії і особисто В. І. Леніна до процесу становлення нової літератури, боротьба за її партійну і народну спрямованість сприяли зростанню дитячої літератури як органічної частини всієї художньої творчості. Важливе значення для всього подальшого розвитку дитячої літератури мала історична промова В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді РКСМ (1920). Вважаючи одним з найголовніших завдань виховання освіченого, високоморального будівника комуністичного суспільства, В. І. Ленін гостро критикував вульгаризаторів марксистського вчення про культуру людства, засуджував теорії «пролеткультівців», що прагнули створити нове мистецтво на пустому місці, без критичного і творчого використання спадщини минулого. Письменники починають глибше знайомитися з класичною віт-

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 12, с. 97.

чизняною літературою, з творами для дітей зарубіжних авторів, що позитивно позначається на їхній власній творчості.

Проблеми дитячої літератури стають предметом обговорення на партійних з'їздах, нарадах. У 1922 р. XI з'їзд РКП(б) прийняв спеціальне рішення про видання творів, які протистояли б аморальній, бульварній літературі, що її друкували приватні видавництва Ситіна і Кнебеля, буржуазні дитячі журнали «Задушевное слово» і «Заря скаутизма». Ставиться питання про написання художніх творів, які мали б великий позитивний вплив на дітей. Вперше в історії нашої країни створення дитячої книги стає державною справою.

Особливо значимими для подальшого розвитку дитячої літератури були настанови, викладені в резолюції XIII з'їзду РКП(б) (1924 р.): «Треба приступити до створення літератури для дітей під пильним контролем і керівництвом партії, з метою посилення в цій літературі моментів класового, інтернаціонального, трудового виховання». Вважаючи дитячу літературу надійною зброєю в ідеологічній боротьбі, партія бачить її основне завдання в комуністичному вихованні підростаючого покоління, в залученні його до участі в будівництві нового суспільства.

Як документи виняткової ваги сприймаються і сьогодні постанови ЦК ВКП(б) кінця двадцятих — початку тридцятих років. У них викривались хиби й недоліки в справі виховання молоді, накреслювались шляхи перебудови всієї роботи з дітьми. В рішеннях партії та уряду з питань літератури і мистецтва, у спеціальних постановах про дитячу літературу («Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси», 1928 р., «Про видавництво «Молодая гвардия», 1931 р., «Про видавництво дитячої літератури», 1933 р.), у вказівках з питань радянської педагогіки і школи дано розгорнуту програму розвитку радянської дитячої літератури.

«Основним завданням юнацької і дитячої преси,— говорить ся в постанові ЦК ВКП(б) від 23 липня 1928 р.— повинно бути комуністичне виховання робітничої і селянської молоді, впровадження в юнацьке середовище бойових традицій більшовицької партії, залучення молоді через юнкорівський рух та інші форми організаційної роботи преси до безпосередньої участі в соціалістичному будівництві; виховання в ній пролетарської класової непримиренності в боротьбі з негативними явищами в галузі побуту і господарсько-культурного будівництва»¹. В постанові ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1931 р. про видавництво «Молодая гвардия» зверталася серйозна увага на те, щоб глибше і яскравіше відображати в художній літературі героїзм соціалістичного будівництва, участь молоді в ньому, перебудову суспільних відносин і нових людей — героїв соціалістичного будівництва.

¹ Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів. К., Вища школа, 1969, с. 117.

Видавництву запропоновано усунути недоліки, які мали місце в дитячій літературі того часу (ігнорування специфіки, запитів дітей, сухість викладу), посилити боротьбу з халтурою, що проникла під видом створення нової дитячої книги: «Дитяча книга повинна бути по-більшовицькому бадьорою, такою, що закликає до боротьби і перемоги. В яскравих і образних формах дитяча книга повинна показати соціалістичну переробку країни та людей і виховувати дітей в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Докорінно поліпшити якість оформлення дитячої книги та ілюстрацій, стежачи за тим, щоб вони не приводили до перекручення політичного змісту книги і до викривлення завдань художнього виховання дітей»¹.

Постанови Комуністичної партії про дитячу літературу стали методологічною основою всієї роботи письменників, вони допомагали в їх ідейно-теоретичному зростанні, сприяли переборенню формалізму, вульгарного соціологізму та багатьох інших недоліків і вад. Не випадково дитяча література 30-х років досягла такого високого рівня розвитку. Розширилися її тематичні обрії, збагатився арсенал засобів художнього зображення дійсності, виріс ідейно-виховний вплив на дітей різного віку. У юних з'явилися свої улюблені книги і герої, що виховали безстрашних патріотів, які піднялися у грізні воєнні дні на захист Батьківщини.

У післявоєнний час з'являються постанови партії, що відіграли важливу роль у боротьбі з проявами українського буржуазного націоналізму, космополітизму, аполітизму та безідейності в літературі, свідчили про велику турботу Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток, зокрема, і дитячої літератури. Так, у постанові про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1946) ставилось перед письменниками завдання написати такі художні твори, які допомагали б державі правильно виховувати молодь, щоб нове покоління росло бадьорим, сповненим віри у велику справу побудови комуністичного суспільства. Наслідком уваги до проблем дитячої літератури був прихід до її лав багатьох талановитих письменників.

Особливо помітно піднявся рівень дитячої літератури у зв'язку з прийняттям Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (1969). В ній відзначалися великі успіхи, досягнуті в цій галузі культури: «В країні створена високохудожня багатонаціональна література для дітей, яка активно сприяє комуністичному вихованню підростаючого покоління. Вона завойовала широке визнання радянського й зарубіжного читача, зайняла гідне місце в культурному житті соціалістичного суспільства»². Вод-

¹ Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів. К., Вища школа, 1969, с. 119—120.

² Справочник партийного работника. Вып. 10. М., 1970, с. 245—246; Літературна Україна, 1969, 11 квітня.

ночас у постанові наголошувалося, що особливу увагу слід приділити виданню літератури для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, більш глибокій розробці питань теорії, історії і критики радянської дитячої літератури.

Постанови партії з питань літератури і мистецтва спрямовані на поліпшення ідейно-художньої якості і нерозривного зв'язку дитячої літератури з радянською дійсністю, з життям дітей, вказують шляхи подальшого її розвитку і впливу на виховання підростаючого покоління.

Важливе значення для поглиблення актуальності тематики дитячої літератури, підвищення її ролі в розв'язанні складних проблем навчання дітей, становлення їх характерів і взагалі формування всебічно розвиненої гармонійно особистості мають постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966), «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972). Ці постанови повернули письменників обличчям до сучасної школи. Поряд з цікавими, так званими «канікулярними» повістями, оповіданнями, віршами почало виходити все більше творів про шкільне життя дітей, їх навчання і підготовку до трудової діяльності на благо Батьківщини.

Глибокий резонанс у письменників викликала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 р. «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». Тема трудового виховання завжди займала чільне місце в багатонаціональній радянській дитячій літературі. Написано чимало книг науково-художнього характеру, віршів і оповідань про професії, героїв праці. Та найважливішим завданням дитячої літератури, яке постає у зв'язку з постановою партії, є психологічна підготовка підростаючого покоління до суспільно корисної праці, створення таких художніх образів, що втілюють одержимість діяльних людей, романтику сумлінної, якісно виконаної роботи.

З ініціативи ЦК КПРС проводяться всесоюзні та республіканські наради з питань дитячої літератури¹. Видатні діячі партії беруть участь у роботі письменницьких з'їздів, учительських форумів. Оцінка, яка дається у їхніх виступах творам дитячої літератури, піднімає авторитет книги, її роль у комуністичному вихованні підростаючого покоління. Так, у промові на Всесоюзному з'їзді вчителів (1968) Л. І. Брежнев відзначив: «У нас є чудова література для дітей, яка розвивається як невід'ємна частина великої радянської літератури. Тепер уже неможливо уявити дитинство без книг С. Маршака, С. Михалкова,

¹ Детально ці питання, а також ряд інших, що стосуються керівництва КПРС розвитком дитячої літератури, висвітлюються у розділі «Українська радянська дитяча література. Основні етапи її розвитку і досягнення».

К. Чуковського, А. Барто, М. Носова, юність — без книг Д. Фурманова, М. Островського, А. Гайдара, Л. Кассіля та багатьох інших талановитих письменників»¹.

Піклуванням про дальше зростання виховного потенціалу дитячої літератури проникнута промова В. В. Щербицького на ІУ з'їзді вчителів Української РСР (1977): «Учнівська молодь повинна мати своїх героїв — Корчагіних і Тимурів наших днів, з яких вона брала б приклад в усьому: навчанні, юнацьких мріях, твердості комуністичних переконань»². Справді, великою є потреба в книгах, що вчили б по-корчагінськи жити, а також таких, як «Тимур і його команда» А. Гайдара, що породила прекрасний тимурівський рух, який в нових умовах, відповідно новим завданням продовжують червоні слідопити.

Про піклування партії та уряду про дитячу літературу, визнання високого авторитету творців книг для дітей свідчить присудження їм Ленінської і Державної премії СРСР (С. Михалков, А. Барто, М. Дубов, А. Алексін), республіканських премій імені М. Островського (Ю. Збанацький, В. Козаченко, В. Бичко, Б. Чалий, Ю. Ярмиш) і Лесі Українки (Н. Забіла, І. Багмут, О. Іваненко, Ю. Збанацький, П. Воронько, В. Бичко, М. Познанська). За створення книг, що виховують молоде покоління в комуністичному дусі, чимало письменників нагороджено медалями А. С. Макаренка: А. Головка, П. Панч, М. Пригара, Ю. Ярмиш, І. Багмут, В. Бичко, П. Воронько, Н. Забіла, Ю. Збанацький, О. Іваненко, М. Стельмах, Б. Чалий, О. Гончар, В. Козаченко, П. Загребельний, В. Кава, Г. Бойко, В. Костюченко.

До боротьби за високоідейну художню книгу партія залучає комсомол. У резолюціях і рішеннях партійних з'їздів, в постановках з питань літератури, преси, освіти даються конкретні вказівки комсомолу, що він повинен робити в галузі дитячої літератури. Керований партією, комсомол виступає ініціатором багатьох заходів, що сприяють розвитку, популяризації літератури для дітей і юнацтва. Так, з метою посилення пропаганди радянської, російської і світової класики, творів видатних радянських письменників і поетів ЦК ВЛКСМ разом з Міністерством освіти СРСР та іншими зацікавленими органами прийняв у 1975 р. постанову «Про проведення літературних читань для молоді». Важливу роль відіграють тижні молодіжної і дитячої книги. В 1966 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову про присудження щорічних премій Ленінського комсомолу за кращі твори в галузі літератури і мистецтва, які розповідають про героїчні справи молодого покоління, його авангарду — комсомолу в боротьбі за будівництво комуністичного сус-

¹ Брежнев Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., Політвидав України, 1974, с. 177.

² Радянська освіта, 1977, 30 березня.

пільства. Серед нагороджених є і талановиті дитячі письменники, що створили яскраві образи піонерів.

Питання про розвиток літератури і мистецтва і їхню роль у комуністичному вихованні дітей і молоді розглядаються на з'їздах комсомолу, на пленумах ЦК ВЛКСМ (XI, XIII, XIV, XVII з'їзди комсомолу, II пленум ЦК ВЛКСМ «Про дальше поліпшення діяльності ВЛКСМ у керівництві Всесоюзною піонерською організацією імені В. І. Леніна» (1967) і т. д.). Виступаючи на XVIII з'їзді ВЛКСМ (1978), Л. І. Брежнев вказував на необхідність підвищити вимоги до стилю виховної роботи. Над його словами варто задуматися і дитячим письменникам: «Тут особливо нетерпимі прояви бездушності й формалізму. Час усім працівникам ідеологічного фронту покінчити з незжитою ще подекуди практикою механічного бездумного повторення прописних істин, із словесною тріскотною. Час зробити правилом — говорити з людьми простою і дохідливою мовою, писати, вкладаючи в кожную фразу живу думку і почуття. Це теж питання якості й ефективності, причому на такій важливій ділянці будівництва комунізму, як виховання нової людини»¹.

Завдяки партійному керівництву тісними стали контакти комсомолу з письменницькими організаціями. На VI з'їзді письменників СРСР (1976) секретар ЦК ВЛКСМ З. Г. Новожилова підкреслила, що «ленінський комсомол завжди спирався у своїй роботі на допомогу чудової, гуманної і мужньої дитячої літератури»².

Про що б не йшлося, чи то про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності, чи про діяльність піонерської і комсомольської організацій, чи про роботу бібліотек, громадських організацій, товариства охорони природи чи любителів книги, партія завжди наголошує на високому покликанні дитячої літератури, її ролі в розв'язанні проблем виховного характеру. І не тільки наголошує, а й закликає письменників, що пишуть для юного покоління, активніше впливати своїми творами на формування духовного світу майбутнього будівника комуністичного суспільства.

*Дитяча література
як органічна частина
художньої літератури.
Її своєрідність
і особливості*

Тривають суперечки навколо проблеми специфіки дитячої літератури. Є вона, ця специфіка, чи немає? Звичайно, є, хоча це зовсім не означає, що між літературою для дітей і літературою для дорослих пролягла висока мурована стіна.

Дитяча література підіймає ті ж проблеми, що й уся художня література, хоча у висвітленні їх є свої особливості.

¹ Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Співки Молоді. К., Політвидав України, 1978, с. 10.

² Детская литература. Сборник статей. М., 1977, с. 44.

Вона не зображає спеціально для дітей пропущене через фільтр життя, а справжню дійсність, тому багато дитячих книг відповідає естетичним запитам читачів різного віку. Це твори про минуле нашої Батьківщини, про Жовтень і громадянську війну, про Велику Вітчизняну війну і будівництво соціалізму, про великого Леніна і інших видатних людей, про країну дитинства і на шкільну тематику, твори фантастичного і пригодницького жанрів. Це твори Марії Прилежасої і Зої Воскресенської, Олеса Гончара і Миколи Дубова, Сергія Баруздіна і Юрія Збанацького, Володимира Кисельова і Ено Рауда, Анатолія Алексіна і Євгена Гуцала, Оксани Іваненко і Всеволода Нестайка й багатьох інших.

У дитячій літературі останніх років, зокрема тій, що адресована підліткам, все частіше проявляється інтерес до проблем, які раніше вважалися начебто не відповідними психології юного читача. Наприклад, тема кохання. А це почуття, як і всяке інше, треба виховувати. З-поміж творів для дітей назовемо такі, як «Дика собака Дінго, або Повесть про першу любов» Р. Фраермана, «Два капітани» В. Каверіна, «Дві любові» І. Варламової, «Голуба чашка» А. Гайдара, «Сонячне затемнення» А. Лиханова. Вся справа в тому, як писати на таку складну тему. Письменники ведуть чесну і відверту розмову з дітьми і дорослими. В їхніх творах знаходять художнє втілення складні життєві ситуації, проблеми, характери. Сучасну дитячу літературу неможливо зрозуміти у відриві від загальнолітературного процесу — поглиблення інтелектуальних пошуків. Незвичайно широкий діапазон інтересів сучасної дитини, в який входить і політика, і космос, і кібернетика, знаходить своє зображення у дитячій літературі.

Для сучасної дитячої літератури характерна зміна традиційних форм і методів дидактики. Найголовніше в ній, як і в літературі для дорослих, гуманістична спрямованість. Героєві дитячої літератури не раз властива складна духовна структура. Письменники виявляють посилений інтерес до його внутрішнього світу і психології.

Дитяча література, як і вся художня література, пробуджує соціальну активність юного читача, розвивається у руслі того ж творчого методу — соціалістичного реалізму, народність і партійність — її основні ідейні засади. З однаково високими категоріями підходимо до оцінки художнього рівня твору, незалежно від того, кому він адресований — дорослому чи дитині. У дитячій літературі розвиваються ті самі роди, види й жанри художніх творів, що й у всій літературі.

Та разом з тим дитяча література має свої особливості, за які Горький називав її «великою державою» з суверенними правами і законами. Дитяча книга повинна бути написана з урахуванням інтересів і захоплень дитини, її підвищеної емоційності і гостроти реакції на події, безпосередності сприй-

мання навколишньої дійсності. Головна риса власне дитячої літератури — органічне злиття мистецтва і педагогіки. Звичайно, дитяча література не є різновидністю дидактичних прийомів. Це своєрідний вид мистецтва слова, що ставить своїм завданням всією системою образів та ідей впливати на виховання підростаючого покоління¹.

Специфіка дитячої літератури зумовлюється віковими особливостями читачів, адресується дітям певних вікових груп. Сучасна педагогіка, виходячи з анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей, розрізняє чотири основні вікові етапи в розвитку дітей: дошкільний (від 3 до 7 років), молодший шкільний (від 7 до 11 років), середній шкільний (з 11—12 до 14—15 років) і вік ранньої юності або старший шкільний вік (від 15 до 18 років). Звичайно, цей поділ умовний, тому і в дитячій літературі не завжди можна провести межі між віковими групами.

Дошкільнята мають ще дуже елементарні уявлення про навколишній світ. Вони черпають інформацію з розповідей батьків, вихователів дитячих садків, з кіно і телебачення, а також книжок, з яких дізнаються про багатогранність життя, про особливості тваринного і рослинного світу, різноманітні явища природи. Розширюючи кругозір дитини, її уявлення і знання, дитяча книга (в основному це казки, маленькі вірші, оповідання) знайомить з найважливішими суспільно-політичними подіями, з традиційними і революційними святами, а, основне, виховує почуття, естетично збагачує.

Книжка для дітей дошкільного віку повинна мати цікавий, захоплюючий сюжет з динамічним розгортанням подій, веселими сценками і колізіями. Вимога простоти і доступності мови аж ніяк не пов'язується з примітивністю лексики, збідненням поетики. Це має бути літературна мова без штучних новотворів і сюсюкання. Зважаючи на те, що книжка для дітей дошкільного віку розрахована на запам'ятовування, вона мусить бути добре, із смаком ілюстрована. Дитину приваблюють передусім малюнки, завдяки яким вона краще сприймає зміст. Ось чому серед книг для дітей цього віку переважають книги-іграшки і книги-малюнки, де ілюстрації займають значно більше місця, ніж текст. Діти дошкільного віку, особливо ті, яким «від двох до п'яти», люблять віршовані казки і оповідання про природу, про різні види людської діяльності, твори найрізноманітніших жанрів, які давали б відповідь на «сто тисяч чому»!

Книги для дітей молодшого шкільного віку відзначаються ширшою й складнішою тематикою. В них більше уваги надається

¹ Детальні проблеми специфіки дитячої літератури розглядаються у посібнику: Советская детская литература. /Под ред. В. Разовой. М., Просвещение 1978, с. 14—25.

соціальним явищам, подіям у житті нашої Вітчизни й зарубіжних країн.

Крім казок, діти цього віку охоче читають байки, вірші й оповідання класиків і сучасних письменників, твори на історичні теми, пригодницькі й популярні книги про науково-технічні досягнення. Діти молодшого шкільного віку захоплюються книгами морально-етичного плану, з яких дізнаються, що таке добре, а що погано. З особливим захопленням діти молодшого шкільного віку читають доступну їм історико-документальну літературу про героїчне життя робітничого класу, про легендарні подвиги героїв-підпільників, захисників Великої Жовтня, про В. І. Леніна, про звитяжне життя Чапаєва і Щорса, Павлика Морозова і Валі Котика, Павки Корчагіна і молодогвардійців, героїв фронту й мирних буднів. Книги такого характеру допомагають закладати основи марксистсько-ленінського світогляду, виховувати високі моральні якості радянської людини: любов до свого народу, Комуністичної партії, Вітчизни.

Поезія для найменших і дітей молодшого шкільного віку відзначається своєрідністю поетики. К. Чуковський виклав основні її принципи в тринадцяти заповідях у книзі «Від двох до п'яти». Їх сенс у тому, що все написане поетом повинно легко перекладатись на мову графіки, що поезія мусить мати ігровий характер, бути позначеною частою зміною ритмічної структури (особливо рекомендований віршовий розмір — хорей). К. Чуковський застерігав проти засилля епітетів, які надають поезії описовості, тоді як дітям необхідні відчуття руху, дійовості. Звідси вимога дієслівної поетики.

Для творів будь-якого жанру неабияке значення має побудова сюжету (динамічний розвиток, гострота і напруження), яскрава образність викладу, милозвучність мови.

Величезну роль у сприйманні книжки дітьми молодшого шкільного віку мають ілюстрації. Коли вони органічно пов'язані з текстом, то ще більше посилюють образність викладу. Талановито оформлені книги такими художниками, як О. Кульчицька, М. Приймаченко, С. Караффа-Корбут, Ю. Крига, М. Компанець та ін.¹

Книги для підлітків (дітей середнього шкільного віку) відзначаються багатством тематики, жанровою розмаїтістю. Підлітки захоплюються науково-фантастичними творами (Ж. Верн, Г. Уелс, О. Беляєв, В. Владко), пригодницькою літературою (Ф. Купер, В. Скотт, М. Рід, Д. Дефо, М. Міклухо-Маклай, В. Арсенєв, А. Гайдар, М. Трублаїні). Їх цікавлять теми дитинства й життя школи (Л. Толстой, Марко Вовчок, М. Коцюбинський, В. Короленко, І. Франко, А. Чехов, М. Горький,

¹ Про мистецтво ілюстрації в книзі для дітей див. у посібнику: Детская литература /Под ред. А. Терновского. М., Просвещение, 1977, с. 392—421.

А. Гайдар, О. Донченко, О. Копиленко, Н. Забіла, О. Іваненко, Ю. Збанацький). Діти середнього шкільного віку люблять читати твори на історичну тематику, художні біографії видатних діячів, вчених, професійних революціонерів, науково-популярні книги. Їх приваблюють цікаві подорожі, вольові герої. У них уже вироблені певні критерії оцінки художнього твору. З точки зору технічного оформлення література для дітей середнього шкільного віку мало чим відрізняється від книг, призначених для дорослого читача.

Чи є спеціальна література саме для підлітків і юнацтва — така проблема обговорювалася на Другому пленумі правління спілки письменників СРСР (1977). Так, є, говорив у своїй доповіді С. Михалков. Вона існує, як існують у школярів-старшокласників і учнів ПТУ свої проблеми. З визначенням поняття дитячої літератури (для дошкільнят і молодших школярів) завжди була певна ясність — це та література, що створена спеціально для дітей і та, що міцно ввійшла в дитяче читання з літератури для дорослих. Що ж до спеціальної літератури для підлітків і особливо для тих, хто вступає в пору юнацтва (старший шкільний вік), то не раз висловлювалась думка, що потреби в її створенні немає, бо література для дорослих може запропонувати ряд цікавих книг для такого віку.

Видатному педагогу В. О. Сухомлинському належить афоризм про те, що дитина пізнає світ, дивуючись, підліток, захоплюючись і обурюючись, юнак, утверджуючись і одухотворюючись. Не випадково Л. Толстой назвав свою трилогію «Дитинство, отрочтво, юність». Розділи науки, що вивчають розвиток людини (тут і психологія, і медицина, і педагогіка, і соціологія), говорять про складність підліткового віку, коли людина вже не дитина, але ще не доросла. Тому так потрібні книги, в яких знайшли б відображення вікові бурі, конфліктні ситуації, книги, цнотлива відвертість яких в розмові на будь-яку тему громадського чи суто особистого характеру робила б їх необхідними для підлітка і юнака. Під впливом художньої літератури в читачів цього віку пробуджується інтерес до самостійної творчості, вони починають пробувати свої сили в літературі. Вчителі повинні цікавитись літературним розвитком своїх учнів, дбати про те, щоб допомогти справді талановитій юні знайти своє місце в житті.

Таким чином, дитяча література — це та література, яка відповідає рівневі дитячих знань, їхньому життєвому досвіду, психологічному розвитку і має свої жанрові та художні особливості, відповідну тематику й технічне оформлення. Дитяча література допомагає юним читачам краще усвідомити велич нашого часу, пізнати героїчне минуле, розширює загальний кругозір, збагачує новими знаннями, розвиває мову й художні смаки дитини, вчить чесності і наполегливості, мужності і

стійкості, готує нашу молодь психологічно й практично до участі в комуністичному будівництві, в створенні матеріальних і духовних цінностей.

До дитячої літератури належить ряд творів усної народної поезії (казки, пісні, приказки, загадки), які мають велике освітньо-виховне значення. Її систематично поповнюють твори художньої літератури для дорослих, починаючи від «Робінзона Крузо» Д. Дефо, «Подорожей Гулівера» Дж. Свіфта, «Хатини дядька Тома» Бічер Стоу, «Горбоконики» П. Ершова, «Тараса Бульби» М. Гоголя і до творів письменників радянського часу: М. Шолохова, О. Фадеева, П. Тичини, О. Гончара, М. Стельмаха, М. Служкіса.

Та найбільшу питому вагу дитячої літератури становлять твори, спеціально написані для дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей розвитку, їхніх запитів і життєвого досвіду. Ці твори, власне, становлять основний фонд дитячої літератури і є предметом розгляду в підручнику.

Наукове дослідження і вивчення дитячої літератури. З давніх пір дитячу літературу розглядали як важливий засіб навчання і виховання. Напевно, вперше теоретичне обґрунтування необхідності

Проблеми теорії, критики та бібліографії створення дитячої літератури дав видатний чеський педагог Ян Амос Коменський у книзі «Велика дидактика».

Спочатку дитяча література ототожнювалася з навчальною (підручниками). Не зразу відбувся процес перетворення її на самостійну галузь мистецтва, поступово осмислювались її органічні зв'язки з усією художньою літературою. Але як тільки дитяча книжка відокремилась від підручника (в Росії це трапилось у XVIII—XIX ст.), з'являються перші спроби її наукового дослідження, визначення специфічних особливостей, що випливають з освітньо-виховних завдань.

Революційні демократи, ведучи боротьбу з самодержавством, включали в свою естетику й виховання майбутньої людини, вільної від впливу рабської ідеології, яку насаджував царизм. Тому проблеми дитячої літератури були складовою частиною всієї їхньої ідейно-політичної платформи.

Відстоюючи реалізм і народність у літературі для дітей, В. Г. Белінський вважав дитяче читання важливим чинником у вихованні патріотизму: «Дитячі книги пишуться для виховання, а виховання — велика справа: ним вирішується доля людини». Дитячим письменником, писав Белінський, «треба народитися, а не зробитися», підкреслюючи цим не тільки своєрідність таланту художника, а й необхідність його глибокої обізнаності з особливостями дитини. Великого значення надавав Белінський художній формі дитячої книги як засобові втілення передових моральних переконань і глибокого відтворення різноманітних картин суспільного життя: «Дитячі книги повинні все передавати своїм маленьким читачам не

в' стертих сентенціях, не в холодних повчаннях, не в сухих розповідях, а в оповіданнях і картинах, повних життя і руху, повних натхнення, зігрітих теплотою почуття, написаних легкою мовою, вільною, грайливою, квітучою в своїй простоті,— і тоді вони можуть стати одною з найміцніших підвалин і найдійовіших засобів для виховання»¹. В. Г. Белінський написав більше як двісті статей, присвячених дитячій літературі, в яких дається оцінка художнім, навчальним, науково-популярним книгам. У своїх рецензіях і оглядах він теоретично обгрунтовує питання специфіки дитячої літератури, її значення у вихованні підростаючого покоління.

М. Г. Чернишевський особливо підкреслював суспільне значення дитячої літератури, яка, за визначенням критика, повинна глибоко розкривати суть життєвих явищ, виносити присуд суспільним порокам, бути «наставником», «підручником життя» для підростаючого покоління. Щоб виконати цю почесну місію, дитяча література «повинна давати їм різні знання, розвивати в них звичку мислити і підтримувати в них любов до всього прекрасного і доброго. Кожна хороша книга до деякої міри виконує всі ці умови»².

М. Г. Чернишевський розрізняв літературу наукову й художню, вказуючи, що обидві вони однаковою мірою важливі й корисні для юних читачів. «Деякі книги,— пише він в авто-рецензії «О. С. Пушкін, його життя і твори»,— мають головною своєю метою подавати розумові читача різні знання — це книги, що належать до так званої наукової літератури, наприклад, твори з історії, з природничих наук та ін.; інші книги пишуться з тим наміром, щоб діяти головним чином на уяву і серце читача, збуджуючи в ньому співчуття до доброго і прекрасного — це книги, що належать до так званої художньої літератури. Між корисними впливами, які роблять на читача книги того і другого роду, є дуже багато спільного; особливо подібні всі хороші книги тим, що обов'язково викликають у читачів бажання думати про те, що справедливе, прекрасне і корисне для людей»³. Для М. Г. Чернишевського, як і для В. Г. Белінського, важливою була досконалість змісту і форми дитячої книжки: «Художність полягає в тому, щоб кожне слово було не тільки на місці,— щоб воно було необхідне, неминуче і щоб якнайменше було слів. Без стислості нема художності». («Збірка чудес, повісті, запозичені з міфології»⁴.

¹ Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів. К., Вища школа, 1969, с. 5—6.

² Там же, с. 10.

³ Там же, с. 10—11.

⁴ Там же, с. 12.

Соратник і однодумець М. Г. Чернишевського М. О. Добролюбов боровся за реалістичну дитячу літературу, що виховувала б нову людину — борця за інтереси трудящих. М. Добролюбов прагнув провести в життя ідею народності у вихованні. У зв'язку з цим він високо оцінював ті твори, в яких змальовується життя народу. Тому й рекомендує для дитячого читання «Кобзар» Т. Шевченка, антикріпосницькі оповідання Марка Вовчка, широко пропагує у виховних цілях реалістичні твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, О. Кольцова, М. Некрасова, М. Огарьова. Він створює біографічну книгу про поета О. Кольцова — виразника дум і настроїв трудового селянства.

М. О. Добролюбов нещадно критикував моралізаторський тон тогочасної літератури для дітей, виступав проти самого характеру сімейного виховання у дворянському середовищі, яке породжувало обломовщину та інші негативні явища в суспільстві. Він ставив перед літературою завдання виховувати в дитини пошану до праці і людей праці, стійкість у боротьбі проти «пануючого зла». Дитяча книга, за переконанням критика, повинна сприяти правильному розвитку особистості дитини і її здібностей. «Не абстрактно-моральні сентенції, не фантастичні забобони, не зворушливе розглагольствування повинні тепер наповнювати сторінки дитячих книжок,— пише М. О. Добролюбов у статті «Вірші для дітей»,— у них треба подавати позитивні відомості про світ і людину, оповідання з дійсного життя, роз'яснення тих питань, які тепер хвилюють суспільство і зустрінуть теперішніх дітей зараз же, як тільки вони вступають в життя».

В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов заклали основи наукового вивчення дитячої літератури, її критики і теорії, розробили методику її дослідження, основні принципи якої залишаються прийнятними для радянської науки.

За розвитком дитячої літератури уважно стежив К. Д. Ушинський. Він написав велику кількість рецензій, в яких послідовно проводив думку, що головним завданням дитячої книги є прагнення викликати емоційне ставлення до знань, інтерес до пізнання світу, прищеплення навичок самостійного мислення.

Помітний вклад у розвиток дитячої літератури і її наукове вивчення зробив Л. М. Толстой, який любив і «дітей, і педагогіку». Він відстоював право дитячої літератури на реалістичне зображення дійсності, різноманітність тем, ставив питання про зв'язок дитячої літератури з педагогікою, вказував на необхідність тісних зв'язків етичного з естетичним у творах для дітей.

Українські революційні демократи Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, продовжуючи і розвиваючи традиції В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, вважали дитячу літературу зброєю в бо-

ротьбі з самодержавством, написали чимало художніх творів і статей про дитячу літературу, дбали про видання дитячої періодики.

Визначним критиком і теоретиком дитячої літератури виступає І. Я. Франко. Його статті «Женщина-мати», зокрема розділи «Лектура для дітей», «Громадські права академіків», «Байка про байку», «Учнівська бібліотека в Дрогобичі» розвивають думки російських революціонерів-демократів про завдання і покликання дитячої літератури, її роль у моральному вихованні. Як і російські революційні демократи, він гостро критикує реакційну дитячу літературу за консерватизм, голе моралізаторство, сентиментальність. Коли в сучасній йому літературі (70-ті роки XIX ст.) І. Франко не знаходить яскравих творів українських письменників, написаних спеціально для дитячого читача, він ставить питання про використання в дитячому читанні творів, написаних для дорослих, і сам здійснює їх відбір.

Важко переоцінити роль І. Франка в розвитку критики дитячої літератури, розробці її теорії. Зберігають свою цінність і в наші дні висновки видатного теоретика і практика дитячої літератури про те, якою вона повинна бути, його вимоги глибокої ідейності та художності, позитивного виховного впливу літератури на формування особистості.

Ще до Жовтня значну увагу приділяв проблемам літератури і дитячого читання О. М. Горький. Видатний пролетарський письменник розгортає активну видавничу діяльність, складає перспективні плани з кращих творів світового фольклору, російської і зарубіжної класики. Задумує видати для дітей серію біографій видатних людей.

Загострення класових протиріч суспільства кінця XIX — початку XX ст. відбилосся з усією силою на мистецтві та літературі. Передова література і педагогічна критика бореться проти дитячої літератури, яка виражала інтереси панівних класів, і виходила з того, що від дітей треба приховувати справжнє життя з соціальними суперечностями.

На третьому етапі російського визвольного руху формується пролетарська література, натхненна ідеями В. І. Леніна, його статтею «Партійна організація і партійна література». З того часу комуністична партійність стає найважливішим критерієм в оцінці художньої творчості. Все це не могло не знайти відображення в розвитку дитячої літератури, в теоретико-критичних виступах прогресивних діячів, зокрема таких, яким був буревісник революції Максим Горький.

У дожовтневий час були закладені основи теорії і критики дитячої літератури, зроблені окремі спроби наукового її вивчення («Детская литература» Н. В. Чехова, «Очерки детской литературы» и «Детская литература» В. П. Родникова). Російська революційно-демократична критика, як і прогресивна

література взагалі, а дитяча зокрема, росла і зміцнювалась у боротьбі проти реакційних течій і напрямів. Вона виробила широку програму розвитку і зміцнення реалістичних, справді демократичних позицій у дитячій літературі, боролась за її високий художній рівень і виховний вплив на підростаюче покоління. Під її безпосереднім впливом розвивалася теоретико-літературна і критична думка на Україні (І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції створила широкі можливості для розвитку дитячої літератури як важливого засобу комуністичного виховання підростаючого покоління. Основоположником критики і теорії радянської дитячої літератури виступає О. М. Горький. Всією своєю попередньою діяльністю письменника і критика він був підготовлений як до об'єктивної оцінки складних явищ літературного життя, так і до осмислення нових тенденцій у розвитку літератури для дітей. Керуючись рішеннями Комуністичної партії, Горький у ряді статей («Літературу — дітям», «Про теми» та ін.) ставить чітку систему вимог до дитячої літератури. Він закликає письменників відображати радянську дійсність, яка має стати важливим матеріалом соціального виховання дітей, водночас належну увагу звертати також на показ майбутнього, будівниками якого будуть юні читачі. Для подальшого розвитку дитячої літератури принципове значення мали теоретично обгрунтовані виступи Горького проти соціологів-вульгаризаторів, які хотіли знищити казку, заборонити класику, обмежити тематику дитячих книг. Немає жодного аспекту дитячої літератури, який не дістав би висвітлення в його критичній спадщині.

Між дитячою літературою і педагогічною наукою завжди існував тісний взаємозв'язок. Як у дожовтневий, так і в радянський час видатні педагоги часто виступають теоретиками і критиками, а не раз і творцями дитячої літератури (К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський).

Високо цінила дитячу літературу Н. К. Крупська. Читання книг, підкреслювала вона, позитивно впливає на якість шкільного навчання. Діти, які читають художню літературу, як правило, краще встигають з усіх дисциплін. Вони одержують необхідні навички до самостійної праці з книгою, глибше орієнтуються у змісті прочитаного, знаходячи відповіді на питання навколишнього життя. Книга, на думку Н. К. Крупської, потрібна дітям не менше, ніж школа. Н. К. Крупська прагнула до того, щоб дитяча література допомагала юному читачеві краще зрозуміти реальне життя. У статті «Про викладання літератури» вона писала: «Література — могутній засіб впливу на підростаюче покоління. Вона може допомогти йому зрозуміти життя людей, те, чим вони живуть, чим дихають, на-

вчити розбиратися в людях, розуміти, що їх хвилює. Література може навчити підходити до людей, впливати на них»¹.

Яка б не була досконала шкільна програма, вважала Н. К. Крупська, вона неспроможна дати обсяг всіх знань, необхідних людині в майбутньому. Ті знання, що їх одержують діти в школі, доповнюються і поглиблюються самоосвітою. Тому постійно доводиться звертатись до книг, щоб опанувати різноманітні наукові відомості. В численних працях (виступах, листах і рецензіях) Н. К. Крупська розглядає проблеми специфіки дитячої літератури. У статті «Про оцінку дитячої книжки» вона розвиває свої погляди на дитячу літературу і вікові особливості читачів, говорить про зміст і форму книг відповідно до різного віку дітей. Н. К. Крупська ставить високі вимоги до дитячих письменників у галузі художньої майстерності. Своїми теоретичними міркуваннями, порадами, рецензіями й виступами, зустрічами з письменниками й журналістами, працівниками дитячих установ, учнями й студентами Н. К. Крупська чимало зробила для становлення і розвитку дитячої літератури, її критичного і теоретичного осмислення.

А. С. Макаренко — автор славнозвісних художніх полотен «Педагогічна поема», «Прапори на баштах». Видатний педагог у своїх критичних працях порушує ряд питань, пов'язаних з ідейно-художнім значенням книг, що пишуться для дітей. У статті «Виховне значення дитячої літератури» висловлюється думка, якою повинна бути художня література для дітей: «Нашою метою, метою радянської дитячої літератури має бути виховання цільної комуністичної особистості»². Дитяча книга повинна не тільки давати читачам матеріал для пізнання дійсності, розвивати їхню уяву, позитивні риси характеру, а й відповідати їхнім запитам та інтересам. Дитяча книга, на думку Макаренка, має бути «яскраво життєрадісною», щоб викликати в дітей позитивні емоції, енергію, сміх,— риси, що визначають «силу характеру, його мажорність, його стійкість і колективізм».

Стаття «Стиль дитячої літератури» порушує питання своєрідності стилю дитячої книги. «Особливості, які відрізняють «дитячу» літературу від «дорослої»,— пише А. С. Макаренко,— полягають не в тому, про що розповідається, а в тому, як розповідається»³. Крім глибокої художності, реалістичної повноти зображення, яскравості, образності і емоціонального піднесення, дитяча література, підкреслює автор, мусить мати свої стильові особливості відповідно до віку дітей. Заслуговує уваги висвітлення А. С. Макаренко проблем теорії дитячої

¹ Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів. К., Вища школа, 1969, с. 130.

² Там же, с. 137.

³ Там же, с. 138.

літератури, що стосуються особливостей сюжету, композиційної побудови, системи художніх засобів і прийомів.

Відомо, якої великої ваги надавав художній літературі у вихованні громадянина видатний педагог В. О. Сухомлинський. Його праці «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Листи до сина» піднімають проблему ролі книги у формуванні особистості, містять списки рекомендованої літератури, що її обов'язково слід прочитати дитині, підліткові, юнакові. В них багато роздумів про те, якою повинна бути книга для дітей. В. О. Сухомлинського не турбує проблема створення дитячої літератури — така література вже створена зусиллями талановитих письменників, а турбує, чи залишає вона «глибокий слід у дітей», чи стає «школою емоційно-морального виховання»¹.

Багато вже написано про казку, народну і літературну, але теоретичні погляди В. О. Сухомлинського і практичні результати, досягнуті ним у вихованні дітей на казках, розширюють наші уявлення про цінність цього жанру в розвитку благородних почуттів і високих устремлінь маленьких громадян. У книзі «Серце віддаю дітям» є чудово написаний розділ «Кімната казки», в якому акумулюється теорія і практика виховання казкою. Заслужовують на увагу думки видатного педагога про створення класної дитячої бібліотеки, про необхідний мінімум книг, який у ній повинен бути. В оцінці того чи іншого художнього твору, що входить у дитяче читання, В. О. Сухомлинський постає вдумливим критиком і теоретиком літератури.

Важливим результатом науково-дослідної роботи в галузі дитячої літератури є видання підручників і монографій. У цьому відношенні значний позитивний досвід є в дослідників російської дитячої літератури. Назвемо підручники «Детская литература» (О. Алексеева, Є. Брандіс та ін., М., 1960), «Русская детская литература» (за редакцією Ф. Сетіна, М., 1972), «Детская литература» (упорядники Є. Зубарева, З. Пахомова, М., 1976), «Детская литература» (за редакцією О. Терновського, М., 1977), «Советская детская литература» (за редакцією В. Разової, М., 1978). Побачили світ підручники і нариси білоруської (Е. Гуревич), грузинської (І. Горгадзе), узбецької (П. Шермухамедов), туркменської (К. Тангрикулієв), латвійської (Я. Османіс) дитячих літератур. Про глибокий інтерес до проблем дитячої літератури свідчать дослідження синтетичного характеру В. Смирнової «О детях и для детей», В. Лупанової «Полвека», І. Мотяшова «Авторитет доброго слова», В. Разумневича «Книги на всю жизнь», Б. Панкіна «Время и слово», В. Воронова «И труд наш молод...», книги письменників С. Михалкова «Приметы времени», А. Барто «Записки

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах, т. 3. К., Радянська школа, 1977, с. 197.

детского поэта», С. Баруздіна «Заметки о детской литературе». В згаданих дослідженнях є цікаві спостереження, зроблені на основі фактів багатонаціональної радянської дитячої літератури. В щорічниках «Детская литература» (Москва), «О литературе для детей» (Ленінград), в журналах «Детская литература», «Литературное обозрение» дається аналіз історико-літературного процесу, оцінка новим книгам.

У книгах і статтях про дитячу літературу намічається тенденція до широких узагальнень на матеріалі національних літератур, вивчаються закономірності їхнього розвитку, проблеми взаємозв'язків і взаємовпливів.

Певні досягнення є і в справі вивчення шляхів розвитку української дитячої літератури. У 1963 р. видано підручник «Українська дитяча література» Д. Білецького і Ю. Ступака, в 1967 р.— підручник «Дитяча література», підготовлений групою авторів (Д. Білецький, Ф. Гурвич, І. Проценко, В. Савенко, А. Сафонова, Ю. Ступак). Двома виданнями (1962, 1969 рр.) вийшов дуже корисний посібник «Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів» (Упорядники Ф. Гурвич, В. Савенко).

Тенденції розвитку дитячої літератури досліджують: Д. Білецький, О. Єфімов, Л. Бойко, В. Дончик, В. Костюченко, Л. Маляренко, В. Неділько, А. Костецький, Т. Буженко, В. Брюховецький, Б. Чайковський, М. Наєнко, М. Слабошпицький. З'явилися монографічні дослідження творчості окремих письменників: М. Сиротюк написав про О. Донченка і М. Трублаїні, І. Заєць — про О. Донченка і І. Багмута, О. Килимник і П. Свідер — про О. Копиленка, Д. Шлапак — про Ю. Збанацького.

Дитячі письменники беруть активну участь у роботі критичного цеху, що позитивно впливає на розвиток всієї дитячої літератури. Н. Забіла, О. Іваненко, В. Бичко, П. Воронько, Б. Чалий, Ю. Ярмиш, М. Сингаївський виявляють глибокий інтерес до проблем теорії і практики літератури для дітей. Цікаві праці написали про Н. Забілу — В. Бичко, про О. Іваненко — І. Шкаровська, про О. Донченка — В. Малик, про П. Воронька — Л. Горлач, про В. Бичка — Б. Чайковський. З'явився літературно-критичний нарис Ю. Ярмиша «У світі казки».

У справі розвитку критики дитячої літератури позитивну роль відіграють збірники і літературно-критичні альманахи «Весняні обрії» (1968, 1971, 1972), «Час, діти, література» (1969) і «Література, діти, час» (1976, 1977, 1978).

Проблеми дитячої літератури знаходять висвітлення на сторінках «Літературної газети» і «Літературної України», «Учительської газети» і «Радянської освіти», «Комсомольської правди». Зокрема, плідною була дискусія «Юноше, обдумуюшому життю», що її організувала «Літературная газета»

(1976). Активізувала діяльність критиків дитячої літератури на Україні широка розмова на шпальтах газети «Радянська освіта», розпочата статтю В. Неділька «Дитина в сучасному світі й літературі» (28 лютого 1976) і підхоплена письменниками, критиками, учителями, школярами. Розмова була плідною, дала можливість об'єктивно оцінити здобутки української дитячої літератури 70-х років, підняти і обговорити ряд актуальних проблем її розвитку. В процесі підготовки республіканської наради з питань дитячої літератури (1978) на сторінках «Літературної України» обговорювались досягнення і проблеми літератури для дітей. У статті М. Наєнка «Грані думки критичної» (3 лютого 1978) вперше була зроблена спроба ґрунтовно оцінити здобутки критики дитячої літератури на Україні.

Важливе значення для розвитку теорії і критики дитячої літератури мають постанови Комуністичної партії з питань літератури, обговорення її проблем на письменницьких нарадах, пленумах Співки, з'їздах. На VI Всесоюзному з'їзді письменників (1976) вперше працювала спеціальна комісія з питань дитячої літератури, на якій з основною доповіддю «Література в комуністичному вихованні юного покоління, в діяльності середньої школи і ПТУ» виступив С. Михалков¹. Він відзначив, що в критиці дитячої літератури є певні зрушення, назвав більше двадцять літературознавців і критиків, які працюють «у вищій мірі компетентно, чудово знаючи закони розвитку дитячої і юнацької літератури». «Критерій критики» — так називався виступ І. Мотяшова. Конструктивними є його думки про необхідність створення фундаментальних, узагальнюючих праць з історії і критики дитячої літератури і, зокрема, «Словника дитячої літератури», «Теорії дитячої літератури», «Історії багатонаціональної радянської літератури для дітей».

Незважаючи на певні досягнення, критика і теорія дитячої літератури ще відстають від її загального росту. Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (1969) і «Про літературно-художню критику» (1972) поставили завдання поліпшення роботи критичного цеху, зокрема «більш глибокої розробки питань теорії, історії і критики радянської дитячої літератури». Потребують розв'язання ряд проблем бібліографії дитячої літератури². Без неї неможливе наукове вивчення літературного процесу. У загальносоюзних видавництвах вийшли десятьма випусками покажчики І. Старцева «Детская литература», бібліографічний словник «Советские детские писате-

¹ Доповіді, виголошені на цій комісії, опубліковані в журналі «Детская литература», № 11, 1976, Детская литература. Сборник статей. М., 1977.

² Див.: М а л а р е н к о Л. Проблеми бібліографії української дитячої літератури.— У зб.: Література, діти, час. К., Веселка, 1976.

ли», систематично виходять рекомендаційні списки, каталоги. Є певні досягнення у цьому плані в союзних республіках. Вийшов друком перший випуск бібліографічного покажчика «Українські радянські письменники — дітям», започатковано вихід у світ систематичних випусків інформаційного анотованого списку літератури «Українська дитяча література». Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих та науково-технічному прогресі» (1974) активізувала роботу в галузі критики і бібліографії дитячої літератури.

Дитяча література на сучасному етапі досягла такого високого розвитку, що виникає необхідність в узагальненні значного історико-літературного матеріалу — написання монографій про творчий шлях письменників, які зробили значний вклад у дитячу літературу, праць синтетичного характеру про шляхи і етапи, які пройшла література для дітей і юнацтва. Для забезпечення дальшого її розвитку необхідно дослідити ряд питань теоретичного характеру. Поки що лише в загальних рисах визначені критерії критики дитячої літератури. У виступі на VI з'їзді письменників СРСР І. Мотяшов цілком резонно підкреслив, що справжня критика дитячої літератури виникає на стиках літературознавства, педагогіки, психології і соціології читання, що одна справа, коли критична праця розрахована на дорослу аудиторію, інша, коли — на дитячу. Увага до проблем дитячої критики — запорука її дальшого розвитку на шляху зближення літератури з життям, читача з адресованою до нього книгою.

НАРОДНОПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ДЛЯ ДІТЕЙ

Ідейно-виховне значення народнопоетичної творчості **Т**Колись наші предки не читали романів, повістей, поем, віршів. До писемності і книг, до кіно і телебачення треба було йти цілі століття. Але з давніх давен, мабуть, з тих пір, як людина виділилась із тваринного світу і оволоділа великим даром природи — мисленням і мовою, вона дбала не лише про щоденний хліб, а й про збагачення духовного життя. У процесі праці народилася поезія, яка спочатку мала яскраво виражений утилітарний характер. Та, мабуть, навіть на перших етапах розвитку, скажімо, трудова пісня із своїм чітким ритмом, захоплювальними вигуками не лише сприяла підвищенню продуктивності праці, а й принесла насолоду як твір мистецтва. З часом поетична творчість народу починає виконувати важливу ідейно-виховну, пізнавальну та естетичну функцію.

Твори народної музи давали уроки політичного виховання, формували свідомість народу, закликали до боротьби проти

соціального гноблення, сприяли утвердженню оптимізму як визначальної риси народного світогляду. Народна поетична творчість, чи, як її ще називають, фольклор, стала важливим засобом узагальнення життєвого і художнього досвіду народу, що передавався усно з покоління в покоління. З виникненням писемності народна творчість не зникла, а продовжує розвиватися, ставши водночас невичерпним джерелом тем і сюжетів для художньої літератури. Не втрачає вона свого значення і як одне з джерел народнознавства, як важливий засіб розумового, морального та естетичного розвитку.

На ідейно-виховне та пізнавальне значення фольклору, його здатність приносити велику естетичну насолоду не раз вказували класики марксизму-ленінізму. Їхня оцінка фольклору як важливого засобу виховання поглядів і переконань, формування високих моральних принципів людини визначалася ставленням до трудового народу як творця не лише матеріальних, а й духовних цінностей. У працях К. Маркса знаходимо глибоке дослідження проблеми художнього впливу давнього народного мистецтва, зокрема грецького епосу, на людей, що живуть в умовах високого розвитку культури. Його думки цінні й сьогодні, бо допомагають перебороти нігілістичне ставлення до народнопоетичної творчості минулих епох, вчать бачити невмирущу красу народної поезії, відчувати її благодіючий виховний вплив. Ф. Енгельс підкреслював величезне художнє і політичне значення фольклорних творів, в центрі яких стоїть героїчний образ молодого людини, сповненої патріотичних поривів: «Що захоплює нас з такою силою в оповіді про Зігфріда? Не історія сама по собі, не підла зрада, жертвою якої стає молодий герой, а вкладена в нього глибока значимість... Ми всі відчуваємо ту саму жаждобу подвигу, той самий бунт проти традицій, який вигнав Зігфріда з замку його батька; нам безмежно огидні вічні хитання, філістерський страх перед новою справою, ми хочемо вирватись на простір вільного світу, ми хочемо забути про благорозумність і боротися за вінець життя — подвиг» («Батьківщина Зігфріда»). У праці «Німецькі народні книги» Ф. Енгельс писав, що кращі народнопоетичні твори мають великий вплив на виховання в народі мужності, любові до батьківщини.

К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели роль праці у виникненні мистецтва, класову сутність творчості.

На величезне пізнавальне й виховне значення народної творчості неодноразово вказував В. І. Ленін. Він з гордістю говорив, що Велика Жовтнева соціалістична революція «відрізнялась від попередніх революцій саме тим, що вона підняла жаждобу будівництва і творчості в масах»¹. В. І. Ленін дивився на народну творчість як на важливий засіб ідейного вихован-

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 26, с. 363.

ня мас, як на фактор, що сприяє виявленню народних талантів. Цінними є його думки про народну казку, які дійшли до нас у спогадах В. Д. Бонч-Бруевича: «Який цікавий матеріал... На цьому матеріалі можна було б написати прекрасне дослідження про бажання і сподівання народні... Це справді народна творчість, така потрібна й важлива для вивчення народної психології в наші дні»¹.

Водночас К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін вчили критично підходити до народної творчості, популяризувати лише такі зразки, які відбивають думи і прагнення народу побудувати вільне життя без експлуатації і експлуаторів, які не позначені забобонністю і консервативними поглядами, історичною обмеженістю народної свідомості. З-поміж усіх жанрів фольклору вони найвище цінували казку за те, що в її основі лежить фантазія, тобто здатність людської думки до мрії, прислів'я і приказки, волелюбні пісні.

Думки про могутній вплив народної творчості на формування позитивних рис особистості зустрічаються у багатьох письменників та визначних діячів культури. У великій силі впливу фольклору, зокрема на духовний розвиток дитини, були переконані К. Ушинський, Л. Толстой. Народну творчість вважали могутнім засобом морального і естетичного виховання Т. Шевченко, І. Франко, Максим Горький. «Народ,— писав Горький у статті «Руйнування особи»,— не тільки сила, яка створює всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою й геніальністю творчості філософ і поет, який створив всі великі поеми, всі трагедії землі і найвеличнішу з них — історію всесвітньої культури»².

Багато з того, що виникло в сиву давнину, дійшло до наших днів. Народна пісня, казка, прислів'я, загадка, коломийка продовжують зберігати свій виховний та естетичний вплив. Не випадково вони ввійшли в читанки I—III класів, вивчаються за шкільною програмою з літератури. У видавництвах країни побачили світ численні фольклорні збірники³, публікації дитячого фольклору. Комуністична партія і Радянський уряд дбають про розвиток і широку популяризацію як традиційної, так і сучасної народної творчості, зважаючи на її активну роль у вихованні нової людини⁴. У вік НТР народна

¹ Бонч-Бруевич В. Д. Ленін про поезію.— У кн.: В. І. Ленін про літературу. К., Дніпро, 1970, с. 543.

² Горький М. Твори в шістнадцяти томах, т. 16. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 59.

³ Назвемо хоча б унікальне 50-томне видання серії «Українська народна творчість», здійснюване Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР.

⁴ Див.: Березовський І. П. Піклування Комуністичної партії про розвиток художньої творчості мас.— Народна творчість та етнографія, 1976, № 1.

творчість не є реліктом, вона — одне з джерел формування культури суспільства розвиненого соціалізму, важливий засіб виховання підростаючого покоління у дусі комуністичних ідеалів, готовності боротися проти проявів буржуазної ідеології, всього того, що несумісне з нашим способом життя, є відхиленням від норм соціалістичної моралі. Натхненні слова про значення творчості народу в ідейно-виховній роботі партії прозвучали на XXV з'їзді КПРС.

*Поняття
про дитячий фольклор*

Казка — улюблений жанр дівчорі.
Але чи всі знають, що прийшла вона до дітей із світу дорослих, як і пісні-ігри, прислів'я і приказки, загадки?

Прийшла завдяки яскравій поетичності мови, її милозвучності, ігровому характерові, відбитій у ній наявній мудрості поетичного генія народу. Дітей приваблює фантастика казок, напруженість їх сюжету, афористичність прислів'я, метафоричність загадки, таємничість легенди, абсурдність небилиці, яка утверджує у них розуміння реального стану речей, ігровий характер скоромовки.

Народ, великий художник і педагог, надавав вихованню підростаючого покоління першорядної ваги. Його поетична творчість була написаним підручником з педагогіки. Але у тому вигляді, в якому вона побутувала серед дорослих, поетична творчість не завжди виявлялась доступною дітям і необхідно було здійснювати відбір з врахуванням вікових особливостей. Хоча в цьому напрямі багато зроблено і самими носіями народної творчості, і фольклористами, письменниками і передовими педагогами ще до революції, на сьогодні не можна вважати роботу по збиранню і науковому вивченню народнопоетичної творчості для дітей доведеною до кінця.

Вислів «дитячий фольклор» ввели в наукову термінологію радянські фольклористи в 20-х роках нашого століття. Однак у це поняття вчені вкладають неоднаковий зміст. Наприклад, один з найкращих знавців народної педагогіки Г. С. Виноградов вважав, що до дитячого фольклору слід відносити передусім твори, складені самими дітьми, а також поезію пестування. Теорія дитячого фольклору мало досліджена.

Подібно до того, як має свою специфіку дитяча література, має її і фольклор для дітей. Його своєрідність проявляється у яскраво вираженому виховному спрямуванні, відповідності тем, образів, ідей віковим особливостям дітей, поєднанні словесного матеріалу з елементами гри, використанні звуконаслідування.

Складовими частинами народної творчості для дітей є:
1. Твори, які перейшли з загального фольклорного доробку (деякі обрядові пісні, казки, загадки, прислів'я). 2. Поезія, створена дорослими спеціально для дитячого вжитку (колицкові пісні, пестушки, утішки, прислів'я, приказки, легенди,

казки, скоромовки, небилиці). 3. Численні фольклорні зразки, складені самими дітьми (ігрові пісні, лічилки, дражнилки, скоромовки).

ПІСНІ

Це один з найбільш поширених жанрів дитячого фольклору. Дитина зустрічається з піснею вже в перші дні свого життя, набагато раніше, ніж сама навчиться говорити і співати. Як доказано наукою, це має позитивний вплив на розвиток мови, музичних і поетичних здібностей дітей.

Колискові пісні

Під звуки колискової складаються перші уявлення дитини про світ, перші відчуття радості й задоволення життям. Основна мета колискових, або, як їх ще називають, материнських пісень,— заспокоїти дитину, зробити її сон міцним і здоровим. У деяких місцях на Україні існував звичай спочатку класти в колиску kota, а потім на його місце дитину. Ласкавий кіт, що своїм муркотінням навіває на дитину сон, зустрічається в багатьох піснях: «А-а, котино!», «Ой кіт-воркіт», «Пішов коток на торжок», «Ходить кіт», «Коте сірий» та багатьох інших.

А-а, котино!
Засни мала дитино!
Ой на kota воркота,
На дитину дрімота!
Ой на kota все лихо,—
Ти, дитино, спи тихо!
Ой кіт буде воркотати,
Дитиночка буде спати!

У колисанках, що прийшли з давніх часів, бринить материнська зажура, стогін надірваної важкою працею жінки-страдниці. Повільний ритм пісні, плавна мелодія заспокоювала дитину, а матері дозволяла виплакати свої жалі та болі. Ніжна колискова, не втрачаючи рис родинної інтимності, не раз набувала соціального звучання:

Ей люляй мі, люляй,
Сиротенька мала,
Бо твій няньо умер,
Я вдова остала.
Я вдова остала,
Мам семеро діти;
Сиротенько мої,
Як вас виживити?

У колискових піснях відбиті мрії і сподівання матері на краще життя дитини, побажання їй здоров'я і щастя. Може, тому, що мати так гаряче прагне звершення своїх надій, у колискових піснях часто звучить віра в магічну силу слова, віра, що піснею можна накликати спокійний сон, відгонити

лихо («Ходить сон по долині») і що дитина, таким чином, виросте здоровою і щасливою:

Ходи, сонку, в колисоньку,
приспи мою дитиньку.
Бодай спало — щастя мало,
бодай росло — не боліло,
ні головонька, ні тіло.
Татку й мамці на потіху,
добрим людям на службу.

Колискові пісні відзначаються поетичністю, задушевністю і ліризмом. У них майстерно поєднано образи природи, навколишнього світу з мріями і почуттям людей. Метафоричні образи сну, дрімоти, постійні звертання до сил природи, домашніх тварин і птахів, вживання пестливих слів і виразів, повторень і звуконаслідувань надають цим пісням особливої принадності. Колискові пісні дають широкі можливості для імпровізації.

Сьогодні побутують як традиційні, багато в чому видозмінені колискові пісні, так і ті, що створені за мотивами народних поетами радянського часу (М. Стельмах, Л. Забашта, І. Блажкевич). Радянські колискові пісні сповнені мажорних, радісних інтонацій.

Однак у вік НТР материнська пісня звучить рідше, її підміняє запис на платівці, виконання по радіо, телебаченню. В дитячих яслах і садках взагалі надається перевага тиші.

Пестушки та утішки

Ці твори також призначені для найменших. Їх основна функція — забавляти, потішати дівчурку, пестувати малята, які ще самі не ходять, але роблять спробу самостійно діяти рученятами і ніжками. Більшість потішок супроводжуються рухами дітей. Інші супроводжують ігри малят. Класичним зразком пестушок і потішок є «Сорока-ворона», «Ладі-ладусі», «Куй-куй чобіток» тощо.

Ладі-ладусі,
Де були? В бабусі!
А що їли? Кашку!
А що пили? Бражку!

В центрі таких пісеньок образ самої дитини, якій приписують уявні дії, або спонукають до рухів, виявлення життєдіяльності: плескання в долоні, перебирання пальчиків, імітація роботи шевця. Наприклад:

Куй, куй чобіток,
Подай, бабо, молоток;
Не подаси молотка —
Не підкую чобітка.

Функція колискових пісень — заспокоїти, приспати дитину, пестушок — навпаки, заохотити до діяльності, енергійної поведінки, утішок — розвеселити дітей, ввести їх у світ гри, підбадьорити. Поезія пестування широко побутує в наш час. Вона

сприяє фізичному вихованню (привчає до свідомої координації рухів, охайності, викликає апетит) і духовному розвитку дитини, дає найпростіші уявлення про навколишній світ, створює радісний настрій, сприяє оволодінню мовними навиками, виробленню відчуття чарів поетичного слова. Дуже близькими до пестушок і утішок є так звані примовки і підказки.

*Календарна поезія.
Пісні про працю*

Пісні про природу (календарна поезія) прийшла до дітей з фольклору дорослих. Життя наших предків було тісно пов'язане з природою. Від неї залежав урожай, а значить, і добробут сім'ї. Природа сприймалась як жива істота, яку треба привернути на свій бік, задобрити. Цю функцію виконувала календарно-обрядова поезія, передусім цикл веснянок, пісеньок про літо, що широко побутують і в сучасному дитячому фольклорі. В них змальовується краса рідного краю, чарівні картини природи у різні пори року, прихід весни тощо. У поетичній мініатюрі «Весна красна» відчута радість, яку приносить дітям весна:

Весна красна:	Квіточка зриває,
Сад розквітає,	Дитя забавляє:
Нянько з дитям	Квіточка трясеться —
По садочку гуляє,	Дитятко сміється.

Часто такі пісні мають форму закличок, що відбивають первісну віру в магічну силу слова:

Іди, іди, дощику,	Дончику, дощику, перестань
Зварю тобі борщику.	Та поїдем на баштан.
Тобі каша, мені борщ,	Та зірвемо диньку
Щоб густіший ішов дощ.	Тобі половинку.

Поширеними були і пісні про природу, що входили в зимовий поетичний цикл (колядки, щедрівки, посівальні пісні). Церковники намагались їх пов'язати з релігійними обрядами, але в основній своїй масі вони залишилися піснями, в яких висловлені найкращі побажання з Новим роком, надії на щастя і добробут, на ранню весну і щедре літо. Пісні цього циклу набувають у наш час нових рис і форм.

Тісно пов'язані з календарною поезією пісні про працю. Вони славлять труд, людину-творця, привчають дітей до праці, прищеплюють пошану й любов до трудящих. Трудовим пафосом сповнена, наприклад, пісня «Ой виорю нивку довгесеньку»:

Ой виорю нивку довгесеньку	Іздеру, ізмелю —
Та посію гречку гарнесеньку.	Гречка!
А вродила гречка	А в нашій гречки
Мала невеличка —	Чорнії вершечки,
Гречка!	А в нашого вівса
Ізберу я женців,	Русая коса.
Дівок та молодців,	Галушок наварю —
А старії баби	Гречка!
Гречку в'язали.	

У ряді пісень на цю тему зображена підневільна праця в експлуататорському суспільстві. Неймовірно важкі умови праці, жорстокість панських наглядачів звучать, наприклад, у відомій пісні «У педілю пораненьку». В багатьох піснях, що ввійшли в дитячий фольклор, досить детально розповідається про процес праці, який обов'язково завершується значним успіхом. Ці пісні дають дітям відчуття радості праці, причетності до життя дорослих, будять прагнення до творчої діяльності («Грушка», «Овес»), засуджують лінощі («Летіла ластівка через три поля»). Особливо вдало ідеї і поетичні прийоми народних пісень про працю використали у своїй творчості для дітей Н. Забіла, П. Воронько («Помагай», «Поливала я порічки»).

Ігровий фольклор

У дитячому фольклорі поширені ігрові (хороводні) пісні, в основі яких лежать найпростіші рухи дітей, що відповідають не тільки змісту, а й ритму пісеньки. Вони сприяють вихованню сміливості, кмітливості, колективізму, розвивають мову і музичний слух дітей. Досі поширені серед дітей такі ігрові пісні, як «Каравай», «А ми просо сіяли», «Мак», «Подоляночка». У хороводних піснях, як про це свідчить найдавніша з них «А ми просо сіяли», збереглися залишки різних трудових процесів. Подібними творами в глибокій давнині супроводилась трудова діяльність людини. Поділ учасників цієї пісні-гри на табори також пояснюється історично: колись у танках-хороводах виступали члени різних родів.

Своєрідним вступом до колективних дитячих ігор є *лічилки* — мініатюрні вірші з чітким ритмом і повною римою; вони допомагають визначити ролі учасників гри чи розміщення їх за групами. Виконуються лічилки, як правило, речитативом. Авторами і виконавцями цього фольклорного жанру є самі діти. Зразком лічилки є загальновідома «Котилася торба»:

Котилася торба
З високого горба,
А в тій торбі
Хліб — паляниця,
Кому доведеться
Той буде жмуриться.

Здебільшого в лічилках використовуються числівники, що вказують на певний порядок у грі:

Раз, два, три, чотири, п'ять
Вийшов зайчик погулять.
Як нам бути, що зробити?
Треба зайчика зловити.
Будем знову рахувать:
Раз, два, три, чотири, п'ять.

Дітвора охоче користується літературними лічилками, написаними, зокрема, Н. Забілою, П. Вороньком.

У ході гри народжувались і виконувались *дражнилки* — невеличкі пісеньки, складені самими малятами з метою викликати відповідну реакцію у свого противника. В дражнилках часто немає логічної послідовності думки, порушений розмір вірша, спостерігається примітивність побудови, згрубіла лексика. Все це свідчить, що творцями дражнілок є самі діти, що іноді нагромаджують і вигадують слова, не замислюючись над їх значенням, над вірогідністю вчинків і фактів, про які йдеться в дражнилках. Наприклад:

Ванька-встанька требуха
З'їв корову і бика,
Сім сот поросят,
Самі ніжки висять.

Дражнилки найчастіше творяться без попередньої підготовки, тут же на місці сварки, яка несподівано виникає в середовищі дітей, стає причиною бійки або ж заміняє її. Іноді дражнилка розрахована на те, щоб викликати сміх, вплинути на свого супротивника, стати на захист здорової моралі. Дражнилки засуджують окремі вади в поведінці дітей. Але є в них чимало рис, які знижують виховну вартість. Дражнилки, що висміюють фізичну неповноцінність дитини, дуже жорстокі. Цей жанр дитячого фольклору не завжди виховує дітей естетично (багато вульгаризмів), тому працівники дошкільних установ і вчителі початкових класів повинні критично ставитися до подібної творчості дітей.

Широко побутує серед дітей дошкільного й молодшого шкільного віку й такий жанр дитячого фольклору, як *мирилки* — невеличкі пісеньки, розраховані на те, щоб забути недавню сварку, відновити товариські стосунки:

Іхали на танку,
Іли смеганку.
А смеганка не годиться,
Треба буде помириться.

Хоча мирилки простенькі за змістом і формою твори, коефіцієнт їх корисної дії значний. Вони вносять в бурхливе дитяче життя мирне начало, знижують напруження, викликане конфліктними ситуаціями, що спалахують, як правило, без поважних причин:

Мир — миром,
Пирог з сиром,
Вареники в маслі —
Будем жить прекрасно.

Дитяча народна ігрова пісня підтверджує думку М. Горького: «Дитина до десятилітнього віку вимагає забав, і вимога її біологічно законна. Вона хоче гратися, вона грається всім

і пізнає навколишній світ насамперед і найлегше у грі, грою. Вона грається і словом, і в слові, саме на грі словом дитина вчиться тонкощів рідної мови, засвоює і її і те, що філологічно називають «духом мови»¹.

Пісні-небилиці

Фантастичні *пісні-небилиці* (переслів'я, перевертні) — гумористичні

твори, в яких нагромаджено різні предмети, зміщені з звичайного місця, всіляко переплутані, поставлені у невластивий їм порядок. Пісні-небилиці швидко запам'ятовуються, виховують у дітей смак до влучного слова, розвивають творчу фантазію, привчають самостійно мислити, зіставляти факти, критично підходити до прочитаного або почутого. В творах цього жанру спостерігається динамічність у розвитку сюжету, швидка зміна подій. В основі пісні-небилиці завжди лежить алогізм. Прикладом може бути пісенька «Миша книш проточила»:

Миша книш проточила,
Муха борщ пролила,
Півень коня задавив —
Нічим їхать до млина.
А бабині коноплі,
На печі попріли

А дідові постолі
На льоду згоріли.
Ходє дід по току,
Баба по вгороду;
Носє дід кочергу,
Баба — сковороду.

Вірші-небилиці зустрічаються і в літературі. Цим жанром, зокрема, користувався С. Руданський («Переслів'я»), К. Чуковський, якому належать такі відомі перевертні, як «Плутанина», «Чудо-дерево», «Так і не так».

МАЛІ ФОЛЬКЛОРНІ ЖАНРИ

Прислів'я і приказки. Загадки. Скоромовки

Ще в глибоку давнину *прислів'я і приказки* відігравали важливу виховну роль. У них акумулювалася мудрість народу, його багатовіковий досвід, думи і сподівання. М. Горький, вказуючи на давність походження прислів'я, зазначав: «Мистецтво слова народилося в далекій давнині з процесів праці людини. Причиною виникнення цього мистецтва було прагнення людей до організації трудового досвіду в словесних формах, які найлегше і найміцніше закріплювалися в пам'яті, — у формах двовіршів, прислів'їв, приказок, трудових лозунгів давнини»². Так і виникли прислів'я та приказки — усталені афористичні вислови, в основі яких лежить якесь узагальнення, важлива думка або повчання.

Легко замінюючи довгі міркування та повчання, ці види народнопоетичної творчості стали ефективним засобом вихо-

¹ М. Горький про дитячу літературу. Статті і висловлювання. К., 1953, с. 81.

² Горький М. Про літературу. К., 1954, с. 581.

вання найкращих людських рис. Цікаво, що більшість з них не втратила з століттями своєї виховної цінності. Це трапилось тому, що маленькі перлини народної творчості закріпили тільки найважливіше з досвіду минулих поколінь, те, що має стати нормою життя людини і її поведінки, засудили найбільш характерні вади і недоліки громадського і особистого побуту. В жанровому відношенні прислів'я і приказки дуже близькі між собою. Але якщо прислів'я обов'язково містить повчання («В чужому оці і порошинку бачить, а в своєму і сучка недобачає»), то в приказці найчастіше факт тільки констатується, але не оцінюється («В своєму оці і сучка недобачає»).

Обидва жанри народної афористики високо цінили й охоче використовували в своїх творах класики вітчизняної літератури. Горький підкреслював, що «прислів'я й приказки зразково формують увесь життєвий соціально-історичний досвід трудового народу», що вони «завжди короткі, але розуму й почуття вкладено в них на цілі книги». Захоплено відгукувався про народну афористику К. Д. Ушинський, зазначаючи: «За формою — це животрепетний вияв рідного слова, що вилетіло безпосередньо з його живого глибокого джерела — вічно юної душі народу, що вічно розвивається. За змістом наші прислів'я важливі для початкового навчання тим, що в них, як у дзеркалі, відбилися російське народне життя з усіма своїми мальовничими особливостями. Можливо, нічим не можна так ввести дитину в розуміння народного життя, як пояснюючи їй значення народних прислів'їв. В них відбилися усі сторони життя народу: домашня, сімейна, польова, лісова, громадська; його погляд на природу, на людей, на значення всіх явищ життя»¹.

Серед народних прислів'їв та приказок немає таких, що їх можна беззастережно віднести лише до дитячого фольклору. Багатозначність творів цього жанру, можливість застосувати їх до різних випадків життя, наявність широких узагальнень — все це дає змогу говорити про універсальний характер прислів'їв і приказок, які свою виховну функцію зберігають як відносно дорослих, так і дітей. У молодшому віці багато прислів'їв діти не розуміють, адже у них немає життєвого досвіду, вони схильні до конкретного мислення, а твори цього жанру ґрунтуються на широких узагальненнях. Треба уважно відбирати відповідні вікові дитини зразки прислів'їв і приказок, пояснювати їх зміст, викликати до них інтерес.

Прислів'я і приказки можуть бути ефективним засобом виховання, якщо уміло з ними поводитися і доречно користуватися. В маленьких за розміром творах дуже багато виховного матеріалу. Вони вчать любити рідний край («За рідний

¹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К., Радянська школа, 1949, с. 244.

край — хоч помирай», «Нема в світі, як своя країна»), прославляють героїзм і стійкість у боротьбі за свою землю («Ну-ге, браття, або перемогу добути, або дома не бути», «Чия відвага, того і перемога»). Прислів'я і приказки сприяють моральному вихованню, бо підносять такі якості, як чесність, правдивість, відданість у дружбі («Зароблена копійка краще краденого карбованця», «Менше говори, більше діла твори», «Хто раз збреше, другий раз не повірять», «За товариша — хоч у вогонь»). Особливе педагогічне значення мають ті твори, що прищеплюють любов до праці («Хочеш їсти калачі — не сиди на печі», «Праця чоловіка годує, а лінь марнує», «Без роботи день роком стає»), до науки («Вік живи — вік учись», «Голова без розуму, як ліхтар без свічки», «Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням»). Всі ці прислів'я і приказки сприймаються як своєрідне резюме бесід на етико-моральні теми. В маленьких за розміром творах засуджується зрада Батьківщині, відсутність високих моральних принципів, лінєвство, лицемірство, боягузтво («Хто з ворогом п'є та гуляє, того й сира земля не приймає», «Жив, як пес, і вмер, як собака», «Уміє він з чорного біле робити», «Лінивому все ніколи», «Тит, іди молотить! — Спиная болить! — Тит, іди їсти! А де моя велика ложка?», «В очі любить, а за очі губить», «Полохливий заець і пенька боїться»).

Радянська дійсність породжує нові прислів'я, які відображають великі зміни, що відбулися в країні, славлять Комуністичну партію, досягнення науки і техніки, красу радянської людини («Росія і Україна — з одного кореня калина», «У нашої партії думка єдина, щоб була щаслива кожна людина», «Сила миру не в зброї, а в людях доброї волі», «Щоб високий врожай мати, треба техніку застосувати»).

Подібно до загадок прислів'я і приказки сприяють розумовому розвитку, бо примушують дитину подумати над змістом твору, розгадати, про що йдеться. Кожний учень може по-своєму пояснити суть прислів'я, що дає цікавий матеріал для бесіди, спонукає дітей до роздумів. Прислів'я і приказки вчать дітей влучно висловлюватись, образно мислити, бо самі вони дуже дотепні і поетичні.

Загадки — лаконічне навмисно завуальоване визначення якогось явища чи предмета, подане в алегоричній формі. В загадках з особливою силою проявились влучність спостережень над явищами природи, вміння народу їх узагальнювати, образне мислення, яскравість і виразність поетичної мови. В стислій, але образній формі загадки відбивають найрізноманітніші події і явища. Їм властива таємничість, вони інтригують, і це відповідає психологічним особливостям дитини. Можна уявити її задоволення від того, що морква уподібнюється до дівчини в коморі, гарбуз до хати без вікон і дверей, сонце до золотої діжі, грім до вола, що ревнув на сто гір. Про

рукавичку говориться: «Плету хлівець на сто овець, а на п'яту окремо», про мишку: «Маленьке, сіреньке, а хвостик, як шило». Загадка завжди містить запитання, на яке треба дати відповідь. Це спонукає до роботи думку дитини, сприяє розвитковій догадливості, кмітливості, винахідливості. По тому, як розгадає людина загадку, колись судили про її інтелектуальний рівень. Дитина дуже радіє, коли їй вдається дати правильну відповідь. Виникають позитивні емоції, що дуже важливо в дитячому віці, якому завжди необхідна радість відкриття.

Про велике пізнавальне і виховне значення загадок писав К. Д. Ушинський у своєму методичному пораднику до «Рідного слова»: «Загадки я вмщав не з тією метою, щоб дитина відгадала загадку, хоч це може часто статися, бо багато загадок — прості, а для того, щоб дати розумові дитини корисну вправу: пристосувати відгадку, сказану, можливо, вчителем, до загадки і дати привід до цікавої та корисної класної бесіди, яка закріпиться в розумі дитини саме тому, що мальовнича і цікава для неї загадка заляже міцно в її пам'яті, приєднуючи до себе і всі пояснення, до неї прив'язані. Одне слово, я дивився на загадки, як на мальовничий опис предмета».

Тематика загадок надзвичайно різноманітна. Вона охоплює всі види людської діяльності, матеріальної та духовної культури народу. Важливе місце (цих загадок чи не найбільше) займає тема природи. Немає, здається, жодного явища, предмета, який не став би об'єктом загадки. Часто зустрічаються в загадці певні координати, що полегшують її відгадування, наприклад: «У нашої бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без водички миється» (кіт), а ось такі важко відгадати, у них майже немає стику з реальним станом речей: «Лежить Самсон догори хвостом» (огірок), «Куций Степан по хаті скакав» (віник). Діти дошкільного і молодшого шкільного віку найбільше люблять такі загадки, в яких дається пряма характеристика предмета, перераховуються його ознаки: «Уночі гуляє, а вдень спочиває, має круглі очі, бачить серед ночі» (сова), «Що то воно: в воді водиться, з хвостом родиться, а як виростає, хвіст відпадає?» (жаба).

Багато з тих загадок, що частково або повністю перейшли до дітей, перетворилися на запитання-жарти. Вони розвивають здогадливність, вміння відчутти слово у всіх його вимірах. Наприклад: «Яке слово складається з семи однакових літер?» (сім'я). Близькі до них *головоломки, шаради*, наприклад: «Дві матері, дві доньки та бабуся із внучкою. Скільки душ в сім'ї?» (трое), «П'ять, п'ятнадцять, без двох двадцять, семеро, троє ще й малих двоє» (п'ятдесят).

У наш час широко побутують у середовищі дітей загадки як ті, що виникли в давнину, так і нові. Процесу виникнення нових загадок і їх поширенню сприяють письменники. В минулому столітті справжнім майстром загадки, одягненої в

блискучу поетичну форму, був Л. Глібов. Загадки літературного походження, якщо вони художньо довершені, збуджують увагу і думку дитини, служать стимулом до власної творчості. Наприклад: «Я не їм вівса, ні сіна, дайте випити бензину,— усіх коней обжену, куди хочеш побіжу» (автомашина), «Що це? Що це? — всі кричать.— Парасольки он летять!» (парашути), «Не бджола, а гуде, не птах, а летить» (літак). У сучасній дитячій літературі до жанру загадки, що бере свої витoki з фольклору, звертається чимало письменників (Г. Демченко, В. Кириленко, В. Струтинський, О. Бродський та інші).

Цікаві загадки написав для дітей Грицько Бойко. В одних письменник стоїть ближче до сюжетів і поетики народної загадки, в інших відчуваються пошуки сучасної форми, через яку діти краще пізнавали б епоху НТР:

Дуже я потрібна всім —
І дорослим, і малим.
Всіх я розуму учу,
А сама завжди мовчу.

(Книга)

Сундучок,
Вертушка,
Шнур
І кругле Вушко.

(Телефон)

Книжечка загадок і головоломок Юрія Кругляка «Весела математика» (1975) — помітне явище в дитячій літературі. Про які цікаві історії дізнаються діти з віршованих, іноді досить великих за розміром загадок! Зустрічається навіть казка-загадка. Вони сприяють розвитку уваги, кмітливості і, крім того, дуже поетичні. Цікаву книжку акровіршів «Хто ключик знає, той відгадає» (1977) видав Василь Довжик. При створенні загадок такого типу легко зійти зі шляху справжньої поезії. Але молодому авторові в основному вдалося, обминувши небезпеку штучності в доборі слів, написати змістовні загадки.

Скоромовки — невеликі за розміром твори (прозові або віршовані) гумористичного спрямування, один із тих специфічних засобів старої народної педагогіки, який з успіхом використовується сьогодні в дошкільних закладах і початковій школі з метою домогтися правильної вимови важких для дитини звуків (зокрема «р», «л»), позбутися шепелявості і сюсюкання, змішування окремих звуків («к» і «т»).

Босий хлопець
Сіно косить.
Роса росить
Ноги босі.

Хитру сороку
Спіймати морока,
А на сорок сорок
Сорок морок.

Особливість побудови скоромовок у тому, що в них чергуються певні звуки, які ускладнюють швидку вимову слів. Забавляючи і розважаючи дітей своїм потішним змістом, а часто і відсутністю будь-якого змісту, грою співзвуччя, вони допомагають перебороти значні фонетичні труднощі. Подібні до звучання слова, алітерація та асонанси, що зустрічаються у

скоромовках, сприяють розвитку в дітей відчуття краси звуків і мови в цілому. В цьому їх естетична цінність. За зразками народних письменники творять свої скоромовки. «Скоромовки-спотиканки» називав їх Грицько Бойко, серед яких є цікаві твори: «Ворона-каркарона», «Явдошка й волошки», «Клює курка крупу» та інші. Можна говорити про цікаві спроби В. Химики та Г. Храпача.

«Всіх скоромовок не перескоромовиш, не перевискоромовиш» — говорять у народі. Треба тільки, щоб учитель умів цим багатством скористатися. І йдеться, звичайно, не лише про скоромовки, а й про інші жанри як дожовтневої народнопоетичної творчості, що витримала випробування часом на педагогічну цінність, так і сучасної, а також художньої літератури для дітей, що виростає на благодатному ґрунті народної поезії.

НАРОДНІ КАЗКИ

Казки, що колись були для неписьменного народу підручником і енциклопедією життя, і сьогодні чарують красою поетичної вигадки, виховують прагнення до подвигу, героїчного вчинку в ім'я справедливості, прославляють дружбу і вірність, розум і винахідливість, чесність. Одним словом, сприяють вихованню високих моральних якостей, збагачують знання і уявлення, виробляють добрий художній смак, розвивають мову. «Багато російських казок,— писав К. Д. Ушинський,— ідуть, звичайно, з глибини язичницької давнини, коли вони зовсім не були казками, а щирими віруваннями народу. Але багато з них, очевидно, народ переробив або їх наново складено навмисне для дітей. Це перші і блискучі спроби російської народної педагогіки, і я не думаю, щоб хто-небудь був спроможний змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу... Природні російські педагоги — бабуня, мати, дід, що не злазить з печі,— розуміли інстинктивно й знали з досвіду, що моральні сентенції завдають дітям більше шкоди, ніж користі, та що мораль полягає не в словах, а в самому житті сім'ї, що охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в її душу.

Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних навмисне для дітей освіченою літературою...»¹.

Найсуттєвішою особливістю казки є фантазія — здатність людської думки заглядати далеко вперед, мріяти. В багатьох казках втілене прагнення людини пізнати надра землі, морські глибини, підкорити природу, перемогти смерть. Казкова фантазія має реалістичну основу. Хто знає, з яких часів жила

¹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К., 1949, с. 246.

мрія навчитись літати, як птах? Але перш ніж був побудований літак, люди створили казки про подорожі героїв на крилах орла, на літаючому кораблі, на килимі-самолеті. В казковій фантазії проявлялась перспективність людського мислення, що й дало О. М. Горькому підставу визначити казку як прототип гіпотези. Виступаючи в 1918 р. на VII з'їзді РКП(б), В. І. Ленін говорив, що здійснення світової соціалістичної революції на тому етапі — приваблива казка, і підкреслив, що вірити казкам властиво не тільки дітям, а й революціонерам, оскільки «у всякій казці є елементи дійсності».

У статті «Байка про байку» відомий теоретик дитячої літератури І. Франко головну увагу звертає на обґрунтування реалістичності казкової фантастики: «Значить, говорячи про звірів, я не говорив побожних віршів, але чи один же то облесний чоловік говорить такі слова, дигаючи на людську згубу! Дійсний Осел не засяде грати на фортеп'яні, але кілька ж то двоногих ослів брязкає на фортеп'янах і інших струментах... Значить, дітоньки любі, не тим цікава байка, що говорить неправду, а тим, що під лушпиною тої неправди криє звичайно велику правду. Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей...»¹.

Казка завжди високо цінувалась як важливий засіб виховання. Коли в 20-х роках педагоги-вульгаризатори виступали проти творів, що ґрунтувались на вигаданих і фантастичних подіях, на захист казки, зокрема літературної, піднявся О. М. Горький. У багатьох статтях він наголошував на великій виховній силі та естетичній цінності цього жанру. На його думку, казка саме отим і цікава, що її фантастика сприяє розвиткові уяви, посилює «творчу могутність розуму».

Звичайно, не всі казки однаковою мірою впливають на розумовий розвиток дитини та її виховання. Найбільш близькі та зрозумілі дітям будь-якого віку казки про тварин. Молодшим школярам можна рекомендувати уже досить широке коло чарівних казок, виключаючи ті, що мають надто складний сюжет, громіздку композицію. Хоча діти люблять слухати страшні оповідання, жахливі й неймовірні історії, їм не треба давати казок, що викликають різко негативні емоції, наприклад, почуття страху, розвивають забобонність, життєву пасивність.

Деколи можна почути, що суспільно-побутові казки порівняно з іншими менш доступні дитячому сприйманню. Що це не так, досить поговорити з дітьми старшого дошкільного і молодшого шкільного віку. Лише для малят окремі з них бувають надто складними.

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 4. К., Держлітвидав УРСР, 1950, с. 133.

Цей жанр належить до найдавнішого виду народного епосу, зародився він ще в докласовому суспільстві і був органічно пов'язаний з виробничою діяльністю первісної людини. Поступово втрачалися елементи магичності, анімістичності, міфологічності і подібні твори набували форми захоплюючих повчальних байок. Однак казкові образи тварин і птахів, яким були притаманні людські риси, залишилися.

Найбільш поширеними в українському, як і російському тваринному епосі, є образи хитрої лисички, обмеженого і мстивого вовка, ласуна-ведмедя і боягуза-зайця, а також деяких домашніх тварин. Про лисицю і вовка побутує багато різноманітних варіантів казок, і саме ці казки особливо популярні серед дітей. Діти на протигагу дорослим не сприймають казкові образи як певні соціальні типи. Вони звертають увагу тільки на те, як ведуть себе звірі, засуджують їхню поведінку, взаємостосунки, егоїзм, паразитичний спосіб життя.

Немає такого аспекту виховання, який би якимось чином не відбився у казці. Але найчастіше йдеться про те, яка велика користь і насолода буває від праці, що добре, а що погано, про моральні пошуки. Чимало казкових образів набули алегоричного значення, символізують певну рису поведінки чи діяльності. Так, наприклад, лисця стала символом хитрості, підступності, вовк — жорстокості, заєць — полохливості, кінь — працьовитості, собака — вірності. Анімалістичні казки реалістично відтворюють життя і побут народу, його мрії й сподівання, збуджують фантазію дитини, розширюють її уявлення про світ, вчать життєвому досвіду, виховують чесність, правдивість, товарицькість, взаємодопомогу.

Діти дошкільного та молодшого шкільного віку захоплюються народною казкою «Рукавичка» про життя і пригоди лісових мешканців (мишки, жабки, зайчика, лисички, вовка, кабана і ведмедя) у дідовій рукавичці. Сюжет, добре відомий у фольклорі, побудований за традиційним для казок про тварин прийомом зустрічей, в результаті чого маємо ланцюг образів, який весь час повторюється з додаванням ще одного кільця — нового персонажа: місце в рукавичці знайшли спочатку мишка, потім жаба, зайчик і т. д. Такі казки називаються кумулятивними. Вони найбільш поширені в дитячому фольклорі. Рушієм дії тут є зустрічі різних тварин, які розповідають про себе. Самохарактеристика, що звучить досить образно завдяки здвоєним визначенням — епітетам: мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка, кабан-іклан, ведмідь-набрідь; звуконаслідувальні вигуки, характерні для певних тварин: хро-хро-хро! (кабан), гав-гав-гав! (собака) — все це допомагає дітям уявити кожну тварину, зрозуміти її особливості. Разом з тим казка прищеплює такі важливі риси поведінки, як колективізм і дружба.

Із покоління в покоління переходять казки «Колобок», «Солом'яний бичок», «Коза-дереза», «Сірко», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат». Діти, що росли в експлуататорському суспільстві, знаходили в цих казках не тільки цікавий, пригодницький сюжет, характеристики різноманітних типів тварин, а й критику несправедливої дійсності, засудження поведінки і вчинків, породжених тодішнім способом життя. У казках завжди перемагав слабий, менший — це також мало виховне значення. Невипадково, коли в 1891 р. композитор М. В. Лисенко створив за мотивами народної казки дитячу комічну оперу «Пан Коцький», у змісті її цензура побачила крамолу — лисиця і кіт «обдурює більш крупних звірів: ведмеда, кабана, вовка», а тому «зазначений твір належить заборонити».

Сучасних дітей також захоплюють пригоди звірів, їх хвилює дружба півника з котиком з однойменної народної казки, відданість і вірність собаки («Сірко»), готовність звірів допомогти в біді зайчикові («Коза-дереза»). Вони вчать ненавидіти підступність і лицемірство, грубість, тупість і обмеженість («Лисичка-сестричка і вовк-панібрат»). Діти негативно оцінюють хвалькуватість колобка, брехливість і нахабство кози-дерези. В казках про тварин багато веселих і смішних картин та епізодів, неймовірних ситуацій. Це особливо приваблює дітей, викликає гарний настрій.

Казки про тварин відрізняються здебільшого нескладною побудовою, динамічністю у розгортанні сюжету (численні зустрічі, швидка зміна ситуацій), діалогічністю (часто у віршованій мові), повторенням одних і тих же дій, характеристик і висловів, що є одним із засобів типізації образів у фольклорі і одночасно сприяє кращому запам'ятовуванню змісту. Все це робить казки про тварин дуже доступними дитині. Їх легко інсценізувати, а відомо, як захоплюються діти читанням твору за ролями.

Виходячи з величезної популярності казок, до їх літературного опрацювання не раз зверталися письменники. І. Франко написав збірку «Коли ще звірі говорили», через яку проходить по-різному виражена одна і та ж ідея: справедливість і правда перемагають підлість та підступність. У радянський час прекрасні зразки літературної обробки народнопоетичних сюжетів з життя тварин дали К. Чуковський і С. Маршак. Неповторністю поетичного таланту позначені казки Н. Забіли, зокрема збірка «Під дубом зеленим».

Чарівні, або фантастичні казки

Дуже давні за своїм походженням чарівні казки. В них відтворені певні етапи розвитку людського суспільства, прагнення людини пізнати й по-своєму пояснити навколишній світ, її намагання удосконалити знаряддя праці, перебороти найсильніших ворогів, хвороби, лихо, смерть, підкорити природу, поставити її собі на службу. У фантастичних казках

людина висловлювала мрії й сподівання на краще життя. Ці сподівання втілені в образах богатирів Вернигора, Вернидуба, Іллі Муромця, Кирила Кожум'яки, Котигорошка, Івана Побивана. В змісті чарівних казок найважливішими є боротьба в ім'я торжества найкращих людських ідеалів, показ подвигів, пошуки щастя й справедливості. До поширених фантастичних казок належать «Телесик», «Кривенька качечка», «Котигорошко», «Царівна-жаба», «Золотий черевичок», «Летючий корабель», «Ох».

У центрі казки «Кривенька качечка» — підібране в лісі дідом і бабою покалічене каченя, що потім перетворилося на красиву дівчину, яка допомагала стареньким поратися по господарству. Казка вчить гуманності, вдячності, любові до праці, вірності своєму слову і обов'язку. Перевтілення зеленої жаби на дівчину-красуню, дружину Івана-царевича становить зміст казки «Царівна-жаба». Три брати-царевичі, виконуючи батьківський наказ, стріляють з лука: де чия стріла впаде, там того буде й наречена. Стріла наймолодшого брата Івана потрапила в болото, а його нареченою виявилась звичайна жаба, яка тільки згодом перевтілюється в казкову красуню. Тут підносяться такі кращі людські риси, як вірність, доброту, працьовитість. Чару своєю красою та викінченістю і казка «Котигорошко», що розповідає про надзвичайну силу, відвагу й людяність селянського сина. Незважаючи на те, що Змій уже забрав шістьох його братів і сестру, він не злякався, твердо вирішив йти на допомогу своїм рідним. «Як же таки,— міркує він,— своїх рідних братиків і сестричку не визволити?» Долаючи численні перешкоди, Котигорошко лишається вірним своєму слову: він убиває Змія, визволяє братів і сестру, великодушно прощає зраду товаришів. Казка цінна тим, що волевольичу працю, готовність пожертвувати собою.

Персонажі чарівних казок різко розмежовані на позитивних і негативних. Перемога завжди за позитивними героями, які відзначаються хоробрістю, розумом і кмітливістю, любов'ю до рідного краю. Казкові герої часто фантастичні навіть за походженням — народжуються від звірів, птахів, від вишневої кісточки або горошини, яку проковтнула мати. Вони виступають то як велетні, то як діти, що виявляють незвичайну силу і мудрість (Телесик, Котигорошко). У казках знаходимо соціальну характеристику персонажів: селянський син, чабан, кожум'яка. Незважаючи на принизливі прізвиська (Іван-дурник, Попелюшка), вони і розумніші і морально вище стоять від представників експлуататорських класів, в чому, як влучно підмітив Горький, знайшов вияв оптимізм трудового народу. Народні герої дуже працьовиті, вони знавці своєї справи, досвідчені ткалі, вишивальниці, куховарки, майстри на всі руки. Помічниками героїв виступають люди чудодійної сили, вдячні звірі та птахи і навіть предмети — чоботи-скороходи,

меч-кладенець, чарівний перстень, живуща і цілюща вода, молодильні яблука. Вони допомагають побороти ворогів, втілених в образах зміїв, відьом, кощеїв-смертоносців. Часом у чарівних казках знаходимо вказівки на те, в яку історичну епоху відбуваються події («Кирило Кожум'яка», «Ілля Муромець і Соловей-розбійник»). Багатство і яскравість фантастичних образів сприяють розвитку уяви дітей, що дуже цінним є в педагогічному відношенні.

Сюжет фантастичних казок ще більше динамічний і напружений, ніж у казках про тварин. Він найчастіше має пригодницький характер. Спостерігаючи за діями героя, який перемагає перешкоди на своєму шляху, то відступаючи, то знову ще з більшою енергією переборюючи їх, дитина вчиться оптимістично дивитися на життя, вірити в свої сили, бути наполегливою у досягненні поставленої мети. Через фантастичний серпанок казки завжди просвічуються педагогічні настанови народу про те, якою повинна бути людина. В сюжеті казок дітей приваблюють чарівні перетворення, казкова обстановка, картини багатьох боїв, що розвивають уяву, вчать образно мислити. Наприклад, в одній з казок герой потрапляє в країну, де в бідної вдови є такий кабан, який «іклами оре, ушима сіє, хвостом волочить, за ним дощ мочить, а позаду жнеться і в копи кладеться і готове в клуну возять». Чи не йдеться тут про прообраз комбайна?

Емоційний вплив фантастичних казок посилюється їх своєрідною поетикою, яка не властива ні казкам про тварин, ні соціально-побутовим, наявністю постійних стилістичних формул: зачищів («В тридев'ятому царстві, в тридесятому государстві»; «Було це за царя Панька, коли земля була тонка: пальцем проткнеш і воду п'єш»), фраз, що служать переходом від однієї події до іншої («Швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться»), кінцівок («І я там був, мед-вино пив, по бороді текло, а в роті не було»). Правда, в казках, спеціально призначених для дітей, таких традиційних формул менше, зокрема це стосується перехідних фраз. Дітям характерна підвищена рухливість, бажання якнайшвидше побачити результати своєї діяльності, вони не можуть погодитись з таким зауваженням: «Лягай спати — ранок від вечора мудріший» або «Швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться».

Чарівні казки — це попередник фантастичної літератури, такої популярної сьогодні в усьому світі.

Соціально-побутові казки

За своїм походженням вони пізніші від анімалістичних і фантастичних казок. Це твори переважно сатиричного і гумористичного спрямування про класове розшарування суспільства, соціальну боротьбу трудящих з гнобителями. Здебільшого героями казок виступають представники найбідніших верств населення: наймит, селянин, селянські діти, солдат.

У них гостро висміюються царі, пани, духовенство, купці, урядовці. Народна сатира спрямована також проти ледарів, боягузів, хвальків, недотепів. В казках висловлюється пошана до розумних, чесних, працьовитих, дотепних, сміливих людей. Найпоширенішими є казки про правду і кривду, про багатого і бідного брата.

Гостру критику панів і багатіїв дає казка «Мудра дівчина». Конфлікт твору соціальний: багатий брат віддав бідному корову, а потім вирішив, що за неї мало відроблено й захотів її відібрати назад. Суддею виявився пан, який хизувався своїм розумом. Він загадав братам загадку: «Що є в світі ситніш, прудкіш, миліш над усе?» Хто її правильно розгадає, того й корова. Багатий брат, навіть не думавши, хвалькувато вирішив: «От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніш над панські кабани, прудкіш над панські хорти, а миліш над гроші!» Молодшому ж братові допомогла розгадати загадку його мудра дочка Маруся: «Е, тату,— ситніш над усе — земля-мати, бо вона всіх годує і напуває; прудкіш над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліш над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути». Дізнавшись, що розумницею виявилась проста селянська дівчина, пан хотів її осоромити, але перемогла дочка бідняка. В кінці казки справедливим суддею виступає вже не пан, а бідна дівчина Маруся. Так народ протиставив моральну велич трудящих — з одного боку, і розумову убогість і нікчемність панівних класів — з другого.

У казках про бідного і багатого часто зустрічаються образи Кривди, Горя, Біди, Злиднів, що є втіленням соціального зла, та образи Правди і Щастя, через які виражена революційна романтика трудящих мас, їхня віра в перемогу. Фантастика цих казок завдяки яскравому соціальному забарвленню сприяла класовому вихованню дітей трудящих.

Велику педагогічну цінність мають антирелігійні казки, які свідчать про атеїстичний світогляд трудящих, їхню ненависть до релігійного гніту, до служителів культу. Цю характерну рису народної творчості підмітив ще В. Г. Белінський, який у «Листі до Гоголя» наголошував: «Про кого російський народ розповідає соромітну казку? Про попа, попадю, попову дочку... Кого російський народ називає: дурняча порода, череваті жеребці? Попів... Чи не є піп на Русі для всіх росіян представником обжерливості, скупості, плазування, безсоромності?.. По-вашому, російський народ найрелігійніший в світі: брехня!.. Придивіться пильніше, і ви побачите, що це з природи глибоко атеїстичний народ»¹. Осудом розумової обмеженості й зажерливості попів пройнята казка «Як святі сметану їли». Попівський наймит Іван, щоб не вмерти з голоду, починає

¹ Белінський В. Г. Вибрані статті. К., Держлітвидав УРСР, 1948, с. 414.

господарювати по-своєму, а вину звертає на святих. Недоумкувати піп і попада повірили наймитові, ніби сметану поїли святи. Сатиричне звучання казки особливо посилюється від того, що сама попада наказує Іванові: «Бий всіх святих по одному разу, а Миколоя-угодника разів два. Це він направив їх».

Гостре антирелігійне спрямування мають казки «Пан та Гриць», «Похорон козла», «Зажерливий піп». Про те, як піп наживається на людській трагедії, розповідається в казці «Кирик». У селянина нещастя — померла дитина, та немає за що її поховати. Коли ж Кирик знайшов казанок з грішми, прийшло аж «дванадцять попів з дванадцяти церков». Найважливіше в казці ідея неминучості кари за жадібність і байдужість до людського горя — відібраний у селянина казанок з грішми приростає до загребущих рук попа, пристає (в деяких казках навечно) волова шкура, яку він одягнув під виглядом нечистої сили. Так дотепно і нещадно висміяв народ своїх гнобителів у рясі.

Значний виховний потенціал мають соціально-побутові та побутові казки, в яких викриваються негативні риси людської поведінки — нечесність, пияцтво, дармоїдство, лінощі. В казці «Язиката Хвеська» гостро засуджуються ті, хто «не вмів язика за зубами вдержати... А кума почула та другій кумі, а та третій, а третя п'ятій — десятій, і ото вже всі про те знають, чого не треба нікому знати».

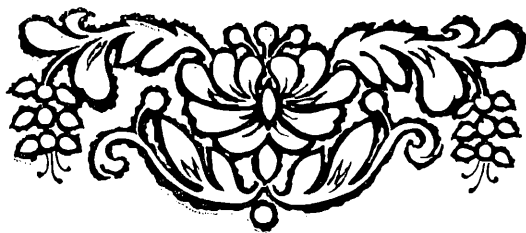
У справі морального виховання значну роль відіграють казки, які ґрунтуються на показі конфліктів родинного життя («Бабица і дідова дочка», «Золотий черевичок», «Калинова сопілка»). Вони закликають до взаємної поваги і щирих стосунків між усіма членами сім'ї, вчать бути доброзичливими, лагідними, розсудливими, дотепно висміюють егоїзм, скупість, ледарство, заздрість, які можуть призвести до злочинності.

Суспільно-побутові казки, зокрема сатиричні, ще мало використовуються з виховною метою, в той час як вони мають значну педагогічну цінність.

Сучасні діти виявляють інтерес не лише до згаданих жанрів фольклору. Їм розкривається велич і краса народної музи в баладах та думах, історичних піснях, легендах і переказах, коломийках і дастівках, у ліричній пісні. Поряд з творами, що прийшли з далекого минулого, ідейні та художні якості яких перевірені часом, значний виховний вплив на дітей має радянська народнопоетична творчість, що славить Леніна і Комуністичну партію, народних героїв, оспівує красу праці, щасливе дитинство.

Розділ I

УКРАЇНСЬКА
ДИТЯЧА
ЛІТЕРАТУРА
ДОЖОВТНЕВОГО
ПЕРІОДУ

Виникнення і розвиток дитячої літератури на Україні

Українська дитяча література як органічна, але специфічна галузь словесного мистецтва, виникла порівняно пізно. Її джерела — народна творчість — сягають у сиву давнину, однак свої особливості літератури, створені спеціально для дитини, вона набула тільки з часом, коли у суспільстві з досить високим рівнем культури почали все більше уваги приділяти вихованню і розвитку дитини. В середовищі дітей довго була популярною житійна (життя святих, Києво-Печерський патерик) та переказна література світського змісту — історичного або героїко-романтичного характеру. Виникнення і розвиток дитячої літератури тісно пов'язані із станом освіти і шкільної справи. Біля джерел її зародження були навчальні книги: букварі, азбуки. У рукописні та друковані букварі все частіше вносились оповідання релігійного, моралізаторського і побутового характеру, примітивні вірші про предмети і явища навколишньої дійсності, які можна розглядати як перші зразки дитячої літератури.

Необхідність у спеціальній літературі для дітей особливо відчували ті письменники, які самі займалися педагогічною діяльністю. Від давнини і до наших днів спостерігається чудова тенденція — в дитячій літературі помітний слід залишають учителі.

Видатний письменник і філософ XVIII ст. **Г. С. Сковорода** у своїй педагогічній практиці звертався до народнопоетичної творчості як засобу виховання, висловлював поради щодо вибору книг для читання. З виховною метою він написав ряд поезій, байок, притч, що увійшли в дитяче читання. Про те, що твори Г. С. Сковороди поширювались серед дітей, засвідчує Т. Г. Шевченко у вірші «А. О. Козачковському»: забравшись у бур'ян, він списував у саморобну книжечку твори талановитого поета XVIII ст.

Педагогічною діяльністю займалися **І. П. Котляревський**, **П. П. Гулак-Артемівський**. Твори цих письменників входили в читання дітей, хоча творами власне дитячої літератури їх назвати не можна. Роздумуючи в кінці 70-х років XIX ст. над проблемами дитячого читання, І. Франко у статті «Женщина-мати», крім Т. Г. Шевченка, з українських письменників рекомендує ще **Г. Ф. Квітку-Основ'яненка**, його гумористичні оповідання. Популярними серед дітей були вірші та байки **Є. Гребінки** («Сонце да вітер», «Школяр Денис», «Соловей»).

При вивченні історії літератури (а дитяча література є її складовою частиною) виходимо з ленінського вчення про те, що в кожній національній культурі класового суспільства

існують різні тенденції, що в ній є, «хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»¹.

У боротьбі проти реакційних тенденцій росла і міцніла українська демократична і революційно-демократична література, головними рисами якої були реалізм і народність, висока ідейність і гуманізм. У складних умовах розвивалась прогресивна література. Письменники зазнавали переслідувань і утисків з боку уряду, їхні твори заборонялися. Т. Шевченко, П. Грабовський, А. Тесленко на Наддніпрянській Україні, І. Франко в Галичині відбували заслання, неодноразові ув'язнення. Марко Вовчок, М. Коцюбинський, Леся Українка, С. Васильченко були під наглядом поліції. Але важливо, що передову українську літературу постійно підтримували російські революціонери-демократи В. Беліський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, журнали «Современник», «Отечественные записки», редаговані М. Некрасовим і М. Салтиковим-Щедриним. Російська література і критика мали величезний вплив на розвиток української літератури, в тому числі і дитячої.

Мабуть, тому, що думати про народ і не думати про майбутнє народу — молоде покоління — неможливо, всі видатні письменники XIX — початку XX століття писали про дітей. Ряд їхніх творів було адресовано спеціально дитячому читачеві. Українську революційно-демократичну і демократичну дитячу літературу єднала з російською спільність суспільних ідеалів, ідейно-естетичних завдань, любов до дітей, бажання виховати з них стійких борців за інтереси трудового народу. Творчість класиків дожовтневого письменства Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, С. Васильченка, які заклали ідейно-естетичні основи високохудожньої літератури для дітей, стає у підручнику предметом окремого розгляду. У характеристиці дитячої літератури, як і всієї художньої літератури, виходимо з марксистсько-ленінських методологічних принципів, зокрема вчення В. І. Леніна про те, що «з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на протипагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації»².

Після перемоги Великого Жовтня про розвиток дитячої літератури піклуються Комуністична партія і Радянський уряд,

¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібрання творів, т. 24, с. 118.

² Там же.

вважаючи її важливим засобом виховання нової людини. А в минулому столітті в умовах соціального і національного гноблення все робилося для того, щоб трудовий народ жив у темряві, щоб діти сільської та міської бідноти не ставали освіченими людьми. Так легше було їх експлуатувати, виховувати покірними рабами. «Велика література для маленьких» (С. Маршак) могла виникнути тільки за Радянської влади.

Твори української дожовтневої дитячої літератури були частіше творами про дітей, ніж для дітей, але найкращі з них тим цінні, що вони хвилювали як дорослого, так і юного читача. Біля джерел дитячої літератури стояв, крім згаданих уже письменників, також видатний представник культурно-освітнього руху на Західній Україні **М. Шашкевич** (1811—1843), в творчості якого, за словами І. Франка, «тодішні русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народну гідність». У 1836 р. М. Шашкевич уклав для дітей першу українську читанку (вийшла в 1850). Крім переказаних народною мовою біблійних легенд, тут вміщено ряд невеликих повчальних оповідань («З огнем не іграй» і т. д.), байок. Зміст і композиція читанки відповідали віковим особливостям дітей. Цікавим був розділ «Пісеньки і грачки діточі», де вміщені і вірші М. Шашкевича («Дівчинонька мила цвіточки садила»). Хрестоматійною стала його поезія «Цвітка цвібная...».

Серед тих, хто прокладав шлях прогресивній дитячій літературі, був відомий закарпатський культурний діяч і педагог **О. Духнович** (1803—1865). В його букварі «Книжиця читальна для начинающих» (1847) великий розділ «Шкільні правила» складався з віршів самого автора. Тематично вони пов'язані з різними сторонами життя учнів, мають виховне спрямування («Про діла дітей», «Про майбутню долю дітей», «Про шкільні радощі» та інші).

«Буковинський соловей» **Ю. Федькович** (1834—1888), прагнучи, щоб навчання в школі було доступнішим і цікавішим, підготував декілька читанок і «Буквар». Хоча вони не були прийняті як підручники, все ж свідчили про велику увагу письменника до змісту навчальних посібників, до добору для них текстів значної ідейно-естетичної цінності. Твори Ю. Федьковича збагачували дитячу літературу. У віршах «Дитина» і «Сироти» він дав картини важкого дитинства. Ніжністю, теплотою пронизані його твори з спеціального циклу дитячих поезій: «Вороний», «До школи», «Хто що має», «Учіться».

Незважаючи на кордони, ті письменники Галичини, Буковини і Закарпаття, що думали про краще життя народу, про його воз'єднання, завжди відчували кровний зв'язок з усією прогресивною українською літературою.

Письменники, що писали про дітей і для дітей, завжди багато думали про народну освіту. Це знаходило відбиття в їхній творчості. Заклик до знань як великої сили в житті

людини, брав свої витoki в народній педагогіці. Особливим змістом наповнився він з появою різночинної інтелігенції на другому етапі визвольного руху в Росії. Так, у вірші **С. Руданського** (1834—1873) «Наука», що перекикався з «Пісню Єрьомонці» О. Некрасова, звучала ідея віддати свої знання праці для народу. Твори С. Руданського розширили коло дитячого читання. За мотивами народного тваринного епосу він написав цикл байок «Приказки про звірів», за зразком пісень-небилиць «Переслів'я». Це твори гумористичного характеру, що особливо приваблює дітей. Іскристий гумор наблизив до дитячого читача найбільш оригінальну частину спадщини С. Руданського — співомовки.

Письменника-демократа **І. Манжуру** (1851—1893) хвилювала безрадісна доля дітей-сиріт, жінки-матері («Мати», «Діти»). У дитячу літературу ввійшли його обробки народних казок, переказів, приказок. Поема-казка «Трьомсин-богатыр» — один з найкращих творів цього жанру в дожовтневій літературі. Пригодницький сюжет, героїчне забарвлення, незвичайні подвиги богатыря близькі до народної фантастики, уява письменника лише домалювала образ борця за волю і справедливості. Цікава його поема-казка «Іван Голик», яка тільки в 1961 р. побачила світ. Поетичністю відзначаються казки «Лиха година» і «Злидні», написані за фольклорними мотивами про убогого і багатого. Для дитячих творів С. Руданського та І. Манжури фольклор був основним джерелом тем і образів.

Починаючи з другої половини XIX ст. все більше письменників дбає про розвиток дитячої літератури. Саме на той час припадає активна боротьба російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова за створення високоідейної реалістичної літератури для дітей. Складається передова педагогічна система, в якій важливе місце належить К. Д. Ушинському, його принципів наочності у навчанні й вихованні. Звідси і визнання великої ролі поетичного слова для розвитку дитини. Значний резонанс мала педагогічна діяльність Л. М. Толстого, його «Азбука», написані ним спеціально для дітей різного віку байки, казки і оповідання, велика кількість яких належала до науково-пізнавального жанру. Певний вплив на розвиток дитячої літератури мали й ідеї революційного народництва.

Найбільших успіхів у галузі дитячої літератури другої половини XIX — початку XX ст. досягли Марко Вовчок, Л. Глібов, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський, С. Васильченко, але й інші письменники створили ряд визначних творів для дітей.

І. Нечуй-Левицький (1838—1918) — написав декілька творів спеціально для дітей. Казка «Запорожці» розповідала про минуле, але так, що засуджувала тогочасну дійсність.

Морально-етичні теми знайшли відображення в казках «Вдячний лев» та «Мавпа-злодюжка», в гумористичних оповіданнях «Вітрогон», «Невинна», «Попались. Дитячі різдвяні сцени». Створення образів хлопчика-шкоди Василька, допитливих і кмітливих дітей Марка і Славка — це вже вклад в тодішню дитячу літературу.

Психологією дитини, багатством її внутрішнього світу цікавився творець української соціально-психологічної прози **Панас Мирний** (1849—1920). Різні типи і характери дітей виведені в його «образку» з життя «День на пастівнику». В дитячу літературу з деякими скороченнями ввійшло оповідання «Морозенко» — одна з найбільш поетичних і трагічних історій життя дитини, яку загубив несправедливий суспільний лад. Панас Мирний написав соціально-психологічне оповідання «Пригода з «Кобзарем», де сила поетичного генія Т. Шевченка подається через драматичний сюжет з дитячого побуту. Дітям доступні уривки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (дитинство Чіпки), повісті «Лихі люди», а також «Казка про правду і кривду», які вводили у світ соціальних проблем.

Невеликою порівняно є спадщина співця знедоленого селянства **А. Тесленка** (1882—1911), бо сам він не дожив й до тридцяти років. Але це був сильний і оригінальний талант. Його два оповідання «Школяр» і «Наука» — цілий розділ дитячої літератури, що гнівно перекреслює писання буржуазно-націоналістичних письменників про дитинство. Трагедія Миколки, допитливої, духовно багатой дитини, що прагне до знань, але замість навчання стає поводитирем сліпого жебрака, була трагедією багатьох талановитих дітей бідноти. Завжди голодна Парасочка, що так і не може засвоїти жебрацької науки — це не постать з так званих «святочних» оповідань ліберальних письменників, а уособлення дітей трудящих, що прагнули радощів дитинства, а не милосердя багатих. Картини дитинства, що є суспільною драмою, проходять через оповідання «Немає матусі». В дитяче читання увійшов і антирелігійний твір А. Тесленка «У схимника».

У кінці XIX — на початку XX ст. чимало творів про дітей і для дітей написали західно-українські демократичні письменники. Найрізноманітніші образи дітей створив видатний письменник **В. С. Стефаник** (1870—1936) у новелах «Новина», «Мамин синок», «Підпис», «Кленові листки», «Пістунка», «Діточа пригода», «Шкільник», «Лесева фамілія». Через показ дитячої психології і поведінки він глибше розкривав життя зuboжілих широких мас західноукраїнського селянства, становище яких покладало на маленькі плечі непосильну ношу боротьби за існування. В дитяче читання ввійшли новели «Катруся», «Палій», «Камінний хрест». Сповнені трагізму, вони засуджують суспільний лад, за якого гинуть діти, поневіряються

весь свій вік по багацьких стайнях наймити, змушені кидати рідну землю у пошуках кращого життя емігранти.

Проблеми дитинства, що проходить серед безпросвітних злиднів, знайшли художнє втілення у творах **Марка Черемшини** (І. Ю. Семанюк, 1874—1927). Новели «Карби», «Чічка», «Злодія зловили» та інші допомагали дитячому читачеві краще зрозуміти жорстокість і несправедливість суспільства. Малий сирота, щоб не вмерти з голоду, ссе вим'я корови. Прозваний злодієм, побитий, острижений на глум багачами, нікому не потрібний, він, напевно, загине під тином («Злодія зловили»). Діти вчилися у Черемшини співчуттю до знедолених, ненависті до ситих і жорстоких.

Під псевдонімом Стефан П'ятка друкував свої твори письменник-демократ **С. Ковалів** (1848—1920). Педагогічна діяльність дала йому багатий матеріал для ряду оповідань з життя школи: «В останній лавці», «З кількох тисяч один», «Незварені яблука», в яких багато уваги надається взаєминам учителя з дітьми. Він одним з перших в українській літературі змалював каторжну працю малих дітей на промислах («Суєта про насущний», «Світ учить розуму»). Під впливом Л. М. Толстого написані повчальні оповідання «Гриби», «Паламарові бузьки», «Сліпий патрон». Інколи в письменника прогресивні настанови уживались з релігійним моралізаторством, зокрема, в казках. Характерно, що, наприклад, персонаж оповідання «На прічках», папський син, потрапивши до хати бідняків, побачив інше життя, ніж в книжках, і прийшов до висновку: «Я, мабуть, зайшов далше, ніж читав». Спрямована проти реакційної дитячої літератури, творчість С. Коваліва сприяла зміцненню реалістичного, демократичного напрямку.

Протягом усього розвитку української літератури дожовтневого періоду точилася гостра ідейна боротьба між революційно-демократичним та ліберально-буржуазним (буржуазно-націоналістичним) напрямом. У творах письменників буржуазно-ліберального напрямку проводились реакційні ідеї непорушності суспільних порядків, покірливості і пасивності у ставленні до експлуататорів та тягот життя, не було реальних конфліктів. Вони деколи звертались до картин сирітського, нужденного життя дітей, щоб показати доброту гуманних панів, духовенства, «любов до ближнього». Та найчастіше дитинство подавалось у рожевих барвах, ідейні настанови обмежувались проповіддю покори і слухняності.

У творах ліберально-буржуазних і націоналістичних письменників на перший план ставились питання морально-релігійного виховання. О. Кониський, Ганна Барвінок, І. Спілка, Ст. Горський та інші проповідували абстрактний гуманізм, всепрощення, віру в божу справедливість. Вони часто використовували форму сну, який приходив до дитини напередодні великих релігійних свят і спрямовував на добрі справи.

В творах для дітей О. Кониського («Проповідь на горі»), Б. Дідицького («Юрасів сад»), І. Липи, І. Пасічинського, Є. Паславського, Д. Йосифовича та багатьох інших фальсифікувалося історичне минуле українського народу, зокрема заперечувались кровні зв'язки і дружба з російським народом, прославлялися зрадники типу Мазепи, монархи. Саме творами такого характеру наповнював свої читанки О. Барвінський, один з редакторів львівського дитячого журналу «Дзвінок».

Творчість революційно-демократичних письменників заперечувала ідеали реакційної літератури. Засудження несправедливого ладу викликали картини життя дітей в поезії Т. Шевченка, оповіданнях «Красне писання», «Отець гуморист» І. Франка, «Харита», «Маленький грішник» М. Коцюбинського, в поезіях П. Грабовського, об'єднаних спільною назвою «Сироти», казці «Десять братів і десята сестриця Галя» Марка Вовчка. Юний читач знаходив у творах революційно-демократичних письменників не релігійну проповідь покаяння, а ненависть до бога і служителів церкви, не ідеалізацію історичного минулого, а захоплення героїчною боротьбою народу проти іноземних загарбників і своїх панів («Захар Беркут» І. Франка, «Кармелюк», «Маруся», «Невольничка» Марка Вовчка).

Кращі твори найбільш талановитих представників ліберально-буржуазного напрямку, особливо тих, що еволюціонували до демократичного напрямку, заперечували чимало настанов ліберально-буржуазного мистецтва, вливались у річище демократичної літератури. Твори для дітей **Я. Щоголева** (1824—1896) були більш відомі, ніж інші його вірші. «Чередничка», «Вівчарик» — скільки в них дитячої безпосередності, який трагізм сирітського життя! Праця, важка праця вдень і вночі за кусень хліба чекає хлопчиків, що вчать ткацького ремесла («Ткач»). Є в Я. Щоголева чудова поезія «Косарі», яка славить працю. Це не ідилія, а цілком реалістична картина красою сповненої діяльності трудящих. Вона була дуже популярною серед дітей.

Значний вклад у розвиток педагогічної науки і дитячої літератури вніс **Б. Грінченко** (1863—1910). Він дав узагальнені картини життя школи, створив образи учнів із багатим своєрідним світом почуттів. Гнівом за приниження людської гідності пройняте його оповідання «Екзамени». Тулий, малоосвічений член шкільної ради так перевіряє знання учнів, що наводить на них жах. Без сентиментальної слізливості Б. Грінченко показує трагічне в житті дітей в оповіданнях «Дзвоник», «Сама, зовсім сама», «Сестриця Галя», «Ксеня». У багатьох його творах виступають маленькі шукачі щастя. В оповіданні «Олеся» дівчинка здійснює героїчний вчинок, смертю своєю врятувавши село від татарського нападу. В його творах знаходимо засудження соціальної нерівності, сердечне співчуття

до знедолених. Б. Грінченко багато зусиль доклав до розвитку і збагачення дитячої літератури.

Значно збагатила дитячу літературу творчість **О. Олесья** (О. І. Кандиба, 1878—1944), зокрема в жанрі пейзажної лірики і віршованої казки. В радянський час кращі його вірші для дітей зібрані у збірці «Від льоду до льоду» (1967), «З журбою радість обнялась» (1969), а такі, як «Ялинка», «Веснянка» стали хрестоматійними. Живий струмінь пісенності надавав їм особливої милозвучності. Поезія О. Олесья вчила дітей образного мислення. Його казки, написані переважно за фольклорними мотивами, мали найчастіше форму невеликих, на одну картину п'єс («Солом'яний бичок»).

У спадщині **Є. Ярошинської** (1868—1904) є кілька десятків оповідань для дітей, які в 1901 і 1907 рр. вийшли у Львові трьома збірками. Як прогресивний педагог вона добре знала психологію сільських дітей, розповіла про їхню тяжку долю в оповіданнях «Борба і перемога», «Найбільший скарб» та інші, що, пройняті гуманними почуттями, виховували прагнення до праці на благо народу. Більша частина її творів — казки морально-дидактичного характеру («Орел і лис», «Квіти»).

Оригінальними творами, зокрема нарисами-казками «Новик», «Буряк», «Казка про сонце і його сипа», «Дівчина-Чайка» поповнила дитячу літературу **Дніпрова Чайка** (Л. О. Василевська, 1861—1927). В казку «Буряк» поряд з розповіддю про природу вона однією з перших в українській літературі в цікавій для дітей формі внесла елементи технології виробництва цукру. За казковими мотивами написані лібретто її опер «Коза-дереза», «Зима й Весна, або Снігова Королева», «Проводи Сніговика-Снігуровича» та інші.

Певну виховну і естетичну цінність мають окремі дитячі твори Олени Пчілки, Грицька Григоренка.

Українська дожовтнева дитяча література збагачувалась жанрово і тематично за рахунок перекладів з російської літератури (казки О. Пушкіна, В. Жуковського, П. Єршова, М. Салтикова-Щедріна, байки І. Крилова, твори Л. Толстого, М. Горького), а також зарубіжних письменників (Вільгельма Гауфа, братів Грімм, Марка Твена, Данієля Дефо, Мігеля Сервантеса, Джонатана Свіфта, Ганса-Кристіана Андерсена).

В кінці XIX — на початку XX століття зростає інтерес до проблем дитячої літератури знайшов свій вияв у швидкому кількісному зростанні дитячих журналів, які, проте, мали переважно буржуазно-ліберальний і націоналістичний характер («Ластівка», «Приятель дітей», «Бібліотека для молодіжі», «Дзвінок» та інші). Більшість із них виходила на Західній Україні та Буковині. Типовими для цих журналів були вірші і оповідання, реакційна спрямованість яких розкривається уже в заголовках: «Моліться богу», «Молися і трудися», «Молитва

ломить залізо», «Як показав наш найясніший цісар уже за дитинства своє добре серце».

У розвиток дожовтневої української дитячої літератури певний вклад вніс Львівський двотижневий ілюстрований журнал для дітей та юнацтва «Дзвінок» (1890—1914). За своїм характером це був орган буржуазно-ліберального напрямку. Однак у ньому друкувались твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, С. Руданського. Співробітниками «Дзвінка» в різний час були І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Л. Глібов, П. Грабовський, І. Нечуй-Левицький. Журнал сприяв ознайомленню з творами кращих українських письменників, консолідації письменницьких сил, друкував переклади з російської та зарубіжних літератур (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова, Лафонтена). Вперше на сторінках дитячої періодики з'явився науково-популярний нарис (М. Коцюбинський «Нюрнберзьке яйце», Дніпрова Чайка «Казка про сонце і його сина», Б. Грінченко «І. Котляревський»). Однак видавці спрямовували журнал на реакційні, націоналістичні стежки, і тому прогресивні письменники не могли постійно з ним співробітничати.

До кінця XIX — початку XX ст. належать перші спроби критики, узагальнення і вивчення розвитку української дитячої літератури. Це були переважно огляди й рецензії на книги в таких періодичних виданнях, як «Киевская старина» (1882—1906), «Україна» (1907), «Южный край», «Жизнь Юга», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник». Значний вклад у теорію й критику дитячої літератури вніс І. Я. Франко, який під впливом російських революціонерів-демократів не тільки гостро і принципово виступав проти макулатури в дитячій літературі, а й виклав цілісну систему поглядів на те, якою повинна бути література для дітей.

Жанрово українська дитяча дожовтнева література досить різноманітна: тут були повісті, оповідання, казки, вірші, загадки. Виникає жанр художнього парису, зразки науково-популярної літератури. Досягненням дожовтневої літератури було створення чудової поезії для дітей, зокрема пейзажної лірики. В кінці XIX — на початку XX ст. ширшають тематичні обрії дитячої літератури. Крім показу безпросвітного життя сільської і міської дітвори, шкільного побуту письменники вдаються до зображення історичного минулого українського народу.

Українська дожовтнева дитяча література розвивалася у тісному взаємозв'язку з усією художньою літературою. Перед нею поставали ті ж проблеми боротьби за реалізм, високу ідейність, народність, вона мусила переборювати буржуазно-націоналістичні та інші реакційні тенденції, вплив сентименталізму, консервативного моралізаторства.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

(1814—1861)

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Т. Шевченко

Творчість видатного письменника, революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка знаменувала цілу історичну епоху, бо ввібрала в себе народні мрії і вогонь революційних прагнень, кріпацьку неволю і блиск месницької сокири, лагідний шепіт дніпровської хвилі і нескоримість Прометея. Його поезію можна співати над дитячою колискою, з нею можна йти і в бій проти ворога.

Борючись за революційну перебудову суспільства, Т. Шевченко мріяв про майбутнє оновлення землі, на якій настане вільне квітуче життя для всіх трудящих. Обриси такого життя з творчою працею визволених людей знаходимо в поезіях «Заповіт», «Світе ясний», «Ісаія. Глава 35», «І Архімед, і Галілей». Думи поета про справедливий суспільний лад часто пов'язувались з вихованням молодого покоління у душі протесту проти існуючої дійсності.

Погляди на освіту та виховання

Афористично звучить вислів Т. Шевченка: «Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати серце людське». Активний борець за волю й щастя народу, Т. Шевченко, як і російські революціонери-демократи В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, надавав великої ваги освіті й вихованню дітей. Він прагнув, щоб школа була засобом прогресу. Тим часом в умовах самодержавно-кріпосницького ладу, коли існувала суцільна неписьменність серед народу, школа переслідувала класові цілі: «сільським п'явкам», глитаєм, чиновникам освіта навіть допомагала утискувати і грабувати трудящих. «Загальна грамотність у народі — величезне добро, але де на 100 — один грамотний, — величезне зло», — пише Шевченко у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

У російських повістях «Художник», «Близнецы», «Наймичка», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали» чимало сторінок присвячено проблемі виховання підростаючого покоління, зображенню учителів та їхніх методів навчання. Малописьменні дяки знущалися з дітей. Вдаючись до універсальних засобів муштри, зубрячки, різки, вони перетворювали навчання на справжню каторгу. «Науку» п'яних, бездушних дяків-неуків поет відчув на собі. Лише велике бажання вчитись допомагало зносити наругу й знущання. В автобіографічному

вірші «Доля» він згадує: «Ти взяла мене, маленького, за руку і в школу хлопця одвела до п'яного дяка в науку». В творах Т. Шевченка знаходимо і позитивні образи педагогів, які гуманно ставляться до дітей, прагнуть їх виховати чесними, корисними для суспільства — Демського («Художник»), Левицького, Івана Петровича Котляревського («Близнець»).

Т. Шевченкові невідомі були тогочасне виховання з його молчалинською мораллю та офіційна педагогіка, які проголошували, що оцінювати людей слід не за здібностями і працею, а залежно від їхньої посади і майнового стану. «О виховання,— з обуренням пише він у повісті «Капитанша». — З неприборканим чиновним негідником ми привітно розкланюємось на вулиці, приймаємо у себе в домі з найпослужливішою усмішкою, пропонуємо стілець і перше місце за сімейним столом і не боїмось, що ця отруйна тварюка своїм подихом заразить дітей наших. І зустрінься з нами на вулиці проста людина, нечиновна, яка своєю безкорисливістю і прямоотою, можливо нам же робила послуги, та ми на неї і не глянемо, а якщо й глянемо, то так поблажливо, що краще б і не поглядали. І це у нас називається пристойністю! Мерзотність, нічого більше!».

Шевченка-письменника цікавила проблема впливу оточення на виховання дітей. У повісті «Близнець» брати Зосим і Савватій з дитинства зростали в однакових умовах: їх чарувала рідна природа, до них з любов'ю ставились прийомні батьки, які прагнули прищепити синам високі моральні якості. Та ось їхні життєві шляхи розходяться. Ватя (Савватій) навчається в гімназії, потім в університеті, де наполегливо працює, опановуючи професію лікаря. По-іншому склалося життя Зосі (Зосима). Навчаючись у кадетському корпусі, він потрапляє в оточення морально спотвореного офіцерства, починає зневажливо ставитись до батьків, які його виховали, до простих людей, пиячить, грає в карти, веде розгульний спосіб життя і закінчує справжнім негідником, моральним виродком.

На прикладі життя дворянського сина Іпполіта (повість «Несчастний») письменник показав згубний вплив сім'ї, панського середовища, яке зробило юнака жорстокою, аморальною людиною, розбещеним ледарем і неуком. Мати виховувала його в такому дусі, що він — дворянин, власник тисячі душ, то ж навіщо вчиться, коли «до нього, неграмотного... грамотні прийдуть та в ноги вклоняться». І виріс з хлопця нелюд-злочинець, і, щоб зрештою, позбутися такого сина, «улюблена» мати віддає його в солдати.

Т. Шевченко вважав, що почуття відповідальності за дітей примушує дорослих переглянути свій спосіб життя, відмовитися від поганих звичок. Цікаво, що герой його повісті «Капитанша» почав виховання прийомної дочки Варки з того, що перестав пити горілку і курити.

У поглядах Т. Шевченка на освіту найважливіше те, що він виступав за освіту демократичну, для всього народу. В питаннях виховання він виходив з заперечення вродженого нахилу до поганих вчинків і зла, надавав важливого значення середовищу, в якому перебуває дитина, прийомом і методам впливу на неї, особі педагога. «У нас говорять про п'яницю, злодія і тому подібного художника,— твердить письменник у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»,— що він, бідолаха, вже з цим народився. Пренаївне поняття!».

Наприкінці життя великий Кобзар опублікував «Буквар южнорускій» — перший український підручник, у створенні якого також виявилися революційно-демократичні переконання. Навчальний матеріал підкріплювався фольклорними зразками. Крім історичних дум про Поповича Олексія і Марусю Богуславку, тут були ще прислів'я і приказки, що відображали народну мораль: «Брехнею увесь світ пройдеш та назад не вернешся», «Казав пан: кожух дам — та слово його тепле», «Багато панів, а на греблю нікому» тощо. Буквар Т. Шевченка, призначений для недільних шкіл, сприяв поширенню освіти серед народу і був поряд з власними його творами вдячним матеріалом для дитячого читання. «Дайте книгу народові», — звертався поет у листах до прогресивних діячів науки й культури. Він мріяв створити для народного читання популярні книги з історії, географії, арифметики, та передчасна смерть не дала здійснити ці благодні задуми.

Вся творчість Т. Г. Шевченка має освітньо-виховне значення. Невипадково ще з другої половини XIX ст. його поезії широко рекомендувались для дитячого читання. Одним із перших вказав на педагогічне значення творів Т. Г. Шевченка К. Д. Ушинський у своїй праці «Педагогічні нотатки про Швейцарію»¹.

Біографія Шевченка, його творча і громадська діяльність дає багатий матеріал виховного характеру. Поет, художник, прозаїк, мужній борець все своє життя віддав народові. Прожив він всього сорок сім років, з яких двадцять чотири — був кріпаком, десять — перебував на засланні солдатом. Та ніщо не зламало стійкості духа поета-революціонера, девізом якого були слова: «Караюсь, мучуся, але не каюсь!».

*Твори Т. Шевченка
в дитячому читанні*

У 1961 р. дитячий читач дістав «Малий Кобзар. Вибрані поезії для дітей».

Т. Г. Шевченка. Вступну статтю до цього видання академік О. І. Білецький закінчив словами: «І для юного читача «Кобзар» став любимою книгою. Він навчає пізнавати життя, історію рідного краю, виховує любов до

¹ Про те, як твори Т. Г. Шевченка входили в книги для дитячого читання і шкільні хрестоматії, див. статтю О. Р. Мазуркевича «Шевченко в працях передових російських педагогів». Збірник праць третьої наукової Шевченківської конференції. Вид. АН УРСР, К., 1955.

трудової людини і ненависть до її ворогів. Але не все, написане Тарасом Григоровичем Шевченком, зрозуміле школярам. У «Малому Кобзарі» зібрано поезії, доступні учням восьмирічної школи». Для учнів молодших класів найближчими є поезії про дитинство і пов'язані з ним враження, картини природи із змінами пір року, багатством барв і звуків, які будять у дитині поета і художника. Але в коло читання молодших школярів органічно входять і поезії революційного спрямування. Це передусім «Заповіт», в якому звучить і пристрасний заклик до революції, і гаряча мрія, щоб у новому суспільстві, «в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій» згадали і про нього, поета, «незлим тихим словом» як про борця, що своєю творчістю й усім життям наближував щасливе прийдешнє.

*Т. Шевченко
про дитячу долю*

У дитяче читання увійшли всі твори Шевченка про дітей, яких поет любив ніжно і щиро. Але і в своїй любові він залишався революціонером-демократом, що не приховує антипатії до паненят — майбутніх кріпосників. У спогадах сучасників про Т. Г. Шевченка знаходимо чимало свідчень про уважне ставлення і любов поета до дівчорі. Про це говорить він сам у своєму «Щоденнику», про це читаємо в його листах і творах. «Недавно прибулий до нас комендант,— пише поет із заслання до лікаря А. О. Козачковського,— привіз з собою дружинку і одне дитя. Я полюбив це прекрасне дитя, а воно, бідне, так прив'язалося до мене, що, бувало і уві сні кликало до себе лишого дядю. І що ж? Воно, бідне, захворіло, довго мучилося і померло. Мені шкода мого маленького друга, я сумую, я іноді приношу квіти на його дуже ранню могилу і плачу»¹.

Тема дитинства тісно поєднана в творчості Т. Шевченка з темою жінки-матері і трудівниці. На захист її людської гідності він підносив свій мужній голос поета-громадянина. «Слово м а м о. Великеє, найкращее слово!» — натхненно говорив поет, вбачаючи в материнстві особливу красу і радість.

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малім,—

писав Т. Шевченко і змальовував безталання матері-кріпачки і її дитини, яка ще змалку «підє собі сліпця водить», а матір «покине калікою на розпутті».

У ранній поемі «Катерина» Т. Шевченко з глибоким співчуттям розповідає про поневіряння і смерть зганьбленої паном дівчини. Образ Катерини — жертви панської сваволі — подається поетом як соціальна трагедія дівчини-селянки в кріпосницькому

¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах, т. 6. К., Вид. АН УРСР, 1964, с. 86.

суспільстві. Ще з більшим драматизмом розкрита трагедія матері, яка весь вік трудиться в чужій хаті, ніжно доглядає власну дитину, не сміючи признатись у материнстві, в поемі «Наймичка». Антикріпосницьким спрямуванням позначені твори «Відьма», «Лілея», «Слепая», «Марина». В них Т. Шевченко створює цілу галерею образів жінок-матерів, в яких поступово наростає протест проти соціальної неправди.

Ніхто до Шевченка з такою силою і глибиною людських почуттів не оспівав жінку-матір і трудівницю. «Не знаю у літературі всесвітній поета,— писав І. Франко,— котрий би так витривало, так гаряче і з цілою свідомістю промовляв в обороні жінок, в обороні їх права на повне, чисто людське життя»¹. М. Рильський у статті «Тарас Шевченко» захоплено визнає, що «такого полум'яного культу материнства, такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу»².

У вірші «Сон» («На панщині пшеницю жала»), який ввійшов у дитяче читання, Шевченко змальовує образ матері й дитини в умовах кріпосництва, висловлює мрії і сподівання селянства про майбутній справедливий суспільний лад. Поет вдається до форми сновидіння, щоб протиставити сувору дійсність вимріяному вільному життю, яке приснилося нещасній жінці. Вже перші рядки поезії відтворюють картини підневільної праці і безправ'я:

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.

Уявляється безмежне море панських хлібів. Складені копи. Зігнуті замучені люди жнуть пшеницю. Поруч лановий на коні з нагайкою в руках. А до вечора ще далеко. Ніби жива постать жінки-кріпачки, яка під копою годує сина. Скільки тепла, любові і ніжності в її погляді і рухах: «розповіла», «попестила», «тихенько сповила». Та важка панщина не лишає часу для дитини. Вираз «над сином сидя, задрімала», як і дієслово «пошкандибала» (а не «пішла») доповнює картину підневільної праці кріпачки. У сні вона бачить свого, вже дорослого сина, вільним і щасливим. Він «уродливий», «багатий», «не панський, а на волі», на «веселім полі» жне свою пшеницю. Ось як уявляла кріпачка майбутнє своєї дитини. Слова «прокинулась — нема нічого» сповнені глибокого трагізму і відчуття жахливої реальності. Т. Шевченко зіставляє мрії народу про волю з реальною

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 93.

² Рильський М. Твори в десяти томах, т. 10. Держлітвидав УРСР, К., 1962, с. 148.

дійсністю, щоб викликати глибоку ненависть у читача до тих суспільних умов, які прирікали людей на підневільне життя.

Шевченкове серце боліло від того, що діти бідноти позбавлені радощів дитинства. Не раз, зустрівшись з кимось з них на вулиці, він заговорював ласкаво, купував ласощі. Глибокий біль і співчуття до дітей, які залишились сиротами, висловлені у поезії «На великдень, на соломі». У ній майстерно відтворено психологічні особливості малої дитини — її безпосередність, потреба радості, прагнення до самоутвердження і престижності. Вірш дуже мальовничий. Ніби бачимо, як весняного сонячного дня, граючись, діти завели розмову і стали хвалитися обновами. Як відомо, бажання похвалитися хоча б чим-небудь — характерна особливість дитячої психології (згадаймо вірш «А що у вас?» С. Михалкова). Поет із симпатією і співчуттям малює образ бідної дівчинки: «Одна тільки сидить без обнови сиріточка, рученята сховавши в рукава». Ліричний смуток автора виливається в слова: «одна», «сиріточка», «рученята». А скільки гіркої правди скрито за висловом «рученята сховавши в рукава». Мабуть, одежа на ній з чужого плеча, висять довгі рукава, а, може, нещасна сирота замерзла і гріється? Та знайшлося і в неї чим похвалитися: «А я в попа обідала». Сучасна дитина може не знати, що колись на релігійні свята попи влаштовували обіди для жебраків. Ось де вгостили сироту. Що чекає її в майбутньому? Про це Т. Г. Шевченко говорить в проникливих рядках іншого вірша «Якби ви знали, паничі»:

А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Згаданий вірш має автобіографічний характер, але, як відомо, великий поет розповідав не лише про себе, а й про життя свого народу. У вірші «Якби ви знали, паничі» широко висвітлена тема знедоленого дитинства.

У формі спогадів про дитинство, про жахливі умови життя дітей на Україні написаний вірш «І виріс я на чужині». Автор згадує дитячі роки, своє перебування на Україні:

Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

У цьому вірші поет закликає до боротьби за краще майбутнє, яке можливе за умови, «якби не осталося сліду панського в Україні!».

Мотиви безрадісного дитинства звучать в автобіографічному вірші Шевченка «Мені тринадцятий минало», в якому до болю

трагічно переплелись важке сирітство з світлими хвилинами і надіями на людське щастя. Діти, познайомившись з твором Шевченка, співчувають пастушкові-сироті, але деколи посправжньому не співпереживають з маленьким героєм. Не розуміють, зокрема, чому в пастушка несподівано міняється настрої. Що мав на увазі письменник, пишучи «та недовго сонце гріло, недовго молилось... Запекло, почервоніло і рай запалило»? Якщо дітям пояснити, що це Т. Шевченко так своєрідно намалював захід сонця, надвечір'я («село почорніло»), які нагадують сироті, що нікуди йому йти, бо немає в нього хати, діти проймаються настроєм хлопчика, глибше відчують вплив поезії. В критичній літературі про Т. Шевченка не знаходимо коментарів до слів «уже покликали до паю, а я собі у бур'яні молюся богу...». Зрозуміти їх допомагає поезія «А. О. Козачковському», в якій є спогад з дитячих років Т. Г. Шевченка, коли він складав вірші:

Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю та плачу,
І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись...»

І далі:

Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.

Відомо, що Т. Шевченко не раз називав свої вірші «молитвами».

Тема дитинства — специфічна тема дитячої літератури. Для Т. Шевченка, як і для більшості прогресивних письменників минулого, ця тема мала один яскраво виражений аспект — вона розкривалася через показ нездоленого дитинства. У поета вона ще тісно пов'язувалась з картинами його власного сирітства. У прозових творах, у яких менше автобіографічного елемента, дитинство показане і в інших ракурсах. Є в Т. Шевченка і окремі поезії, позначені світлими, життєрадісними барвами, це переважно ті, що зображують дуже раннє дитинство («І досі сниється: під горою...»).

Глибока увага до дитини, добре знання її психології знайшли відображення в образотворчому мистецтві Т. Шевченка. В багатьох малюнках періоду заслання показані казахські діти. Особливо хвилюють такі, як «Байгуші» і «Державний кулак», на яких бачимо маленьких дітей-жебраків. Ці картини позначені глибоким психологізмом.

Пейзажна лірика

Тема природи належить до специфічних тем дитячої літератури. У багатьох віршах Т. Шевченка створені неперевершені за своєю майстерністю і виразністю картини природи, що сприймаються як

втілення краси рідної землі, захоплюють багатством барв і звуків, викликають у дітей благородні почуття, виховують естетично. Вплив пейзажної лірики Т. Шевченка пояснюється наявністю в ній глибокого ліризму, зримого, хоча й не завжди безпосередньо показаного зв'язку з людиною праці. Ряд картин природи має описовий характер, але торкається ніжних струн душі, вчить дітей спостережливості, викликає прагнення творити добро і красу.

Незважаючи на суворі умови тюремного життя за ґратами каземату, де мучився, але не каюся поет, з-під його пера з'явилась лірична перлина «Садок вишневий коло хати», пройнята оптимізмом і вірою у творчі сили народу. На фоні розкішної надвечірньої природи показана дружня, працююча родина після закінчення трудового дня. Кожен рядок поезії — завершена, послідовна в часі картина, сповнена зорових і звукових вражень: ніби бачимо вишні у цвіту, вечірню зірку, чуємо гудіння хрущів. Кожна строфа вірша складається з п'яти рядків, які відтворюють динамічні малюнки сільського вечора. В них воедино зливаються образи природи і селян-трудівників. Художність цієї поезії добре відчув І. Франко, написавши у статті «Із секретів поетичної творчості»: «Вся та вірша — се немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого весняного українського вечора... Поет без ніякої особливої прикраси простими, майже прозаїчними словами малює образ за образом...»¹. І. Франко пояснює, завдяки чому Т. Шевченку вдається намалювати таку яскраву картину, викликати глибокі естетичні почуття: «Ось у наведеном вище куплеті (перша строфа поезії.— Л. К.) перший рядок торкає смисл зору, другий — слуху, третій — зору і дотику, четвертий — зору і слуху, а п'ятий — знову зору і дотику; спеціально колористичних акцентів нема зовсім, а проте цілість — український весняний вечір — встає перед нашою уявою з усіма своїми кольорами, контурами і гуками, як жива»². Покладена на музику композиторами М. В. Лисенком, К. Г. Стеценком, П. І. Чайковським, поезія Т. Шевченка стала популярною народною піснею і полюбилася дітям.

Неперевершені за своєю майстерністю й виразністю картини рідної природи поет створив у віршах «Тече вода з-під явора», «Ой діброво — темний гаю!», «Зацвіла в долині червона калина», «Сонце заходить, гори чорніють», в пейзажних уривках з поем: «По діброві вітер виє», «Зоре моя вечірняя», «Дивлюся, аж світає» та багатьох інших. У мініатюрі «Тече вода з-під явора» розкішна барвиста природа близька й знайома дітям — тут і калина, і верболіз з лозами, що схилились над водою. Пейзаж-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості. К., Радянський письменник, 1969, с. 101—102.

² Там же, с. 153.

ний малюнок, що ґрунтується на зорових відчуттях, доповнюється звуковими образами: чути дзюрчання потоку, плескіт і гомін качок, що ловлять ряску поміж осокою. У цій поезії, як і в багатьох інших на тему природи, Т. Г. Шевченко вдається до за-собою персоніфікації, що робить її особливо близькою дитячому читачеві («пишається калинонька», «явір молодіє», «качечка... розмовляє з дітками своїми»). У вірші «Ой діброво — темний гаю!» краса природи поетично мотивована закономірністю змін пір року. Використовуючи метафори: «Тебе одягає тричі на рік», багатого собі батька маєш», «Раз укриє тебе рясно зеленим покровом», «Возме її та огорне в ризу золотую і сповіє доро-гою білою габою,— та й спать ляже», поет створює влучні і об-разні характеристики діброви влітку, восени і взимку.

Поємі Т. Шевченка «Княжна» передує яскравий малюнок літнього вечора. Як вірш під заголовком «Зоре моя вечірняя» він друкувався у читанках, ввійшов у дитяче читання. Вдаю-чись до поетичного прийому: звернення, поет просить вечірню зірку (поширений образ народних пісень), зійти над горою й розповісти про чарівну красу природи: захід сонця, веселку, ши-року сокорину, розкішну вербу. Задушевна картина літнього вечора створюється поетом шляхом нагнітання образів, а їх швидка зміна сприяє динамічному, зримому розгортанню кра-си й багатства рідного краю. У читанні дітей молодшого шкільно-го віку використовується уривок з поеми «Сон», під заголовком «Дивлюся, аж світає». Пенсреревершена картина літнього ранку з співом солов'я у темній гаї, з вербами, тополями, що «стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем» дає основу для широ-кого узагальнення: «І все то те, вся країна, повита красою, зеле-ніє, вмивається дрібною рососою». Уривок завершується філософ-ським висновком, в якому знаходимо розуміння діалектичного розвитку природи: «Споконвіку вмивається, сонце зустрічає... І нема тому почину, і краю немає!».

Шевченко створив поетичні картини рідної природи в різні пори року, дня і ночі, які відзначаються поетичністю, образні-стю, багатством мови, характеризуються винятковою теплотою, ліризмом і свідчать, що поет тонко відчував красу природи, прагнув передати її багатство й неповторні барви.

*Т. Г. Шевченко
і радянські діти*

Спадщина Шевченка близька нашим дітям. З ранніх років вони чують від-батьків і вчителів розповіді про його життя, знайомі з біографією і творами великого поета. Радянсь-ким дітям, вихованим у дусі інтернаціоналізму, Шевченко бл-зький як пристрасний борець за дружбу народів, що всім своїм життям та творчістю сприяв зміцненню зв'язків між трудящими різних національностей. Серед його особистих друзів були ро-сіяни, поляки, казахи, грузини, негри. Про велику любов і поша-ну до братнього російського народу свідчить той факт, що ряд

його поетичних творів, «Щоденник» і всі повісті написані російською мовою.

Твори Т. Г. Шевченка дають багатий матеріал для зіставлення життя дітей в радянський час і в минулому. Вони прищеплюють юним читачам пошану до людини праці, що в минулому столітті так важко страждала від кріпосницького гніту, а сьогодні дивує світ творчими зверненнями. Вони вчать любити нашу Радянську Вітчизну за щасливе, радісне дитинство, про яке мріяв поет. Дітей хвилює, що в багатьох творах Т. Шевченко звертався до них, як до своїх нащадків, які житимуть в іншому, прекрасному і справедливому світі. Це стосується, зокрема, вірша «Заповіт». Заключні рядки, в яких поет говорить про щасливе майбутнє, про велику вільну сім'ю народів, справді звернені до нашого сучасника. Поезія Т. Шевченка сприяє художньому й естетичному вихованню дітей. Їм близька його поезика, що начебто спеціально розрахована на дитяче сприймання: ліризм, яскравість образів, графічність зображених картин, пісенність, римування, що передбачає співзвучність близько розташованих від себе віршованих рядків.

Для дітей молодшого шкільного віку видавництво «Веселка» видало спеціальні добірки творів Т. Г. Шевченка «Зацвіла в долині червона калина» (1973), «Тече вода з-під явора» (1976), які чудово ілюстрував художник М. Компанець, «Мені тринадцятий минало» (1978) — з малюнками В. Глуздова. Це тільки деякі видання останніх років. Діти люблять читати і про Шевченка. Для них С. Васильченко написав повість «У бур'янах», О. Іваненко — книгу «Маленьким про великого Тараса» (дітям доступні і уривки з її роману «Тарасові шляхи»), В. Скомаровський — збірку поезій «На Тарасовій горі» і поему «Тарасові птиці». Багато письменників зверталось і ще буде звертатись до створення художньої біографії Шевченка для дітей бо, як колись зауважив В. Белінський, життя великої людини — це прекрасне видовище.

МАРКО ВОВЧОК

(1833—1907)

Марко Вовчок... описує, яке буває важке життя на світі, як люди бадьорі і сильні перемагають це важке життя і як інші, теж бадьорі і сильні, знемагають під ярмом його. Дітям це знати досить корисно, бо їм, звичайно доведеться згодом зустрітись з важким життям, отже, не вадить, щоб воно застало їх бадьорими і сильними, а не кволими і ладними продати свою душу першому, хто обіцяє їм яблуко.

М. Є. Салтиков-Штедрин

*Марко Вовчок —
основоположник української
революційно-демократичної
прози для дітей*

В українській літературі Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська) першою почала писати спеціально для дітей. Видатна українська і російська письменниця відіграла важливу роль у розвитку революційно-демократичної прози для дітей у другій половині ХІХ ст. Разом з Т. Шевченком, М. Чернишевським, М. Добролюбовим та іншими прогресивними діячами Росії вона відстоювала реалізм і народність у літературі, боролася за літературу глибокого громадського звучання, за створення дитячої книги великої ідейно-естетичної цінності.

Починаючи з 1863 р. до останніх днів життя письменниця працює в галузі дитячої літератури. Вона готує «Історію для дітей»¹, пише для них твори про історичне минуле: «Гайдамаки», «Сава Чалий», «Невільника», «Маруся», створює низку літературних казок: «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Кармелюк», «Ведмідь», «Чортова пригода», «Хитрий Хаимка», «Совершенная курица», «Королева Я».

В її творчості знайшли художнє втілення передові педагогічні погляди. Найважливішим завданням виховання вона вважала підготовку відданих народній справі борців. Російська революційно-демократична критика не раз підкреслювала, що твори Марка Вовчка сприяли розв'язанню цього завдання. Письменниця виступала за демократизацію освіти, за справжню школу для сільських дітей, а не таку, як зображено в її оповіданні «Сельская идилия». Вона протиставляла середовище трудогольного народу, який виховує дітей на здорових моральних принципах, прищеплює їм прагнення до освіти і знань, гімназіям, інститутам благородних дівиць, які випускають неуків, нероб, бездушних і жорстоких людей («Інститутка» і багато інших). Цікаві педагогічні погляди висловлені у її творах «Лист з Парижа ІІІ», «Игрушечка».

Письменниця ставила високі вимоги до дитячої літератури, до її ідейного звучання і форми. Прикладом цього може бути рецензія на збірку казок М. П. Вагнера, які вийшли в 1872 р. під назвою «Сказки Кота-мурлыки». Характерною ознакою їх був містицизм, поєднаний з суворим реалізмом. «Сказки Кота-мурлыки» викликали в свій час полеміку серед педагогічної громадськості. Як і більшість прогресивних педагогів, Марко Вовчок вважала казки Вагнера далекими й чужими для дітей, критикувала їх автора за псевдонародність (хоча вони й пройняті любов'ю до знедолених людей), за невміння цікаво розповідати: «Вот рассказ Кота-мурлыки так и не вышел,— пише вона в неопублікованій рецензії,— нашпигован удалыми, так называемыми народными словами, претензии пропасть, ясности мало и

¹ Посібник для початкової школи, яку письменниця мріяла відкрити.

решительно не отличить, который Иван-дурак, который Иван-умник»¹.

Марко Вовчок боролася за утвердження революційно-демократичної прози для дітей. Вона активно співробітничала в «Отечественных записках» і разом з М. Некрасовим, М. Салтиковим-Щедриним, Г. Елисеєвим та іншими сприяла тому, щоб на сторінках журналу друкувалися кращі твори для дітей.

Широко відома Марко Вовчок як талановитий перекладач, який дбав про те, щоб світова дитяча та юнацька література була доступною російському і українському читачеві. У співавторстві з Д. Писарєвим вона переклала російською мовою «Життя тварин» А. Брема і «Походження людини» Ч. Дарвіна. Відомий французький письменник Жюль Верн їй одній довіряв переклад своїх творів на російську мову. Завдяки Марку Вовчку юні читачі познайомилися з кращими творами Ж. Верна («Діти капітана Гранта», «Пригоди капітана Гаттераса», «80000 верств під водою», «П'ятнадцятирічний капітан» — всього 15 творів), Д. Грінвуда («Справжня історія маленького обірванця»), В. Гюґо («Людина, що сміється»), Ж. Массе, Е. Еркмана-Шатріана, Г. Мало, з казками датського письменника Г.-К. Андерсена тощо. Перебуваючи у Франції, Марко Вовчок надрукувала в паризькому «Журналі виховання та розваги» чимало творів для дітей, разом з його видавцем П.-Ж. Сталем написала повість «Слизький шлях», дуже популярну серед французького читача.

Переклади Марка Вовчка поряд з оригінальними творами мають велике освітньо-виховне значення, вони помітно вплинули на розвиток реалістичної дитячої літератури.

*«Народні оповідання»
(1857). «Рассказы из русского
народного быта» (1859)*

У цих збірках на фоні кріпацького лихоліття письменниця змалювала благородні образи представників народу, зокрема жінок і дітей, приречених на злидні і поневір'яння. Вона протиставила високі моральні якості селян бездушності і жорстокості панів, заставувала кріпацтво як систему, що породжувала такі явища. Ось чому ці твори рекомендувалися російськими революціонерами-демократами для дитячого читання, вони й понині не втратили свого естетичного і виховного значення. Окремі оповідання письменниці: «Горпина», «Игрушечка» і «Маша» доступні дітям молодшого шкільного віку.

Оповідання «Горпина» — один з найвидатніших творів в усій демократичній літературі ХІХ ст. про важку долю жінки-кріпачки. Сила оповідання — у глибокому розкритті непримиренних суперечностей між панамі — гнобителями та покріпаченими селянами, у створенні трагічного образу молодої матері-кріпачки. Дитина їй була, наче світлий промінь у темному царстві. Але

¹ Архів Марка Вовчка. Рук. № 6, відділ рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР.

експлуататорське суспільство позбавляє жінку-трудівницю материнських радощів. Занедужала дочка, а потрібно було йти на панщину. «Панові треба робити, а про твою дитину байдуже», — сказав їй десятник, і змушена була Горпина йти на поле. Душевний стан Горпини розкриває сцена, коли наглядяч за наказом пана відбирає від неї хворе немовля: «Понесли дитинку полем, іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болізнний; далі все тихше, а там і зовсім затихло». Все віщує трагічну розв'язку — і вона швидко наступає. Щоб заспокоїти дитя, Горпина, за порадою жінок, напуває його маковим настоєм. Дитина помирає, а мати від горя божеволіє.

Письменниця не дає довгих описів селянського побуту, а тільки його окремі деталі. Але цього досить, щоб відчутти важку долю кріпаків. Гине через недогляд дитина. Винуватець не мати, а кріпачина. Це оповідання про безмежне людське горе, трагедію шекспірівського масштабу. Лаконізм розповіді не йде на шкоду художності, він надає творові новелістичного характеру, особливої концентрованості дії. Найважливіше тут — світ материнських почуттів молодой жінки-кріпачки, її трагедія. Звідси і особливості побудови сюжету, характеристики образів. У маленькому оповіданні, немов у краплі води, відбите змарноване людське життя.

Із арсеналу художніх засобів письменниця найчастіше добирає прийом контрастового зображення. На початку оповідання Горпина весела, життєрадісна молодниця, в кінці — хвора і немічна істота. Відчуття трагедії Горпини особливо посилюється від намальованої письменницею чудової картини природи: цвітуть маки «і білим, і сивим, і червоним квітом». Життя ж Горпини і її дитини вже відцвіло. Трагічне за своїм змістом також оповідання «Козачка», в якому яскраво зображена важка доля жінки-кріпачки і її дітей.

Хоч письменниця створила художньо переконливі картини кріпачього лихоліття, її твори не викликали у читача почуття безнадійності. Сльози оповідача, за висловом О. Герцена, не сповнюють душу тільки гнітючим горем, вони «тремтять, як ранкова роса на зламаних і стоптаних квітах, їх не воскресять вони, але іншим віщують зорю!»¹.

У збірці «Рассказы из русского народного быта» були опубліковані антикріпосницькі оповідання «Маша» та «Игрушечка», високо оцінені передовою російською критикою і рекомендовані для дитячого читання. В оповіданні «Маша» показаний протест дівчини-кріпачки проти соціальної несправедливості. Протест цей вилився у специфічну форму, яка не могла бути підхоплена широкими народними масами. Та в ньому звучала віковична ненависть трудящих до гноблення, що властива навіть малим дітям. Маша змалку була сумною, вдавала хвору, відмовлялася

¹ Марко Вовчок в критиці. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 143.

коритись примхам пані, навіть одного разу порізала навмисне руку, аби лише не виконувати панщини. Викуплена з кріпацтва, вона дуже змінилася, стала веселою, життєрадісною, працювала з задоволенням і натхненням.

Докладно проаналізувавши це оповідання у статті «Риси для характеристики російського простолюду», М. Добролюбов зауважив, що в ньому «розкривається природний і нічим не заглушений розвиток у селянській дівчинці любові до свободи і огиди до рабства», що «в особі Маші схоплено і втілено високе прагнення, властиве всій масі російського народу, що терпляче, але невідступно чекає великого свята визволення!»¹.

В оповіданні «Игрушечка» письменниця зображує поневіряння кріпачки Аграфени, яку пани заради примхи своєї дочки назавжди відірвали від рідного дому, перетворили в іграшку і фактично знівечили її життя. Розповідь ведеться від імені Груші, яка згадуючи своє безрадісне життя, дитинство і юність, покалічені панськими примхами, викриває водночас потворні явища кріпацтва. Змалювавши страждання дівчини-кріпачки, яка стала забавою у руках панів, живою лялькою, Марко Вовчок реалістично показала й інший полюс кріпацтва — моральну обмеженість, пустоту, неробство й паразитизм кріпосників, їхню нікчемність і бездарність. Образом панночки Зіночки письменниця порушує тему виховання дітей взагалі, поміщицьких зокрема.

Рецenzуючи «Рассказы из русского народного быта», куди входило й оповідання «Игрушечка», Добролюбов детально зупинився на цьому творі, відзначивши, що тут «оповідається історія розвитку прекрасної дитячої природи, подібної до Маші, але тільки природи панської. Порівняйте обидва оповідання, і ви побачите, як незрівнянно більше задатків правильного, здорового розвитку містить у собі життя простої людини, ніж життя паніча або панночки»². Добролюбов справедливо відзначив, що «в добродушному тоні оповідання нам чується... спокійний, безсторонній, урочистий суд історії над самою суттю, над принципом кріпацтва»³.

Оповідання Марка Вовчка, правдиво змальовуючи підневільне становище російських і українських трудящих мас, сприяли вихованню дружби народів, боротьбі з феодално-кріпосницькою системою, викликали в дітей ненависть до несправедливості.

Казки Марка Вовчка

Бажання писати для дітей було пов'язане з мріями письменниці про педагогічну діяльність, прагненням виховувати молодь на позитивних образах літератури. До цього її захочували й друзі. Ще перед від'їздом письменниці за кордон у 1859 р. Шевченко радив

¹ Марко Вовчок в критиці. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 61—62.

² Там же, с. 76.

³ Там же, с. 81.

Марко Вовчок зайнятися літературною діяльністю для дітей, зокрема обробкою казок. «Гляди ж, доню,—з щирістю і теплотою звертався до неї великий поет,— щоб ти мені написала копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок»¹. Ряд творів цього жанру Марко Вовчок написала для дітей молодшого віку.

Цікавий сюжет має проїнята щирим ліризмом казка «Ведмідь» (1864), у якій розповідається про пригоду малої дівчинки на пасіці, з співчуттям змальоване близьке до природи життя селянських дітей. Головний персонаж Мелася— «білявенька, русявенька, босоніжка», з рум'яним «личечком», а сама «маленька, як вузлик». Пестливі епітети та порівняння, якими наділена героїня, дають уявлення не тільки про її зовнішність і вікові особливості, а й свідчать про симпатію автора. В іншому місці письменниці, підкреслюючи моторну вдачу Меласі, порівнює її з «зайчиком», «пташечкою». Ці зорові образи, взяті з народної лексики, надають особливої ніжності постаті дівчинки і подобаються дітям, яким адресована казка.

Описи природи і окремі події подаються через призму сприймання юних героїв, що підсилює емоційність розповіді, глибше відтіняє настрої персонажів, їх чудову рису— вміння естетично сприймати навколишню дійсність. Ось брат Михайло, зморений денною працею, лежить на траві у пасіці і дивиться на небо, де «зорі поскакували і тонесенький серпок місяцевий блищав над дубом, ніби зачепився за кучеряву гіллячку». Природа персоніфікована, живе одним життям з героями твору.

Марко Вовчок особливу увагу звертає на психологічні особливості дівчинки, змальовуючи її у найкритичніший момент, коли на пасіці з'явився ведмідь, «страшений, патлатий, важкий». Маленька Мелася готова пожертвувати собою, щоб врятувати улюбленого братика від небезпеки: «Маленькі рученята вхопилися за сонного брата, трохи не вломилися, а піднесли його трохи й сунули в хижку і зачинили там». Переборюючи страх, Мелася проявляє справжній героїзм при врятуванні Михайлика. Автор прихильно говорить про розум і вміння Меласі, яка знала чимало пісень, казок і звичаїв, тобто виховувалась на позитивних образах фольклору. Казка «Ведмідь» закінчується щасливою розв'язкою, у ній подібно до народних дум уславлюється в образі Меласі мужність і сміливість.

У 1900 р. було надруковано зворушливе оповідання Марка Вовчка «Злодюжка». У 1902 р. в журналі «Киевская старина» вона опублікувала «Чортову пригоду» з присвятою Т. Г. Шевченку. В редакційній примітці вказувалося, що ця казка була написана за бажанням Т. Шевченка, який радив письменниці написати низку народних казок. «Виконуючи волю поета і дане йому слово,— писалося у примітці,— пані Марко Вовчок обробила кілька народних казок»². І. Я. Франко у статті «Нове

¹ Киевская старина, т. 79, 1902, октябрь, с. 141.

² Там же.

українське оповідання Марка Вовчка» (1903) відзначив майстерність автора в композиції твору, багату і блискучу мову, з ширим українським дотепом і гумором, що так нагадує «Вечера на хуторі близ Диканьки» М. Гоголя. «Це справді повість, — захоплено писав він про казку «Чортова пригода», — коли не найважливіша, то з психологічного й літературно-історичного боку найцікавіша з усього, що приніс нам 1902 рік»¹.

Особливе місце у творчості Марка Вовчка для дітей посідають казки, яким властива героїчна романтика в зображенні вчинків позитивних героїв і реалістичне відтворення обставин народного життя. Так, у казці «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» (1863), написаній на матеріалі життя бідноти околиць Києва і на фольклорних джерелах, Марко Вовчок розкриває нові форми капіталістичної експлуатації та класові суперечності між біднотою і глитаями. За романтично-казковою оболонкою тут криється сувора правда: письменниця змалювала нужденне життя вдови, безпросвітні злидні її сім'ї. Удовині сніи, тількино зіп'явшись на ноги, змушені були йти в найми, зазнавати утисків і несправедливих образ, поневіряючись за шматок хліба у різних сільських п'явок — куркуля, кравця, баштанника.

Весь день гірко працює вдова, щоб заробити на прожиття. У хаті — бідність, стіл та лавка, одні чоботи на всю сім'ю, найкращі ласощі — пшоняний куліш і картопля (та й вони не кожний день бували). Це типові умови життя бідноти в пореформену добу. Від важкої праці вдова рано згорбилась, обличчя її почорніло, вкрилось зморшками. Все менше вона заробляла, бо «усе старіла, слабіла, все більше тратилась міць і прудкість». Справжньою подією у сім'ї була поява старих поношених чобіт. Вони призначалися для старшого сина, який мав йти в найми. Каторжна праця і знущання — ось що він зазнав у хазяїна. Вдень і вночі на нього чекали стусани та лайка. А згодом багатій його зовсім прогнав. Портретна характеристика хлопця, коли він з'явився перед рідними весь «смертно білий», «з розпатланим, брудним волоссям, у порваній сорочці, з перекошеним обличчям» і «тільки важко дихав», дає глибоке уявлення про умови каторжної праці наймита. Показуючи важке життя бідняцької родини, Марко Вовчок підкреслює, що і в нових умовах (після реформи) біднота не може вибитися чесною працею з нужди та злиднів. Вони й були причиною того, що удовині діти стали розбійниками. Жорстока дійсність нівечить морально здорових людей, убиває в них людяність, змушує до злочину.

Марко Вовчок глибоко мотивує причини деградації братів. Вони всім еством противились своїй лихій долі. Незважаючи на крайню бідність, сім'я вдови морально здорова, прагне чесного життя. У стосунках між дітьми і матір'ю багато ніжності, це

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 409.

особливо проявляється у сцені на ярмарку, де діти, забувши про нестатки, просять іграшок і ласощів, а також у любовному ставленні братів до найменшої сестрички.

В рецензії на казку М. Є. Салтиков-Щедрін підкреслював, що автор правдиво зображує життя бідної і чесною родини, яка намагалася вирватися з тенет нужди, але «природним шляхом вибитися з-під цього гніту все-таки не може... Автор дуже добре розуміє це і тому, показавши героям усю пошлість подібних обманних засобів, приводить їх до необхідності шукати виходу із скрутного становища, виходу не обманного, але водночас і не зовсім природного... Але ця неприродність чомусь здається цілком природною, і читач не в претензії на неї»¹. Салтиков-Щедрін рішуче протиставляє літературні казки Марка Вовчка, які вважав корисними для дитячого читання, нікчемним тогочасним сентиментальним повістям, що складали фонд консервативної дитячої літератури.

Реалістично змальовуючи життя сім'ї бідної вдови, Марко Вовчок широко користується романтичними засобами в душі народних пісень і казок (наприклад, у змальованні пригод розбійників, зустрічі братів з Галею, в описах печер, Дніпра, густого лісу тощо), що посилює емоційне сприймання твору юними читачами. Слід відзначити, що аналогічні твори на тему розбійництва з описом життя вдови та її дітей зустрічаються в народних піснях і казках. Так, у пісні «У Києві, на Подолі» вдова мала також дев'ять синів, а десяту дочку Настю. Згодом сини «в розбій пішли», а дочка вийшла заміж за крамаря. Одного разу в густому лісі на Настю і її чоловіка напали розбійники, які виявилися її рідними братами. У сутичці загинули Настин чоловік і старший брат, а Настю відведено в табір. На запитання молодшого розбійника, хто вона і звідки, Настя відповідає:

У Києві на Подолі
Жила вдова й у неволі,
Де не мала щастя й долі.
Тільки ж мала дев'ять синів,
А десяту дочку Настю.
Сини зросли — в розбій пішли,
Дочку ж Настю заміж дала².

Подібні образи та художні прийоми, навіть місце проживання сім'ї вдови на Подолі, зустрічаємо в казці Марка Вовчка. Але твір, написаний революційно-демократичною письменницею, глибший за соціальним звучанням.

Казки Марка Вовчка — значний внесок у розвиток дитячої літератури, яка по суті тільки зароджувалася на Україні. До жанру казки письменниця вдається і в творах на історичну тематику.

¹ Марко Вовчок у критиці. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 211.

² Труды, собр. П. П. Чубинским, т. V. СПб., 1874, с. 910.

Серед кращих творів революційно-демократичної літератури, що виховували підростаюче покоління в душі протесту проти насильства і гноблення, почесне місце займає повість-казка Марка Вовчка «Кармелюк» (1865). Хоча вона оснований на матеріалах недалекого минулого, її можна віднести до творів історичного жанру. Свою повість «Кармелюк» Марко Вовчок назвала казкою і призначила для дітей. Це пояснюється, очевидно, цензурними умовами, наміром автора замаскувати справжній соціальний зміст твору під оболонкою казки. Подібною манерою користувались російські письменники, наприклад, М. Є. Салтиков-Шедрін, видаючи казки для дітей «чималого віку», М. О. Некрасов у поезії для дітей. Даючи таку назву, письменниця також мала на меті підкреслити фольклорні джерела повісті і, можливо, тим самим виправдати деяку непослідовність, відсутність повноти викладу життя та діяльності Кармелюка (справжнє прізвище — Кармалюк). Не випадково ім'я Устим замінено поширеним в народних казках та переказах Іваном. Треба мати на увазі і час створення повісті. Захоплюючись педагогічною діяльністю, письменниця мріяла після приїзду в Росію відкрити початкову школу і для «народного читання» використати свої твори, серед яких чільне місце мали посісти казки.

В основу повісті Марко Вовчок поклала тему соціальної боротьби кріпаків проти панів на Поділлі в 30—40 рр. ХІХ ст. під керівництвом Устима Кармалюка. Ця боротьба показана письменницею з позиції волелюбного народу, що виступав проти панського гніту. Працюючи над повістю, Марко Вовчок збирала відомості про селянські виступи проти панів. Ця робота захоплювала її, переносячи в рідні місця України (письменниця проживала тоді в Парижі), а постать народного месника була для неї джерелом наснаги. Не випадково вона повідомляла в листах: «Мені мила та робота». Як свідчення глибокої зацікавленості автора постаттю Кармалюка, може послужити і лист письменниці до чоловіка О. Марковича. «...Пришли мені усе, що знаєш, що маєш про Кармелюка, усе, усе — і де родився, якого року, як його звали, усе, усе чисто,— пише вона.— Я тепер пишу повістку «Кармелюк» (нікому не кажи) для дітей... Кажуть люди про мого Кармелюка, що се в мене найкращий, і дуже я жалкую, що тобі зараз не можу послати, щоб прочитав. Робота в мене стала тепер на тому, як він покинув жінку, матір і дитину й присягнув зеленому гаю»¹.

У час, коли Марко Вовчок працювала над своїм твором, ім'я цього видатного борця з кріпосництвом було суворо заборонене, в офіційній історіографії діяльність народного героя всіляко

¹ Марко Вовчок. Твори в семи томах, т. 7, кн. 2. К., Наукова думка, 1967, с. 99.

фальсифікувалась, а він сам був оголошений розбійником. Але народ у своїй творчості інакше оцінював дії і вчинки свого заступника. Трудящі маси з презирством відкинули брудні вигадки про нього панівних класів та їх ідеологів і зберегли назавжди найсвітлішу згадку про свого улюбленого героя. В устах народу він не розбійник і грабіжник, а народний месник:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю:
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю!

Візьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І, так гроші поділивши,
Сам гріха не маю.

Народні маси співчували діяльності Кармалюка, завжди подавали йому та його товаришам всіляку допомогу, ховаючи від переслідувань поліції. Про Кармалюка створено багато народних пісень («За Сибіром сонце сходить»), переказів, легенд, оповідань, герой яких наділений високими моральними якостями. Він переважно виступає як відважна безкорисна людина, вся діяльність його спрямована на поліпшення народного добробуту. Відбираючи майно і гроші в багатіїв, Кармалюк тут же роздає їх бідноті, прагнучи, таким чином, знищити класову нерівність.

Ідучи переважно за фольклорними джерелами, Марко Вовчок написала реалістичну казку — повість про антикріпосницьку боротьбу селян, показала волелюбність народу, його ненависть і гнів до експлуататорів. Подібно до народної поезії, вона створила романтично-казковий образ народного месника, чесної, благородної, непримиренної до соціальної несправедливості людини, що чуйно і любовно ставиться до бідних і скривджених. Ідучи за фольклорними джерелами, письменниця використовує і прийоми народної поетики, зокрема, гіперболу, та інші художні особливості фантастично-героїчної казки. Так, розповідаючи про дитячі роки Кармелюка, Марко Вовчок пише: «Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати по цілім широкім і великім світі та ще удень, при ясному сонцеві, та ще із свічею племенистою. Найглибші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі пущі лісові забиратись, на височенні дерева узлізати, у самі пропасні яри спускатись, то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити... А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі дістане, а не одмовиться. А коли бідолаха який убогий йому вклониться, то він, здається, головонькою своєю наляже, а вже вдовольнить. Голод, холод, усяку біду і напасть він готовий прийняти за іншого».

Вплив казкових засобів особливо відчувається, коли письменниця говорить про народні уявлення, які ширились про Кармелюка: «Ішла чутка, що така була краса його невипісана, невимальована, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима

було надивитися, бо сліпила вона як те сонечко пломенисте». У багатьох місцях твору образ Кармелюка має казкові риси, властиві богатырям і легендарним героям народної поезії.

У характері і поведінці позитивного героя Марко Вовчок наголошує на високо розвиненому почутті обов'язку: він громадські інтереси ставить вище особистих, в ім'я боротьби з соціальною несправедливістю відмовляється від сімейного затишку, кидає стару матір, молоду дружину і маленьку дочку, стає борцем за народне щастя, народним месником. Кармелюк не може бути щасливим, коли навколо страждають люди. Людська неволя викликає в ньому журбу і смуток, посилює ненависть до «багачів проклятих», що «затуляють світ бідному чоловіку». Він замислюється над тим, як поліпшити це життя. Переконавшись у тому, що мирними заходами цього не здійснити, Кармелюк стає на шлях боротьби проти панів. Та він не одинак-бунтар, а народний ватажок. У нього цілий загін селян-повстанців, його підтримує народ. Пісні і заклики Кармелюка знаходять відгук у серцях трудящих, які, наче «спасенного суду», чекали «несподіваного, жаданого визволення», а не тієї «волі», яка була проголошена в царському маніфесті 1861 р.

Зображуючи діяльність Кармелюка, Марко Вовчок ніде в повісті не згадує, що він був кріпаком. Замість кріпаччини ми зустрічаємо згадки про нову форму експлуатації — «поденщину». Оповідання написане після реформи, коли кріпацтво було вже скасоване і коли передові кола Росії, зокрема революційні демократи, закликали народ до боротьби з «лихом сучасним». У цій боротьбі відіграла позитивну роль і повість-казка «Кармелюк».

На матеріалі усної народної творчості Марко Вовчок вперше в історії літератури відтворила образ протестанта, борця за народні інтереси Устима Кармалюка. Цим образом письменниця намагалася дати відповідь на хвилюючі питання тогочасної дійсності: «Що робити? Хто винен? Де краще?». Всупереч твердженням поміщицько-буржуазних історіографів, за якими вся діяльність Кармалюка зводилась до розбійництва і грабежів, Марко Вовчок реабілітувала народного героя. Кармелюк у Марка Вовчка за влучним висловом академіка О. Білецького, — «це втілення народних дум і сподівань. Це — «золотий сон», який неможливо забути, який пізно-рано стане дійсністю. Здійснення цього сну Марко Вовчок, як і інші революційні демократи, вбачала в селянській революції»¹. Порівняно з попередніми творами письменниці повість-казка «Кармелюк» за своїм ідейним спрямуванням є значним кроком уперед. Якщо в «Народних оповіданнях» зображено нестерпне

¹ Украинские повести и рассказы, т. 1. М., Госиздат художественной литературы, 1954, с. 24.

становище селян-кріпаків, а в повісті «Інститутка» — перші спроби протесту проти сваволі панства, то повість «Кармелюк» накреслює можливий вихід з тяжкого становища шляхом організованої боротьби.

Проживаючи за кордоном, Марко Вовчок написала ще кілька творів для дітей на історичну тематику. Казка «Невільничка» (1864) — це художнє зображення героїчної боротьби українського народу проти турецько-татарських нападників, яка знайшла найбільш яскраве висвітлення в історичних піснях та думках XVI—XVII ст. Вперше в українській літературі для дітей з'явився твір з таким цікавим захоплюючим сюжетом. Вже на початку, який нагадує казковий зачин з елементами неокресленості в часі, знайомимось з головним героєм хлопчиком Остапом — жителем стародавнього міста Овруча. Подібно до Кармелюка Остап вже з дитинства відчув соціальну нерівність. «Погано жити людям у Овручі! — каже він. — Треба сьому лиху запобігти».

Туга і сум Остапа близькі до романтичних героїв фольклору, хоч і мають реалістичну основу. Остап вболіває за народ, за рідний край, зруйнований і поневолений ворогами. Перші дитячі враження, викликані постаттю дівчинки-бранки, посилюють у нього бажання взяти активну участь у боротьбі з іноземними загарбниками. Ще з дитинства він гартує свою мужність і завзяття. Перед хлопцем виникають різні природні перешкоди, неприступні і суворі, які за всяку ціну потрібно здолати. Тут і круті гори, «такі, що й не приступити», і ріки «глибокі та бистрі, що кручі рвуть» і «мечуться хвилею», і вогонь «палаючий і всепожираючий». Згадані словесно-образні засоби взяті з фольклорних джерел. З роками Остап стає справжнім воїном — борцем за народні інтереси. Це вже не бунтар-одиначка, який долає природну стихію, а розсудливий ватажок козацького війська. Виступаючи в похід проти турецьких агресорів, Остап кидає патріотичний клич: «Годі, годі, браття у ярмі ходити!.. Ходім, браття, за край воювати! Ходім, браття, визволяйтесь!».

Свою розповідь письменниця веде просто й дохідливо, маючи на увазі маленького слухача казки. Тому в творі ми зустрічаємо безпосередні звертання до дітей, які підсилюють емоційність розповіді, наближаючи її до сучасника, спонукають зосередитись на окремих подіях. Наприклад: «Діточки, що, якби нам таке? Ніженьки ж наші бистрії! Було б вам тоді роботи!» або: «Коли б се ми, ви та я, то б ми пожалували звичайненько, та загородивши собі якусь придобоньку, у куточку за нею сиділи тихо; а Остап ні — не занедбав».

Велику роль у творі відіграють батальні сцени, через які зримо вимальовується волелюбність, патріотизм українського народу в боротьбі з ворогами. Окремі описи битв між козацькими і турецькими військами, картина взяття в полон Остапа

співзвучні з повістю М. Гоголя «Тарас Бульба». Проте Марко Вовчок не просто наслідує Гоголя, зокрема в засобах зображення героїчного минулого, вона «свідомо загострює ті моменти фольклору, які можуть служити безпосередньому революційному вихованню народу»¹.

Відтворюючи героїчне минуле, Марко Вовчок широко використовує засоби народної поезики. Сцена зустрічі Остапа з дівчинкою-бранкою і його втеча з турецької неволі за ідейно-художнім спрямуванням близькі до народних дум про боротьбу українського народу проти турецько-татарських поневолювачів («Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів із города Азова» та ін.). У казці «Невільничка» письменниця виявилась спостережливим художником у змалюванні природи. Її пейзажі, короткі й лаконічні за формою,— глибоко ліричні і пісенні. Ось, наприклад, картина весняного вечора, коли військо стало на спочинок. Провідним тут виступає образ вечірньої зорі, оспіваної народом, і навіть козаки відповідно до віку виступають: «молоденькі, як зоряниця ранкова світова, а старі— як тая пізня вечірняя». Опис степу, сповнений тиші і живих барв вечірнього неба, викликає у читача почуття настороженості, переживання за долю бійців напередодні бою. Подібну функцію виконує пейзаж літнього вечора у ворожому місті, що передає тугу полонянки за волею, за батьківщиною: «Тихо-тихо у турецькому місті. Вечір пізній, місяць ясний; рожеві квіти пахнуть; свіжі водотечі дзюрчать. Бідне серце дівоче усе так само прохає і терпить, думки так само рояться...».

Казка «Невільничка», всупереч більшості історичних пісень і дум, завершується щасливою розв'язкою: «Отаман Остап благополучно повернувся на сей раз з козачеством і з дівчиною на Україну... Оце вже й кінець...» Незважаючи на те, що казка «Невільничка» присвячена далекому минулому, своїм ідейним змістом вона перегукується з тогочасною дійсністю. Письменниця на прикладах позитивних образів минулого — борців за визволення народів з-під турецького іга виховувала молоде покоління у дусі протесту проти царизму, оптимістичної віри в перемогу над усіма гнобителями.

Значним успіхом серед читачів користувалося оповідання «Маруся» (1871), яке кілька разів видавалося в Росії, Франції, Італії. В основу його покладено дійсні історичні події 1668 року, коли трудящі маси піднялися на боротьбу з іноземними поневолювачами, а також козачкою старшиною. Письменниця з великою симпатією змальовує простий український народ, підкреслює його волелюбність, героїзм і мужність у бо-

¹ Крутікова Н. Є. Гоголь та українська література. К., Держлітвидав УРСР, 1957, с. 535.

ротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Борючись за гетьманську булаву, представники козацької старшини нехтували інтересами трудящих, батьківщини, навіть зверталися за допомогою до турецько-татарських феодалів і польських панів. В оповіданні «Маруся» йдеться саме про той час, коли Україна внаслідок Андрусівської угоди була поділена на дві частини: на Правобережжі, в Чигирині, сидів гетьман «сьогобічний» — Дорошенко, а на Лівобережжі, в Гадячі, «тогобічний» — Брюховецький. «На обох «нарікає люд...», — справедливо відзначає письменниця, — тогобічному давно не вірить і сьогобічному віри вже не діймає».

Розповідь ведеться від імені оповідача з народного середовища, який хоче, щоб юні читачі знали про минулі події, про діяльність Богдана Хмельницького. Ті події, підкреслює автор, пишні квіти, і понині живуть у пам'яті народній. Головні персонажі твору — представник запорізького козацтва безіменний січовик та селянська дівчинка Маруся, чия мужність і стійкість викликає захоплення. Постаць січовика, деталі його портрету підкреслюють рішучу вдачу, незламну волю, віру в торжество тієї справи, за яку він боровся і ризикував життям. Героїня однойменного оповідання Маруся зображена як дівчина кришталевої чистоти, чії думи і помисли зв'язані з долею народу, з його боротьбою за визволення.

Випробуваний у боях січовик та юна героїня спільно ділять важку і почесну місію козацьких розвідників. Щоб виконати важливе завдання — пробратись з пакетом у резиденцію гетьмана, у Чигирин, Маруся виявляє неабияку кмітливість, мужньо зносить усі злигодні воєнного часу. Сміливі вчинки Марусі викликають захоплення навіть у ворогів: «У них і дівчата не боязкі — це вже такий народ, — говорить один з ворожих солдатів. — Я, скажу вам, бачив, як під час самої колотнечі, кров хлющить, земля дрижить і січуться, а вона собі ходить поміж них та визбирує своїх, наче в саду ягоди».

Сюжет твору розвивається цікаво, однак перебільшена таємничість, деяке зловживання пригодницьким елементом, створення зовсім непотрібного образу братчихи, ускладнює фабулу. На нашу думку, в оповіданні Марка Вовчка відчувається деякий вплив історичних романів Вальтера Скотта.

Юна патріотка Маруся до кінця лишається вірною громадянському обов'язку і батьківщині. В складних обставинах війни, нехтуючи небезпекою, яка чатувала на неї на кожному кроці, вона з честю виконує доручення і гине, як герой. З іменем Марусі пов'язана і назва твору, хоч головним виразником ідейного задуму є січовик. Цим письменниця підкреслила всенародний характер визвольної війни, активними учасниками якої були й діти.

Її творчість належить обом народам, російському і українському і є яскравим прикладом єднання революційно-демократичних сил у боротьбі проти спільного ворога — самодержавства і царизму. Марко Вовчок першою в українській літературі почала писати спеціально для дітей, але і в російській дитячій літературі, яка мала на той час вже свої досягнення, її творчість залишила помітний слід. Невипадково революційно-демократична критика, наголошуючи на ролі письменниці в історико-літературному процесі, підкреслювала актуальність її виступів з творами для дітей. Соціальна спрямованість казок, оповідань і повістей Марка Вовчка контрастувала з консервативно-моралізаторським характером більшості тогочасних творів, давала дітям перші уроки соціального виховання. Письменниця прагнула, щоб, читаючи її твори, діти «задумувалися» і знаходили відповідь на «прокляті» питання сучасності, уяснявали собі, чому стали розбійниками брати Галі, хто такий був Кармелюк і що він зробив для народу, в чому причина трагедії Горпини і Груші, якою красивою і чистою є мораль трудящих мас і якою нищою — представників експлуататорських верств суспільства.

Особливо велика роль Марко Вовчок у розвитку історичної прози. Революційно-демократичний світогляд письменниці, сформований під впливом ідей російських революціонерів-демократів і Т. Шевченка, знайшов яскраве відображення і у виборі тем, і в підході до оцінки історичного минулого. В її прозі чільне місце посідає тема народних рухів, образи народних ватажків. До цієї теми звертався і П. Куліш, але він боявся народного руху і, наприклад, в оповіданні «Січові гості» показав, всупереч історичній правді, що народ боровся проти гайдамаків на стороні панів.

Дослідник творчості Т. Шевченка І. І. Пільгук переконливо доказав, що Марко Вовчок розвиває в історичній прозі ті тенденції, що їх проводив Кобзар у своїх поемах, що «в самих прийомах соціальної характеристики є спільні риси в обох письменників»¹. Вплив Т. Шевченка особливо відчувається в незакінченій повісті «Гайдамаки» та оповіданні «Маруся». В історичній прозі Марка Вовчка ми знаходимо шевченківське злиття минувшини з сучасністю. Старий кріпак, від імені якого ведеться розповідь у повісті «Гайдамаки», підкреслює, що й у сучасному житті існує така сваволя кріпосників, як і раніше — «цього добра і по цей час досхочу». Подібний натяк знаходимо і в історичному оповіданні Марка Вовчка «Невільничка»: «Бо тоді, бачте, набігла на Україну всяка невіра — турки, татари, — не так, як тепер, що хоч бува теж подія, та

¹ Пільгук І. І. Традиції Т. Шевченка в українській літературі. К., Держлітвидав УРСР, 1963, с. 92.

вже інша, християнська — чогось не так, мабуть, обідно, чи що?» Марко Вовчок все найкраще, що було в історії, пов'язує з діяльністю народу, народних героїв. Її історичні твори адресовані передусім дітям, підліткам. І в тому, що письменниця захоплювала юних читачів героїчними сторінками життя народу, їх велике виховне значення.

Л. І. ГЛІБОВ (1827—1893)

Та й тепер жива
Твоя тут пам'ять, Леоніде Глібов.
Нашадки сіверян, полян, дулібів,
Малята вчать ті сонячні слова,
Що, піби чародійник, з рукава
Ти сипав їм і в доброті не схибив.

М. Рильський

Свого першого вірша для дітей Леонід Іванович Глібов підписав: Дідусь Кенір. Це ім'я співучої пташки дуже підходило для дитячого письменника. Що спричинилося до приходу Л. Глібова в дитячу літературу, яка в той час переживала період свого становлення? Напевно, тут вирішальну роль відіграла його педагогічна діяльність.

Л. І. Глібов був прогресивним педагогом свого часу, любив школу, чуйно ставився до учнів, які, за спогадами сучасників, дуже цінили свого наставника, не карав дітей, не примушував зубрити уроків, виховував у них свідоме ставлення до навчання. Активно підтримував і пропагував Л. І. Глібов педагогічні ідеї відомого хірурга і громадського діяча М. І. Пирогова. Навколо Глібова в Чернігові групувалась демократично настроєна інтелігенція, працівники установ, учителі та учні шкіл. Л. Глібов брав активну участь у виданні газети «Черніговський листок», друкуючи там статті, нариси, байки, фейлетони, сатиричні вірші на злободенні теми. Автор з демократичних позицій критикував грабіжницьку реформу 1861 р., хабарництво чиновників, царський суд, косність міщанства і паразитизм панівних класів, виступав за навчання у школах рідною мовою, за рівноправність жінок тощо. Як «неблагонадійну» особу його позбавили права вчителювати і навіть проживати в Чернігові. Справою Л. Глібова займався сам губернатор. «Залишення Глібова не тільки в званні вчителя гімназії, а й в Чернігівській губернії вважаю я абсолютно шкідливим», — писав він у листі до попечителя Київського учебного округу.

У своїй творчій роботі письменник знав піднесення і спади. Знав він і прихильність читачів, зокрема дитячих, до своїх творів, і це допомагало переборювати родинні знегоди, хворобу, сліпоту. Його діяльність як дитячого письменника тісно була пов'язана з львівським журналом «Дзвінок».

У літературній спадщині Л. Глібова чільне місце посідають байки, що принесли їх автору велику популярність. Він написав 107 байок. Сучасні діти з інтересом читають байки Л. Глібова — невеликі за розміром алегоричні епічні твори, близькі за своїм характером до народних казок. Байки поета доступні дітям різного віку. Найменших зацікавлює в них життя і стосунки тварин, старші можуть осягнути і смисл алегорії.

Л. Глібов надавав великого значення байці як своєрідному засобові розкриття суспільних відносин. Свою літературну діяльність український письменник почав під впливом великого російського байкаря І. А. Крилова, навчаючись у свого попередника реалістичному методу зображення життя. У Л. Глібова і І. Крилова є чимало байок на одні і ті ж теми («Вовк та ягня»; «Щука»; «Вовк і кіт», «Волк и кот»; «Щуцник», «Две собаки»; «Шелестуни», «Листы и корни»; «Охрімова свита», «Тришкин кафтан»; «Лебідь, Щука й Рак» та ін.). Проте байки Л. Глібова, незважаючи на деяку сюжетну спорідненість — це не переклади з І. Крилова. В них відображено життя, побут і звичаї українського народу, звучить жива розмовна українська мова. Творчо використавши надбання свого вчителя, Л. Глібов створює оригінальну українську байку.

Ось початок байки «Вовк та Ягня», в якій обидва письменники засуджують несправедливість кріпосного ладу. І. Крилов пише:

У сильного всегда бессильный виноват:
Тому в истории мы тьму примеров слышим,
Но мы истории не пишем,
А вот о том, как в баснях говорят.

У Л. Глібова читаємо:

На світі вже давно ведеться,
Що нижчий перед вищим гнеться,
А більший меншого тусає та ще й б'є —
Затим, що сила є...

Як бачимо, прямого запозичення немає, є тільки творче наслідування. У байці «Вовк та Ягня» Л. Глібов реалістично змалював соціальну несправедливість, показавши в образі Вовка зухвалого кріпосника-самодура, який знущається над безправним Ягням (уособлення беззахисності кріпака). Відчуваючи несправедливість і явну безглуздість претензій Вовка, воно, проте, не може захистити себе. Для розкриття образу кріпосника байкар вдається до відповідного інтонаційного забарвлення мови, вкладаючи в його уста грубі вислови й короткі окличні речення, які вказують на брутальність, некультурність і нахабність. Мова цього насильника свідчить, що

він відчуває свою зверхність, своє привілейоване становище в суспільстві. Пиху Вовка, його здатність лише командувати й наказувати, безкарність його вчинків, хижацьке ество автор передає через портретні деталі та індивідуалізовану мову. Побачивши, що Ягня «стоїть, сердешне, та дрижить», Вовк, «такий страшений та здоровенний», ще з більшою ненавистю й брутальністю накинувся на беззахисне створіння, звертаючись до нього з такими висловами: «собачий сину», «як муху, задавлю!», «ще і базікать стало», «цить, капосне!», «ще й огризається, щеня!».

Свою симпатію до невинного Ягняти Глібов висловлює через авторську мову, говорячи, що «Ягнятї нікуди тікати», «Ягнятко, плачучи, питає», а також ліричною кінцівкою байки:

І — Вовк Ягнятко задавив...
Нащо йому про тее знати,
Що, може, плаче бідна мати
Та побивається, як рибонька об лід:
Він Вовк, він пан... йому не слід...

У Крилова, як відомо, байка закінчується такою розв'язкою: «Сказал и в темный лес Ягненка поволок». Ліричний струмись в байках Глібова — це характерна їх ознака. Глибоке співчуття до знедоленого Ягняти автор підкреслив шанобливо-зменшуваною формою «ягнятко», гіркою згадкою про горе матері. Неприязнь до Вовка, засудження його звірячого вчинку також передається через авторську мову: «А Вовк, неначе комісар¹, кричить», «Він, щоб присікаться, знайшов причину», «І — Вовк Ягнятко задавив», «Він Вовк, він пан... йому не слід...» Цією багатою художньо-образною структурою, мовно-образотворчими засобами Л. Глібов майстерно розкрив класовий антагонізм у феодално-кріпосницькому суспільстві, засудив бездушність і жорстокість панства у його поводженні з беззахисними кріпаками.

Мотиви соціальної несправедливості звучать і в байці Глібова «Щука». В ній викривається продажність царського суду, хабарництво чиновників, безкарний розбій Щуки, її зв'язки з суддями, яких вона підкупила. Глібов висміює Лисицю, яка, удаючи з себе чесного стряпчого², демагогічно запропонувала «найжорстокіше» покарання Щуки: вкинути її знову в річку, тобто простити усі злочини. Л. Глібов підводить до висновку, що в експлуататорському суспільстві трудящі маси не можуть знайти правди і справедливості в урядових установах, зокрема в суді, що скрізь посади чиновників займають представники панівної верхівки, зв'язані між собою круговою по-рукою.

¹ *Комісар* — урядовець у царській Росії.

² *Стряпчий* — дрібний судовий урядник.

Байка «Щука» — це сатира на феодально-кріпосницький суд — слухияне знаряддя експлуататорів. Показовою у цьому плані є характеристика суддів, виконана в зневажливому тоні:

На той раз суддями були
Якісь два Осли,
Одна нікчемна Шкапа,
Та два стареньких Цапа,—
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.

Судді не хижаки, але це тупі й обмежені істоти (про що свідчать епітети «якісь», «нікчемна», «стареньких» і узагальнення — «народ... добрячий та плохий»), що виконують бажання хитрої пройдисвітки Лисиці.

З ранніх років знають діти байку Л. Глібова «Коник-стрибунець», у якій показано безжурність, паразитизм і пристосовництво ледаря-гульвіси Коника, що, промарнувавши ціле літо, проситься на утримання до Мурав'я. Сам образ Коника-стрибунця під час читання байки ще вимагає певного коментування з боку вчителя. Нерідко юні читачі сприймають розповідь про повеніряння Коника взимку з почуттям жалості (згадаймо рядки: «Коник плаче, серце мліє» і т. д.). Але що ж корисного зробив цей гульвіса, який прогуляв «цілісіньке літо» і тільки «не вгаваючи співав»? Тому й цілком вмотивовано звучить суворий, але справедливий вирок Мурав'я, до якого звертається за допомогою цей пероба:

«Проспівав ти літо боже,—
Вдача вже твоя така,—
А тепер танцюй, небоже,
На морозі гопака!»

Устами Мурав'я байкар засуджує пусте, безмістове живо-тіння Коника, його легковажність, підкреслюючи: «Хто кохав життя ледаче, непереливки тому». Звичайно, зовсім по-іншому сприймаємо образ Мурав'я — як уособлення працьовитого господаря, який ціле літо трудився, вчасно підготувався до зими. Тепер йому не страшна ні зима, ні холод. Цей образ прищеплює дітям розуміння необхідності праці, зневагу до ледарів, а сама байка з її майстерними описами природи викликає естетичні відчуття.

Утримансько-паразитичні настрої, хамелеонство, запобігання перед панами, аби зберегти становище слуги, безвольного лакея, змальовані поетом у байці «Щуцик». Автор викриває дармоїдів і пристосованців, паразитів і підлабузників, які втра-тили людську гідність, громадське сумління, почуття обов'язку перед суспільством. Подібну ідейну спрямованість, критику молчалинської моралі має байка Крилова «Две собаки». Згадані твори Глібова популярні в дитячому читанні.

У байках Глібова знайшли відображення суттєві явища тогочасної дійсності. Байкар не тільки викрив сваволю і жорстокість панівних класів, а й правдиво показав безправне становище трудового народу («Вовк та Ягня», «Вовк і Вівчарі», «Щука», «Ведмідь-пасічник», «Лисиця-жалібниця», «Шелестуни» та ін.). В алегоричних образах Вовків, Ведмедів, Лисиць, Щук, Гадюк, Шелестунів засуджується бездушність і деспотизм поміщиків, бюрократизм, хабарництво, кругову поруку чиновництва, несправедливість, порочність феодально-кріпосницької і капіталістичної системи. Про свою байку Глібов мав повне право написати:

Здається, байка просто бреше,
А справді ясну правду чеше.
Нікого в світі не мине,
Читайте, згадуйте мене.

Ліричні поезії

Л. Глібов написав ряд ліричних поезій для дітей, у яких показав себе вдумливим педагогом і гарним поетом. Характерною рисою Глібова як дитячого поета є широке використання засобів народної поезики, вміння автора у простій і доступній для дитячого розуміння формі змалювати навколишнє оточення. Мова автора, сповнена народних жартів, дотепів і прислів'їв, є зразком для наслідування.

Вірші «Веснянка», «Зимня пісенька», «Квіткове весілля» змальовують природу в різні пори року, показують життя і настрої дітей, їхню гру і розваги. Це близькі їм теми. Відомо, що діти з нетерпінням чекають весни, і Глібов відтворює радість малят, які разом з птахами славлять пробуджену природу:

«Весна прийшла!
Тепло знайшла» —
Кричать дівчатка й хлопчики,
«Цвірінь, цвірінь!
Журбу покинь!» —
Клопочуться горобчики.

Ці рядки з поезії «Веснянка» стали дуже популярними. Діти запам'ятовують їх ще до того, як навчаються читати. Вірш оспівує ранню пору весни і збуджену природою веселу дітвору. З приходом весни, говорить автор, все навколо оживає: подихає теплий вітерець, цвітуть квіти, щебечуть птахи.

Поет використовує ряд звертань і радісних вигуків, зменшувальні епітети «дівчатка й хлопчики», «горобчики», «дідок», «пестшувальні епітети «привітненьких», «блакитненьких», «крапчастий і повнесенький», що підкреслюють ніжність і красу весни, надають творові відтінку лагідності. Вірш «Веснянка», проїнятий ліризмом і оптимізмом, доступний дітям своєю живою яскравою мовою, пісенною ритмікою, внаслідок чого він вико-

нується як хорова пісня. Своїм інтонаційним малюнком він споріднений з народними піснями весняного циклу.

Не менш популярною серед дітей є «Зимня пісенька», в якій на фоні зимової природи зображені дитячі розваги. Поезія написана у формі звертання до дітей з проханням заспівати веселу пісеньку. Автор обіцяє «окселентувати» (вторити) дітвора. Вірш має багато пестливих слів-звертань: «Зимонько-снігурочко, наша білогрудочко», «тихесенько, рівнесенько, гладесенько», які в поєднанні з градацією створюють картину пишної зими. Ліричності й невимушеності розповіді надають часті звертання, окличні й запитальні інтонації, своєрідна ритміка твору. Цей вірш сприймається як пісня, що супроводжує гру дітей взимку (діти, граючись, ліплять снігову бабу), в ньому звучить радість праці. «Зимня пісенька» передає веселий настрій дітей, їх віру в те, що на зміну зимі швидко прийде весна і все навкруги зміниться:

Гляне ясне сонечко
В весняне віконечко,
Бабу припече;
Де й мороз той дінеться,
Геть від баби кинеться,
З ляку утече!

«Зимня пісенька» завершується ласкавим зверненням дітей до весни, щоб вона принесла трудящим кращу долю і щастя всьому рідному краю:

Звесели і воленьку,
І трудящу доленьку,
І весь рідний край.

Віршована казка Л. Глібова «Квіткове весілля» написана у формі алегоричного жарту про одруження Барвіночка з Фіалочкою. Подія, змальована в казці, відбувається в світі природи, такому близькому і знайомому дітям. Вже початок твору вводить у чарівне царство квітів:

У вишневому садочку,
Під вербою, в холодочку,
Щоб лихо прогнати
І щоб долю звеселити,
Заходились наші квіти
Весілля гулять.

Сюжет і дійові особи казки взяті безпосередньо з народної творчості. Персонажами твору є рослини, пахи і риба, добре знайомі дітям. Тут і Барвінок з Фіалкою, і Будяк, Редька, Фасолі і Нагідки, Мак, Півні та Индики, Гусак, Чижі, Синиці, Шпак. Незважаючи на таку кількість дійових осіб, вони не переобтяжують дитячої пам'яті, бо переважно відомі ще з раннього віку. Дійові особи мальовничі, наділені яскравими люд-

ськими якостями. Використовуючи зорові та слухові образи, письменник подає їх в нестримному танку, в динаміці, адже відбувається «квіткове весілля». Тут діють не просто Барвінок, Фіалка, а «молоді» — «хрещатенький Барвінок» і блакитна Фіалка, що порівнюється з «панночкою тендітною»; Півні та Індики грають гопака, «наче справжньої музики», Гусак «деренчить», їм вторять інші музиканти — Чижі й Синиці; «танцює риба з раком», «морковця з пастернаком», і всіх потішає «товстий Будяк».

Вірш «Квіткове весілля» дає чимало яскравих і зручних для запам'ятання рядків, які подобаються дітям своєю колоритністю і гармонією звуків, художніх образів. З усіма «героями» твору у дотепній грі ніби беруть участь і діти, які спостерігають за веселим танком мешканців природи. «Танцювала риба з раком, а морковця з пастернаком» — починається весела нестримна пісня-монолог Будяка, в якій звучить радість життя і любов до квітучої природи.

В ті часи, коли виступав Л. Глібов із своїми віршами, не було ще теоретичного обґрунтування поезики дитячої літератури («Заповіді» К. Чуковського). Але в його віршах є все необхідне дитячій поезії: ігровий характер, динамічність, ліризм і пісенність. В поезії «Ярмарок», наприклад, написаний коломийковим розміром, рух і динаміка передається засобом швидкого перерахування сімдесяти речей, які можна купити на базарі. Глібов задумував розширити коло читання дітей за рахунок творів російських письменників. Він зробив спробу перекласти українською мовою казку О. С. Пушкіна «Про рибалку й рибку», яка дістала назву «Початок невикінченої казки».

Загадки. Акrostихи

Найбільш вагомий вклад у дитячу літературу зробив Л. Глібов своїми загадками і акrostихами. Цими творами він зразу завоював симпатії малих читачів, його стали наслідувати інші письменники (Олена Пчілка). Л. Глібов написав 54 загадки з відгадками до них, 14 акrostихів. За життя поета вони друкувалися переважно у львівських журналах «Зоря» та «Дзвінок», де Л. Глібов з 1889 р. активно співробітничав, підписуючи свої твори псевдонімом «дідусь Кенир». Він збагатив українську дитячу літературу новим і перспективним жанром.

Своєрідним явищем є загадки Л. Глібова — інколи навіть досить широкі віршовані твори, побудовані на фольклорних зразках. Як і в народній творчості, загадки Л. Глібова в алегоричній, майстерно завуальованій формі визначають певні конкретні явища природи, предмети, речі побуту тощо. Характерною ознакою загадок Л. Глібова є те, що в кінці кожного твору дається поетична відповідь на поставлене питання. В цьому проявляється новаторство Л. Глібова. Взявши, приміром, за основу народну загадку: «Біле поле, чорне насіння, хто не вміє, той не розуміє», Глібов на її основі створює цілий вірш,

подає образ допитливого хлопчика, старого досвідченого діда-сівача, прикрашає свою загадку зображенням картин прекрасної літньої природи, створює образ уявної доброї долі, яка задовольнила просьбу дитини, наділила її здатністю сіяти «розумне, добре, вічне». З усього сказаного само собою, просто й невимушено випливає розгадка:

Без мене, може, розгадали
Чудне балакання моє,
Бо на догад дотепні стали.
Та сількісь, я скажу своє.
Широкий степ — то *край наш милий*,
Що в світі божому живе,
А білий лан — то *папір білий*,
Зерно — *писання світове*.

Образно узагальнюючи реальну дійсність, народні загадки Л. Глібова відзначаються конкретністю, лаконічністю вислову, багатством художніх засобів — асонансів, алітерацій, різноманітністю ритмомелодичної системи, близькістю до пісенної форми. Кладучи в основу своїх загадок народні зразки цього жанру, Л. Глібов розширює їх у самостійний вірш, створює образи дійових осіб, вводить ліричні відступи, пейзажні зарисовки різних пір року, діалог, монолог. Розгортаючи стислу фольклорну загадку у веселий, добродушний вірш, Л. Глібов будує твір здебільшого за таким зразком: спочатку йде дотепний гумористичний зачин, у якому автор обіцяє дівчорі принести насолоду і говорить про джерело свого твору: «Щоб дітям веселіш було, пушу я загадку прехитру...», «А нуте, діти, ось сідайте! Я загадку за хвіст піймав», «Раз уночі я в ліс ходив... скажу по правді, гріх брехати», «Мостивсь я в лузі на потіху веселу загадку піймають».

Щоб емоційніше вплинути на своїх слухачів і зацікавити їх розповіддю, Л. Глібов часто вдається до казкового зачину: «Не в чужому государстві, а у нашім славнім царстві, де стоять гречані гори,— уродились сміхотвори», «Була собі бабуся Гася» або починає зі звернення до дітей, яке своєю веселою завзятою ритмікою нагадує ігрові, хороводні пісні або танок: «Ой ви, діти — квіти наші! Наварю вам горщик каші» або «Десь у гаю родилася, у хаті опинилася. Була німа і нежива — тепер говорить і співа».

В основній частині загадки поет детально малює пейзаж, на фоні якого відбувається дія, або ж розповідає про якусь цікаву пригоду. Здебільшого розповідь веде сам герой твору — лагідний дідусь, охочий до балачок з дівчорою, який у формі лірично-жартівливого монологу передає якусь особливу пригоду, що трапилася з ним самим, трохи простакуватою людиною. Кінчаються загадки зверненням автора до дітей з проханням розгадати його твір: «Діти — квіти! Виростаєте і мене ви розгадайте!», «Нуте, діти, помаленьку розберіть тую бре-

хеньку», «Хто вони і як їх звати — треба, діти, розгадати», «Тепер ви, діти, розгадайте, з яким я дивом там зустрівся?».

У загадках Л. Глібов виявився чудовим знавцем дитячої психології. Автор навчав і виховував дітей, виступаючи безпосереднім учасником подій, відбитих у творах, або в ролі чужого й мудрого оповідача. Недарма діти так любили свого теплого казкаря «дідуса Кенира». Загадки Л. Глібова втілюють народну мудрість, в цікавій художній формі знайомлять дітей з навколишнім світом. Так, зображенню явищ природи присвячена популярна загадка Л. Глібова «Котилася тарілочка». Цей вірш з динамічним описом природи, дозвілля та розваг дітей в погожий літній день є виявом їх теплої смутку з приводу того, що літній день закінчується і «чорна баба — нічка темна: із давніх-давен покриває все на світі, як погасне день». Жива форма розповіді і глибока повага оповідача до дітей надає загадці таку ширю безпосередність, що вона швидко вивчається дітьми напам'ять:

Котилася тарілочка
По крутій горі,
Забавляла любих діток
У моїм дворі.

У загадці чергуються дві колоритні картини: «день» і «ніч». Перед юними слухачами постає широке зелене поле, над яким ніби котиться золота тарілочка по крутій горі. Ця тарілочка — сонце, кругле, золоте, як жар, горить. Далі поступово згасає день. Замовкли співи, жарти у дворі, і не стало золотої тарілочки. «Прийшла баба — сама чорна і чорний жупан» (образ ночі) і «заховала тарілочку у синій туман». Логічна послідовність зорових картин, художня образність сприяє глибшому проникненню дітей в зміст загадки.

У вірші «У лісі загадка гуляла» йдеться про таку побутову річ, як сокира. Цей твір відповідає всім вимогам, що ставляться до загадки. Л. Глібов знайомить малят з різними предметами, речами побутового характеру, з явищами природи тощо. Відгадавши загадку, діти усвідомлюють, для чого потрібна сокира в господарстві, з якого матеріалу вона виготовлена, яка її форма («залізний ніс, а хвіст вербовий»). Поет легко підводить дітей до розгадки («сокиру нашу знає всяк») і разом з тим збагачує їхні знання новими поняттями. У популярній загадці «Бачить — не бачить» автор ставить за мету не тільки відгадати її (це книга — джерело знань, з якою діти будуть «до віку жити-дружити»), а й заохочує дітей до науки, до освіти.

Кожна загадка Л. Глібова має свою, написану також у віршованій формі відгадку, що є не раз цілою оригінальною сюжетною поезією, переважно гумористичного характеру, герої якої — добродушний дідусь-жартівник — розповідає дітям про

якісь кумедні пригоди із свого життя. Загадки Л. Глібова відзначаються ліричністю, м'яким гумором, образністю, теплим, любовним ставленням автора до дітей, їм властива конкретність розповіді, дотепність. Вони розвивають допитливість, спостережливість, кмітливість, творчу уяву дітей, спонукають до самостійного мислення.

Цікавим явищем в українській дитячій літературі були й акровірші Л. Глібова — оригінальні віршовані загадки, в яких початкові букви рядків, прочитані згори вниз, містять у собі відгадку. В них змальовано явища природи, рослинний і тваринний світ, різні предмети з життя і побуту людей. Лако-нічну народну загадку «Дівка в коморі, коси надворі» Глібов розгортає в цілій яскравій вірш, вводячи відповідні деталі, дійові особи, які характеризують певні ознаки моркви як городньої культури:

Мати доні молодій
Огородик наділила.
Розкошує доня мила,
Каже ньєці — тісно їй:
«В земляній сиджу коморі,
А коса моя надворі».

В цій загадці є вказівка, як такі твори відгадувати:

Хочу цей раз штуку втинути;
Не скажу, як доню звуть;
Ви ж до загадки верніться,
З краю пильно придивіться.

У Л. Глібова є ряд інших загадок, побудованих у формі акровірша, наприклад: «Хто вона?» (ластівка), «Хто сестра і брат» (гречка і просо), «Хто хвастає?» (яблуко і груша), «Хто баба?» (сова), «Що за птиця?» (муха), «Хто розмовляє?» (осока і сорока) тощо.

Оригінальність Л. Глібова як автора творів цього жанру, передусім, у тому, що йому вдалося перебороти штучність і схематизм, який може мати місце в тих випадках, коли спеціально підбираються слова на певну букву. Поетичний талант Л. І. Глібова, як бачимо, знайшов своє втілення і в акровіршах.

Вплив Л. І. Глібова позначився на творчості пізніших (І. Манжура, Б. Грінченко), в тому числі радянських дитячих письменників, на діяльності таких байкарів, як С. Пилипенко, М. Годованець, В. Іванович, С. Воскресенко, Д. Білоус, А. Косматенко, К. Дяченко («Вовк та Ягня»), на казках Н. Забіли («Гуси-лебеді»), Б. Чалого та інших.

І. Я. ФРАНКО

(1856—1916)

Наше виховання та освіта чи не є це
млинок, в котрий кладуть здорових
дітей, а виймають покалічених.

Яка молодь, таке і майбутнє народу.

І. Франко

Видатний український письменник, революціонер-демократ Іван Якович Франко своє життя присвятив найпрекраснішому, що може бути,— боротьбі за щастя трудового народу. Ні нуджа і хвороба, які не полишали письменника до останніх хвилин життя, ні тюрми, ні ворожість галицької інтелігенції до його революційної діяльності не могли завернути Франка з раз обраного шляху. «Лиш боротись — значить жить» — такий був девіз його життя. Вихований на ідеалах російської революційної демократії, зокрема на романі М. Г. Чернишевського «Що робити?», захоплений працями К. Маркса і Ф. Енгельса, він мріє про соціалістичне майбутнє, яке прагне наблизити своєю діяльністю. Це виявляється у його зв'язках з робітничим рухом, у популяризації ідей марксизму, у напрямку всієї його творчості.

Складовою частиною суспільно-політичної програми Франка було виховання підрастаючого покоління у дусі непримиренності до гноблення і несправедливості. У статті «Чого хоче «Галицька робітнича громада?» він чітко визначає свої вимоги щодо освіти і виховання дітей і молоді як борців за щастя народу. І. Франко вважав, що передусім необхідно перебудувати всю шкільну систему — надати громадського характеру навчанню і вихованню, відокремити школу від церкви, створити умови для всебічного розвитку здібностей дитини. Освіта мусить стати доступною всьому народові.

Суспільно-політичні та педагогічні погляди І. Франка, тісно пов'язані з художньою творчістю, знайшли яскраве втілення в його діяльності як дитячого письменника.

*Іван Франко —
теоретик і критик
дитячої літератури*

Коли в 1876 році двадцятирічний І. Франко працював над статтею «Женщина-мати», що була присвячена питанням ролі матері в сімейному вихованні, він спеціально виділив окремий розділ «Лектура для дітей», в якому широко розглянув проблеми дитячого читання. Ця стаття, незважаючи на деякі дискусійні моменти, зберігає свою актуальність і в наші дні, дає можливість познайомитися з першими кроками І. Франка — критика і теоретика дитячої літератури. В центрі розділу «Лектура для дітей» — питання керівництва дитячим читанням, але поряд з тим

висловлені важливі думки про місце книги в моральному та естетичному вихованні дитини, про те, якою ця книга повинна бути, дається критика творів, що рекомендувались дітям в школі.

Рівень тогочасної літератури не міг задовольнити Франка, який хотів бачити в ній доброго учителя підростаючого покоління. Звідси його критика реакційної дитячої літератури, що проповідувала міщанську мораль і релігійність. Твори подібного напрямку з їх убогим змістом і примітивною формою Франко справедливо називає «сентиментальними і романтичними нісенітницями». Такими книгами заповнялися бібліотеки шкіл. У нарисі про учнівську бібліотеку в Дрогобичі Франко з боєм констатує, що замість справжньої реалістичної літератури фонд шкільної бібліотеки становили «кисломоральні оповідання Гофмана, кислорелігійне пустознавство попа Шміда та різні старини, саги та небилиці різних Бекерів, Швабів, Шмідів і чортзна-яких проповідників»¹. Оповідання, вірші, казочки, пройняті сентиментальністю, моралізаторством, релігійними настроями, глухі на проблеми громадського звучання викликають різку критику І. Франка. Він виступає з вимогами високоїдейної та художньо досконалої літератури для дітей, яка б мала дійовий вплив на формування духовного світу підростаючого покоління, будила в нього прагнення присвятити себе боротьбі за щастя трудового народу. У своїх поглядах український письменник виходив з настанов російських революціонерів-демократів, їх розуміння завдань дитячої літератури. Праці В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова І. Франко читав, добре знав, деякі з них перекладав на українську мову. В 1879 р. у передмові до свого перекладу статті М. О. Добролюбова «Значення авторитету у вихованні» він висуває вимоги соціальної спрямованості, науковості та художності літературного матеріалу для дітей і молоді.

У статті «Женщина-мати» І. Франко надає перевагу в дитячому читанні таким творам, які «образують розум, облагороднюють почуття, будять рівночасно розум і дух і становлять, таким чином, здоровий корм душі». У поглядах на дитячу літературу Франко не обмежується лише теоретичними викладами. У згаданій вище статті, говорячи про найбільш перспективні жанри і особливості стилю дитячої літератури, він називає і деякі конкретні твори: «Найотвітніші до того малі оповідання з подорожей та історії з народного і родинного життя, де уявлення живе і ясне, спосіб вираження короткий, простий і зрозумілий... Наука, поправа і моральність повинні бути головними елементами і підставами тих творів. До того годиться дуже добре багато з англійського перекладених творів, як зна-

¹ Франко І. Педагогічні статті й висловлювання. К., Радянська школа, 1960, с. 36.

ний усім Робінзон і життя дяді Тома, опрацювання Куперового Соколиного Ока і його продовжень... Повісті Основ'яненка і Устияновича, Шевченкові: «Гамалія», «Москалева криниця» та інші того роду твори...». Відомо, що цей список початкової літератури Франко згодом значно поповнив за рахунку російської та української художньої літератури. І. Франко весь час турбувався про створення високохудожньої вітчизняної літератури для дітей та юнацтва, вважав необхідним, поки її немає, відбирати серед творів для дорослих ті, які за своїми естетико-педагогічними властивостями корисні юному читачеві. З часом він і сам починає писати для дітей різного віку, найбільше для підлітків та молоді.

І. Франко теоретично обґрунтував значення казки, народної і літературної, в розвитку і вихованні дитини. Найбільш цікавий матеріал з цього питання дає його післямова до збірки «Коли ще звірі говорили» — «Байка про байку». Тут знаходимо яскраву оцінку народної казки, її впливу на все життя людини: «Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам любя мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті»¹. Критик виходив з того, що діти ще в ранньому віці люблять тварин і звірів, тому й казки тваринного епосу найбільш цікаві й доступні їм, особливо тоді, коли «звірі в байці ще починають говорити, думати і поводитись, як люди».

Розкриваючи велику життєву правду казки як своєрідного дитячого твору, письменник наголошує: «Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей, немов дає їм знати: — Та чого ви, братчики, смієтеся? Адже се не про бідних Баранів, Вовків та Ослів мова, а про вас самих з вашою глупотою, з вашим лінивством, з вашою захланністю, з усіма вашими звірячими примхами та забагами. Адже ж я навмисне даю їм ваші рухи, ваші думки, ваші слова, щоб ви якнайкраще зрозуміли — не їх, а себе самих!»².

Питання, які розглядає Франко у своєму художньо-критичному творі «Байка про байку» стосуються не лише теорії казки, а й художньої творчості для дітей взагалі і, зокрема, таких її проблем, як художня правда і художній вимисел, реальне і фантастичне, можливість використання гумору і сатири. Ряд цікавих думок про літературу для молоді Франко піднімає в оповіданнях «Борис Граб», «Гірчичне зерно».

І. Франко як теоретик і критик дитячої літератури основний наголос робив на тому, щоб книга для дітей була змістовною,

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 4. К., Держлітвидав УРСР, 1950, с. 134.

² Там же, с. 133.

розумною, щоб (тут особливо відчувається вплив Белінського) не було в ній голого моралізування і сліпого та невдалого наслідування «дитячого способу бесідування», щоб вона хвилювала і виховувала людські якості. Ще він вважав, що книга обов'язково повинна бути цікавою.

Важливого значення надавав І. Я. Франко питанням керівництва дитячим читанням. Крім практичних порад щодо вибору книги, він намагається дати (стаття «Женщина-мати») теоретичне обґрунтування деяких аспектів контролю за дитячим читанням. Передусім, книжка, на його думку, повинна відповідати віковим особливостям дітей — значить, вихователь мусить пильно зважувати їхні читацькі можливості. Якщо чудава книжка не залишила сліду в дитячій душі — змарновано час, розтрачено фізичні та духовні сили.

Щоб читання приносило користь, дитина мусить: по-перше, добре розуміти те, про що розповідає твір; по-друге, уміти порівнювати прочитане з власним досвідом; по-третє, робити самостійні висновки і, по-четверте, міцно запам'ятовувати прочитане. Ці вимоги не втратили своєї актуальності й сьогодні. Не втратили свого значення й науково-теоретичні та літературно-критичні виступи І. Франка з багатьох важливих проблем дитячої літератури.

*Казки І. Я. Франка
для дітей*

Свої теоретичні настанови Франко втілював у художній практиці. Починаючи з 1890 р., письменник активно працює в галузі дитячої літератури, розробляючи такі її жанри, як пісня, байка, казка, призначені для молодшого читача, оповідання, повісті, поеми, адресовані дітям середнього та старшого віку.

На матеріалі народної творчості письменник збагатив дитячу літературу низкою цікавих казок, доступних дітям дошкільного й молодшого шкільного віку. Казки Франка друкувалися переважно в дитячому журналі «Дзвінок». Франко є автором таких загальновідомих казок, як «Лис Микита» (1890), «Киця» (1891), «Лисиця-сповідниця» (1891), «Медвідь» (1894), «Лисова пригода» (1894), а також збірка «Коли ще звірі говорили» (1899), яка містить 20 казок, запозичених і перероблених письменником з фольклору інших народів — російського, німецького, індійського, грецького, сербського. Українському читачеві Франко подарував також віршований переклад М. Сервантеса «Дон-Кіхот», у його інтерпретації відома і арабська сатирична казка «Абу-Касимові капці».

Для найменших І. Франко написав казки «Киця» і «Ріпка». Не випадково в наші дні вірш-казка «Киця» став дитячою пісенькою. У творі багато поетичних зіставлень між життям дитини і киці — головного персонажа цієї казки. Дітей хвилює доля киці, її поведінка. На несправедливе покарання вона реагує так само, як дитина: «Плакала киця на кухні аж їй очіці

попухли», за доброту до себе (як і діти) готова віддати найдорожче, що має. Франко, адресуючи свого віршика-казку маленьким дітям, вживає зменшувальну лексику (це не сюсюкання): киця, киценька, кицуня, лапки, сметанка, перепілонька, зайчик, рибка, хвостик, буба (вавка), очиці. Історія, викладена у віршованій казочці, не складна: кухар випив сметанку, а обвинуватив у цьому кицю. Вдало використані запитання (Чого плаче киця? Як вона просилася у кухаря?) урізноманітнюють розповідь, допомагають встановити контакт між дитиною і домашньою твариною.

Казка «Ріпка», в підзаголовку до якої зазначено: «Стара казка, по новому розповів І. Ф.», в основі має народний варіант, від якого оповідач не відходить. Однак він вводить у казку й нові елементи, ритмізує мову, користується римуванням, надає дійовим особам конкретні імена. Якщо народна казка починається традиційним зачином, де згадуються в загальному плані безіменні дід, баба та інші персонажі без їх характерних рис, то Франко починає казку так: «Був собі дід Андрушка, а в нього баба Марушка, а в баби дочечка Мінка, а в дочки сучечка Фінка, а в сучки товаришка киця Варварка, а в киці вихованка мишка Сіроманка». В казці є своєрідний рефрен, побудований на градації дій, із звуконаслідувальним вигуком, образними порівняннями та метафоричними зворотами: «Пішли вони в город — *гуп-гуп!* Узав дід ріпку за чуб, баба діда за сорочку, дочка бабу за торочку; торгають рукамі, умираються погами, промучились увесь день, а ріпка сидить у землі, як *пень*». Дітям близька така манера розповіді.

Переробка Франка цінна тим, що вона змальовує картину захоплюючої колективної праці, опоетизовує її, спонукає дітей до посильної участі в трудовому процесі. Саме у ствердженні, що тільки завдяки наполегливості можна виростити великий урожай, добитися успіху, її велике виховне значення. На відміну від народної казки, де ріпка виростає ніби по-щучому велінню і основна увага акцентувалася на збиранні урожаю,— Франко деталізує процес догляду за ріпкою, показує трудову діяльність діда Андрушки, називає знаряддя праці, розширює побутові подробиці. Діти дістають конкретне уявлення, як росла ріпка, як біля неї працював дід (обробляв, удобрював ділянку, грабельками громадив, щоденно поливав). Щоб показати ріст ріпки, Франко добирає прості, але яскраві порівняння, доступні дитячому розумінню: «Росла дідова ріпка, росла! Зразу така, як *мишка*, була, потому, як *буряк*, потому, як два, а накінці стала така, як *дідова голова*». Казка Франка завдяки таким своїм особливостям більш популярна в дитячому середовищі, ніж фольклорний варіант.

Літературна казка на час виступу І. Франка вже мала свої досягнення і навіть традиції. Казки Шарля Перро,

братів Якоба і Вільгельма Грімм, Ганса-Крістіана Андерсена, Вільгельма Гауфа, Олександра Пушкіна, Василя Жуковського, Лесі Українки були позначені авторською своєрідністю у використанні народно-поетичних джерел і в створенні цілком нових сюжетів, які не мали аналога у фольклорі. Оригінальний підхід до літературної казки, який виявився насамперед у максимальному наближенні соціальних і моральних проблем до розуміння і психологічних особливостей сприймання дітей, характеризує збірку І. Франка «Коли ще звірі говорили».

У передмові до другого видання збірки Франко розповідає про історію її написання. Значну частину збірки становлять «переспіви» казок різних народів і часів. «...Але кожную казку,— підкреслює він,— я перероблював основно, прибиваючи її до смаку, розуміння й оточення наших дітей і нашого народа»¹. Франко вибрав казки про звірів, бо вони найбільше відповідають смакам дітей, «не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників, драконів та демонів, не тривожать молодого чуття страшними, трагічними пригодами та незрозумілими для дітей відносинами обох полів»².

Кожна казка Франка із збірки «Коли ще звірі говорили» — це урок соціального виховання, який вчить дітей розпізнавати суть експлуаторських класів, класову нерівність у суспільстві, розвиває почуття власної гідності, закликає не миритися з неправдою, виробляє оптимістичний характер, вселяє віру в перемогу добра і справедливості. Уже сама назва збірки переносила юних читачів у казковий світ, коли ще звірі розмовляли, як люди. То ж цілком природно було, що звірі і вели себе, як люди.

У казках Франка діти помічали те, що в реальному житті глибоко було приховане або проявлялося в незрозумілій для них формі. В процесі читання історій про звірів, зокрема у зв'язку з настановами, висловленими автором у «Байці про байку», а також необтяжливими повчаннями, що звучали інколи в казках, діти задумувались над багатьма питаннями. В маленьких голівках жвавіше починала працювати думка: Хіба це відвага, сміливість промовляє у Лисі із казки «Фарбований Лис»? Це скоріше хвастоші, а не бажання подвигу. Втікаючи від псів, Лис заховався у бочку з синьою фарбою. Пофарбований звір дуже смішний і кумедний, але свою пригоду він використовує в корисливих цілях — об'являє себе царем. Новоспечений «цар» не заслуговує поваги, бо він брехун і кар'єрист. Як цього не помічають звірі, що ще й з усіх сил догоджають йому? А найбільше в Лиса лицемірства. Він обіцяв по справедливості су-

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 4. К., Держлітвидав УРСР, 1950, с. 509.

² Там же, с. 508.

дити, а насправді, «хто був дужчий, той кращий, а хто слабший, то ніколи не вигравав справи. Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той богу дякував, що живе». Казка викликала думки про те, які бувають царі, і про неминучість розплати за лицемірство і обман.

Сатирою на панівні класи є й казка «Осел і Лев». Осел здебільшого виступає в народних казках втіленням впертості і дурості. Але у казці Франка цей недоумкуватий «добродій» легко обдурює Лева — «над усіма звірами царя» і знаходить вихід із скрутного становища. Виходить, що цар Лев дурніший за Осла. Портрет Лева змальовано у гіперболічних рисах («страшний-престрашний»), мова його груба, некультурна, він не говорить, а кричить до Осла: — «Ей, ти, хто ти там? Як ти смієш лежати? Чому не встанеш і не поклонись мені?». Це, так би мовити, його зовнішні ознаки, які рельєфніше підкреслюють внутрішню суть, обмеженість і пустоту. У змаганнях з Ослом (поширений прийом народних казок) Лев зазнає поразки, і тут Франко показує його в зневажливому плані, користуючись засобами народного гумору. Осел легко переконує Лева, що він не цар, а самозванець, пред'явивши йому замість царської печаті звичайнісіньку підкову. «Бачиш? — звертається він до Лева. — Се моя царська печать. Якби ти був царем, то й ти б мав таку». Сцену посоромлення колишнього володаря, його внутрішній стан після невдалого поєдинку на спритність влучно передають народні порівняння: «І лев пішов, похнюпившись та підібравши хвіст, немов хто вилляв на нього бочку зимної-презимної води». Засобами народного гумору відзначається сцена, в якій Лев з Вовком, зв'язані хвостами, шукають нового царя. На запитання Вовка, який він, Лев говорить: — «Одно слово — страшний! Вуха отакі, голова, як коновка, а на задній нозі царська печать». Казка закінчується смертю хижого Вовка, який, за словами Лева, «з самого страху помер». Так Франко в алегоричних образах тварин критикує суспільні відносини, змальовує в сатиричному плані царську владу, зриває ореол величності з монархів. Діти сприймають посоромлення Лева і смерть Вовка як справедливе покарання: такі сильні звірі виявились боягузами, а цар звірів — ще й дурнем.

У казці «Вовк вїтом», що політично спрямована проти буржуазного самоврядування, Франко їдко висміяв тупих і обмежених цісарських чиновників. Звичайно, діти не могли схопити всієї суті Франкової критики, але вони розпізнавали в образі Вовка хижака, що прагне до влади. Майстерно побудована розповідь про зустріч Вовка з Ослом. Як і в попередній казці, Осел перемагає ворога, на цей раз зігравши на його владолюбних почуттях. Вовкові припала до серця пропозиція

стати сільським старостою, і це для нього погано кінчилось. Вдалою є сатирична кінцівка казки. Побитий селянами, ледве живий, Вовк добрався до стіжка сіна і став нарікати на свою долю — «Мій тато вийтом не був, мій дід вийтом не був, і чого ж то мені, дурному, раптом забажалося вийтом бути? Ех, шкода, що нема тут якого порядного хлопа, щоби мене здоровенним буком потрепав та розуму навчив». Почув це селянин, що сидів з вилами під копицею, і розправився з Вовком.

Діти знаходили у сюжетах Франкових казок найрізноманітніші вияви життя і самі не помічаючи як вчилися давати їм оцінку. Ідейно-естетичне спрямування збірки «Коли ще звірі говорили» якнайтісніше пов'язане з завданнями, які ставили революціонери-демократи перед вихованням, зокрема моральним. Важливо було прищеплювати дітям трудящих високе почуття власної гідності, нескоримість перед сильними і багатими. Саме такими були маленькі короленята («Королик і Ведмідь»), Іжак і Рак («Заєць і Іжак», «Лисичка і Рак») і багато інших персонажів збірки. Через усі казки Франка проходила ідея боротьби між слабкими і сильними, добрими і злими, чесними і підступними, що зумовлювала і відповідний розвиток подій та їх розв'язку, в якій обов'язково звучить перемога добра над злом і торжествує добре начало («Три міхи хитрощів», «Фарбований Лис», «Лисичка-черничка», «Заєць і Ведмідь», «Вовк, Лисиця і Осел» та ін.).

Читаючи казки Франка, в яких караються пройдисвіти, хижакі і злочинці (Лиси, Вовки, Ведмеді, Сови), діти одержували моральне задоволення. Вони вчилися активно реагувати на будь-яке зло, заподіяне трудящим, ненавидіти гнобителів, насильників і лицемірів, проникались любов'ю і співчуттям до знедолених, що виступають в алегоричних образах Дроздів, Ворон, Короликів, Іжаків, Волів, Коней. Подібним спрямуванням відзначаються і фольклорні казки, байки та притчі, в яких народ засудив суспільну неправду і висловив мрії про краще життя. Про те, що збірка казок «Коли ще звірі говорили» мала політичне звучання, свідчить заборона цензора видати її у Києві. З цього приводу І. Франко писав: «От які-то небезпечні ті звірячі історії для цілості російської держави»¹.

Сюжет віршованої поеми-казки «Лис Микита» запозичений із народної творчості і літератури різних народів, де здавна розроблявся мандрівний сюжет про Лиса (зокрема Гете «Рейнеке Лис»). Сам автор у статті «Хто такий «Лис Микита» і звідки родом?» пише: «Дослівно я не перекладав нівідки ані одного рядка, з сего погляду вона моя».

Казка складається з дванадцяти розділів, в яких розповідається про безконечну злодійську історію хитруна Лиса Ми-

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 4. К., Держлітвидав УРСР, 1950, с. 511.

кити. Він умів вийти сухим з усякого становища, лицемірством й брехнею ввійшов у довір'я Лева, який замість того, щоб покарати пройдисвіта й шахрая, призначає його царським савновником. Письменник показує соціальну несправедливість у класовому суспільстві, критикує звирячу монархію на чолі з Левом, його неспроможність розібратися в елементарних речах і заслужено покарати винних, зловживання своїм становищем, повну сваволю й брутальність до підданих. Цар над усіма звірами, Лев виступає у казці, як необмежений деспот, що разом з своїми придворними грабує і гнобить трудовий народ:

І сам цар грабує чисто,
А не хоче особисто,
Шле Медведів і Вовків.

Так Франко зриває маску величності з самого монарха. Не краще виглядають і найближчі помічники царя — канцлер Вовк Неситий та облесливий пройдисвіт Лис Микита. Між цими хижакками точиться запекла боротьба за здобич, за владу. Але коли Вовк, користуючись своєю силою, діє відверто, то Лис виступає дворушником, який використовує всі засоби для досягнення мети. Лев оточив себе такими ж неуками, як і сам, міністрами призначає не тих, хто має здібності і нахили, а тих, хто відзначається підлабузництвом, запобіганням, має широкі зв'язки і може дати доброго хабара. Цап, наприклад, досяг високого становища лише тому, що «до сильних він лестився, в царський двір він примостився, мав царицю за куму».

З їдким гумором автор зображує підкупний суд Австро-Угорської монархії, який захищав інтереси «сильних» і «дужих». Письменник показав суддів в образах старих і нікчемних Козлів, Ослів і, зокрема, найстаршого «пана Осляки», глухого до людських потреб:

У тій залі засідали
Всі старі Цапи й Осли.
Став Микита та й балака,
Та найстарший пан Осляка
Вже п'ять років як оглух.

Сатирично змалювавши жах і безпорядки в Левовім царстві, викривши обмеженість і тупість царя та його придворних, письменник бичував існуючий тодішній лад, боровся з сваволею панівної верхівки. Про це казкар говорить у передмові до свого твору, підкресливши, «що й у нас, між хрещеними людьми, не одне таке діється, про яке тут у казці розказано».

Поема-казка І. Франка приваблює дітей мистецьким зображенням казкового світу, в якому багато несподіванок і пригод. На лісових стежках бродять великі і малі, сильні і слабкі звірі — і в кожного з них є свої таємничі справи. Ліс, красу якого так поетично змалював письменник наповесні

(«Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна...») — це ціла звіряча країна, в якій панує і звіряча мораль. Кругом така чудова природа, а на її фоні немає жодної світлої постаті. Розкішно живе у своєму палаці негідник Лис, шукають, де б даром поживитися, Ведмідь Бурмило і Кіт Мурлика, плете плани про помсту і перемогу над Лисом Вовк Неситий. Франко прагнув створити гостру сатиру на капіталістичний лад, тому немає в поемі позитивних персонажів, немає боротьби між добром і злом, правдою і несправедливістю. Тут все зло, торжествує лише хижачька мораль.

Багато поколінь дітей захоплювалося талантом автора поеми «Лис Микита». Читають її й сучасні діти. У зв'язку з тим, що в казці зустрічається чимало незрозумілих західноукраїнських діалектизмів, а також архаїзмів, М. Рильський майстерно відредгував її, зробивши зрозумілою нашим юним читачам. І зробив це він дуже вдало, ніде не порушивши образної системи Франка. В такому вигляді з чудовими ілюстраціями (зокрема О. Кульчицької) і видається віршована казка І. Франка «Лис Микита».

Діти середнього шкільного віку захоплено читають також сатиричні казки Франка «Абу-Касимові капці», «Коваль Бас-сім», що відзначаються соціально-викривальним спрямуванням.

Казки І. Франка естетично виховують дітей, чому сприяє і їх цікавий сюжет, з гострими конфліктами і раптовими розв'язками, народний гумор і фантазія, що посилюють емоційність сприймання творів, влучні прізвища героїв, що стали прозивними (Лис Микита, Лисичка-черничка, Цап Базилій, Вовк Неситий, Ведмідь Бурмило, Кіт Мурлика, ворон Каркайло, мавпа Фрузя, Мурко й Бурко тощо). Вони мають ту особливість (це стосується передусім казок для дітей середнього віку), що їх із задоволенням і користю для себе прочитає не лише дитячий, а й дорослий читач. У свій час (1900 р.) це влучно підмітив у статті «Іван Франко» видатний український письменник М. М. Коцюбинський.

**Образи дітей
в автобіографічних
оповіданнях Івана Франка**

Для дітей і підлітків І. Я. Франко створив немало високохудожніх оповідань, які друкувалися в журналі «Дзвінок» і видавалися окремими збірками: «Галицькі образки», «На лоні природи», «Малий Мирон» та інші оповідання. Багато творів мають автобіографічний характер і написані як художні спогади про дитячі і шкільні роки. Це підкреслює сам письменник у передмові до збірки «Малий Мирон та інші оповідання» (1903). «Оповідання, зібрані в цьому томику,— пише він,— в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи.

Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець-гуморист» та «Гірчичне зерно» переходять майже зовсім у мемуари... В усіх (оповіданнях), крім автобіографічного елемента, маються також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу»¹. Справді, незважаючи на автобіографічний характер, оповідання І. Франка про дітей є широким художнім узагальненням типових явищ тогочасного життя, вони мають велике пізнавальне і виховне значення.

Майстерністю у розкритті дитячої психології відзначаються автобіографічні твори І. Я. Франка «Малий Мирон» і «У кузні». Допитливий, закоханий у природу, обдарований і не по роках розвинений Мирон бажає до всього дійти своїм розумом, все збагнути й пояснити. Однак він не знаходить підтримки у дорослих, навіть його мати не усвідомлює виключної обдарованості дитини. Письменник широко шкодує, що Миронові ніхто не приділяє уваги, не сприяє його розвитку, що життя може покалічити розумну дитину, не дати розвинутись на повну силу її здібностям. Мирон такий собі «чомучка» минулого століття. Він хоче знати, чому це небо й хмари, відбившись у воді, створюють глибину, яка його лякає, чому сонце світить з неба з різних сторін і як його проміння доходять до людей. «От сонечко,— рояться в його голівці думи,— чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике. То, певно, в небі лише така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!.. Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала, заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?»

П'ятирічний хлопчина хоче знати, яким чином люди бачать, чують. Роздуми приводять його до висновку, що людина очима бачить, «вухами чує кудкудакання, а пальцями шум». Замість уважного ставлення до запитів дитини дорослі односельчани і батьки по своїй неосвіченості тільки докоряють: хлопечь-дурень, «туман вісімнадцятий», чому він не такий, «як звичайно в людей?»

Закінчуються оповідання роздумами автора про майбутнє свого героя: «Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка?» Якщо людям вдасться згасити всі його задатки й пориви, з малого Мирона вийде кепський господар. Але, може, трапиться нагода і батьки потягнуться з останнього, щоб дати йому освіту. І перейметься він «правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи...» Тоді він навістить тюрму, зазнає мук

¹ Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 1. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 413.

і насилля і закінчить тим, що десь загине у бідності або в тюремних стінах. Таким був типовий шлях передових людей того часу — борців за краще життя народу. Так склалася доля і самого Франка: зазнав він тюрм, переслідувань і помер у таких злиднях, що не було навіть у чому похоронити.

Оповідання «У кузні», що має підзаголовок «Із моїх споминів», відтворює дитячі роки письменника, проведені в кузні батька. Розповідь твору ведеться від першої особи, що надає особливої безпосередності. Рудоволоса дитина вважала найбільшим своїм щастям знайти місце в куточку кузні і з насолодою спостерігати за майстерною роботою свого батька, якого всі глибоко поважають у селі, приходять порадитись у господарських справах. З великою любов'ю і щирістю змальовано в творі образ талановитого майстра,— показана краса натхненої праці: «Батько був славний коваль на всі околиці села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившись зо мною, згадавши про батька, мовив: «Ні, нема вже такого коваля. У мене ще й досі його роботи сокира є. То душа, не сокира».

Перебування в батьківській кузні були першими життєвими університетами Івася, які йому відкрили тяжке життя селян і робітників в Австро-Угорській імперії. З розмов дорослих майбутній письменник почерпнув не один сюжет для своїх творів. Ось чому Франко з глибокою повагою і любов'ю згадував батьківську кузню: «На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. Це огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі». Ці хвилюючі рядки, якими починається і закінчується оповідання, образ невгасимого вогню — як світлого враження дитинства, надають творові глибокого ліричного звучання.

*Оповідання про школу
за часів
Австро-Угорської монархії*

І. Я. Франко завжди мріяв про педагогічну діяльність, думав працювати на кафедрі Львівського університету, де з успіхом прочитав пробну лекцію на тему «Поема Т. Шевченка «Наймичка». Але польська шляхта та українські буржуазні націоналісти, боячись революційного впливу на молодь, все зробили для того, щоб не допустити його до університету, того самого закладу, що нині названий ім'ям Великого Каменяра.

І. Франка цікавили проблеми освіти й виховання дітей у школах Галичини, де, за підрахунками письменника, 80% населення було неписьменним, одна середня школа припадала пересічно на 205479 мешканців. Про навчання рідною мовою нічого було й думати. В школах, які існували по селах, були несприятливі умови для навчання, погано підготовлені вчительські кадри: «В школах діти душаться, як оселедці, не мають

чим дихати і не стільки учаться, скільки мучаться»¹. Вся система педагогічної освіти спрямовувалася правлячими колами на виховання покірних цісареві, церкві і державі рабів. «Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб образувати і навчити робітника потрібному і людському знанню,— писав І. Франко,— але тільки на те..., щоб умовити в нього покірність теперішнім несправедливим порядкам і утвердити його в темноті»².

Життя школи і учнів знайшли художнє відображення в оповіданнях Франка «Красне писання», «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Отець-гуморист», «Борис Граб» та інших. Відстоюючи демократичні принципи виховання, письменник викривав антинародну суть буржуазної школи в Галичині, розвінчував учителів-схоластів, нездатних до творчої роботи з дітьми. Про школу писали й інші сучасники Франка, але ніхто з них не залишив таких вражаючих художніх документів, від яких аж моторошно стає сучасному читачеві. А колись сотні сільських і міських дітей не в книжках, а наяву зазнали шкільного пекла, моральних і фізичних знущань.

Колишній економ пан Валько із оповідання «Красне писання», ставши вчителем, супроводжує уроки садистськими методами покарання, на учнів дивиться, як на піддослідних тварин, немилосердно травмує їх своїми дикими вигуками і по боями. Ці свавільні «методи» навчання стосуються переважно дітей бідноти, до яких неук і деспот Валько ставиться з особливим презирством. Антипедагогічна поведінка горе-вчителя вселяла в дітей жах, внаслідок чого вони вже не могли засвоювати якихось знань. Події, зображені в оповіданні «Красне писання», охоплюють лише один урок каліграфії, але вони були типовими для всіх шкіл Галичини. Франко детально змальовує портрет пана Валька, розкриваючи уже в зовнішності його звірячу натуру і вбогість думки, необмежену тупість і жорстокість: «Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на *круглій баранячій* голові, з рудими короткими вусами і рудою гішпанською борідкою. Його широке лице і *широкі, міцно розвинені* вилиці враз із *великими на боки повідгнаними* ушима надавали йому вираз *тупої упертості й м'ясоїдності*. *Невеличкі жаб'ячі* очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якомсь *злобно та неприязно*» (підкреслення наше.— Л. К.). Характеристику цього садиста доповнює його «педагогічна» діяльність, що перетворюється на суцільне знущання над учнями. Порівняння Валька з хижим орлом, який «слідить згори за добичею», з «катором» добре

¹ Франко І. Наші народні школи і їх потреби.— У кн.: Смаль В. З. Педагогічні ідеї Івана Франка. К., Радянська школа, 1966, с. 24.

² Франко І. Твори в двадцяти томах, т. 16. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 139.

характеризують його вдачу. Валько побив пізашо й малого Мирона, який вперше прийшов до школи. Цей нелюдський вчинок, як і сотні інших, зійшов для нього гладко, але в серці селянської дитини він залишив глибокий слід і «стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі проти усякого поневолення та тиранства».

Таку ж косність, свавілля й повне нецтво вчителів, затурканість учнів змалював письменник і в оповіданні «Грицева шкільна наука». Здібний селянський хлопчик, відданий батьком до школи з надією «вивести його в люди», за рік навчання в школі не здобув ніяких знань. Гриць з радістю повернувся до своїх попередніх занять — пасти гусей: там його ніхто хоч не бив і не ображав. І не тільки один Гриць зненавидів школу, вчителя і зубрячку, а більшість учнів, яких у школі вважали ненормальними, «туманами», нездатними до навчання і які лише мріяли про швидке повернення додому. «Крім Гриця, таких «туманів вісімнадцятих» між тогорічними школярами було 18 на 30,— з гіркотою оповідає автор,— і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурханців, «пац» та «попідволосників» і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі».

Навіть початок навчального року не приносив дітям радості, бо самий вигляд школи, що нагадувала довгий хлів, звідки доносився гнилий запах капусти, викликав у них відразу. В таких умовах Гриць, розумна і допитлива дитина, крім нісенітниць «а баба галамага», нічого не засвоїв.

Антипедагогічні методи навчання й виховання у школах Галичини, грубість, розумову обмеженість і деспотизм учителів, їх нездатність працювати на ниві народної освіти затаврував І. Франко і в інших оповіданнях. Учитель Телесницький з оповідання «Отець-гуморист» — постать одіозна. Скільки нецтва в нього, стільки і жорстокості. Найбільшу насолоду приносить йому вигляд заляканих, прибитих його всемогутньою владою дітей. Вершиною його педагогічної діяльності було вбивство учня. Письменник не обминає натуралістичних засобів, змальовуючи криваву розправу над беззахисною дитиною. В умовах Австро-Угорської монархії злочин учителя-деспота не підлягав навіть покаранню: «Дехто грозив скаргою до суду, але на виграння справи не було надії; биття вважалось тоді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної». Отець Телесницький «довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були щораз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися якомога встерегтися побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого; інші, хоч і вміли, але переконавшись, що за найменшу помилку їх ждала

така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, втрачали віру в себе і бажання вчитися...» І. Франко, як в інших, так і в цьому оповіданні, багато уваги звертає на показ наслідків тиранії. Вона нівечить душі дітей, збуджує інстинкти жорстокості і руйнування. Хлопчик, від імені якого ведеться розповідь в оповіданні, признається «...скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюсь десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гиляки, цвіти, все, що можна знівечити, б'ю і січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна». Це оповідання сповнене такого трагічного звучання, як жодне інше на тему школи. З яким співчуттям і симпатією автор творить образ маленької жертви, «осла дарданського» — Волянського! Він підкреслює здібності хлопчика, його чудову поетичну натуру, яка в умовах тодішньої школи не могла розвинутись, дитина була приречена на місце за «ослячою» партою і зрештою на загибель.

Письменник з великою теплою малює в оповіданнях про школу постаті маленьких героїв, а серед них Мирона, що увібрав у себе щось від Франка-школяра. Забиті, перелякані, вони часто наділені великим багатством душі, високими моральними якостями, які не можна знищити ні жорстоким словом, ні фізичною розправою. Як глибоко переживає герой оповідання «Олівець», коли мимоволі стає причиною страждань свого товариша! Ось він тишиться олівцем, знайденим по дорозі до школи. Письменник передає стан дитини, що стала власником такої розкішної речі, через детальний опис олівця і через роздуми, деколи напівфантастичні, звідки він міг взятися. Але радісне збудження дитини скоро проходить. Виявляється, цей скарб загубив інший хлопчик, а що не мав чим писати, то вчитель побив його майже до непритомності. Письменник тонко зображує муки дитини, яка і в думці не мала, щоб позлодійськи скористатись знахідкою, але, боячись учителя, не призналась відразу про неї — все одно обох побили б! На протипаву авторам дитячих творів, які подібну ситуацію змалювали б у сентиментальному дусі, Франко в суворо реалістичному плані, не приховуючи переживань хлопчика, передає епізод повернення олівця: його герой, бідна, але чесна дитина. Це не подвиг з його боку, що примушує розчулюватись, а норма поведінки.⁶

У ряді творів — «Борис Граб», «Учитель» та інших І. Франко створює образи позитивних учителів — справжніх майстрів педагогічної справи, старших друзів і наставників дітей. Вчитель гімназії Міхонський («Борис Граб») здобув хорошу освіту і свої знання сумлінно передає учням. Він виступає проти фізичного покарання, яке панувало в школах, прагне виховати дітей всебічно розвиненими, здоровими і розумними. В своїй педагогічній системі він обстоює зв'язок фізичної праці з навчанням, звертає особливу увагу на самостійну роботу учнів,

які, на його думку, повинні творчо і свідомо сприймати навчальний матеріал. Добрий і лагідний у поводженні з дітьми, вимогливий до себе, він служить прикладом для наслідування. Устами Міхонського І. Франко висловлює свої погляди на зміст навчання і естетичного виховання дітей, заперечує «шкільний педантизм і заскорюзлість», що панували в гімназіях. Саме завдяки Міхонському його вихованець Борис Граб освоїв кілька професій, полюбив художню літературу, став культурною, освіченою людиною. В творі проводиться думка про світле майбутнє народу, коли існуватиме справжня народна школа і «діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть... ходити до школи, бо на них уже не будуть кожную дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей».

У п'єсі «Учитель» створений привабливий образ сільського вчителя, борця за народні права Омеляна Ткача. Він прекрасний педагог, любить школу й дітей, яким присвятив своє життя. Але за свою самовіддану працю, непримиренність до людської неправди він зазнає переслідування сільських глитаїв, попів і чиновників, терпить нужду і злидні. Вже восьмий раз його переводять на нове місце, про нього поширюють різні плітки, йому загрожують. Засланий в глухе гірське село, він доклав багато зусиль, щоб добитися гарних наслідків у навчанні дітей, щоб допомогти селянам у їх нужденному житті. Вчителя полюбили дорослі і діти, зате ненавиділи представники «темного царства». І вони домоглись свого. Ніби за «заслуги» і довголітню працю шкільне начальство переводить Омеляна Ткача в ще глухіше село, де вже кілька років у приміщенні школи знаходиться шинок. Там треба все починати спочатку, а він хворий на туберкульоз і кашляє кров'ю. Друзі умовляють його не їхати (бо це його доконає!) і зовсім кинути вчительську роботу. «Дало мені се учительство стільки клопотів і гризоти, підкопало моє здоров'я, пожерло мій молодий вік,— а проте я чую добре, що вжився з ним, зрісся з ним усіма своїми думками і без нього мусив би згинутися, як риба без води»,— говорить Ткач своїм друзям і зрештою дає згоду поїхати на місце призначення.

Світлий образ педагога і громадського діяча Омеляна Ткача (як і сама драма), звучить, як гімн благородній професії народного вчителя, як присуд тому ладові, що давив і пригноблював трудящих.

У шкільні програми літератури, в дитяче читання ввійшло багато творів І. Франка. Крім уже згаданих, популярними серед дітей стали оповідання «До світла», «Історія кожуха», «Мій злочин», повість «Захар Беркут», ряд поезій. У початкових класах вивчаються вірші «Дрімують села», «Дивувалась зима», «Навесні» (початок поеми «Лис Микита»), «Товаришам із тюрми» (уривок), казка «Лисичка і Журавель».

Творчість І. Франка для дітей увійшла до золотого фонду вітчизняної літератури. Значну цінність для розвитку сучасної дитячої літератури має досвід письменника — його розуміння завдань дитячої літератури, розробка проблем її теорії і критики, практика роботи над літературною казкою.

П. А. ГРАБОВСЬКИЙ

(1864—1902)

За в'язнем в'язень одстраждає,
Але настане легший час,—
І добрим словом спогадає
Потомок вільний мертвих нас.

П. Грабовський

Світла постать Павла Арсеновича Грабовського — зразок служіння народів. Небагато прожив поет — всього тридцять вісім років, з яких дванадцять забрали тюрми і заслання. Та ніщо не зламало його волі і революційного духу. Сподвижницьке життя поета, непохитна боротьба в ім'я народу мають велике виховне значення для підростаючого покоління. П. Грабовський називав заслання «університетом». В далекому Сибіру він наполегливо працює над собою, вивчає літературу, іноземні мови, історію, знайомиться з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і приходиться до висновку: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму»¹. У своїй літературній діяльності Грабовський мав за приклад Шевченка і Пушкіна як поетів глибокого громадського звучання. «Без таких постів,— стверджує він,— давним-давно зачерствіло б людське серце і засохла нива життя»².

*Питання освіти
і виховання у публіцистичній
і художній творчості
П. Грабовського*

П. А. Грабовський був поборником народної освіти для широких верств народу, боровся за школу, яка б виховувала молоде покоління у душі протесту проти насилля і гноблення.

Ще в ранній період своєї діяльності поет написав нарис «Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії» (1885), у якому на основі статистичних даних висвітлює стан освіти і виховання у початкових школах, де навчалися діти селян. Грабовський навів жахливі факти. Вчителями в цих школах призначались люди без належної освіти,

¹ Грабовський П. Зібрання творів у 3-х томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 290.

² Там же, с. 168.

класні приміщення не відповідали гігієнічним вимогам, часто знаходились під одною покрівлею з шинками. Грабовський з гіркою відзначає, що діти навчалися за часословом і псалтирем, у класах не вистачало навчальних посібників і зовсім були відсутні учнівські і вчительські бібліотеки. Подібні твердження висловлені і в статті «Дещо про освіту на Україні».

Борючись за народну освіту, яка б змістом і формою цілком відповідала інтересам трудящих, Грабовський, як і Франко, був глибоко переконаний, що в школах не має бути місця релігійному дурманові. Поет рішуче засуджує церковно-парафіяльну школу з її рутинними методами навчання і ворожими народові виховними цілями. На його думку, школа повинна бути засобом освіти, а не темряви, служити всьому народові, а не привілейованій касті. З великою теплотою говорить Грабовський про передових народних вчителів. Їх нужденне життя завжди хвилювало його. Особливо важко жилося сільським учителькам — «безвісним страдницям-трудівницям, які тихо робили в глушині свою велику справу»¹. В статті «Дещо в справі жіночих типів», написаній у 1893 р., наводяться яскраві приклади самовідданої праці жінок на ниві народної освіти. Тут любовно змальовано образ вчительки О. М. Максимович (дочки відомого вченого М. О. Максимовича). Закінчивши вищі жіночі курси в Києві, вона зайняла скромну посаду сільської вчительки в Переяславському повіті. Своєю чесною працею Максимович здобула велику любов не тільки дітей, а й дорослих. І коли вчительку згодом перевели в с. Корніївку, діти гірко ридали при прощанні, а потім писали до неї найтепліші листи. В цій же статті Грабовський згадує і про другу вчительку-ентузіастку, що працювала в селі Гучинах, Чернігівської губернії. По закінченні місцевої прогімназії вона (17-річна дівчина-сирота) була призначена в земську школу. Відразу молода вчителька завоювала велике довір'я у селян, ставши для них кращим радником і другом. Стаття «Дещо в справі жіночих типів» закликала широкі кола громадськості звернути увагу на поліпшення народної освіти, становище учительок-жінок — на тих скромних сільських трудівниць, які серед важких, несприятливих умов життя, усяких перешкод і злигоднів «прокладавали шлях до кращої будучини рідного краю».

В нарисі «Надія Костева Сигида» П. А. Грабовський зображує страдницьке життя — подвиг своєї бойової товаришки й однодумця. Н. Сигида поєднувала педагогічну і революційну діяльність. Заслана на каторгу, вона мріяла і там «завести школу для каторжницьких діток та присвятитися цілком товариству». В 1889 р. Сигида стала жертвою Карійської траге-

¹ Грабовський П. Зібрання творів у 3-х томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 15.

дії. Грабовський схиляється перед пам'яттю дорогої йому людини, ставить її як зразок для наслідування: «Хто стрівав серед життя хоть одну таку людину, тому довіку не згасне світлий погляд на життя, ні палка любов до ближнього»¹,— писав він. Учительці Сигиді він присвятає свій перший збірник «Пролісок» і ряд задушевних поезій: «Посвята», «Квітка», «До Н. К. С.», «В далечинь», «Зі в'язниці», «Тужба», «До сестри». Грабовський палко любив дітей трудящих, мріяв зайнятися педагогічною діяльністю, проте важкі обставини життя, тюрми й заслання позбавили його цієї можливості. Та й на засланні він, як міг, поєднував педагогічну і пропагандистську роботу, займався приватними уроками. «Навіть в обивательському середовищі,— згадує дружина поета А. М. Грабовська,— він користувався репутацією освіченого і уважного вчителя»².

Образи вчителів — «сіячів правди всенародної» відтворені в художніх творах П. А. Грабовського. Постать вчительки — людини високого громадянського покликання з поезії «Трудівниця» овіяна глибоким ліризмом і теплою і є ніби художнім узагальненням багатьох скромних педагогів дореволюційного часу. Серед мороку й безпросвітної нужди вона всі свої сили і вміння віддала дітям. «Рук і на час не складала, щиро кохала діток...», завжди допомагала знедоленим:

В непогідь, стужу злиденну
(Певно, сама сирота!)
Зайде в хатину нужденну,
Словом усіх повіта.

Своєю безкорисливою працею молода вчителька заслужила пошану і любов, була ясним променем у темному безпросвітному житті селян, наче рідна мати, зігрівала ласкаво дітей. Тому її смерть сприйняли діти та батьки як особисте неправне горе:

Журно походились дітки
Обік німої труни:
Втратили ньеньку сирітки,
Втратили промінь вони.

Короткі, лаконічні описи зимової хуртовини посилюють трагізм подій і глибокий сум односельчан з приводу передчасної смерті вчительки. Вірш звучав як заклик до громадськості звернути увагу на народних учителів, що йдуть на самопожертву заради інтересів трудящих.

¹ Грабовський П. Зібрання творів у 3-х томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 26.

² Кисельов О. І. Павло Грабовський. К., Держлітвидав УРСР, 1959, с. 264.

Турбуючись про освіту і виховання молодого покоління, П. А. Грабовський надавав великої ваги створенню художньої літератури для дітей. Про свій намір зайнятися дитячою літературою Грабовський повідомляє І. Франка в одному з листів в 1892 р.: «Здумав написати Вам повість прозою («Жертва часу»), — треба обробити ще. Потім приймусь за книжечки для дітвори про людей, що вийшли з народу і працювали на користь йому, як-то: Кольцов, Нікітін і другі (біографії з перекладом деяких кращих творів), може б хто видав ті книжечки в Галичині»¹. Грабовський ставив перед собою дуже важливе завдання створити для дітей художні біографії відомих російських та українських письменників (прекрасні зразки творів цього жанру дали Чернишевський і Добролюбов). Але свої творчі задуми поет так і не встиг повністю здійснити. Він переклав українською мовою вірші О. Кольцова, І. Нікітіна, написав біографії М. Чернишевського, Т. Шевченка.

Заслугують уваги його наміри видати оповідання на історичні теми, «книжки для освіти народної», наукові розвідки з української літератури, переклади для молоді тощо. Поет-засланець ґрунтовно вивчає наукові праці та узагальнює матеріали власних спостережень про природні багатства і життя людей сибірського краю, мріючи присвятити дітям науково-популярну книгу під назвою «Природа та люди в Сибірі». З цього циклу він написав оповідання «В тайзі», нарис «Червоний жупак».

Прагнучи познайомити дітей і молодь з кращими зразками російської та зарубіжної літератури, П. А. Грабовський переклав українською мовою чимало поезій, які вмістив у збірках «Твори Івана Сурика», «З чужого поля», «Хвиля». Серед перекладів чільне місце посідають твори О. Пушкіна («Лист на Сибір», «Пташка»), М. Добролюбова («Нащо мені руки зв'язали»), О. Плещеева («Мати та дитина», «Хлопчик», «Пташка»), І. Нікітіна («Зимова ніч»), І. Сурикова («Холодно в хатині», «Над широким степом»), Ю. Жадовської («Нива»), А. Майкова («Пахне сіно серед луки», «Золото, золото з неба спадає»), Т. Гуда («Пісня про сорочку»), А. Шаміссо («Прачка»), Є. Броунінга («В чистім полі» — в перекладі М. Некрасова «Плач дітей»), Ф. Фрейліграта («Честь тому»), Г. Гервега («Коліскова») та інші. Грабовському також належать численні переспіви з слов'янських поетів. Поет вів переговори з західноукраїнським видавцем К. Паньківським про можливість надрукувати у «Руському педагогічному товаристві» переклади билин «Ілля Муромець (Великоруська билина)», «Святогор», «Врятування Києва Іллею Муромцем», «Микула», «Як перевелись богатирі на святій Русі», яким надавав великого педагогічного значення. Грабовський познайомив російського чи-

¹ Грабовський П. Зібрання творів у 3-х томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 194.

тача з кращими зразками української поезії: переклав 118 віршів — Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Шашкевича, Є. Гребінки, І. Франка, С. Руданського, Лесі Українки (всього 44 поеми) і впорядкував антологію «Песни Украины» (1898).

Поет-засланець планував багато зробити в галузі дитячої літератури. Він хотів написати нарис-спогоди про бурсу на зразок «Нарисів бурси» М. Помяловського і повісті А. Свидницького «Люборацькі». Про задум створити таку книгу на педагогічну тему читаємо в листі до І. Франка: «От трохи видужаю, покінчу деякі службові обов'язки і розпочну широке оповідання для «Киевской старини», се буде історія сучасної людини з добрими пориваннями, а гіркою долею, історія нівечення сил та людської душі і т. ін. Першу частину думаю присвятити спогадам сільського, бурсацького та семінарського життя, щоб вона могла мати й окрему цільність. Питання про школу тепер саме на часі, аби тільки пощастило мені справитися з метою»¹. На жаль, поетові не вдалося здійснити свій намір.

Видаючи свої твори для широких кіл громадськості, П. А. Грабовський завжди мав на увазі дітей і молодь, цінував їхнє довір'я. Так, у передмові до збірника «З півночі» він писав: «Коли б серед моїх хорих зойків щира юнацька душа відшукала для себе часом і дещо втішного та відрадного — з мене було б досить»². Він дуже вимогливо оцінював працю дитячого письменника, вважаючи, що «той, хто пише і складає книжки для дітей, повинен, по нашій думці, мати неабияку кебету письменницьку».

Поета глибоко хвилювали проблеми освіти й виховання дітей трудящих, він не раз звертався з гарячим закликком навчатися, щоб бути гідними громадянами своєї батьківщини. В поезії «До школи», що перегукується з відомим твором М. Некрасова «Школяр», звучить гаряча віра в творчі сили народу, з середовища якого вийдуть славні борці за людську правду. В ній висловлена дружня порада дітям змалку любити освіту, розширювати свій кругозір, щоб безпомилково вибрати шлях «той, що до правди веде». Поезія написана в бадьорому, життєстверджуючому плані, сповнена віри в світле майбутнє дітей, до яких звертається поет з ширим повчанням:

Треба самим розвертати:
Як і до чого все йде,
Шлях безпомилочно взяти —
Той, що до правди веде.
Щоб не зросли ви на сором
(Бійтесь найпаче того)
Та не зробились позором
Рідного краю свого!

¹ Грабовський П. Зібрання творів у 3-х томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 312.

² Там же, с. 325.

Творчість П. А. Грабовського для дітей, різноманітна щодо тематики, ідейного звучання і художніх засобів, відіграє важливу роль у моральному і естетичному вихованні учнів. Завдяки цьому вона широко включена в шкільні програми, в книги для читання. Поет створив чимало віршів про природу в різні пори року: «Веснянки», «Квітень», «Вечір», «Дніпро», «Сон» тощо. Його пейзажна лірика здебільшого доступна дітям молодшого шкільного віку. У вірші «Я не співець чудовної природи» висловлене поетичне кредо послідовного борця за реалістичне мистецтво. Буржуазним письменникам — представникам «чистого мистецтва», які співали «про райські сніги й куточки благодатні», поет гнівно відповідає: «Де плачуть, там немає вже краси». Грабовський дивився на природу не очима мрійливого естета, захопленого навколишньою красою, він любив природу, висловлюючись словами М. Лермонтова, «дивною любов'ю», що не заслоняла перед ним картин народного горя. Серед «ясних, золочених просторів» він бачив «людей без житнього шматка», крізь солов'їні трелі й шум діброви він чує «стогін мужика».

Цикл «Веснянки» майстерно відтворює красу рідної природи. Дитячому сприйманню добре відповідає характер змалювання приходу весни. Майже вся поезія складається з складносуриядних конструкцій, де кожне суриядне речення зображує окрему наступну фазу пробудження природи. Завдяки цьому вона доступна навіть малюкам:

Зійшли сніги (1), шумить вода (2),
Весною повіва (3);
Земля квіточки викида (4),
Бує травка молода (5),
Ве мертве ожива (6).

Завершена картина приходу весни свідчить, що Грабовський не був байдужим до краси природи, але на її фоні бачив і глибокі соціальні контрасти: «Ховає зверху ця краса смердючі болячки». У другій частині циклу «Веснянки» виступає традиційний образ ластівки, оспіваний О. Пушкіним, О. Плещевим, А. Майковим, Л. Глібовим. За народним повір'ям ластівка, повертаючись з вирію, приносить людям не тільки тепло, а й щастя, і спокій. Вірш побудовано у формі діалога. Тут використано прийом антропоморфізму. Поет запитує ластівку про життя трудящих в інших країнах. Його цікавить, чи скрізь таке пекло, як і тут, чи скрізь «люди носять рабські пута», і в «чужій кормизі мруть». Відповіддю ластівки зазначається соціальне рабство в усьому світі:

Сумно заспівала
Ластівочка люба
На питання ті:

— Скільки світа знала,
Скрізь панує згуба,
Люд — узаперті.

Гірка недоля трудящих викликає глибоке обурення поета, й він закликає до боротьби:

Бийте, рвіть кайдани.
Поки дух не вмер!

Ці рядки за ідейним звучанням близькі до «Заповіту» Т. Шевченка й «Вічного революціонера» І. Франка, в яких славиться невмирущий революційний дух народу. Цикл «Веснянки» завершується палким зверненням до весни як символу соціальної зміни в житті, закликом вдихнути революційний вогонь у холодні груди людей, щоб вони «світлі думи в душі відродили»:

Розворуш наші груди холодні,
Запали в них притухлий огонь,
Щоб рятунок знайшли ми з безодні,
Не стояли в борні осторонь!

Подібні мотиви звучать і в однойменному циклі І. Франка «Веснянки». Вірш Грабовського співзвучний з алегоричною поезією «Земле, моя всеплодющая мати».

Оспівуючи красу рідного краю, Грабовський на першому плані ставить узагальнений образ трударя. Поезія «Вечір» малює кінець трудового дня: спадає літня спека, здіймаючи куряву, йде з поля отара, згасає день, вечоріє, все затихає навкруги, спить натомлений люд:

Гомін переднічний
Всюди затиха;
Спить трудівник вічний,
Тяжко в сні зітха.

Сучасні діти неодмінно звертають увагу на останню фразу, і коли зрозуміють, про що йдеться, висловлюють співчуття до долі трудящих в минулому. Для вірша характерні короткі, немов відточені, рядки, причому майже кожен рядок зображує окрему картину, послідовну в часі, де основну смислову функцію виконує епітет: «холодненький морок», «гамір переднічний», «трудівник вічний» тощо.

Поезії П. А. Грабовського змальовують різні пори року: зиму («Річенька», «Все, що видно оку, снігом замело»), весну (цикл «Веснянки»), літо («Дуже березку сокирою тнули»), осінь («З тучі безустанку дрібний дощ пере»). Як відомо, такі вірші дуже близькі дітям. В поезії «Квітень» поет, наприклад, славить красу весни — пробудження і оновлення в природі разом зі змінами в суспільстві, прагне до того, щоб «нове життя будило рух і гомін між людьми». Не можна не згадати і про вірш «Дніпр», який побудований на зорово-слухових образах: ніби бачимо і чуємо ревучі вали, що розбиваються об кручі

і підривають пороги. Могутній Дніпро, мов закований велетень, рветься до моря, до волі. Вірш написаний під впливом поезії Т. Г. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий», образи: «ревучі вали», «лютує Дніпр сердитий», «горами йдуть вали» близькі до Шевченкових.

Є у Грабовського окремі поезії, що особливо подобаються дітям. Вірш «Сонечко та дощик», що нагадує відому казку, знайомить дітей з явищами природи, з життєдайною силою сонця й води. Як і в народній казці, сонечко та дощик змагаються, хто ж з них корисніший людям. Дуже актуальну тему захисту природи письменник висвітлює у вірші «Щоглик». Це сюжетна поезія, в якій розповідається про те, як діти впи́мали в сильше щиглика, а потім випустили його на волю. Вірш побудовано в плані антитези: «Щоглик! Щоглик! — Діти раді!» — щиглик «марно рвався із сильця». У зверненні розважливого дідуся: «Бачу, дітки, вашу втіху, зато щоглику журба» — теж звучить протиставлення, внаслідок чого діти глибше усвідомлюють корисну пораду. Автор вдало підкреслює почуття дітей за допомогою звукових поворотів: «Щоглик! Щоглик!», якими починається і завершується твір. Слід відзначити, що Грабовський не раз звертався до цієї теми. Він, приміром, переклав українською мовою дві поезії під назвою «Пташка» О. Пушкіна і Ф. Туманського. В цих творах не тільки уславлюється воля і звучить заклик до дітей берегти пташок, а й порушується питання про становище співця у суспільстві.

Як бачимо, діапазон мотивів у віршах Грабовського про природу широкий. Їх вплив на юних читачів пояснюється тим, що природа показана у тісному взаємозв'язку з людиною. Через неї дитина знайомиться з суспільними проблемами в минулому. Вірші вчать берегти і любити віковичку красу природи.

Образи трудящих і дітей бідноти

У своїх творах П. А. Грабовський змальовує нужденне життя трудящих, відтворює типові образи трудівників. Такою є швачка з однойменного твору. В умовах капіталістичного рабства безправній одинокій жінці доводиться цілий день гнути спину, щоб заробити «хліба черствого шматок». Грабовський достатньо знав життя цих трудівників (його рідна сестра теж була швачкою), щоб змалювати узагальнену картину підневільної праці і виразити своє обурення за знівечену долю людей. Вірш «Швачка» побудовано на антитезі, за допомогою якої протиставляється тяжке поневіряння та злидні трудящих розкішному життю експлуататорів. Поет часто звертається до інверсії, що надає мові схвильованого, емоційно-піднесеного тону.

Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття,
Що паненя, вередливе, зманіжене,
Вишвириє геть на сміття.

Тут на перше місце поставлено не підмет, а додаток («Кров висисає»), щоб наголосити на нестерпній експлуатації. З глибокою симпатією і співчуттям поет змальовує образ нужденної жінки — швачки; епітети «оте остогиджене, прокляте нишкою шиття» — вказують на її ставлення до підневільної праці, а вирази «черствий шматок», «вільна неволенька» розкривають суть самої праці. Останній вислів («вільна неволенька») нагадує нам, що дія відбувається після реформи 1861 р., справедливо прозваної народом «голодною волею».

Вірш «Робітникові» також відтворює жахливі умови життя бідноти в дожовтневий період:

Роби на інших дні і ночі,
На хвилю праці не засли,—

звучить сумна розповідь робітника, який, як і його сестра по класу — швачка, втрачає силу і гине від виснажливої праці.

У останні роки життя Грабовський значно розширив цей вірш, поглибивши його соціальні мотиви. Поет не тільки зображує каторжну працю робітника, його безправне й голодне існування, коли дома «без хліба пухнуть діти»,— він викриває і ті сили, що гнобили народ. Звертаючись до робітника, поет конкретно показує, хто має користь з його праці:

А ти працюю; ти мусиш жити,
Щоб мали кошт богатири.
Нехай твоєю кров'ю — потом
Вони уп'ються досхочу.

Не можна спокійно читати вірш Грабовського «Прачка» (переклад з А. Шаміссо):

Не складає рук бабуся,
Сорочки пере весь вік,—

пише поет про бабуся-прачку, якій минуло сімдесят шість років. Без спочинку, без надії «б'ється, наче риба», вона, «щоб добути скибку хліба», щоб не вмерти на старості літ з голоду. Поезія звучить глибоким контрастом до нашої дійсності, виховує у дітей почуття ненависті до проклятого минулого і взагалі до всякої форми експлуатації людини людиною.

Наших дітей хвилюють твори Грабовського, в яких зображена гірка доля наймитства. Ця тема широко висвітлена в народній творчості, в бурлацьких і наймитських піснях. Поет користувався фольклорними засобами, хоч самі образи безправних і нужденних заробітчан нав'яні тогочасними умовами життя. Вірш «Вийшла з хати стара мати» створює хвилюючу картину прощання матері з сином, що йде в найми:

Попросив благословення,
Поплівсь по дорозі...
А матуся все дивилась
Та ковтала сльози.

У цій ліричній картині глибокий підтекст. Ціле море людського чуття, безмежного горя викликає вона. В нашій уяві надовго лишаються два хвилюючі образи: сина, що поволі віддаляється, і образ матері, застиглої, як статуя, край дороги.

Поезія «Нетяга» тематично перегукується з попереднім твором. Наймит — «нетяга» застиг на могилі матері, «на хрест похилився». Він боляче усвідомлює своє становище. Глибокий душевний стан героя і співчуття до нього викликають рядки вірша з усіченими формами дієслів: «Всю ніч мучивсь бідолаха, слізьми весь обливсь». Твір завершується типовою розв'язкою: взявши на спомин грудку землі, наймит вирушив у дорогу. Це реальні картини тогочасної доби.

Визначне місце в спадщині поета посідають образи знедолених дітей бідноти, яких тогочасний лад позбавляв радощів дитинства, прирікаючи на злидні і поневіряння. Тема важкого дитинства хвилювала кращих письменників дожовтневого часу, які створили чимало високохудожніх творів для дитячого читання. Оповідання «Ванька», «Спать хочеться» А. Чехова, «Годувальник», «Крутій», Д. Мамаїна-Сибіряка, «Діти підземелля» В. Короленка, «Морозенко» Панаса Мирного, «Маленький грішник», «Харитя» М. Коцюбинського, «Школяр», «Наука», А. Тесленка — це далеко не повний перелік творів, в яких змальовується життя «маленьких каторжників», засуджується соціальна нерівність.

«В дитинстві в мене не було дитинства», — говорив про себе А. П. Чехов. Не кращим було і дитинство П. А. Грабовського — сина бідного сільського паламаря, який з раннього віку відчув на собі, що таке голод і холод. Тому з такою силою і співчуттям він зображує знедолених дітей трудящих. У Грабовського є ряд поезій, об'єднаних спільною назвою «Сироти», з них найпопулярніша має підзаголовок «Дітки маленькі кликали маму». Вірш змальовує трагічну картину людського життя: залишившись сиротами, втративши любу матусю, голодні і безпорадні діти звертаються до померлої мами, щоб висловити їй своє горе. Так починається вірш, в якому поет переносить читача у світ маленьких героїв, розкриваючи їх психологію, безпосередність і безпорадність:

Дітки маленькі кликали маму:
— Вставай, голубко, мене кохана,
Прокинься швидше та кидай яму,
Бо ми не їли з самого рана.
Даремно ждати; побігли в клюну:
— Чом не йде мама? — Скажи, татуню!

В поезії майстерно поєднана пряма і авторська мова, що разом із вживанням коротких уривчастих речень посилює

емоційне сприйняття глибоких переживань дітей. Вірш «Сироти» закінчується трагічною картиною смерті батька:

Надворі люто тріщать морози,
А він працює і дні і ночі,
Краялось серце, змерзли сльози,
Поки не сплющив навіки очі.
Побіжать діти із хати в клуню:
— На кого кинув ти нас, татуню?

Тут природа і людське лихоліття органічно поєднані, співзвучні. Цілком вмотивована й розв'язка твору: нужда і праця доконали батька, а діти лишилися напризволяще. Завершальний монолог: — «На кого кинув ти нас, татуню?» глибоко зворушує читача, підкреслюючи безвихідне становище дітей, і водночас звучить як вирок тогочасному суспільному ладу.

Поезія «Сироти» («Сердешні діти... батька взято») також змальовує безпросвітне дитинство. Після смерті батька діти лишилися сиротами. Чіткими виразними деталями, повтореннями висловів «сердешні діти», рядом звертань створюється настрій співчуття до знедолених сиріток. Поезія сповнена революційного пафосу. Батько дітей показаний як безстрашний «хоробрий борець» за народну справу. Він «не побороз страшної муки», прагнув «востанне стати на катів». Вираз «пекельний ірод справив свято», взятий з біблійної термінології, характеризує тогочасну дійсність, проти якої спрямований твір.

Грабовський учив дітей шанувати працю, з любов'ю ставитись до людей-майстрів своєї справи. У поетичному зверненні «Дітям» поет закликає молоде покоління любити трудовий народ, жити і працювати на користь рідного краю:

Перша думка наша, діти,
Краю рідному;
Першу працю присвятити
Люду бідному.

Вірш «Ковалева пісня» сприймається як велична ода чесній праці коваля. Коваль — символ людської мудрості, кув знаряддя (ніж, сокиру, плуг), яке сприяло людині оволодіти природою. Своєю дзвінкою роботою він приносить людям радість. У пісні майстерно поєднано авторську мову й монолог коваля. Кожна строфа починається однаковою заспівом-анакорифою: «Наш коваль все кув», що надає пісні трудового ритму:

Наш коваль все кув
Та співа — додає:
— Хто наш кращий порадник і друг?
— Хто скував перший плуг:
Він держався ріллї
І став паном землі.

«Ковалева пісня» — гімн трудівникам. Вона славить працю й мир на землі. Подібні образи ковалів, що кують людям «кращу долю», будять їх думку, зустрічаємо і в творах Франка

«У долині село лежить», «У кузні». Дуже поетичний вірш Грабовського «Честь тому», що є талановитим перекладом з Ф. Фрейліграта — відомого німецького поета, співця революції 1848—1849 рр. Надрукований у журналі «Зоря» (1897), він набув великої популярності. За жанром — це величальна пісня чесній самовідданій праці людей різних професій: селянина, який «в землю чорну в спеку, в холод піт свій ллє», робітника, що «коло горну важким молотом кує», трудового інтелігента, який «облоги думки оре, іскри світла кида в тьму». Останні рядки вірша сприймаються як заклик любити працю, бо тільки в праці велика людина:

Честь і шана всім трудящим
В кузні, шахті чи з серпом,
Хай для нас життя їх кращим
Буде прикладом — зразком.

Павло Грабовський думав про майбутнє підрастаючого покоління, хотів для нього кращої долі, ніж мав сам. Ось чому він так турбувався про виховання і освіту, прагнув, щоб діти читали книжки, які відкривають очі на становище народу, виховують незадоволення існуючим ладом. Поет хотів, щоб вони брали приклад з борців за волю, тому взявся за жанр художньої біографії і написав хвилюючу розповідь про М. Чернишевського. У його творах звучить любов до рідного краю, до трудящого люду, що б'ється в тенетах нужди і безправ'я, до дітей-сиріт, життя яких відбиває трагізм становища всього народу. Але водночас у його поезії дзвенить молот коваля, що кує кращу долю, переважають світлі, оптимістичні настрої.

М. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

(1864—1913)

Читайте його прекрасні твори,
у нього є чому навчитися.

М. Горький

Творчість Михайла Михайловича Коцюбинського, видатного українського письменника революційно-демократичного напрямку кінця ХІХ — початку ХХ ст., з глибокою силою відобразила життя і побут народу, його мрії і прагнення до світлого майбутнього. В ідейно-творчому зростанні Коцюбинського як письменника і громадянина важливу роль відіграло знайомство з працями класиків марксизму-ленінізму: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Становище робітничого класу в Англії», «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельса, «До сільсь-

кої бідноти», «Перегляд аграрної програми робітничої партії» В. І. Леніна. Читав Коцюбинський і ленінську газету «Искра». Під впливом марксистсько-ленінських ідей і суспільно-літературного руху початку ХХ ст. Коцюбинський глибше вникає в революційні події 1905 року на Україні, стає їх справжнім літописцем, вміло поєднуючи в своїх художніх творах критику російського самодержавства з закликem до активної боротьби проти нього.

Світлою сторінкою у житті Коцюбинського була глибока особиста і творча дружба з Буревісником пролетарської революції Максимом Горьким, образно названа П. Тичиною чудовою поемою, яка ушлавлює дружбу українського народу з народом російським.

Великого значення надавав Коцюбинський освіті і вихованню молодого покоління. Свою трудову діяльність майбутній письменник розпочав учителем, що дало йому можливість краще зрозуміти життя, психологію і нахили дітей.

*Зв'язок творчості
М. Коцюбинського
з педагогічною діяльністю*

По закінченні Шаргородської духовної школи і навчання в Кам'янець-Подільській семінарії (1881—1882 рр.) тринадцятирічний Михайло Коцюбинський працює домашнім учителем, посилено займаючись самоосвітою. Він був вдумливим педагогом. Обізнаний з передовими методами навчання, Коцюбинський виступав проти грубого поводження з дітьми, зокрема фізичних методів покарання, прищеплював учням глибоку пошану до знань і науки. Водночас він проводив культурно-освітню роботу серед селян. Не випадково педагогічна діяльність Коцюбинського викликала занепокоєння місцевої влади. Так, в одному з «оглядів» Подільського жандармського управління вказувалося, що «деякі особи шкідливого напрямку, в тому числі і Коцюбинський, займаються приватною педагогічною діяльністю і, без сумніву, роблять шкідливий вплив на своїх учнів».

У 1891 р. Коцюбинський склав іспит на народного учителя і виїхав у с. Лопатинці на Вінниччині. Як послідовник ідей кращих російських педагогів — М. І. Пирогова, К. Д. Ушинського, В. І. Водовозова, В. Я. Стоюніна — він будував свої уроки не на примусові і сліпому підкоренні дітей авторитету дорослих, а пробуджував у них інтерес до знань, був для них вихователем і старшим товаришем. За свідченням колишніх учнів, Коцюбинський умів тактовно підійти до дітей, не примушував їх «зубрити», працював з ними систематично, чергуючи працю з розвагою. «З того часу, як з'явився в нашій домі Коцюбинський, — згадує О. Мончинський з с. Михайлівки, — він своїм лагідним та добрим ставленням завоював симпатії не тільки моїх батьків, а й нас, дітей. Особливо я прагнув до нього всією душею, бо своєю

доброю та методами викладання різко відрізнявся від бувшого раніше в мене вчителя...»¹.

Навчаючи дітей російською мовою, Коцюбинський разом з тим прищеплював їм любов і до української мови. Як згадує М. Мельников — син бухгалтер цукроварні в с. Лопатинцях, — «у нас, дітей, тоді ж зародилася прихильність та любов до української мови, літератури, культури»².

У циклі статей під назвою «Світло й тіні російського життя», розміщених у газеті «Волинь» (1897), Коцюбинський дав критику педагогічної освіти в Росії, тогочасної системи підготовки учителів, позбавлених «елементарних правил виховання», вважаючи, що це «неминучий результат тих умов, у які поставлені... вчителі стосовно набутих знань, як загальних, так і спеціальних педагогічних». Для вчителів, на думку Коцюбинського, вічним повинно бути прагнення до самоосвіти. У зв'язку з тим він дав глибокий аналіз бібліотечних фондів, в яких здебільшого налічувалась мізерна кількість книг, не було творів Пирогова, Ушинського, Стоюніна, яким «педагогічна література зобов'язана кращим своїм надбанням». За таких умов важко було займатись самоосвітою. Коцюбинський наводив різкі приклади грубого, бездушного ставлення вчителів та інспекторів до учнів, засуджував фізичні покарання і схоластичне навчання.

Питання освіти і виховання дітей та молоді піднімаються і в художніх творах Коцюбинського: «Андрій Соловейко, або вчення світ, а невчення тьма», «Цінов'яз», «Лялечка», «Fata Morgana» та інших. Герой раннього оповідання Андрій Соловейко, ставши вчителем, вирішив усе своє життя і вміння присвятити знедоленим людям: «Всю свою любов, яка єсть у моєму серці, весь свій розум, що єсть у моїй голові, все те я віддам бідним замученим сільським дітям і їх темним батькам і мамам». Ці слова звучать, як клятва, як програма праці в ім'я любимої професії. Повернувшись у рідне село Босівку молодий учитель — колишній злодій, який під впливом освіти перевиховався, — закликає односельчан посилати своїх дітей до школи та й самим учитися: «Брати мої! Батьки мої! Віддайте дітей своїх вчитися... легше буде жити на світі, як освітитесь світлом науки». Ці рядки, що перегукуються з Шевченковими: «Учіться, брати мої! Думайте, читайте», свідчать, якої великої ваги надавав Коцюбинський піднесенню культурного рівня народу, хоча твір, в цілому, не позбавлений народницьких ілюзій.

В оповіданні «Лялечка» Коцюбинський в образі вчительки Раїси Левицької розвінчував позитивного героя народницької літератури — «борця на ниві народній», показував згубний вплив церкви, релігії на виховання дітей.

¹ Спогади про М. Коцюбинського. К., Держлітвидав УРСР, 1962, с. 359.

² Там же, с. 49. *

М. Коцюбинський був поборником народної освіти для всього народу, вільного від соціального і національного гноблення. Мрії Прокопа та інших позитивних персонажів повісті «Fata Morgana» пов'язані з новим справедливим ладом, де не буде більше бідних і багатих, де щасливі діти трудящих учитимуться в школах: «Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратися люди, там буде читальня. Уява малювала інше життя, ніч розступилась, сяяли вікна вогнями, гомін розпирав стіни, підіймав гуди...»

Письменник надавав великої ваги дитячій літературі як надійному засобові виховання молодого покоління. Засуджуючи антинародну літературу, що прищеплювала юним читачам буржуазну мораль, він рекомендував для дитячого читання казки і кращі зразки класичної літератури. За спогадами дочки письменника Ірини Михайлівни, Коцюбинський змалку читав своїм дітям народні казки, спеціально створив для них свої повчальні мініатюри «Про двох цапків», «Дві кізочки». Вони знали поеми «Абу-Касимові капці» і «Лис Микита» І. Франка, байки Л. Глібова, які вивчили напам'ять і навіть декламували на літературних вечорах. Потім були прочитані оповідання і повісті І. Неच्या-Левицького («Баба Параска і баба Палажка» та ін.), Панаса Мирного, «Енеїда» І. Когляревського, що стала «улюбленою книгою», вірші Т. Шевченка і ряд творів російської і зарубіжної літератури. Коцюбинський прагнув виховати в своїх дітей ідейно-художнє уподобання, смак до літератури, дбайливе ставлення до книги, збудити творчу думку, розвинути фантазію, прищепити любов і пошану до рідного краю та людей чесної праці. Мрії письменника здійснились, його діти стали активними учасниками нового життя, комуністами, борцями за перемогу Великого Жовтня (син Юрій — відомий партійний і військовий діяч, дочка Оксана в роки громадянської війни мужньо боролася за Радянську владу).

Праця М. Коцюбинського в галузі української дитячої літератури пов'язана з його педагогічною діяльністю, вона є свідченням глибокої зацікавленості письменника проблемами виховання дітей засобами художнього слова. Як і російські та українські революціонери-демократи, він вважав дитячу літературу «підручником життя», одним з найважливіших засобів виховання. Тому з такою вимогливістю ставився до діяльності дитячого письменника як до «своєрідного покликання». Навіть свої казки Коцюбинський не наважувався опублікувати за життя, вважаючи їх недосконалими. Стан розвитку дитячої літератури викликав у нього занепокоєння. Він висловлює конструктивні пропозиції щодо розширення кола дитячого читання за рахунок творів російських письменників. «У нас, наприклад, дуже слаба література для дітей,— писав Коцюбинський у листі

до Павла Григоровича Тичини від 9 лютого 1912 р.,— і коли б хто зробив переклад кращих російських творів для дитячої літератури, можна б було видати».

Твори для найменших М. Коцюбинський вперше виступив у літературі як дитячий письменник, надрукувавши в журналі «Дзвінок» (1890) вірш «Наша хатка», хоч почав писати значно раніше. Адресований наймолодшим читачам, вірш змальовує трудову діяльність дітей, зв'язаною з грою. Діти будують іграшкову хатку за зразком справжньої: «з дверима у сні», з ясним віконцем, щоб в ній сяяло, «мов золото, сонце». Багата гама світлих тонів і кольорів (ясний, ясенький, зелений) надає поезії особливої легкості, навіть ажурності, а захоплення дітей працею-грою — одухотвореності.

Цікаво, що навіть у цьому творі для найменших згадується класова нерівність, звучить заклик звернути увагу на бідних і скривджених. І входить це в поезію цілком органічно, як елемент гри: діти будують хатку з низькими порогами, щоб легше заходити дідусям убогим. За садом у полі посіють жито, щоб «хліба вродило голодним доволі». Письменник, очевидно, вкладав у слово «хатка» більш широке поняття, ніж житло. Чим старший читач, тим глибший смисл він розкривав у вірші, вчився любові до рідного краю, до народу, турботи за його долю. М. Рильський у своїх «Варіаціях на поезію Коцюбинського «Наша хатка» бачить у цьому вірші образ Батьківщини.

Для дітей молодшого віку Коцюбинський написав казочки, що деколи за формою нагадують короткі, лаконічні оповідання-мініатюри, в яких основна увага зосереджена не на описах і характеристиках, а на розвитковій сюжету, що має повчальний характер. Уникаючи моралізаторства, він змальовує картини й образи, близькі до дитячих уявлень, спонукає малих читачів самим робити потрібні висновки. Тексти казок розраховані на органічний зв'язок з ілюстраціями. Подібними повчальними творами з певним педагогічним спрямуванням збагатили дитячу літературу К. Д. Ушинський і Л. М. Толстой.

Казки М. Коцюбинського «Про двох цапків» та «Дві кізочки» виховують у дітей почуття дружби, засуджують нерозсудливу впертість. Двом цапкам потрібно перейти через місток-кладку. Кладка вузенька, перейти може лише один. Але кожен з них не бажає поступитись. Зійшлися цапки і почали битись, поки не попадали обидва в воду. «А дві кізочки — то були розумнішими» — розповідається у другій казці. Вони теж зустрілися на вузькій гірській стежці. З одного боку гора, а з другого — провалля. Кізочки постояли, подумали. Потім одна з них лягла на стежці, притиснулася до гори, а друга обережно переступила через неї. Так вони і розминулися. Казки повчають дітей: не слід бути впертими, як цапки, а поступати так, як розумні кізочки.

А ще вони навчають почуттю товарищкості, взаємодопомоги, тверезого й розумного розв'язання життєвих питань.

Казка «Десять робітників» нагадує народну загадку про п'ять братів-пальців. Вона проста за побудовою, але з елементом, що інтригує читача, а тому особливо зацікавлює дітей. Виявляється, що десять робітників, які допомагають у роботі жінці Одарці — це її пальці. Секрет популярності казки серед дітей у тому, що вони кожний раз при читанні немов би вперше відкривають таємницю працьовитої жінки.

Казка «Івасик і Тарасик» побудована на протиставленні працьовитого Івасика лінівому безтурботному Тарасикові. Лірична мініатюра «Чого ж вони зраділи?» порушує в доступній для дітей формі проблему гуманного ставлення до живих істот, засуджує жорстокість. Данилко піймав рибку, яка б'ється на гачку, а діти кричать і радіють. «І чого ж зраділи? — запитує з сумом автор. — Нерозумний хлопчик замордував бідну рибку. Чого ж тут радіти?» Твір спонукає дітей замислитись. Співзвучна картина зображена в пісні «Форель» Ф. Шуберта.

«П'ять казочок», як називалась маленька збірка, вперше були опубліковані в Києві лише за Радянської влади у 1919 році.

За фольклорними мотивами написана віршована казка Коцюбинського «Завидючий брат», що відзначається своєрідними мовно-стилістичними засобами, які свідчать про спостережливість автора і вміння відтворювати різноманітні явища природи. В образах трьох братів, намальованих у дусі фольклорної символіки, показано зміни в природі навесні. Брати Марець, Квітень і Май — це сини Весни запашної. Брати рідні, але характери в них різні. Старший — Марець приносить усім лихо. Він сердитий і мстивий, «вітрами бурхає». Перед весняним теплом в нього «заздрість гадюкою в серце вповзає». Готовий згубити меншого брата Квітня, Марець вривається в його володіння, нівечить квіти. Найменший брат — Май — радісний і привітний, «хлопчик на диво вродливий, як небо, очиці сині-блакитні», виручає середушого брата. Даремно злиться Марець — йому не здолати Квітня й Мая. Казка «Завидючий брат» пройнята любов'ю до краси природи, засуджує жорстокість і егоїзм. Видавництво «Веселка» видало цю казку для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку під назвою «Брати-місяці» (1977) з багатими ілюстраціями Юлія Криги.

*Оповідання для дітей
і про дітей*

Працюючи вчителем на Поділлі, письменник спостерігав життя і побут селянства. Його, зокрема, хвилювало становище дітей бідноти, позбавлених радощів дитинства і змушених важко працювати з малих літ. «Кажуть — діти щасливі, дитина не знає біди, не знає лиха, — каже він устами героя

повіді «На віру». — Пусте! Скільки сягає його пам'ять у час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим».

Серед ранніх творів Коцюбинського помітне місце посідають оповідання про життя сільських дітей «Харитя» і «Ялинка». Важко живеться восьмирічній Хариті — героїні однойменного твору. Бідна селянська родина потрапила в безвихідне становище. Помер батько, згодом захворіла мати, і на плечі маленької дівчинки лягли всі турботи по господарству. Коцюбинський милується своєю героїнею, моторною і працювитою: «Любо було глянути на її дрібненькі запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні уста розтулилися — вся увага її була звернена на роботу». Про тепле, ніжне ставлення автора до своєї героїні свідчать зменшувально-пестливі слова (*смугляве личенько, русява головка*), порівняння (*Харитя легенько, мов кізка; стрибнула на лаву, ластівкою припадала вона коло недужої*), звертання (*перепілочко, доню*). Найбільше приваблюють письменника в образі малої трудівниці «дрібненькі запечені на сонці рученята», на які йому «любо» дивитися. Ця деталь багато про що говорить. Найперше, що восьмирічна Харитя — працювита — це від роботи на сонці в неї засмагли руки, — а ще за доладність у праці вона авторові мила.

М. Коцюбинський написав, незважаючи на щасливу кінцівку, драматичне, навіть трагічне за звучанням оповідання. На соціальному тлі він дав психологічний портрет дівчинки з народу, в якому узагальнені найкращі риси дітей трудящих. Розповідь ведеться у такій манері, що викликає глибоке співчуття до долі героїв: «І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати і силеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабість спутала руки й ноги, прикувала до постелі...». Картина безмежного людського горя, опис вдовиної ниви, на якій ніби чуємо шум перестиглого колосся, так нагадує поезію М. Некрасова «Невижата смуга». Співчуття письменника до героїв іде не від сентиментальної розчуленості, а від того, що М. Горький назвав у статті «М. Коцюбинський» «естетичною чуйністю до доброго». Це було визначальною рисою не тільки його як художника, а й рисою його позитивних персонажів. Така і Харитя. Любов до матері, її слова «Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!» — викликають у дівчинки прагнення діяти, вижати самій жито. Але при всьому бажанні бути рішучою і дорослою, вона залишається дитиною. Письменник реалістично відтворює психологію Хариті, яка боїться вночі сама вийти надвір. В її дитячій уяві ще свіжі казкові образи. «Страшно, — думає вона, — вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилязять із пшениці...»

Центральний епізод оповідання — перебування Хариті в полі, коли найповніше розкривається внутрішній світ дитини, її

психологічні особливості, зрештою, ідейне спрямування твору. Чудовий опис літнього ранку лише посилює драматизм становища героїні. Майстерність письменника в тому, що він розкриває через барви і звуки стан і почуття людини: «Босі ноженята ступали по втопаній стежці, над головою, межі колосками, синіло небо биндочкою, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилася наче на дні в морі». Описуючи природу, автор передає загубленість і самотність дитини в полі. Вона менша ростом від жита, вгорі їй видно тільки смужку неба. Сприйняття дитиною жита як стін вражає навіть більше, ніж біль порізаного серпом пальця. Багата гама почуттів Хариті, в якій переплітається захоплення красою природи з розгубленістю перед її таємничістю, жахливе відчуття страху бореться з наміром вижати жито, характеризує стан глибокої душевної напруженості дитини. Ридання перед молодлицями, які її пожалили — це вже перова розрядка. Добрі люди допомогли Хариті та її матері. Цей твір засуджував того часний лад.

Оповідання «Харитя» було високо оцінено сучасниками письменника. Про нього із захопленням відзивався Панас Мирний: «Прочитав я її («Харитю». — Л. К.), та й не стямився!» — пише він у листі до Коцюбинського. — У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими, домірними парисами, що розгортають перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!»¹.

У своїх спогадах про М. Коцюбинського українська письменниця Маргарита Сенгалевич згадує, яке велике враження на неї в дитинстві справило оповідання «Харитя». Разом з матір'ю вона відвідала хворого письменника в київській лікарні. «Я глянула на його руки, — згадує вона. — Під тонкою шкірою просвічували синюваті жилки.

Я подумала, що цією рукою він тримав перо, писав слова, рядочки слів, які з'єднувались між собою в чудове оповідання про Харитю, а люди читали, плакали, сміялись, сумували і раділи і хотіли бути такими ж хорошими й добрими, як вона.

— Ріто! — гукнула мене мама і, вже іншим тоном, до Михайла Михайловича: — Ріточка дуже полюбила Харитю і хоче бути такою ж, як вона.

Я зашарілась, квіти тремтіли в моїх руках, і я не знала, куди покласти їх.

— Це Вам, — вимовила я нарешті і подала букет Михайлу Михайловичу.

¹ Мирний Панас. Зібрання творів у семи томах, т. 7. К., Наукова думка, 1971, с. 431.

— Спасибі, це я візьму за Харитю,— ласкаво сказав він і поклав велику білу троянду на свою ковдру.— Буде, Ріточко, колісь час, люди виборють собі щасливе і вільне життя... Читатимуть тоді вони «Харитю», як сумну казку про страшне минуле»¹.

Оповідання М. Коцюбинського «Ялинка» нічого не мало спільного, крім назви і згадки про релігійне свято, з так званими різдвяними або новорічними оповіданнями, що своїм реакційним спрямуванням відвертали увагу юних читачів від болючих питань сучасності. В його творі про важке життя селянської сім'ї до революції яскраво показана соціальна нерівність з усіма наслідками, які вона породжує. Якщо в буржуазній літературі для дітей малювались святкові ідилії, то в Коцюбинського селянин Яким навіть у свято журиться, що немає грошей викупити від шевця жінчині чоботи. Ялинка не прикрашає селянської хати, вона існує лише для втіхи панських дітей. І на свята немає щастя у Якимовій сім'ї, «усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати», бо вони не знають, що трапилось з сином, який повіз панам ялинку і не повернувся додому.

Дванадцятирічному Василькові батько подарував за відмінне навчання в школі ялинку, що росла в садку, але виявляється, що дитина не має права навіть на такий подарунок, який нічого не коштує. Ізжуда заставляє Якіма продати ялинку, хоча йому шкода зеленого дерева, що звеселяло зимою садок, жаль заплаканого сина. Образ ялинки відіграє важливу роль у розвитку сюжету. Ялинка — це теж персонаж твору, в якому уособлено красу природи. На фоні чорних, голих дерев і білого снігового простору струнка і весела ялинка маячила зеленою глищею, наче лісова красуня. Сповнена драматизму картина рубки ялинки: «Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалась несподіваного лиха, і кілька зелених глищів упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг». В образі ялинки ніби уособлена жива істота, яка гине від «несподіваного лиха». Василько так її і сприймає. Свіжий пеньок нагадує живу рану, і, щоб не бачити того місця, де перед тим красувалася струнка ялинка, він загортає його снігом.

Сюжет оповідання «Ялинка» напружений, драматичний. Якщо на початку твору такий характер сюжету значною мірою визначається переживаннями Василька за ялинкою, то пізніше — пригодою хлопчика в лісі, його втечею перед вовками, хвилюванням батьків за долю дитини. Василько наче рідний брат

¹ Спогади про М. Коцюбинського. К., Держлітвидав УРСР, 1962, с. 345.

Хариті. У нього таке ж ніжне і чуйне серце, з любов'ю і пошаною він ставиться до батьків, розділяє їх турботи. Як і Харитю, його чекають випробування, але значно більші, що можуть закінчитися трагічно. Ось він везе в місто панові ялинку. Почалася хуртовина, Василько збився з дороги і заблуdivся в лісі. У дорозі поламалися сани. Темно в лісі, вие, свище завір'юха. Страшно зробилося хлопчикові. Дитяча уява малює різні страховища. Здорові дуби видаються йому мерцями, закутаними в білі покривала. До того ж здалеку почулося завивання вовків. Василько мало не загинув, потрапивши в біду, і тільки завдяки тому, що, хоч злякався, але не розгубився, щасливо врятовується. Здається, розв'язка щаслива, проте ніщо не змінилось в Якимовій сім'ї. І ялинки не стало, і радості нема. Все залишається без змін, у бідняцькій хаті — нестатки, злидні.

В одному з найкращих оповідань Коцюбинського «Маленький грішник», крім глибокого зображення життя і побуту дітей міської бідноти, порушуються проблеми виховання. Своїм ідейним звучанням «Маленький грішник» перегукується з оповіданнями на тему знедоленого дитинства А. П. Чехова («Ванька»), Д. І. Маміна-Сибіряка («Годувальник»), В. Г. Короленка («Діти підземелля»). Через образ Дмитрика письменник показав життя і долю дітей трудящих, позбавлених за капіталістичного ладу дитинства. Дмитрик, восьмирічний хлопчик, живе з матір'ю в душній низькій хатині, «що по самі вікна влізла в землю». Його мати ходить на подешцину. Згорблена і нужденна, вона змушена цілими днями носити воду. Навіть хвора, працює, щоб заробити на хліб. Мабуть, від того, підкреслює автор, у хлопчика «блідий видочок» і сум в очах. Про убоге життя Дмитрика свідчить і його портрет. На ньому «здорові зашкарублі чоботи», «стара материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикриває старенький картузик з одірваним козирком». Хлопчик ходить в недоносках, обірваний, бо на більше не дозволяють материні заробітки.

В оповіданні «Маленький грішник», як і в інших творах про дітей, Коцюбинський виявив себе тонким і спостережливим художником, майстром психологічної характеристики. Письменник, хоч глибоко співчував знедоленним, не прикрашує свого героя, уникає надмірної чутливості, він просто розкриває поведінку Дмитрика в конкретних життєвих обставинах. Дмитрик — добрий і допитливий хлопчик, в його душі постійно борються протилежні почуття. Дмитрикові жаль хворої неньки, яка лежить у сирій і темній хаті, проте в його дитячому серці смуток довго не затримується. Надворі веселий погожий день — і він забуває про матір, про її наказ сидіти вдома, самі ноги, взуті у великі чоботи, вніесли його на вулицю. Дмитрик в душі протестує проти негідних вчинків Гаврилка, але в той же час виконує всі його накази: просить милостиню, курить і навіть краде.

Гаврилко забирає у Дмитрика гроші, які дала йому мати на хліб. Хлопчик знає, що мати за це битиме, але думка купити ножі сильніша за страх: «Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про це, бо Гаврилко просвітку не дав би глузуючи». Дмитрик знає, що його місце дома, біля матері, але боїться йти без хліба, «уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері». Внаслідок такого глибокого розкриття настроїв і переживань дитини цей «маленький грішник» виступає перед нами не як злочинець, а як нерозсудлива дитина, позбавлена справжнього виховання. Дмитрика фактично навчають діти, зіпсовані вулицею. Гірка та школа, але іншої нема.

Проте Дмитрика ще не встигло зіпсувати таке оточення. В нього прокидається каяття. Почуття сорому й любов до матері переборюють все, і він прагне виправитись. Кинувши товариство, хлопчик спішить додому, щоб пригорнутись до матері, перепросити її. Та ще по дорозі він дізнається, що мати померла. Страшна звістка приголомшила його. Ця трагічна картина має велике значення для розкриття характеру маленького героя, його тонкої і чутливої душі: «Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.— Матінко моя! — кричить він.— Матінко! — Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з жалю, а Дмитрик біжить усе далі й нічого не бачить перед собою. Він давно загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить».

Глибокі переживання Дмитрика розкривають метафори: «Щось стискає коло серця», «страшна безнадійність обняла йому серце», «серце маленьке рветься з жалю», а також картина безумного бігу, під час якого попадає він під коні. Перебуваючи в лікарні, Дмитрик болісно обдумує свої вчинки, за суджує свою поведінку і задумується над своєю долею. «Що зо мною буде? — турбують думки дитячу голову.— Де я подінусь?.. Хто мене нагодую, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати». Хлопчик приходить до висновку, що добрі люди допоможуть і що він знайде своє місце в житті. І читач вірить, що Дмитрик стане чесною, хорошою людиною, хоча в експлуаторському суспільстві таким, як Дмитрик, важко жити чесними.

Звернемо увагу на таку особливість згаданих оповідань Коцюбинського: усі вони змальовують важке життя дітей трудящих, але кінцівки їх звучать мажорно, оптимістично. Очевидно, це пояснюється світоглядними позиціями письменника, вірою в кращі часи для трудового народу. (Чи не тому й Марко Гуца з повісті «Fata morgana» рятується втечею?). У статті «М. М. Коцюбинський» Максим Горький писав: «...він якось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна

гідливість до поганого. В нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить у його переможну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміле культурне значення, історична вартість добра»¹.

Саме таким постає М. М. Коцюбинський із своїх творів про дітей перед сучасним читачем.

Для дітей Коцюбинський створив також художні нариси. В найкращому з них — «Нюрнберзьке яйце» письменник розповів про мужність і самовіддану працю годинникаря Петра Гельє, засудив темряву і забобони часів середньовіччя. В ньому і сьогодні учителі I—III класів знайдуть цікавий ілюстративний матеріал до окремих уроків з читання, математики, праці.

Коцюбинський відомий і як перекладач ряду творів для дітей, як, наприклад, «Святий вечір» Ф. Достоевського, «Поворот тата» А. Міцкевича, «Тадейко» Є. Ожешко, «Люди та собаки» М. Вагнера та інших.

Певний вклад зробив М. М. Коцюбинський і в критику дитячої літератури, давши оцінку творам І. Франка і Л. Глібова.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(1871—1913)

І благородство Прометєя,
І революції діла —
і всю земну снагу Аптея
Думками Леся обняла.

П. Воронько

Співець революційної мужності, видатна українська письменниця Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) все своє життя боролася проти самодержавства і проти власної недуги, що завчасно звела її в могилу. Втілюючи похмуру російську імперію в образах «темної сили», «темної ночі», які давили і пригноблювали все живе, поетеса висловлювала віру в неминучу перемогу трудового народу, славилася «досвітні огні» революції. Тим, хто боровся з реакцією, вона віддала своє гостре поетичне слово, яке сама порівнювала з міцною крицею, з мечем, що на полі битви «здімає вражі голови з плеч». Немічна тілом, але сильна духом Леся Українка прагнула, щоб

¹ Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 4. К., Радянська школа, 1961, с. 102.

її полум'яне слово знайшло відгук у серцях борців за народне щастя і стало їм надійною зброєю:

Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

Відзначаючи мужній, бадьорий тон віршів Лесі Українки і їх громадсько-політичне звучання, І. Франко писав: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини»¹.

*Як Леся Українка
прийшла в дитячу літературу*

Поетеса виховувалась у середовищі, яке рано пробудило в неї літературні і педагогічні інтереси. Свій перший вірш «Надія» маленька Леся написала в дев'ять років. Перший надрукований вірш «Конвалія» з'явився, коли їй було лише тринадцять. Очевидно, уже тоді вона відчувала, яке значення в духовному зростанні дитини відіграє поетичне слово. Під впливом батька П. Косача, прогресивного громадського діяча, і матері, письменниці Олени Пчілки, а також родини Лисенків і Старицьких вона захоплюється проблемами освіти і виховання. Пізніше її педагогічна діяльність у зв'язку з розвитком визвольного руху сповнюється революційно-демократичним змістом.

Леся Українка ще з раннього віку вела освітню роботу серед селян: навчала їх грамоти, читала їм популярні книги. Природний педагогічний нахил виявився і в створенні посібника «Стародавня історія східних народів», коли авторці було дев'ятнадцять років. Книга вигідно відрізнялася від шкільних підручників тим, що в ній історичний процес розкривався з революційно-демократичних позицій і послідовно реалізувався принцип виховуючого навчання. Свою книгу вона підпорядкувала завданням ідейно-політичного, атеїстичного і морального виховання молоді.

Леся Українка боляче переживала, що трудящі маси, їхні діти позбавлені можливості одержати навіть початкову освіту. Хвилювало її важке матеріальне становище і моральне приниження сільських учителів. Яскравою ілюстрацією того, як царизм задурманював народну свідомість, гнобив школу і вчительство, є нарис Лесі Українки «Школа» (з циклу «Волинські образки»), опублікований в прогресивній газеті «Народ» (1895). «Це справжні образки з натури», «напівбелетристична форма», — визначила авторка новий для неї жанр у листі до М. Павлика, редактора газети.

В центрі твору скромна трудівниця, безіменна вчителька церковно-приходської школи на Волині, приречена на жалю-

¹ Франко І. Твори в 20-ти томах, т. 17. К., Держлітвидав УРСР, 1955, с. 247.

гідне існування. Майже весь нарис побудований на контрастних зіставленнях. При в'їзді в глухе поліське село красується шпильста церква, кам'яний будинок попа. Школа міститься в маленькій обшарпаній хаті з ганочком, до якого підвішений дзвоник. Картина непролазного болота перед самою школою виступає як чорна пустака на фоні розкішного попівського саду. У шкільному приміщенні, крім класу та убогої кімнати вчительки, міститься «зборня», де мешкає сторож, а за стіною — тюрма. В основі сюжету — конфлікт між представниками двох різних класових сил — демократичної інтелігенції і духовенства, який набирає соціального звучання. Коли вчителька підготувала групу здібних дітей-випускників і просить попа проекзаменувати їх з закону божого, той цинічно заявляє: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти». Зрештою, вчителька не витримала важкого становища, принижень і свавілля з боку попа та місцевої влади і залишає школу. Всі її наміри і сподівання служити народові, ширити освіту розбилися об жорстоку стіну тогочасної дійсності. Критика шкільної політики царизму в нарисі «Школа» близька до позиції російської соціал-демократії, висловленої в статтях В. І. Леніна «Про що думають наші міністри?» (1895), «До питання про політику міністерства народної освіти» (1913).

Проблеми дитинства, освіти, виховання не переставали цікавити Леся Українку протягом всього життя, звідси її інтерес до дитячої літератури. Леся Українка активно співробітничала у львівському двотижневнику «Дзвінок», ставлячи за мету, щоб цей журнал для дітей став цікавішим. Поетеса прагнула, щоб на його сторінках публікувалися твори високої ідейно-художньої цінності, щоб розширилися рамки журналу і він став доступним для дітей і молоді всієї України. В листі до О. Барвінського (1 січня 1894 р.), що очолював наукове товариство ім. Шевченка у Львові, вона, як представник київської групи письменників, писала: «Окрім бажання поставити «Дзвінок» вище, ніж він досі стояв, і подати дітям цікаве та корисне читання, у нас іншого бажання не було. Ми взяли до праці не гаючись і широко». Леся Українка постійно друкувалась у журналі, залучаючи до участі в ньому кращих діячів української культури М. Коцюбинського, М. Старицького, М. Лисенка.

Звертаючись до М. М. Коцюбинського з проханням виступити на сторінках журналу, вона писала: «Товариство педагогічне у Львові згодилося на те, щоб українські твори, надіслані до «Дзвінка», редагувалися у Києві і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. Ми не думаємо триматися теї засади, якої досі трималася редакція «Дзвінка», що приймала тільки такі оповідання, які поміщались в одне число. З теї засади вийшов той скуток, що числа стали наповнятися писаннями, дуже стислими об'ємом, а мало

цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу... Ми одважились прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись... Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помічі при сій не блискучій, але корисній праці». Згодом письменниця розпізнала справжнє обличчя редакції журналу і керівників педагогічного товариства, які прагнули відвернути молодь від жагучих питань життя, виховували її в дусі покори до царської влади. Буржуазно-націоналістичні діячі (Шухевич, Барвінський, Романчук), що визначали напрям «Дзвінка», насторожено поставились до пропозиції Лесі Українки демократизувати журнал, поліпшити його ідейно-художній рівень. «Справа редагування нами «Дзвінка»,— повідомляє вона М. Драгоманова в листі від 28 січня 1894 р.,— розійшлася, як заячий жир, а все через галицьке крутіство». Як свідчить її листування, письменниця гостро критикувала керівників журналу за націоналістичну обмеженість, консерватизм, а згодом пориває всякі стосунки з ними.

Леся Українка збагатила українську дитячу літературу високомистецькими творами різних жанрів (вірші, пісні, казки, оповідання). Вже в першій її збірці «На крилах пісень» (1893) були надруковані поезії для дітей «На зеленому горбочку», «Літо краснее минуло», «Мамо, іде вже зима», «Тішся, дитино, поки ще маленька». Значну цінність становлять і її фольклорні збірки «Дитячі ігри, пісні й казки Ковельського, Луцького й Новоград-Волинського повітів Волинської губернії» (упорядники Л. Косач і К. Квітка), «Народні мелодії з голосу Лесі Українки», записані К. Квіткою, які мали вплив на розвиток української дитячої літератури.

Долаючи важку недугу, Леся Українка писала до останніх днів життя. Працюючи над такими шедеврами, як «Камінний господар», «Лісова пісня», вона жила думками про нові твори для дітей. Її цікавить, зокрема, життя дітей в тих країнах, де доводилось перебувати на лікуванні: «Хочеться комусь написати одну новелку і одно дитяче оповідання на єгипетській темі, але не стародавній, а теперішній,— пише вона О. Кобилянській у 1913 р.— Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього, мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближче) і тутешніх «дітей вулиці», що зростають зовсім-таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду».

Для дорослих Леся Українка писала твори, сповнені гострого соціального змісту. В них звучали мотиви любові до Батьківщини, заклик до революційної боротьби та інтернаціонального єднання трудящих. Навіть пейзажі її сповнені соціального звучання, вся творчість — глибоко філософська. А як же твори для дітей? Чи є в них та гаряча пристрасна мова, та бентежна мрія, що кличе до звершень, те завзяття духа, що

характерні для всієї творчості поетеси? Безумовно, що є, тільки деколи вони набирають специфічної форми вияву. Що ж до поезії і казок для молодших дітей, то і тут, хоча цілком враховані їхні читацькі можливості, поетеса використовує філософський підтекст.

*Художня майстерність
лірики для дітей*

У дитяче читання широко ввійшла пейзажна лірика Лесі Українки. Чи мало віршів не призначалось спеціально для дітей, зокрема, такі, як «Вечірня година», «Тиша морська». Але вони ввійшли у книги для читання, бо близькі дітям своєю образністю, барвами і звуками:

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі,
Не колишуться од вітру
На човні вітрила білі.
З тихим плескотом на берег
Рине хвилечка перлиста...

У вірші є згадка про «вітри і підводні камні», які в малих дітей, звичайно, не асоціюються з якимись певними життєвими обставинами, а сприймаються як конкретні деталі до характеристики морського пейзажу. Діти старшого віку, обізнані з творчістю Лесі Українки, розпізнають, де алегоричний образ, а де реальні картини природи.

У своїх творах для молодших дітей поетеса змальовує красу рідної природи, допитливу дитвору. Кожне її слово — бадьоре і життєстверджуюче, будить думку, закликає долати труднощі. Поетична мініатюра «На зеленому горбочку» — яскравий малюнок літнього ранку, хоча на ньому бачимо лише білу хатинку на горбочку, що, освітлена сонцем, притулилась у вишневому садочку. Естетичні переживання виникають завдяки атмосфері дитинства, якою пройнятий весь вірш: хатинка порівнюється з дитиною, що виглядає матір, а сонце — з матір'ю, яка приходиться до дитини і звеселяє її. Вірш приваблює дітей ніжністю і любов'ю у ставленні як до них, так і до природи. Він близький до народних пісень пейзажного характеру. Написаний хорейним розміром, легко запам'ятовується.

Чарівна картина літа змальована і в поезії «Вишеньки», в сюжеті якого є елемент драматизму, породжений маленьким дитячим горем: вишні вирости високо на гіллі, і діти не можуть скористатися дарунками літа. Поетеса виступає як добра фея. Вона дарує дітям взамін фізичного відчуття задоволення від смачної ягоди щось більше, відчуття гармонійного розвитку природи. Якби ягоди вирости не так високо, діти зірвали б їх зеленими, «то чи ж би поспіли?» Це риторичне запитання одночасно відіграє роль «моралі», хоча повчання як такого немає.

Життєстверджуючим мотивом пройнятий вірш «Літо краснее мишуло», в якому Леся Українка розкрила психологію маленьких дітей, що, нарікаючи на довгу зиму, з нетерпінням чекають приходу весни і волі. Звертаючись до юних друзів з закликком бути мужніми, вірити в прихід літа, поетеса виховувала життєвий оптимізм:

— Ждіте, ждіте, любі діти
Літо знов прилине,
Прийде мила годинонька,
Як зима та згинє;
І заквітне ваше поле,
І зазеленіє,—
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкріє.

У всіх трьох віршах, у яких ідеться про літо, ніякої алегорії чи підтексту немає. Навіть останній «Літо краснее мишуло» має на увазі природні зміни пір року, а не зрушення в суспільстві, як це інколи вчителі пояснюють в школі. Інша справа, що вірш цей пройнятий оптимістичним настроєм, який єднає його з усією лірикою поетеси — лірикою боротьби, надій і сподівань.

Прикладом доступного дітям художнього втілення суспільних проблем є вірші «Мамо, іде вже зима», «Місяць ясненький», «Тішся, дитино». У ліричному вірші «Мамо, іде вже зима» тема природи органічно пов'язана з двома іншими темами — любові до рідної землі та високого суспільного призначення мистецтва. Дві перші дітьми прочитуються легко. Їм близька зміна пір року, пов'язана з приходом зими, проблема зимівлі птахів. З вірша діти черпають деякі конкретні відомості природознавчого характеру, наприклад, дізнаються, що не всі пташки на зиму відлітають у теплі краї. Та цим, звичайно, зміст першої теми далеко не вичерпується. Є тут важливий аспект виховного плану — розповідь про злигодні пташок повинна викликати в дітей прагнення берегти природу, співчуття до знедолених. Мотив любові до Вітчизни («не покине країни рідної...») звучить у вірші цілком доступно для читача будь-якого віку. Тему ж високого призначення поезії («спів пташині потіха одна») молодші діти не осмислюють з усією філософською глибиною. Для цього потрібний певний життєвий досвід. Однак вони можуть зрозуміти: пісня допомагає переборювати труднощі, приносить заспокоєння, утіху і надії на перемогу — тобто дістають елементарне уявлення про силу поезії. Безпосередності твору надає діалогічна форма — розмова матері з сином.

Поезія «Коліскова» входить до циклу «Сім струн». Вона свідчить про добру обізнаність поетеси з музичною культурою. Кожна поезія циклу починається з певної ноти, що характеризує підвищення ступенів гами: «До» («До тебе, Україно,

наша бездоляная мати»), «Ре» («Реве-гуде негодонька»), «Мі» («Місяць яснасенський»), «Фа» («Фантазіє! Ти — сило чарівна»), «Соль» («Соловейковий спів навесні»), «Ля» («Лягідні весняні ночі зористі»), «Сі» («Сім струн я торкаю, струна по струні»). Серед них найпопулярнішою є поезія «Мі» («Місяць яснасенський»). За своєю будовою і змістом вона близька до народних колискових пісень: мати, колишучи дитину, роздумує над її майбутньою долею, над життям, закликає спати, «поки є час». Устами матері-трудівниці поетеса висловлює революційну ідею стійкості і відваги у боротьбі за краще життя:

Сором хилитися,
Долі коритися:
Час твій прийде
З долею битися —
Сон пропаде...

За ідейним спрямуванням поезія «Місяць яснасенський» близька до творів М. О. Некрасова («Пісня Єрьомонці») і П. А. Грабовського («До дітей»).

У поезії «Тішся, дитино» Леся Українка робить спробу поговорити з дітьми про необхідність вироблення в себе активного ставлення до життя. Таке її прагнення зовсім не дивує, якщо зважити на раннє пробудження суспільної свідомості в самої поетеси. Її перший вірш, написаний у дев'ять років, був присвячений тітці, засланий за політичну діяльність у Сибір, і виявляв симпатії юної авторки до революційних устремлень людини. В поезії «Тішся, дитино» центральне місце надається образів мрії, високим пориванням, без яких немислиме життя. Не кожна дитина молодшого віку відчуває потребу в такій поезії, бо ще десь далеко від неї життєві бурі і перешкоди, які доведеться долати і переборювати. Зате рання юність, коли починається процес самоутвердження, не може обійтися без вияву життєвої активності, без устремління до великого і героїчного — а все це можна знайти в поезії Лесі Українки.

Ряд її віршів мають яскраво виражене педагогічне спрямування, виховують стійкість і мужність. Вони майже завжди позначені рисами автобіографізму:

Як дитиною, бувало,
Упаду собі на лихо,
То хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.
«Що болить?» — мене питали,
Але я не признавалась.
Я була малою горда,—
Щоб не плакати, я сміялась.

Казки

Леся Українка зверталась до жанру казки, до казкових прийомів, мабуть, частіше, ніж інші письменники дожовтневого періоду. Тільки не завжди це були твори для малих дітей: образи казки, її

художні і мовностилістичні засоби використовувалися для відтворення складних соціальних конфліктів, революційної боротьби трудящих («Лісова пісня», «Осілля казка», «Давня казка», «Казка про Оха-чудотвора», «Казочка про край царя Гороха»). Так, у казці «Про Велета», в якій показано народ в образі закутого велетня, звучить упевненість у визволенні народу від рабства:

І встане велетень з землі,
Розправить руки грізні,
І вмить розірве на собі
Усі драти залізні.

Серед казок для дітей молодшого віку передусім слід виділити такі, як «Біда навчить», «Лілея», «Метелик».

У казці «Біда навчить» Леся Українка розповіла про наївно-простакуватого горобчика-бешкетника, який хотів навчитися розуму. Ні курка, ні зозуля, ні бузько, ні гава, ні сова, ні сорока, до яких звертався горобчик за наукою, не захотіли ним займатися. Лише поважний крук відповів: «Розум, молодче, по дорозі не валяється, не так-то легко знайти! А я тобі от що скажу: поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш. От тобі моя наука. А тепер іди, мені ніколи». З великими труднощами перезимував горобчик, зазнавши холоду й голоду. Та він придивлявся до життя інших птахів і, зрештою, став зразковим горобцем, добрим господарем, ніжним і дбайливим батьком. У казці стверджується думка, що розум, досвідченість і серйозність приходять не самі собою, а є результатом життєвої мудрості, що найкращим учителем є саме життя.

Казка «Біда навчить» цікава для дітей тим, що розповідає про життя і характерні особливості знайомих їм птахів. Початок твору нагадує народну казку: «Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, тільки біда, що дуренький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу нітрошки не порозумнішав». За допомогою діалогічної форми розкриваються специфічні особливості життя й поведінки різних птахів — в розмові з горобчиком вони самі себе характеризують. З відповіді курки видно, що це добра мати й господарка, заклопотана своїм сімейством, їй ніколи займатися сторонніми справами. Відповідь зозулі говорить про легковажність, паразитизм, бездушність і самозакоханість: «А я тобі от що скажу: Як у мене свого клопоту нема, то чужого я й сама не хочу! От, не мала б роботи, чужих дітей розуму вчити!». Поради гави свідчать, що це пташина невеликого розуму, але добра й сердешна. Сова — гоноровита, груба, зухвала і чванлива: «Не на те я мудра, щоб дурнів розуму навчати! Хто дурнем вродився, той дурнем і згине». Сорока — хитра злодійка-цокотуха, а крук — поважний і розумний птах.

Письменниця наділила птахів тими індивідуальними рисами, якими їх переважно характеризують народні казки та байки.

Написана в дусі фольклорних творів, мова казки близька до розмовної народно-поетичної лексики. Чимало в ній приказок і прислів'їв: «Нікому було вас бити та вчити!», «Поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш». Важливим прийомом індивідуалізації у казці є звуконаслідувальні вигуки: «Куку! Куку!» (зозуля), «Гу-у-у! Гу-гу-гу-у-у!» (сова), «Чече-че» (сорока). Казка «Біда навчить» за своїм ідейним змістом співзвучна з казкою М. Горького «Горобеня», де також висловлена думка про велике значення для людей життєвого досвіду.

Казки «Метелик» і «Лелія» — це ті «щасливі» твори, які однаково цікаві для дітей і для дорослих. В них піднімаються проблеми важливого соціального звучання. У казці «Метелик» знаходиться осудження тупе животіння без мрії і боротьби і, так як у написаній пізніше «Пісні про Сокола» М. Горького, славиться порив до волі, до світла. Основна ідея казки розкривається через вчинки персонажів — Лилика (кажана) і Метелика. Обидва вони живуть у темному, вогкому і брудному льоху. Лилик цілком задоволений таким життям: «Лилик сидів тихо в своєму кутику, за нічим не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити... коли б сила, він би теє світло крилами згасив навіки». Метелик прагне до іншого життя. В пошуках його він, не думаючи про небезпеку, летить до світла і гине в полум'ї лампи. «Те світло спалило його,— але він рвався на простір! Він шукав світла!» — закінчує казку Леся Українка.

Казка «Лелія» — майстерне плетиво фантастичних та реалістичних образів і картин. Є тут чудодійні перетворення, що характерні для фантастичних казок, і цілком реальні деталі панського і селянського побуту. Хворий хлопчик Павлусь, перетворившись на квітку маку, летить разом з царицею ельфів Лелією у подорож. Він побуває в сестер Лелії, наслухається їхніх розповідей-скарг про життя на панському городі. Воно таке ж нещасливе, як життя бідних дівчат, що гірко заробляють на шматок хліба, виготовляючи штучні квіти. Бліді, заплакані лілеї, краси яких не розуміє панночка, так нагадують втомлені, бліді обличчя робітниць, що схилились за столом у кімнаті «з голими брудними стінами».

Леся Українка чудово поєднала казку з реалістичним оповіданням, завдяки чому дала можливість дитячому читачеві познайомитися з соціальними контрастами капіталістичного суспільства. В доступній для дітей формі вона провела таку ідею, що тільки людина праці може мати добре серце, ніжність почувань і розуміння істинної краси. Наймичка Мар'яна, яка «на чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки

натрудила, на чужих городах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола» по-справжньому розуміється на красі живої квітки, що завдяки її дбайливому догляду розквітає пишним цвітом.

Всі три казки Лесі Українки різні за своєю тематикою, ідейним спрямуванням і поетикою. Різні педагогічні цілі ставила вона перед ними. Але всіх їх об'єднує в єдине ціле пристрасне бажання поетеси виховати в дітей прекрасні душевні якості, працьовитість, високе устремління і пориви.

*Твори Лесі Українки
для дітей середнього
шкільного віку*

Твори для дітей середнього шкільного віку — це переважно поеми і вірші, які поетеса друкувала в дитячих журналах. Найчастіше вони мали форму

казки. Так, поема «Давня казка» висвітлює тему визвольної боротьби і роль митця, мистецтва в суспільному житті. Незважаючи на казковий зачин поеми («Десь, колись, в якійсь країні»), кінцівку і звернення до уявного слухача, весь твір своїм змістом та образами пов'язаний з реальною дійсністю. Засобами зіставлення протилежних картин і характерів, народних понять «пекла» і «раю» Леся Українка розкриває класові суперечності буржуазного ладу, в якому «люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю». Прийомом антитези, зокрема, характеризується революційна пісня поета «В мужика землянка вогка, в папа хата на помості» і заключна частина твору.

Устами безіменного поета, головного героя казки-поеми, який мужньо виступає проти світу насилля і гніту, Леся Українка ушлавлює революційне мистецтво:

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани.

Ці слова були девізом поета-громадянина, який не хотів проміняти свій талант на золоті обнови і затишок придворного життя. «Боронить народну справу» — таке призначення поезії. Пісні поета не тільки приносять людям втіху в горі і спочинок після праці, даючи їм естетичну насолоду. В них звучить лагідний шум рідної діброви, запах рідних полів, але звучить і гарячий заклик «пробити пану груди». Поетові пісні надихають на ратні подвиги. Дошкульна пісня про лицаря-боягуза так вплинула на воїнів, що з покликком «Краще смерть, ніж вічний сором!» вони приступом взяли вороже укріплення. Ув'язнений графом за бунтарські пісні, поет помер у тюрмі, але його вільна пісня і далі закликала до боротьби. Повсталі маси розправилися з жорстоким деспотом Бертольдо. Та війна між нащадками графа й поета не припинилася. І тільки тоді, коли війна закінчиться перемогою народу, — «то скінчиться давня казка,

а настане правда нова». Так ідеєю і образами поеми виховувала Леся Українка в молодого покоління кращі моральні якості борців і громадян.

Революційні ідеї звучать і в «Казці про Оха-чудотвора», пройнятій ненавистю до соціальної несправедливості, готовністю боротися з визиском і тиранією. Починається твір традиційним казковим вступом «В тридев'ятім славнім царстві...», а далі розповідається про деспотизм царя-самодура, названого Охом. Портрет володаря «темного царства» виконаний засобами народної сатири:

Сам той Ох на корх заввишки,
А на сажень борода,
Знає край і вздовж і вширшки,
І кому яка біда.

Досить було тільки проявити хвилинну слабкість і мовити «Ох!», як людина ставала рабом в підземному царстві,— і її назавжди затягало трясовиння мохове. Отже, слід бути мужнім, застерігає казка, і не лякатись труднощів. В царстві Оха-чудотвора різючі контрасти: там в палатах сяють дорогі самоцвіти, «срібло-золото скрізь ряхтить», а поруч лине плач і стогін невільників. Там казкова Жар-Птиця, дівчина-бранка, що як символ волі, чекає хороброго богатиря-визволителя, і традиційні тюремні брами, замкнені на «сімдесят ще й сім замків». Леся Українка зуміла поєднати традиційну форму народної казки з революційним змістом, з відображенням і гострою критикою тогочасної дійсності. Твір Лесі Українки має незвичайний для казки кінець:

Вже вам казка обриває?
Що ж, хто має «кладенець»,
Хай замки ті розрубає,
Буде казочці кінець!

Поетеса свідомо не подала в своєму творі розв'язки, висловивши думку, що трудящі зметуть самодержавство і своєю самовідданою боротьбою допишуть кінець твору.

Леся Українка була глибоким знавцем світової історії (про це свідчить і її книга «Стародавня історія східних народів»). Часто історичні події вона брала за основу своїх художніх творів з метою виховання молодого покоління на героїчних зразках минулого. В поемі «Роберт Брюс, король шотландський», опублікованій в журналі «Дзвінок» (1894), Леся Українка опоетизувала боротьбу шотландського народу за свою незалежність проти англійських поневолювачів (1296—1314). Ці події становлять основу сюжету твору, який розгортається дуже напружено, викликаючи глибокі емоції у читача.

Послідовно, етап за етапом, Леся Українка змальовує картини важкої справедливої війни з боку шотландців та їхнього

ватажка Роберта Брюса, які боролися під девізом «За волю, за рідну країну!» Шість разів терпіли поразку мужні патріоти. Шотландські папи запродалися ворогові, купивши ціною зради колишні привілеї. Розбиті, але нескорені не склали повстанці зброї, не здалися на ласку короля Едварда. Одні — полягли в бою, інші — вернулися додому. Один лишився Роберт Брюс «без війська і слави». Він вирішив покинути рідну країну. Тут поетеса вплітає в художню тканину поеми символічну картину наполегливої праці павука, яка нагадує Роберту Брюсу його недавні сподівання і поразки. Він всьоме закликає своїх волелюбних земляків виступити за славу й честь батьківщини і здобуває перемогу. Ніхто не зможе здолати народ, який відстоює свободу й незалежність рідної країни — така ідея поеми. Вона звучить, як голос історії у зверненні Роберта Брюса до чужинців:

Наш край віддавна вільним був,
Такий повік він буде:
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люди.

Поема «Роберт Брюс, король шотландський», написана в героїчно-романтичному плані, підносила актуальні питання боротьби за соціальне і національне визволення, виховувала дітей і молодь в дусі патріотизму, відданості народові. Твір не втратив своєї актуальності й тепер і звучить як осуд сучасним мілітаристам і агресорам.

Творчість Лесі Українки для дітей така ж бойова і пристрасна, як для дорослих. Продовжуючи і розвиваючи традиції російських революціонерів-демократів і Шевченка, вона на новому етапі визвольного руху виховувала своїми творами підрастаюче покоління в дусі високого обов'язку перед народом, прищеплювала йому своє розуміння життя як боротьби, як гарячого стремління до перебудови світу на новій, справедливій основі. Бойова поезія Лесі Українки одержала високу оцінку на сторінках більшовицької газети «Рабочая правда»: «Леся Українка, — відзначала газета в некролозі, — стоячи близько до визвольного суспільного руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі сили, сіяла розумне, добре і вічне... Леся Українка померла, але її бадьорі твори довго будитимуть нас до роботи-боротьби. Добра, вічна пам'ять письменниці — другові робітників».

В наші дні казки і поезії Лесі Українки виходять окремими книжками у видавництві «Веселка». Вдалою можна вважати спробу розширити коло читання дітей молодшого шкільного віку за рахунок уривків з її драми-феєрії «Лісова пісня» у збірці з своєрідними малюнками С. Караффи-Корбут «Ясні самоцвіти» (1973). Багатим є поетичний світ, створений великим

талантом Лесі Українки. Не випадково постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР засновано літературну премію імені Лесі Українки за кращі твори для дітей.

* * *

Розвиток дитячої, як і всієї дожовтневої української літератури, перебував у глибокій залежності від історичних умов, характеру визвольного руху в Росії. Спільність історичного життя українського і російського народів, їх єднання у боротьбі проти соціального і національного гноблення трудящих мали величезний вплив на розвиток української культури і літератури.

Чи можливими були б досягнення української дитячої літератури без уваги російської революційно-демократичної критики, без ідейно-естетичного впливу творів прогресивних російських письменників, без передової російської педагогічної думки? Знайомство з творчістю українських письменників, їхніми суспільно-естетичними і педагогічними поглядами глибоко переконують, що ні. Ці фактори мали в окремих випадках вплив і на буржуазно-ліберальних письменників, завдяки чому у ряді творів для дітей вони виявили демократичні погляди.

Найважливішою рисою прогресивної дитячої літератури був гуманізм, що високо підніс її над слізливими, сентиментальними творами, в яких не було ні справжньої любові до дитини, ні засудження суспільства, в якому вона страждає і гине.

Ідейно-естетична цінність прогресивної дитячої літератури величезна. Т. Шевченко залишив безсмертні поетичні перлини, на яких виховуються всі наступні покоління дітей. Різноманітні за жанрами твори Л. Глібова, І. Франка, проза Марка Вовчка і М. Коцюбинського, поезія Лесі Українки для малечі і пройняті глибоким патріотизмом поеми для дітей середнього і старшого віку, оповідання і повісті С. Васильченка про школу, сповнене співчуття до долі дітей поетичне слово П. Грабовського, пройняті прогресивними тенденціями твори багатьох українських письменників дожовтневого періоду сприяли вихованню дітей і молоді в дусі найкращих ідеалів людства, розкривали силу і красу поетичного слова.

Передові діячі української культури брали активну участь у створенні дитячої літератури. Вважаючи найпершим обов'язком привертати увагу до болючих проблем свого часу, вони написали сповнені гострого соціального звучання твори про важку долю дітей в експлуататорському суспільстві. Зображення знедоленого дитинства, що проходило у важкій, непосильній роботі, без радощів, в умовах, коли гинуло все прекрасне й талановите, було найбільш актуальною темою. В основу творів для дітей часто були покладені факти власного

дитинства (Т. Шевченко, С. Васильченко, І. Франко, А. Тесленко), і це мало особливий вплив на читачів.

Незважаючи на кордони, прогресивні письменники спільно боролися за створення високоідейної літератури для дітей.

Більшість творів дожовтневої літератури була написана про дітей, а не для дітей. Однак завдяки великій майстерності письменників, умінню проникнути в психологію дитини, в складний світ її відчуттів вони ставали здобутком дитячого читача.

Однією з визначальних рис дитячої літератури був її тісний зв'язок з народнопоетичною творчістю. Казка, легенда, загадка зазнавали переробки або служили поштовхом до створення оригінальних творів. Особливий вплив мав народний гумор. Дитині, як відомо, властиве оптимістичне, життєстверджуюче сприймання світу, їй необхідне почуття радості. Чудові зразки творів для дітей, пройнятих здоровим народним гумором, дав у дореволюційний час С. Васильченко.

Пафос класичної літератури полягає в утвердженні справедливості й добра, засудженні зла й неправди, у пристрастній проповіді любові до всього того, що підносить дух, збагачує розум, збуджує і живить благородні почуття.

Прогресивні письменники минулого виконали важливий громадянський обов'язок. Їхні твори підірвали основи несправедливого порядку, будили в трудящих почуття власної гідності, захищали знедолену дитину, закликали боротися проти неправди і експлуатації. Чимало юних читачів йшло в життя окрилені надіями, ступали на шлях боротьби за високі ідеали.

В. І. Ленін вчив з повагою ставитися до творчої спадщини минулого, використовувати все найцінніше з надбань попередніх поколінь. Все краще, що було створено у галузі дитячої літератури в дожовтневий час, дісталось в спадщину радянським дітям. На Україні видається серія «Шкільна бібліотека», яка вже познайомила юного читача з багатьма цікавими творами. Видавництво «Веселка» дбайливо відбирає талановиті оповідання, казки і вірші, випускає у світ прекрасно ілюстровані книжки. Щоб надбання дожовтневих письменників стало ще більш доступним дітям, необхідно сміливіше здійснювати редакцію окремих творів відповідно до норм сучасної літературної мови. Гарні наслідки дав такий підхід М. Рильського до казки «Лис Микита» і С. Крижанівського до збірки «Коли ще звірі говорили» І. Франка, М. Стельмаха до творів Марка Черемшини «Карби», «Чічка», «Злодія зловили».

Розділ II

УКРАЇНСЬКА
РАДЯНСЬКА
ДИТЯЧА
ЛІТЕРАТУРА

Основні етапи її розвитку і досягнення

Радянська дитяча література — унікальне явище у світовій культурі. Багатонаціональна, соціалістична за змістом, інтернаціоналістська по духу, різноманітна за жанрами і художніми прийомами відображення дійсності, вона виконує важливу місію — формує цілісну комуністичну особистість, ставши для мільйонів дітей вікном у широкий світ пізнання добра і краси, джерелом радості, стимулом до творчості, важливим засобом виховання почуттів. Дитяча література, як і вся художня література — могутня зброя в ідеологічній боротьбі.

Народжена Великим Жовтнем, осяяна світлом ленінських ідей, радянська дитяча література досягла високого рівня розвитку. Порівнюючи кількісні і якісні показники розвитку літератури для дітей перших пожовтневих десятиліть з досягненнями, які маємо сьогодні, переконаємося, що «за роки Радянської влади у нас створена чудова література для дітей» (Л. І. Брежнев). У багатьох народів нашої країни не було до Великої Жовтневої соціалістичної революції своєї дитячої літератури, не було художньої літератури і писемності взагалі. Характерною особливістю розвитку літератури для дітей на сучасному етапі є її бурхливий ріст у всіх республіках. Тільки після Великого Жовтня народилася киргизька, казахська, татарська, бурятська, башкирська, мордовська, якутська, удмуртська та інші дитячі літератури, які сьогодні органічно входять в єдину зрілу радянську літературу і характеризуються іменами, відомими за межами нашої країни, — Шукурбека Бейшеналієва, Нікула Еркая, Лябіби Ісханової, Кадира Мурзалієва, Муси Джангазієва. Порівняно недавно вийшла перша художня книга у народі нівхів, а її автор В. Сангі вже добре відомий юному читачеві. Неможливо уявити дитячу літературу без імен чукчі Ю. Ритхеу, юкагира С. Курилова, мансі Ю. Шесталова, ненців О. Канюкова і В. Ледкова. Критерієм виховної і художньої значимості дитячої літератури служить російська література, прославлена іменами Максима Горького і Володимира Маяковського, Михайла Пришвіна і Віталія Біанкі, Аркадія Гайдара і Бориса Житкова, Корнія Чуковського і Самуїла Маршака, Агнії Барто і Сергія Михалкова.

Радянська дитяча література завоювала визнання світового читача¹. Авторитет радянської дитячої літератури, її інтернаціоналістська сутність і світове значення виявляються у тому, що до її голосу прислухаються прогресивні письменники багатьох країн. Радянські дитячі письменники виступають ініціа-

¹ Див. Мотяшов І. Авторитет доброго слова. М., Детская література, 1975.

торами симпозіумів, міжнародних зустрічей, обговорення найрізноманітніших проблем розвитку сучасної літератури для дітей і серед них найважливішої проблеми — виховання підростаючого покоління засобами художнього слова. Ось деякі дані за останнє десятиліття. У 1971 р. відбулася зустріч дитячих письменників СРСР і НДР на тему «Дитяча література і громадське виховання», в 1973 р. — перша за всю історію нашої багатонаціональної радянської літератури міжнародна нарада дитячих і юнацьких письменників, на яку приїхало шістьдесят літераторів з тридцяти чотирьох країн. Обговорювалося питання «Письменники світу і виховання підростаючого покоління». Було прийняте звернення до майстрів культури всього світу, в якому, зокрема, підкреслювалось: «Дітям потрібні книги, які ведуть їх до благородних мрій, до світлих цілей, які збуджують юну фантазію, вчать тонкому сприйманню світу...». У 1977 р. в Москві була проведена міжнародна зустріч «Жовтень — мистецтво — діти», в якій взяли участь письменники з шістнадцяти країн (серед них голова журі премії імені Андерсена Люсія Біндер, іспанська письменниця, автор тритомної всесвітньої історії дитячої літератури Кармен Бравовільеланте). Радянські письменники С. Михалков, А. Алексін, С. Баруздин, В. Разумневич багато уваги приділили у своїх виступах аналізу виховного потенціалу дитячих книг.

Про авторитет і визнання радянської дитячої літератури свідчить присудження письменникам Міжнародної премії імені Андерсена (має три ступені відзнаки), якої удостоєні С. Михалков, А. Барто, Б. Чалий, Е. Рауд, С. Вангелі, А. Алексін, Ш. Бейшеналієв, І. Зієдоніс, а також художники-ілюстратори дитячих книг: Т. Мавріна, Л. Цуцкерідзе, Ю. Васнецов, Ж. Біруте. Велику роботу проводять радянські письменники в таких організаціях, як Міжнародна рада з дитячої та юнацької літератури, Міжнародне товариство дослідників дитячої та юнацької літератури.

У розвитку радянської дитячої літератури можна виділити такі етапи: її зародження в 20-ті роки (період боротьби радянського народу за перемогу соціалізму), утвердження на позиціях соціалістичного реалізму в 30-ті (період завершення будівництва соціалізму), дальший розвиток у повоєнний час, який позначений боротьбою за високу ідейність і художню виразність творів для дітей, посиленням їхнього виховного впливу на підростаюче покоління і розквіт на сучасному етапі в епоху розгорнутого будівництва комунізму.

*Зародження
української радянської
дитячої літератури
(20-ті роки)*

Це були бурхливі, важкі роки боротьби за Радянську владу, за майбутнє першої у світі країни, що стала на шлях соціалізму. Та партія і Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним дивляться далеко вперед, адже для будівництва нового суспільства потрібні люди

з широкими знаннями і високим рівнем культури. Звідси величезна увага до питань освіти, літератури, мистецтва уже з перших днів встановлення Радянської влади.

29 листопада 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв резолюцію, проєкт якої був написаний В. І. Леніним, «Про Радянську владу на Україні», де, зокрема, вказувалось на необхідність всебічного розвитку української культури, що «протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами». Ще йшли бої, а вже писались вірші і оповідання, складались пісні, готувались театральні вистави. Серед перших ластівок української радянської літератури знаходимо і твори для дітей. У ті буремні роки ввійшли в дитяче читання маленькі шедеври «Ау у гай ходила» і «Хор лісових дзвіночків» Павла Тичини. Популярними стали його вірші «Дума про трьох вітрів», «На майдані», «Як упав же він з коня», що не були написані спеціально для дітей, але хвилювали їх своїм революційним пафосом, героїко-романтичними образами. Захоплював і вірш Володимира Сосюри «Відплата». Це були перші паростки молоді української радянської поезії, що проросли в роки громадянської війни.

В середині 20-х років значно розширюються поетичні обрії літератури за рахунок введення нових мотивів і образів. Про участь підлітків у громадянській війні пише Микола Терещенко («Сенька-арсеналець»), про робітників — Наталя Забіла («Вугілля», «Залізниця»). Дитячі письменники виявляють інтерес до проблем міжнародного революційного руху. В. Сосюра присвячує свій вірш «Діти Жовтня» Паризькій комуні, Н. Забіла «15 січня» — Карлу Лібкнехту і Розі Люксембург. З'являється поезія для дошкільнят. Віршовані оповідання «На паціці», «Про kota-воркота», «Голубина пошта» пише О. Донченко. Цикли віршів про Ясю і Маринку Н. Забіли витримали перевірку часом і зберегли свою неповторність до наших днів.

У ці роки успішно розвивається російська поезія для дітей. Твори В. Маяковського, Д. Бедного, М. Тихонова, М. Асеева, В. Інбер з їх агітаційними мотивами, яскравою публіцистичністю, образами дітей захоплювали юних читачів. Вони мали значний вплив на подальший розвиток всієї радянської дитячої літератури.

Зароджується проза. На зламі двох епох виступає з своїми творами Степан Васильченко. Він чи не єдиний письменник на Україні, який писав спеціально для дітей до Жовтня і якому судилося стати одним із тих, хто торував шляхи радянській дитячій літературі, хто був біля джерел її народження. Є в життєвій долі Васильченка щось символічне. Через нього класична література немов передає своє, ідейно-естетичне багатство новому світові. Талановитий письменник, що вийшов з середовища трудового народу, бере активну участь у творенні

нової літератури. З властивою йому любов'ю до дітей, з думками про їхнє щастя Васильченко пише оповідання і повісті «Приблуда», «Авіаційний гурток», «Олив'яний перстень», де піднімає життєрепетні проблеми сучасності, показує риси нового життя, нову школу, нових людей.

Його творчість мала значний вплив на подальший розвиток всієї дитячої літератури так само, як творчість Андрія Головка, автора чудових оповідань, що стали радянською класикою. У творах Головка знаходимо вперше в українській прозі талановите зображення подій громадянської війни. Пилипко з однойменного оповідання і Оксана («Червона хустина») — діти з ніжною, доброю душею, які багато чого не розуміють, але готові стати на захист Радянської влади, готові до подвигу. Вплив Головка відчувається в хвилюючій повісті І. Ковтуна «Товариш і товаришок».

Участі дітей у боротьбі дорослих за Радянську владу присвятив свій новаторський твір «Р. В. Р.» російський письменник Аркадій Гайдар. З чотирнадцяти років він сам воював на фронтах громадянської війни, добре знав, чим жили діти в буремні роки, тому так талановито проник у психологію своїх героїв Димки і Жигана. Твори А. Головка і А. Гайдара тих років увійшли в золотий фонд дитячої літератури.

Про школу в цей період мало писали, і на це були певні причини. Становлення нової школи відбувалося у складних обставинах, ангінаукові експерименти вульгарних соціологів-педагогів гальмували її розвиток, заважали дитячій літературі на повну силу підняти проблеми навчання і виховання. Однак така тема, як боротьба з безпритульністю, виховання дітей в дитячих будинках знайшла яскраве художнє втілення. Письменники дожовтневого періоду багато писали про важке дитинство. Та їхнім досвідом не могли скористатися художники нової епохи, бо вперше в історії про підростаюче покоління думала держава. Дбайливе ставлення до дітей, які в результаті світової війни, складних умов боротьби за Радянську владу і господарської розрухи стали бездоглядними, породило нові сюжети, з'явилися дитячі образи, яких не знала дожовтнева література. Не обійшлося без ідейно шкідливих творів, що ідеалізували життя безпритульних або показували їх тільки як соціальне зло, та їм протистояли хвилюючі твори С. Васильченка («Приблуда»), А. Головка («Дівчина з шляху», «Інженери»), І. Микитенка («Вуркагани»), в яких виведена ціла галерея образів дітей, що впевнено дивляться у майбутнє.

У кращих оповіданнях і повістях 20-х років були створені багатогранні образи дітей і підлітків, будівників нового світу. Вони успішно змагалися з творами, позначеними ідеями дитячого авангардизму, неповагою до старшого покоління, пройнятими проповіддю буржуазної міщанської моралі, недовіряє до Радянської влади.

Протягом першого десятиріччя після Жовтня було чимало спроб створити радянську літературну казку для дітей. В. Маяковський написав «Витівки хмаринки», «Казку про червону шапочку», «Інтернаціональну байку», активно працювали в жанрі казки К. Чуковський і С. Маршак. Однак письменники-казкарі зустрілися з труднощами. Педологи, які претендували на роль арбітра в дитячій літературі, вважали казку анахронізмом. Всі публічні виступи вони закінчували закликком «розгорнути широку антиказкову кампанію», «Хто за казку — той проти сучасної педагогіки». Вийшла навіть книжка «Про шкідливість казок» з підзаголовком «Настільна книга для працівників освіти трудової школи». Педологи вважали казку буржуазною в самій основі, подібно до того, міркували вони, як Великий Жовтень покінчив з буржуазним ладом в нашій країні, потрібно покінчити з казкою. Вони виступали взагалі проти творів, де вимисел перевищував встановлену ними норму. На захист казки став Горький, який у своїх статтях переконливо довів її ідейно-естетичну цінність.

Найбільших успіхів у цьому жанрі в українській дитячій літературі досягнув П. Г. Тичина. Його казки «Івасик-Телесик» і «Дударик», незважаючи на деяку прямолінійність в осучасненні традиційних народнопоетичних сюжетів і образів, були новаторськими творами.

У 20-ті роки багато робилося в справі організації театрів юного глядача. Особливо активно працював харківський дитячий театр. Але постійно відчувався репертуарний голод. В. Минка хвилювали події громадянської війни, участь дітей в них, і він пише п'єси «Ой у полі жито» (за мотивами А. Голлова «Червона хустина») і «Пастушкові пригоди». Заслужують уваги спроби створити п'єси антирелігійного спрямування — «За кулісами церкви» Д. Бедзика і «Фабрика янгелів» О. Донченка. Для учнівських самодіяльних гуртків інсценізував свої оповідання «Свекор» і «Червоний вечір» С. Васильченко. В кращих творах дитячої драматургії 20-х років помічається тенденція до соціальної тематики.

Важливим етапом у становленні й розвитку дитячої літератури 20-х років була творча й організаторська діяльність Максима Горького, який відбирав і друкував кращі зразки класики і народної творчості, організував видання дитячої літератури. Протягом 1919—1920 років М. Горький видавав журнал «Северное сияние» — перший радянський дитячий періодичний орган для дітей. Тут публікувалися твори, які відображали народження нового життя — вірші «Цветы коммуны» В. Князева, «Завоеванные дворцы» В. Мая, оповідання «Алешкина шахта» В. Войнова, «Мимо звезд» О. Чапигіна, «Медвежье царство» В. Шишкова, «Яшка» М. Горького. Рубрика «Клуб любителей» заповнювалась творами про важливі винаходи й відкриття. Багато цікавого містив і розділ «В часы

досуга», в якому друкувалися шаради, ребуси, вікторини, головоломки тощо. Журнал був багато й зі смаком ілюстрований, він сприяв вихованню людини, вільної від звичок і забобнів минулого, здатної боротися за нове життя. В становленні й розвитку радянської дитячої літератури важливе місце належить і додаткові — «Библиотека журнала «Северное сияние», яка пропагувала кращі твори для дітей дошкільних і радянських письменників. Тут були опубліковані, зокрема, «Сказки» М. Горького, «День за городом» А. Чехова та інші.

З ініціативи Горького було засноване видавництво «Всемирная литература» (1919—1927), яке видавало твори і для дітей з передмовами, історико-літературними примітками й біографічними довідками. Всього вийшло у світ до 120 томів кращих зразків світової літератури, в тому числі книги Дж. Байрона, Ч. Діккенса, В. Скотта, Д. Дефо, М. Твена, Г. Гейне, Ф. Шіллера, О. Пушкіна, Л. Толстого, Е. Ожешко, В. Гюго, Е. Золя, Ф. Стендаля, І. Крилова, Г. Сенкевича.

Багато уваги розвитку дитячої літератури на цьому етапі надає Комуністична партія. Про це вже говорилося у вступному розділі підручника. Виступи В. І. Леніна проти вульгаризаторів марксистського вчення про культуру людства, його думки про завдання виховання будівника комуністичного суспільства сприяли розвитку літератури, зокрема для дітей і молоді. У 1924 році XIII з'їзд РКП(б) прийняв резолюцію «Про пресу», в якій вимагалось посилити й поліпшити видавництво книг для дітей під контролем партії, «розгорнути справу видання піонерської літератури, залучаючи до цієї роботи на допомогу комсомолові партійні, професійні і радянські організації». 18 червня 1925 р. в резолюції «Про політику партії в галузі художньої літератури» ЦК партії наголошував на необхідності застосування нового творчого методу, нового стилю в літературі, які відповідали б новій епосі.

23 липня 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову «Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси», в якій, зокрема, ставилась вимога корінним чином поліпшити «справу видання необхідної для дітей художньої літератури, а також книг з питань природознавства, техніки тощо». Особлива увага зверталась на потребу створення літератури, що сприяла б вихованню дітей в дусі колективізму та інтернаціоналізму. Уважно прислухаючись до вказівок партії, радянські письменники відгукувалися своїми творами на актуальні проблеми виховання підрастаючого покоління. Коли, наприклад, Комуністична партія і Радянський уряд у 20—30-ті роки повели боротьбу з безпритульністю, життя безпритульних стало центральною темою оповідань і повістей С. Васильченка, Л. Пантелеєва, А. Макаренка, О. Донченка, А. Головка, І. Микитенка, а їхніми головними героями стали підлітки, що прагнуть знайти свою життєву долю, бути корисними для Батьківщини.

Увага партії до проблем розвитку дитячої літератури виявилась у заснуванні цілого ряду дитячих журналів: «Мурзилка» (1924), «Искорка», «Дружные ребята», «Пионер» (1924), «Новый Робинзон», газет: «Школьная правда», «Пионерская правда» (1925), «Ленинские искры» (1924), «Ленинские вучата» (1925) та інших. На Україні виходять дитячі журнали «Червоні квіти» (1923, з 1931 р. «Піонерія»), «Октябрьские всходы» (1924—1930), «Більшовиченята» (1925), «Дитячий рух» (1925), «Жовтень» (1928—1941, з 1945 «Барвінок»), «Знання та праця» (1929), «Тук-тук» (1929), газети «Юний спартак» (1922, нині «Юний лєнінець»), «На зміну» (1925, нині «Зірка»), «Молоде село», «Молодий пролетарій», «Червоний юнак». Навколо цих видань групувалися такі письменники, як А. Головко, О. Копиленко, Н. Забіла, О. Іваненко, О. Донченко та інші.

Цікаві дані про тематичні обрії і параметри дитячої літератури 20-х років дає перший український журнал для дітей «Червоні квіти». Вважають, що назва його навіяна «Інтернаціоналом юнаків-спартаків» (так себе називали тоді піонери на Україні):

Ми червоні квіти,
Діти Жовтня і Весни,
Інтернаціоналу
Правдиві сини.

Твори, вміщені в журналі, піднімали, передусім тему боротьби дорослих і дітей за Радянську владу на селі, проблеми навчання і громадської діяльності учнів, охорони природи тощо.

Досягнення дитячої літератури 20-х років бачимо в тому, що вона підняла такі нові теми, породжені самим життям, як участь дітей у громадянській війні, виховання нових рис радянської людини і соціалістичного ставлення до праці, життя й побут піонерів, боротьба з релігійними забобонами. В творах дитячої літератури все глибше звучить тема любові до Радянської Вітчизни, мотиви інтернаціоналізму. Зароджується дитяча Ленініана («Портрет» П. Панча, «Лені» Ю. Яновського, «Сон» і «Коліскова» В. Сосюри), яка бере свій початок від січневих днів 1924 року. Уже для перших творів про вождя характерним був глибокий ліризм.

У другій половині 20-х років виходять твори пригодницької та науково-фантастичної літератури, якої в українській дожовтневій дитячій літературі не було зовсім. Це такі, як «Сенчині пригоди» О. Копиленка, роман «Господарство доктора Гальванеску» Ю. Смолича, які засвідчили, що письменники у творах такого характеру мають широкі можливості для критики капіталістичного світу, показу переваг народної влади.

У двадцяті роки дитяча література ще тільки набирала розмаху, визначались її провідні теми, жанрова різноманітність. Ряд написаних тоді творів витримали випробування часом. Талановиті письменники, натхненні ідеями Великого Жовтня, дали зразки такої поетичної і прозової творчості, яка й сьогодні має не тільки пізнавальне значення, а й велику виховну та естетичну силу.

*Дитяча література
30-х років і періоду
Великої Вітчизняної війни*

Тридцять років увійшли в історію нашої Батьківщини славними першими п'ятирічками. Це були роки індустріалізації промисловості і колективізації сільського господарства, культурної революції і торжества соціалістичного ладу. В кінці 30-х років відбулася важлива подія в житті українського народу — возз'єднання західно-українських земель в єдиній радянській сім'ї. Та мирне будівництво, небачений в історії розвиток науки, техніки, мистецтва були перервані в 1941 році віроломним нападом фашистів. У ході Великої Вітчизняної війни радянський народ кров'ю своїх синів і дочок відстояв завоювання Жовтня. Поряд з дорослими високі зразки героїзму, відданості Батьківщині проявила молодь і навіть діти. Їх виховала такими Радянська влада, сім'я, школа, чудова і багата художня література.

30-ті роки були позначені зрештими вимогами до ідейно-естетичного рівня художньої, зокрема дитячої літератури як важливого засобу комуністичного виховання. Великі звершення радянського народу у будівництві нового суспільства, здійснювані під керівництвом Комуністичної партії, мали помножуватись працею і розумом підростаючого покоління. До цього його треба було готувати. Велику допомогу партії у формуванні всебічно розвиненого високоморального, вихованого в душі комуністичних ідеалів активного будівника соціалізму, могла надати хороша книга. Звідси така увага до літератури для дітей та юнацтва.

На рубежі 20—30-х років існувало ще чимало нерозв'язаних проблем, що виникли в період становлення радянської дитячої літератури, і тепер гальмували її розвиток. Відчутним став розлад між літературою і педагогічною критикою, яка в оцінці дитячої книги часто виходила з того, якою мірою вона може бути ілюстрацією до різних галузей знань, чи має безпосередній зв'язок з виробництвом. Так, наприклад, А. Грудська в одній з рецензій критикувала поетичну книжку для дошкільнят Н. Саконської «Снежинка» за те, що зима описується «вне связи с производством, с хозяйственной жизнью людей», а поезію С. Маршак «Пожар» — за те, що в ній не показано комуністичного ставлення пожежників до своєї праці¹. Вульгарно-соціологічний критерій оцінки перекреслював найважливіше в художній літературі для дітей — її ідейно-естетичне багатство.

¹ Див.: Путилова Е. О. История критики советской детской литературы (1929—1936 гг.). Л., 1975, с. 12, 54.

Є. Яновська ще в 1925 році виступила з книгою «Нужна ли сказка пролетарському ребенку» і статтями, в яких виявила схоластичний і вульгарно-соціологічний погляд на дитячу літературу. Вона вульгаризувала правильну тезу про класовий характер літератури, про її роль у комуністичному вихованні підростаючого покоління. Художнім Яновська називала лише той твір, який безпосередньо відбиває сучасні моменти життя, незалежно від того, на якому ідейно-естетичному рівні це робиться. Найкращим видом літератури для дітей вона вважала політичний трактат. Її теоретичні настанови шкодили загальному розвитку дитячої літератури, обмежували її можливості як специфічної форми відображення дійсності. Проти них у 1933 р. виступила Л. Кон в статті «О теории Яновской». Проти «теорії» Яновської була спрямована і стаття О. Фадеева «Книги Гайдара» (1933).

У кінці 20-х — на початку 30-х років пошуки критеріїв оцінки художніх творів для дітей привели до гострої дискусії на сторінках «Литературной газеты». Піднімались питання, чи потрібна взагалі дитяча література, про соціальне спрямування книги для дітей. Гарячі критичні баталії велись навколо проблем, пов'язаних з казкою і стильовими особливостями дитячої книги. В цій дискусії брали активну участь газета «Комсомольская правда» і журнал «Звезда». Дуже важливе значення для розвитку літератури того часу мала доповідь А. В. Луначарського в Будинку преси (9 грудня 1929) незадовго до початку дискусії. В ній Луначарський висловився за необхідність передусім розібратися у суперечках навколо характеру і спрямування дитячої книги на сучасну тематику, виповів своє позитивне ставлення до казки. Він говорив про те, що письменники повинні враховувати вікові особливості дітей не тому, що дитина — недорозвинена доросла особа, а тому, що вона «цілком особливий організм». Основними недоліками більшості творів для дітей Луначарський вважав схематизм, шаблон, тенденцію давати механічну відповідь на всі питання сучасності.

Величезне значення для розв'язання ряду дискусійних положень теорії і практики дитячої літератури мали виступи М. Горького, зокрема його статті «Людина, вуха якої заткнуті ватою» і «Про безвідповідальних людей і про дитячу книгу наших днів». Горький переконливо доводив, що свою роль книга зіграє тільки за умови, коли буде говорити з дитиною талановито, уміло, доступно. Він встановлює прямий зв'язок між властивим дитині «прагненням до яскравого, незвичайного» і тим яскравим і незвичайним, «що створює революційна енергія робітничого класу»¹. В оцінці культурної спадщини минулого Горький виходив з вказівок В. І. Леніна.

¹ М. Горький про дитячу літературу. К., Молодь, 1953, с. 79.

Дискусія 1929—1931 рр. була плідною, в її ході утверджувались принципи і критерії, які стали теоретичною базою радянської дитячої літератури.

На початку 30-х років ЦК партії ухвалює ряд постанов, що мали винятково важливе значення для дальшого розвитку художньої літератури для дітей. Визначаючи завдання, що стоять перед дитячою літературою у формуванні комуністичної свідомості молоді, ЦК ВКП(б) у постанові «Про видавництво «Молодая гвардия» (1931) підкреслював: «Боротьба за більшовицьке виховання юнацтва і дітей в дусі ленінізму, за інтернаціональне виховання пролетарської і колгоспної молоді Радянського Союзу вимагає на даному етапі виняткової уваги до найгострішої більшовицької зброї на ідеологічному фронті — до літератури для молоді і дітей»¹. У 1932 р. вийшла постанова ЦК партії «Про перебудову літературно-художніх організацій». Відповідно до цієї постанови були створені Всесоюзна та республіканські Спілки радянських письменників, а при них секції дитячої літератури, які розгорнули активну роботу по консолідації письменницьких сил. І це дало позитивні результати.

На передовому фронті боротьби за здійснення накреслень партії стояв Горький. У своїй статті «Літературу — дітям» (1933) він подає своєрідний перспективний план того, що потребує негайного художнього втілення. Для здійснення задуманих планів Горький вважав за необхідне організувати спеціальне дитяче видавництво. В цьому ж році ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про видавництво дитячої літератури», в якій, зокрема, відзначалось, що «основними недоліками дитячої книги залишається ігнорування специфічних запитів дітей, трафаретність і схематизм викладу, відсутність перевидань класичної дитячої літератури, спрощеність, а часто і халтура і нецтво...»². Перед новоствореним дитячим видавництвом були поставлені завдання — підготувати книги, в яких органічно поєднувалися б захоплююча, доступна форма викладу з високим ідейним рівнем, книги, що прищеплювали б дітям інтерес до творчої діяльності партії, звершень робітничого класу. Постанова наголошувала на необхідність створити ряд веселих книг для дітей молодшого віку, серію книг для піонерів, перевидати все краще з світової дитячої літератури. У відповідь на постанову Горький розгортає велику організаторську діяльність, друкує статтю «Про теми», в якій виходить з того, що «питання про теми дитячих книг» — це передусім «питання про лінію соціального виховання дітей»³.

¹ КПРС про комсомол і молодь. Збірник резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917—1956. К., Молодь, 1958, с. 252.

² Там же, с. 281.

³ М. Горький про дитячу літературу. К., Молодь, 1953, с. 96.

Свідченням безустанного піклування партії про розвиток дитячої літератури було заснування республіканських дитячих видавництв (на Україні Дитвидав, 1934 р.), а також журналів «Знання — сила», «Юный натуралист», «Юный художник», «Чиж», «Костер», «Детская литература», «Весела бригада», «Юний піонер», «Юний натураліст» тощо.

З ініціативи КП(б)У в 1934 р. на Україні відбулася нарада з питань дитячої літератури, на якій з основною доповіддю «Завдання дитячої літератури на сучасному етапі будівництва» виступив нарком освіти В. Затонський. У доповіді говорилося про роль дитячої книги як важливого педагогічного чинника у формуванні нової людини, про використання класичної літератури у виховних цілях, про потребу залучити до творення дитячої літератури науковців різного профілю, вказувалось на ідейно-художні прораховки окремих письменників. У цій нараді взяли активну участь російські письменники: С. Маршак, А. Барто, К. Чуковський та ряд інших, завдяки чому вона мала все-союзний резонанс. На нараді гостро була засуджена діяльність педологів так званої «харківської школи» (Яновська, Соколянський, Попов та інші). А незабаром постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекирчування в системі Наркомосів» поставила край ризикованим експериментам і антинауковим теоріям педологів.

Велике значення для розвитку дитячої літератури мав I Все-союзний з'їзд письменників (1934 р.), на якому з основною доповіддю виступив О. М. Горький. Доповідач не ставив завдання дати оцінку досягненням дитячої літератури, це зробив у своїй співповіді «Про велику літературу для маленьких» С. Маршак, але актуальним було його звернення до письменників, вчених, «людей бувалих» писати для дітей. Аналізуючи досягнення радянської дитячої літератури, Маршак передусім вказав на її суттєву відмінність від дожовтневої. Ідучи за жанровим принципом, він характеризує казку, художню повість для дітей, науково-популярну книгу. Особливо цінними були думки про сучасну казку. Недоліки в розвитку літератури, зокрема для дітей дошкільного віку, Маршак пояснював у значній мірі тим, що критика, особливо педологічна, претендуючи на роль селекціонерів, мало турбувалась про художній рівень книги. Маршак наголошував на необхідності більш широкого використання дитячими письменниками фольклору.

Важливі питання розвитку дитячої літератури порушила у своєму виступі на з'їзді Н. Забіла. Вона відзначила роль партійного керівництва в справі підвищення рівня художньої літератури для дітей. З українських письменників, які серйозно працюють над створенням дитячої книжки, Забіла назвала М. Трублаїні, В. Владка, О. Іваненко, а також тих, хто прийшов з літератури для дорослих — П. Панча, О. Копиленка, М. Йогансена. Основну увагу Забіла приділила проблемам роз-

витку літератури для найменших. Підкресливши, що позитивний досвід у створенні книг для малят є в Маршака, Барто, Чуковського, вона разом з тим вказувала на недостатню активність письменників у цій галузі. Забіла підтримала Горького у питанні про необхідність тіснішого зв'язку між дитячими літературами всіх республік Радянського Союзу.

Увага до проблем дитячої літератури на I Всесоюзному з'їзді активізувала діяльність письменників, послужила стимулом до наукового дослідження різних питань її розвитку. На початку 1936 р. відбулася скликана з ініціативи партії і ЦК ВЛКСМ Перша Всесоюзна нарада з проблем дитячої літератури, на якій обговорювалась роль дитячої книги в комуністичному вихованні підростаючого покоління. У виступі члена ЦК партії А. А. Андреева відзначались такі недоліки у цій справі: мало книжок видається для дошкільнят, дитяча література не охоплює цілого ряду важливих сторінок життя, не завжди вона є цікавою. Крім того відзначалось, що треба зібрати все краще у світовій літературі для дітей і зробити його здобутком радянських дітей.

Ряд виступів на нараді мали теоретичний характер. Вони були спрямовані на визначення специфічних особливостей дитячої літератури. Так, С. Маршак говорив про такий неписаний закон дитячої літератури: кожна книжка мусить бути пізнавальною, а кожна пізнавальна — художньою. О. Толстой вважав першорядним завданням дитячої літератури створення позитивного героя. Багато проблем піднімалось у виступах головного редактора журналу «Пионер» Б. Івантера, письменників К. Чуковського і М. Пришвіна.

Партійні постанови, виступи видатних партійних діячів, письменницькі наради і з'їзди, дискусії на сторінках газет і журналів сприяли утвердженню радянської дитячої літератури на позиціях соціалістичного реалізму. В справі розвитку дитячої літератури багато зробили Н. К. Крупська і А. С. Макаренко. Про їх вклад в теорію і критику дитячої літератури говорить у вступному розділі підручника.

Провідними темами дитячої літератури 30-х років є показ величезних соціалістичних перетворень, що сталися у нашій країні, участь дітей і молоді в побудові соціалізму, керівна роль Комуністичної партії в житті радянського народу і його боротьбі за побудову соціалізму, дружба радянських народів-братів, формування комуністичної моралі.

Початок 30-х років був для української дитячої літератури періодом шукань найбільш ефективних прийомів художнього відображення трудових звершень народу. З'являються твори про будівництво міст, заводів, електростанцій, шахт («Юні мандрівники» Я. Гримайла, «Електрика» О. Донченка, «Тракторобуд» Н. Забіли та інші). Це була цілком нова тема, породжена радянською дійсністю. Сьогоднішнє покоління письменників,

збагачене досвідом минулих десятиліть, має значні досягнення у висвітленні магістральної теми нашої літератури — теми праці. Тоді ще цього досвіду не було. Прагнучи відобразити пафос будівництва, письменники захоплювалися описами новобудов, технологією виробництва, гігантськими конвеєрами, машинами, серед яких часто губилася людина — творець науково-технічного прогресу. Однак досягнення певні, звичайно, були. І Ковтуну, наприклад вдалося у повісті «Юнбуд», хоча вона не позбавлена деяких загальних недоліків, розповісти про електрифікацію українського села.

Радянські діти з захопленням читали твори А. Гайдара, що з'явилися на початку 30-х років: «Далекі краї», «Військова таємниця», в яких знайшли художнє втілення і тема героїки соціалістичного будівництва, і необхідність захисту Радянської Вітчизни, і романтика дитинства.

Значним явищем був роман І. Микитенка «Ранок». Основне місце у творі займала проблема безпритульності та разом з тим давалася картина життя села протягом десятиріччя (1919—1929), знаходила відображення громадянська війна, класова боротьба в роки мирного будівництва. Микитенкові вдалося створити яскраві образи комуністів і комсомольців. Новаторського звучання надавав романові показ складного процесу формування ідей соціалістичної педагогіки. Твір приваблював напруженістю сюжету, майстерним змалюванням морального переродження правопорушників. Особливо вдався письменникові образ комунара Марка Левади, батьків якого замучили білогвардійці. Однак художня майстерність роману, як правильно відзначала критика, не завжди відповідає багатству його змісту.

З середини 30-х років українська, як і вся радянська дитяча література, переживає період піднесення і розквіту. Її активно збагачують твори Н. Забіли, М. Трублаїні, О. Донченка, О. Іваненко, О. Копиленка, В. Бичка, М. Пригари. Для дітей та юнацтва пишуть П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, О. Десняк та багато інших відомих радянських письменників.

Великі соціалістичні перетворення в країні викликають до життя нові теми і нових героїв, провідними стають ідеї радянського патріотизму і гуманізму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму. Справі патріотичного виховання служили твори, що зображали події Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Кращими на цю тему були повість П. Панча «Син Тарашанського полку» і поема В. Бичка «Перекоп». Василько — головний герой повісті «Син Тарашанського полку» втілював в очах юних читачів героїку громадянської війни. Водночас він був їхнім ровесником, і це найбільше захоплювало. Враховуючи особливості сприймання дітей, письменник основну увагу звернув передусім на події,

вчинки, через які розкрив внутрішні переживання маленького героя. Великою популярністю користуються серед юних читачів твори про легендарних полководців — «Оповідання про Фрунзе» Н. Рибак, «Полк Тимофія Черняка» О. Десняка, «Олександр Пархоменко» П. Панча.

Найбільші досягнення мала література в жанрі прози. Видимими стають її успіхи, зокрема, в освоєнні шкільної тематики. Цьому сприяла докорінна перебудова роботи школи. Повість О. Донченка «Школа над морем», роман-диалогія О. Копиленка «Дуже добре» і «Десятикласники» піднімали багато важливих проблем виховного і навчального характеру. В них давався уже не виклад педагогічних ідей, не ілюстрація до окремих положень педагогічної науки, як бувало раніше, а життя дітей у школі і поза школою, їхні мрії і прагнення, успіхи і невдачі. Багато книжок про школу піднімали проблеми навчання і виховання дітей молодших класів. Серед найцікавіших і художньо довершених назвемо оповідання О. Копиленка «Секрет», «Волікове щастя», «Порізана парта» і О. Донченка «Щоденник», «Школярі», «Шпаргалка». Письменники 30-х років вважали тему школи однією з найголовніших. Вони часто бували серед учнів та вчителів, цікавились їх життям. У статті «Оголошую себе за ударника і викликаю на соцзмагання» (1931) О. Донченко щиро заохочував письменників до громадської роботи серед піонерів, вважаючи, що це матиме корисний вплив і на їх власну творчість. У «шкільній прозі» знаходимо те, чого ще не могло бути в 20-ті роки — тісний зв'язок школи і сім'ї, багатогранний образ радянського учня, позитивні образи вчителів, що, озброєні знаннями, творчо підходять до проблем навчання і виховання підростаючого покоління.

Дітей завжди вабить пригодницька література. Не було це винятком і для тих, хто переживав пору дитинства в 30-ті роки, коли на Україні тільки зароджувався жанр пригодницької літератури. В її створенні важливе місце належить М. Трублаїні як авторові перших пригодницьких творів, теоретикові цієї галузі літератури для дітей. Оповідання і повісті М. Трублаїні сповнені не тільки хвилюючих пригод, а й романтики праці й боротьби. Його «Шхуна «Колумб» і «Лахтак» увійшли в золотий фонд радянської дитячої літератури. У творчості Трублаїні знайшла втілення й нова для радянської літератури тема освоєння Далекої Півночі («Крила рожевої чайки», «Малий посланець», «Хатина на кризі», «Лахтак»).

Науково-технічний прогрес сприяв розвитку жанру фантастики, який в українській літературі започаткував Ю. Смолич повістю «Господарство доктора Гальванеску», що увійшла в трилогію «Прекрасні катастрофи». В 30-ті роки він пише наступні дві її частини «Ще одна прекрасна катастрофа» і «Що було потім». У цих творах письменник протиставив гуманізм радянської медичної науки (професор Трємбовський) експери-

ментам буржуазного вченого (Гальванеску), що прагне з допомогою радіохвиль перетворити людей в роботів. Романи Смолича — це водночас і перші зразки українського детективу. В науково-фантастичних творах В. Владка («Аргонавти всесвіту», «Чудесний генератор») знайшла відображення багата авторська фантазія про політ на Венеру, застосування ультракоротких хвиль у народному господарстві, а в романі «Нащадки скіфів» бачимо вдалу спробу поєднати жанр історичного роману з науковою фантастикою.

До жанру пригодницької і науково-фантастичної літератури звертались О. Донченко («Батьківщина», «Лукиа»), В. Собко («Граніт», «Крейсер»). Цікаві зразки творів цього жанру дала Марія Романівська («Загнуждані хмари», «Шахи в небі»).

Найбільше труднощі зустрічали письменники у створенні поетичних книжок, зокрема для малят і школярів молодших класів. Все ж постійні розмови у пресі навколо проблем літератури для найменших, настанови партії, Перший Всесоюзний з'їзд письменників, на якому наголошувалось на необхідності активізувати роботу в цій галузі — все це дало свої результати.

Успішно працювала Н. Забіла, яка видала збірки: «Тук-тук», «Ясочина книжка», «Хатинка на ялинці», «Веснянка», «Дві дівчинки», «Нам весело жити», «Приспівки». В них постизувалася краса праці й подвигу, сила колективу, життя природи. Досягненням поетеси було створення образу Леніна у вірші «Хатинка над озером» — першому значному творі на цю тему в українській дитячій літературі. М. Пригара, яка ще в двадцятих роках видала ряд поетичних книжок, особливо багато пише для найменшого читача («Хто швидше», «До криниці», «Парашут», «Весна» та інші). Гарні вірші для дітей створили В. Бичко («Я хоч невеличка»), І. Нехода («Моя книжка»). Дуже популярними на Україні були поетичні твори російських письменників С. Маршака, К. Чуковського, С. Михалкова, Л. Квітко, З. Александрової.

Поезія для дітей збагачувалася віршованими казками. Своєрідність і майстерність в обробці фольклорних сюжетів виявила Н. Забіла. У другій половині 30-х років уже ряд письменників брало участь у створенні літературної казки (М. Трубляні, Л. Первомайський, І. Муратов, А. Шиян). Написана за народним сюжетом казка Л. Первомайського про Івана Голика в літературній інтерпретації набула глибокої соціальної спрямованості («Із царем скінчили враз — і на нього прийде час!»). Своєрідним шляхом пішла О. Іваненко. Її природничі казки не мають аналога у фольклорі.

У драматургії для дітей Д. Бедзик, О. Донченко, І. Кочерга, Ю. Мокрієв прагнули створити позитивний образ великого виховного впливу, висвітлити тему інтернаціонального єднання. Активно працював О. Донченко. Він написав ряд п'єс на теми

сучасності: про життя у дитячій комуні — «Країна ФЕД», про антирелігійну роботу піонерів — «Крейсер «Буревісник», про життя дітей в капіталістичних країнах — «Притулок святої Терези».

Певний вклад у драматургію внесли п'єси Д. Бедзика, написані незадовго до війни: «Невільник» (про Шевченка), «На волю» (про життя дітей за панської Польщі, яким приніс визволення Золотий Вересень 1939 р.), «Арсенальці».

Цікавою за задумом, але складною для сценічного втілення була п'єса І. Кочерги «Чорний вальс». Про успіхи в драматургії свідчить відзначення п'єси «Івасик-Телесик» А. Шияна і Є. Фоміна на Всесоюзному огляді в Москві в 1941 році.

У довоєнний період розвитку дитячої літератури найбільші успіхи мала проза, і це було яскравим свідченням зрілості літератури. Якщо у двадцяті роки переважав жанр оповідання, то тепер розвивається ще повість і роман. З'являються такі їх різновиди, як шкільна, історико-біографічна та пригодницька повість і роман. Однією із центральних проблем дитячої прози довоєнного часу була проблема створення позитивного героя — піонера і комсомольця, здатного кликати на подвиг і бути зразком для наслідування («Тимур і його команда» і «Доля барабанщика» А. Гайдара, «Два капітани» В. Каверіна, «Черемш — брат героя» Л. Кассіля, «Школа над морем» О. Донченка, «Дуже добре» і «Десятикласники» О. Копиленка, «Ляхтак», «Шхуна «Колумб» М. Трублаїні, «Син Таращанського полку» П. Панча тощо).

Повільніше розвивається поезія, хоча й вона досить багата і різноманітна за мотивами і образами. Коло дитячого читання розширюється завдяки поетичним творам П. Тичини «Партія веде», «Пісня трактористки», «Ленін». У 1932 р. був написаний вірш М. Рильського «Ленін», що починався рядками, які тепер відомі кожному школяреві: («З жестом суворим і простим...»).

Завдяки чудовим віршам П. Тичини, М. Рильського до дітей прийшло глибоко поетичне сприймання ролі Леніна і Комуністичної партії в історії.

Ряд віршів Н. Забіли, І. Неходи, А. Турчинської, що були присвячені темі возз'єднання українського народу і оборони Батьківщини, з'являються у передвоєнні роки. Певні досягнення мала драматургія для дітей.

«Гучну славу прекрасної, квітучої республіки,— говорив О. Корнійчук на II з'їзді письменників України,— здобула собі Радянська Україна в передвоєнні роки. Такою ж багатою, квітучою була й її література. У розквіті своїх творчих сил прийшла вона на фронт». Ці слова можна повністю віднести й до дитячої літератури.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни митці слова гвинтівкою і пером боролись проти фашизму. Письменники,

військові кореспонденти знаходились там, де розгортались вирішальні події, часто з'являлися на передовій, брали участь у боях. Близько трьохсот з них віддали своє життя за честь у незалежність Батьківщини. У перший день війни фашистська авіабомба обірвала у Львові життя О. Гаврилюка і С. Тудора, Я. Качура був закатований гітлерівцями в одному з концтаборів. Загинули А. Гайдар, М. Трублаїні, О. Десняк, Б. Івантер, К. Герасименко, Г. Замчалов, в катівнях гестапо були замучені Муса Джаліль, М. Шпак і М. Шуть.

Усі письменники-фронтовики нагороджені бойовими орденами і медалями, чимало з них поповнили славу сім'ю Героїв Радянського Союзу: С. Борзенко, П. Вершигора, Муса Джаліль, І. Зайцев, Ю. Збанацький, О. Йосселіані, Б. Котов, Ц. Курніков, С. Курзенков, І. Левченко, М. Наумов, В. Попов, Я. Чапичев.

У роки війни з фашизмом, керуючись закликком партії «Все для фронту, все для перемоги», українська, як і вся радянська література, стала на озброєння армії й народу. В цей час з особливою силою проявилось вміння письменників жити одними думами й помислами з народом, активно втручатися в життя, поглибилися народність літератури, як ніколи зріс її ідейний вплив. Література поєднала в собі риси воїна, пропагандиста й агітатора. Українські видавництва, евакуйовані в Уфу, Москву, Саратов, розгорнули широку діяльність. Популярністю, зокрема, користувалися книги й брошури, видані в серії «Фронт і тил», що були розраховані на масового читача. До вересня 1942 р. було випущено понад сто книг серії. У зв'язку з цим П. Павленко підкреслював, що українські письменники дуже активно «відгукнулись на потребу фронту в хорошій книзі. Їх бібліотечка «Фронт і тил», що виходить російською й українською мовами, давно вже знайомить бійця й командира Червоної Армії з кращими творами сучасної української літератури. Тонесенькі книжечки цієї бібліотеки завоювали собі вдячність багатомільйонного читача і не лише українця, бо, обслуговуючи фронт, людей, які б'ються за Радянську Україну, книги служать і росіянам, і узбекам, і грузинам, усім, хто б'ється за українське, за загальнорадянське майбутнє»¹.

Продовжували виходити газети й журнали — «Література та мистецтво», «Комуніст», «Советская Украина», «Українська література», видано два номери альманаху «Україна в огні» й один — «Україна визволяється». Для тимчасово окупованих областей України і партизанських загонів видавалася спеціальна газета «За Радянську Україну», яка доставлялася до місць призначення літаками. До п'ятдесяти назв газет і журналів видавалося у партизанських загонах. Нерідко твори, особливо вірші, українською мовою друкувалися на сторінках

¹ Павленко П. На огневых позициях.— Литература и искусство, 1942, 26 сентября.

«Правды», «Известий», «Красной звезды». В цей час у м. Уфі, куди була евакуйована Академія наук УРСР, велася активна наукова робота по виданню творів українських класиків, готувався новий правопис, історія української літератури.

Чималий вклад у розгром ворога, в ідеологічну боротьбу з фашистською людиноненавистницькою пропагандою внесли радіостанції ім. Т. Г. Шевченка (Саратов), прифронтова — «Дніпро» та українська редакція центральної радіостанції в Москві, в яких працювали П. Панч, Я. Галан, О. Копиленко, М. Пригара, К. Гордієнко, В. Владко, Д. Білоус та інші письменники.

Радянська література періоду війни заперечила відомий афоризм про те, що коли стріляють гармати, музи мовчать. Письменники проявили небачену в історії мобілізованість, твердість духу, творчу активність, впевненість у перемозі. Партия неодноразово відзначала величезні заслуги радянської інтелігенції, в тому числі й письменників, перед Вітчизною, їх неocenimий внесок у розгром ворога.

У дитячому читанні важливе місце посідали книги, створені радянськими письменниками в мирний час. По-новому звучали тепер для дітей мотиви захисту Батьківщини, художньо втілені в багатьох творах, такими близькими, гідними наслідування ставали для них юні герої, що брали активну участь в житті країни, не корились ворогові, не лякались смерті за Батьківщину. Для молоді і юнацтва в 1942 р. був виданий збірник «Радянським дітям». Письменниця В. Василевська з фронту прислала для нього звершення «Маленькому громадянину моєї Вітчизни», в якому писала: «Ти навчаєшся в школі, читаєш газети, слухаєш розповіді про війну, й не дуже хочеться тобі іноді готувати уроки. А це важливо. Важливіше, ніж будь-коли. Пам'ятай, гинуть на фронті інженери, пілоти, лікарі... Людина помирає, та вічна Батьківщина... Ти повинен замінити тих, які загинуть. Прийде час, ти візьмешся за їх роботу. Ти не можеш бути гіршим, ніж вони». Це послання знайшло особливий відгук, коли почався переможний похід Радянської Армії.

В дитяче читання увійшло багато творів, написаних для дорослого читача. Провідною темою дитячої літератури цього періоду є показ участі дітей, молоді у боротьбі із гітлерівськими загарбниками («Данило Кузьмич» С. Михалкова, «Обыкновенные ребята» Л. Кассіля, «Стихи о войне» С. Маршака, «Пошта прийшла» О. Іваненко, «Петрусь і Гапочка», «Школяр» Ю. Яновського, «Секретне завдання», «Серце беркута» О. Донченка, «Допит», «Сонце» О. Копиленка). Особливо багато з'явилося в українській дитячій літературі поетичних творів. Це «Пісня про Зою Космодем'янську» і «Люба Земська» П. Тичини, «Безсмертні» В. Сосюри, «Вони померли, бо життя любили» В. Бичка та інші. У ряді віршів знайшли відображення життя дітей на окупованих землях, мотиви сирітства, ліричні роздуми про долю Батьківщини, людства. Як живі

поетичні документи увійшли в історію дитячої літератури «Коліскова» М. Рильського, «Сирітка» П. Тичини, «Діти мої малі, що буде з вами» А. Малишка. Як провісник перемоги звучала «Клятва» М. Бажана.

Сучасна радянська дитяча література має ці твори в своєму активі. Глибоко хвилюють і сьогодні оповідання Ю. Яновського про війну. Чимало спільного є в інтонаціях його твору «Петрусь і Гапочка», зокрема в показі стосунків брата і сестри («От, дурна дівка, ніяк тебе не навчиш. Говориш до неї, а вона, як глуха») з Стефаниковою новелою «Діточа пригода». Але якщо в Стефаника діти лише жертви першої світової війни (що цілком зрозуміло), то у Яновського ще й месники («Партизани так не приймуть. Я за маму спалив нашу клуну разом з фашистами, я не так собі йду»). Юні герої оповідань Яновського «Дівчинка у вінку» і «Школяр» доказують своїми діями, що в умовах війни «і один — у полі воїн». Такі твори закликали кожного зокрема щось зробити для перемоги і тому мали величезний виховний вплив. У дитячій літературі періоду війни знайшла відображення тема дружби радянських дітей різних національностей — «Подарунок» і «Молодша сестричка» О. Іваненко, «Серце беркута» О. Донченка.

Велике виховне і пізнавальне значення для дітей мали твори про героїчне минуле нашого народу, про життя і діяльність кращих синів нашої Батьківщини (М. Брагін «Фельдмаршал Кутузов», С. Голубов «Генерал Багратіон», Л. Рубінштейн «Адмірал Сенявін», С. Григор'єв «Малахов курган»).

Дитяча література періоду Вітчизняної війни, пройнята життєтворним радянським патріотизмом, допомагала партії виховувати в підростаючого покоління моральну стійкість, впевненість у перемозі над ворогом. Війна, як відомо, стала великою школою випробування для нашого народу. В ході її ще більше зміцнів союз робітників і селян, загартувалась дружба народів Країни Рад, ще глибшою стала їх морально-політична єдність. Разом з усім радянським народом суворий екзамен перевірки кращих рис, вихованих Радянською владою й Комуністичною партією, склали письменники і їх твори.

*Дитяча література
післявоєнного періоду
(1945—1956)*

Осяяна трудовими звершеннями і героїчними подвигами радянського народу, величними накресленнями Комуністичної партії зустріла радянська література першу післявоєнну весну. «І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край» — слова із вірша П. Тичини багатоголосно відлунювались у всій літературі. Виняткове значення для її дальшого розвитку мали постанови ЦК КПРС і ЦК Компартії України з ідеологічних питань (1946—1948 рр.), в яких викрито і засуджено прояви аполітичності, безідейності, буржуазного націоналізму й безрідного космополітизму.

У післявоєнний період дитяча література перебуває у центрі уваги партії і комсомолу. Так, в резолюції одинадцятого з'їзду ВЛКСМ (1950) була сформульована вимога до письменників — створювати високоідейні художні твори, які виховували б у дітей і молоді високі моральні якості. Виконуючи настанови партії в галузі художньої творчості, Правління Спілки письменників СРСР скликає свій тринадцятий пленум, на якому з доповіддю «Про сучасний стан і деякі питання розвитку дитячої літератури» виступив К. Симонов, а з співповіддю про українську дитячу літературу — О. Корнійчук. Відзначивши бурхливий розвиток літератури для дітей у післявоєнні роки, пленум наголосив на тому, що «розв'язання великих виховних завдань, що стоять перед дитячою літературою, і посилення її ідейно-художнього впливу на читачів можуть бути здійснені тільки при умові дотримання... принципів комуністичної партійності і створення справді творчої атмосфери критики і самокритики»¹.

Питання дитячої літератури розглядаються на спеціальних нарадах письменників у Москві (1952), на Україні (1948, 1952) та в багатьох інших республіках. Ці наради, що передували II Всесоюзному з'їзду письменників (1954), не тільки допомагали чітко визначити стан і досягнення дитячої літератури, а й давали можливість вести політично гостру професійну розмову про далішні шляхи її розвитку. У співповіді Б. Полевого, виголошеній на з'їзді, були глибоко проаналізовані основні тенденції розвитку післявоєнної дитячої літератури, яка вже на той час мала чималі надбання. Серед письменників, що здобули визнання всесоюзного читача, були названі і українські письменники: Н. Забіла, П. Воронько, О. Іваненко. Б. Полевой звернув увагу на такі недоліки в розвитку літератури: шаблонно будуються сюжети творів на шкільну тематику, письменники мало пишуть для наймолодших читачів, зокрема слабо розвивається літературна казка, відсутня справді наукова критика дитячої літератури. Проблеми дитячої літератури піднімаються і на з'їзді письменників України. Так, виступаючи на III з'їзді (1954), Н. Забіла особливу увагу звернула на проблему позитивного героя: «Художній твір повинен показувати героя не статично, а в його розвитку, у внутрішньому зростанні... І для юного читача, який сам перебуває у стані розвитку, щоденного зростання такий герой буде найбільш близьким і зрозумілим. На такому показі юний читач краще зрозуміє, як переборювати свої власні негативні риси, протистояти негативним впливам, як самому стати подібним до улюбленого позитивного героя. А в цьому й полягає виховне значення художнього твору»².

¹ Матеріали XIII Пленуму Правління спілки радянських письменників. К., 1950.

² Третій з'їзд радянських письменників України. К., 1955, с. 115.

У процесі обговорення розвитку дитячої літератури в першому десятилітті після війни було піднято і розв'язано ряд теоретичних проблем, які стосувалися питання специфіки і виховної ролі дитячої книги, проблем типовості, а також теорії «безконфліктності» і так званого «ідеального» героя.

Після війни в дитячу літературу прийшло багато талановитих письменників: Ю. Збанацький, Г. Бойко, П. Воронько, М. Познанська, Б. Чалий, Л. Письменна, В. Швець, В. Кочевський, І. Шкаровська, Б. Комар та ін.

У післявоєнні роки не всі жанри літератури розвивалися з однаковою інтенсивністю. Так у жанрі драматургії можна назвати тільки поодинокі твори — «Котигорошко» А. Шияна і «Нескорена полтавчанка» П. Лубенського, у жанрі фантастики — тільки роман «Торжество життя» М. Дашкієва, серед пригодницьких творів — «Зоряні крила» В. Собка, «Господарі Охотських гір» І. Багмута. Зовсім мало було написано гумористичних творів.

У своїй творчості письменники розвивають такі теми, як любов до Батьківщини, героїзм на полі бою і в мирному будівництві, дружба народів, боротьба за мир, виховання і формування будівника комуністичного суспільства.

Новими рисами позначена поезія для дітей. Війна дала чудові приклади високого героїзму підлітків, юнаків і навіть малих дітей. З'являються поеми, які ушляхляють подвиг Ліри Нікольської (П. Воронько «Безсмертя»), Лялі Убийвовк (М. Пагнибіда «Полтавчанка»), Валі Котика (М. Познанська «Валя Котик»). Тема Батьківщини і Великого Жовтня звучить у поезії Н. Забіли «Повість про Жовтень» і «Наша Батьківщина», у книзі В. Бичка «Три сестри». Про Батьківщину як велику сім'ю народів пишуть М. Познанська «На рідній землі», П. Воронько «Онися», Б. Чалий «Ми навіки подружили».

Все частіше звертаються поети до ленінської теми. Саме в кінці 40-х — на початку 50-х років написав вірші «Володя Ульянов», «Ілліч і дівчинка», «Про Леніна» М. Рильський, «Слухаєм про Леніна» П. Тичина, почав творити свою дитячу Ленініану В. Бичко.

У багатьох віршованих творах знаходить втілення тема боротьби за мир і дружбу між народами всього світу. Це широко відомі вірші М. Рильського «За мир», «За дітей». З оригінальними творами, що розповідають правду про капіталістичний спосіб життя, виступає молодий поет Б. Чалий («Балада про негра Тома», «Балада про Антея», «Балада про живого манекена»).

Поети багато уваги надають темі праці, яка раніше ніколи не звучала ще так повно і широко. В цьому знайшов відбиття трудовий пафос народу, який відбудовував країну. Праця його набувала нових рис, переростала, як писав П. Тичина, в красу. З'являються твори Н. Забіли «Мала Південна» і П. Воронька

«Наша залізниця», Г. Бойка «Будем шахтарями», М. Познанської «На рідній землі», В. Бичка «Все в тебе є», в яких опое-тизовано різні професії, а, основне, показана радість від праці. Ніжний, ліричний струмінє вніс у поезію для дітей М. Стельмах своїми книжками «Жнива», «Колосок до колоска».

Найбільших успіхів досягла в цей час поезія для дошкільнят, яка раніше помітно відставала. М. Рильський, Н. Забіла, П. Воронько, І. Нехода, Г. Бойко створюють різноманітні, переважно сюжетні вірші про Батьківщину і Комуністичну партію, про природу і щасливе дитинство. З'являється багато творів для малят таких жанрів, яких до війни майже не було — літературні загадки, лічилки, пісні-ігри. Дитяча література збагачується віршованими казками Н. Забіли («Під дубом зеленим»), які стають своєрідним еталоном літературної казки.

У післявоєнні роки помітний слід залишив у дитячій поезії **Іван Нехода** (1910—1963), який видав біля шістдесяти книг (перша «Пісня радості», 1935 р.). У його поезію органічно ввійшла народна пісенність, її образність. Молодим поетам, які часто використовують народну творчість лише як орнамент, варто глибше вивчати досвід письменника. Все, що цікавить дітей, знайшло місце в поезії Неходи — від ігор і щасливого дитинства до змалювання життя радянських людей і критики капіталістичного ладу. Його збірки «Мої ляльки», «Ростіть щасливі», «Веселі каруселі», «Казки» та інші і веселять дітей, і помітно розширюють їх знання про світ, виховують громадсько-політичну зрілість, вчать естетично сприймати природу. Для багатьох поколінь «Пісня про ялинку» Неходи сповнена чарівності незабутнього дитинства. Його казки — одна із перших найбільш масштабних і вдалих спроб проникнути в сюжети і образи казкового епосу народів СРСР.

Дитяча проза мала значні досягнення ще до війни. Тепер вона збагачується новими темами і образами. По живих слідах подій створюються й широкі епічні полотна і невеликі оповідання про Велику Вітчизняну війну, про участь дітей і молоді в боротьбі з фашистськими загарбниками. Діти зачитуються повістями і романами В. Катаєва, О. Фадєєва, Л. Касіля, Л. Космодем'янської, О. Мусатова. В центрі багатьох творів українських письменників В. Козаченка, О. Гончара, Ю. Збанацького, Л. Смілянського поставлена проблема: діти і війна. Про те, як мужніє підліток у боротьбі проти фашистів, розповідає В. Козаченко в одній з кращих своїх повістей «Атестат зрілості» (1945). У ній багато трагічних епізодів. Письменник показав молодому поколінню, ціною яких зусиль кувалась перемога, скільки людських життів було загублено у війні з фашистами. Водночас зі сторінок повісті автор постає як гуманіст та інтернаціоналіст. Юрко — головний персонаж його твору — розуміє, що є різниця між фашистами і чесними німцями. Тому вважає, наприклад, що правильно поступають

радянські солдати, роздаючи голодним німецьким дітям хліб: «Сам мусиш розуміти, що німецький народ і гітлерівці, фашисти,— це не одне й те ж саме... І ми прийшли сюди не лише як месники, але і як визволителі».

Нове слово в прозі сказав Ю. Збанацький. До його повісті «Таємниця Соколиного бору» не було в українській дитячій літературі такого широкого епічного полотна про участь підлітків у Великій Вітчизняній війні. Повісті Збанацького, як твори адресовані дитячому читачеві, мають цікавий пригодницький сюжет (особливо це стосується «Лісової красуні»), з багатьма напруженими ситуаціями.

Гострим сюжетом з елементами пригодництва, що зросли на реальному ґрунті війни, відзначається повість Л. Смілянського «Сашко». Сашко Жук до війни був звичайним шибеником, погано вчився, але не був злим і жорстоким, навпаки — відданим у дружбі, товариським, готовим на самопожертву. Він дуже змінився під час війни, посерйознішав, допомагаючи підпільникам у боротьбі з фашистами. Його найкращі риси, діяльна натура були віддані на службу великим і корисним справам. Л. Смілянському вдалося розкрити світ дитячої душі.

Війна знайшла відображення у повелках О. Гончара. Його «Ілонка» і «Ялинка за рікою Іпель» розширювали обрії прози. Події в них відбуваються в Угорщині та Чехословаччині і захоплюють як дорослого, так і юного читача, хоча, можливо, Гончар і не думав, що його твори ввійдуть у дитяче читання.

У першій новелі через образ угорської дівчинки Ілонки, її світосприймання реалізується тема визвольної місії Радянської Армії, мрія про вічний мир в Європі. Образ дитини наділений героїчними рисами. Висліджуючи разом з дорослими фашистського найманця, вона готова навіть на смерть, аби тільки не було більше війни. Новела «Ялинка за рікою Іпель» написана у іншому стильовому ключі, у формі розповіді учасника боїв про один з епізодів Великої Вітчизняної війни. Його синок, який знав найбільші ріки світу, дізнається з оповідання батька про річку, якої немає на карті, але яка стала в новорічну ніч 1945 р. рубежем великого подвигу. З обох новел радянські воїни постають як інтернаціоналісти, в серцях яких живе ненависть до фашистів і любов до звільнених народів.

Для дітей і про дітей написав Ю. Яновський своє оповідання «Київська соната». Хлопчики Фелікс і Воля, батьки яких загинули на фронті, залишились в окупованому Києві одні. Незважаючи на жорстокість фашистів, діти активно борються проти них: розвішують старі радянські плакати, різні оголошення, врятовують партизана. Це один з найбільш хвилюючих творів про життя дітей на окупованій території.

У таких повістях, як «Між добрими людьми» Ю. Збанацького, «Лісничиха» О. Донченка, «Рідні діти» О. Іваненко показано, як війна позначилася на долях дітей. Ця хвилю-

юча тема розкрита в згаданих творах через своєрідні дитячі характери, життєві ситуації, вона тісно пов'язана з темою школи, що в післявоєнній прозі дістала свій дальший розвиток. У повістях «Юрко Васюта» і «Золота медаль» О. Донченка показані будні школи, створена ціла галерея образів учнів. У них піднімаються складні проблеми виховання. Однак прагнення письменника сказати про все зразу негативно позначилося на художній структурі, зокрема першої повісті. У 50-ті роки з'явився ряд слабких книг про школу, де примітивно розв'язувалась проблема позитивного героя. Оцінка давалася за зовнішніми формальними показниками, і тут помічались дві крайності — учень був або круглий відмінник і активіст, або байдужий до навчання, хоч добрий серцем, бешкетник. У процесі критики таких повістей (а їх треба було критикувати за декларативність, схематизм, нехтування віковими особливостями), як зазначав на VI Всесоюзному з'їзді письменників С. Михалков, був перекреслений і сам жанр «шкільної повісті». Інтерес до неї знову починає з'являтися тільки з середини 60-х років.

Значний резонанс мала повість «Щасливий день суворовця Кришчиного» І. Багмута — оригінальна розповідь про навчання і виховання в суворовських училищах. У ній знайшов глибоке відображення внутрішній світ хлопчиків, на життя яких накладала важкий слід війна.

У післявоєнній прозі для дітей особливо актуально звучала тема праці, трудового виховання, зокрема в оповіданнях і повістях О. Копиленка «Хата хлопчика-мізинчика», О. Гончара «Дорога за хмари», Ю. Збанацького «Літо в Соколиному», у творах для найменших «Голубий гвинтик» і «Золоте яечко» О. Донченка. Але багатьом письменникам заважав примітивний підхід до художнього освоєння теми без врахування її моральних аспектів.

Як бачимо, щодо тематики проза першого післявоєнного десятиліття була досить різноманітною. Високим був і художній рівень багатьох творів. У той час, скажімо, була створена чудова природнича повість О. Іваненко «Куди літав журавлик», книга О. Копиленка «Як вони поживають», — твори, якими і сьогодні зачитуються діти. Звичайно, зустрічалися і книги низької ідейно-художньої вартості.

В умовах післявоєнної дійсності з'явилися нові тенденції в розвитку дитячої літератури. Це позначилось передусім на образі позитивного персонажа. І раніше письменники створювали героїчні характери дітей («Пилипко» А. Головка, «Син Тарашанського полку» П. Панча), але Велика Вітчизняна війна викликала в радянського народу масовий героїзм, який захопив і підрастаюче покоління. Ось чому в літературі з'явився багатогранний тип дитини-героя, підлітка, юнака, що більше дорожить свободою Батьківщини, ніж власним життям, свідомо йде на небезпеку і смерть. Під час війни і в післявоєнні роки діти

дорослішали швидше, помітною стала в літературі тенденція до ускладнення психологічної структури дитячого характеру. В кращих поетичних творах звучав пафос високої романтики.

Недоліки в розвитку української дитячої літератури цього періоду бачимо в тому, що талановитих книг для юного читача було написано порівняно небагато, зокрема про школу і виховання в сім'ї.

Досить вузьким було і коло письменників, для яких робота в галузі дитячої літератури стала справжнім покликанням.

*Дитяча література
на сучасному етапі
(кінець 50—70 рр.)*

В умовах розгорнутого будівництва комунізму зростає роль літератури і мистецтва. «Для минулих років»,— говорить у Звітній доповіді ЦК КПРС

XXV з'їзду партії,— характерна дальша активізація діяльності творчої інтелігенції, яка вносить дедалі вагоміший вклад у загальнопартійну, загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства. Цей позитивний, животворний процес відбився, природно, в тих нових творах соціалістичного реалізму, які були створені у нас в країні в останні роки. У них все частіше, а головне — глибше, знаходить відгук те основне, істотне, чим живе країна, що стало частиною особистої долі радянських людей»¹. Це можна сказати, зокрема, і про дитячу літературу.

До шістдесятирічного ювілею Батьківщини радянська дитяча література прийшла із значними успіхами. В ній звучать ідеї патріотизму, дружби народів, інтернаціоналізму, вона виховує у підростаючого покоління любов до творчості і до праці, високі почуття і устремління, збагачує духовно і естетично. Радянська дитяча література у всій різноманітності тем, образів, сюжетів сприймається як єдине ціле. Цьому дуже сприяють переклади кращих творів на російську мову — мову міжнародного спілкування. Тенденції у розвитку національних дитячих літератур відбивають основні тенденції всієї радянської дитячої літератури, для якої характерне поглиблення інтелектуальних пошуків, зображення життя дітей в історичній перспективі, прагнення знайти контакти між природою і дитиною ХХ століття. Радянська дитяча література приносить мільйонам дітей радість відкриття і щастя.

Увага до проблем розвитку дитячої літератури в останнє двадцятиріччя не стала меншою, ніж раніше. Переборено труднощі, що характеризували початковий період її становлення, період інтенсивних пошуків, коли разом із знахідками були відчутні втрати, але проблем не стало менше. На всіх з'їздах КПРС приділяється увага питанням розвитку літератури. Партія надає їй важливого значення у справі виховання дітей і молоді, бо комуністичне суспільство можуть будувати лише люди

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Полігвидав України, 1976, с. 88.

високих моральних якостей і глибоких знань. Тому так потрібна справжня велика література для дітей, тому постійною є турбота про її ідейно-мистецький рівень.

Все частіше на письменницьких форумах проблеми дитячої літератури знаходяться в центрі уваги. Так, на III Всесоюзному з'їзді письменників (1959) О. Сурков, виходячи з оцінки дитячої літератури як важливого засобу виховання, вказував на потребу створити повнокровний образ героя наших днів. У доповіді «Високе покликання радянської дитячої літератури» на IV з'їзді письменників СРСР С. Михалков говорив про роль книги у вихованні громадянина, готового стати героєм не лише під час воєнного лихоліття, а й у битвах морального характеру. Проблеми дитячої літератури, стан розвитку окремих її жанрів, виховний потенціал творів для дітей різного віку — все це було предметом обговорення на IV (1959) і V (1966) з'їздах письменників України. У звітній доповіді на V з'їзді О. Гончар, визначаючи виховну силу літератури, вдався до афоризму: «Чи варто доводити, яку відповідальність беруть на себе ті, чії книги призначені формувати душі нашої дітвори. Влучно ж бо сказано: сьогодні дітвори — завтра народ!». Широко обговорюються шляхи розвитку дитячої літератури на спеціальних нарадах, пленумах Правління Спілки письменників Радянського Союзу. Дуже багато заходів спрямовано на поліпшення рівня дитячої літератури у всесоюзному і республіканському масштабах. Згадаємо, що в 1964 р. була скликана в Москві парада дитячих письменників і працівників видавництва, на якій обговорювалось питання «Книга для дітей і завдання виховання підростаючого покоління». На січевому пленумі Спілки радянських письменників України (1965), крім основних доповідей П. Загребельного «Література для юнацтва» і П. Воронька «Сучасна література для дітей», були заслухані свідоповіді про образ нашого сучасника у літературі для дітей, про героїко-патріотичну тему, про науково-фантастичну і пригодницьку літературу.

Особливо помітно піднявся рівень дитячої літератури у зв'язку з прийняттям постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку дитячої літератури» (1969). У постанові відзначались великі успіхи літератури для дітей, яка активно сприяє вихованню підростаючого покоління і яка завоювала всенародне визнання. В той же час вказувалось на серйозні недоліки: мало ще випускається для юного читача високохудожніх творів, про героїчні справи радянських людей, не створено образів, які могли б бути прикладом для дітей, мало творів про комсомольців та піонерів. Постанова партії суттєво вплинула на дальший розвиток дитячої літератури. З метою посилення її ролі в комуністичному вихованні підростаючого покоління ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вказали на необхідність вжити заходи по підвищенню ідейно-художнього

змісту дитячої книги, розширенню тематики й зростанню її тиражів, зміцненню поліграфічної бази.

У відповідь на постанову була скликана в 1969 р. республіканська нарада, на якій з доповіддю «В ім'я сучасного і майбутнього» виступив Ю. Збанацький. Він підкреслив значення традицій для сучасної дитячої літератури, вказав на основні тенденції в її розвитку, багато уваги присвятив проблемам теорії і критики. В. Бичко, П. Воронько, Н. Забіла, В. Сухомлинський, Ю. Ярмиш, І. Мотяшов та інші глибоко проаналізували досягнення і недоліки літератури для дітей і юнацтва. Нараді передувало широке обговорення в пресі актуальних питань теорії і практики дитячої літератури. Відзначимо цікаві, хоч і дискусійні статті Л. Бойка «Не табу, а талант», «Діти хочуть все знати» («Літературна Україна», 14. III і 6. IV 1969).

Після постанови партії «Про заходи по дальшому розвитку дитячої літератури» і республіканської наради відбулися значні зрушення в галузі дитячої літератури на Україні. Менше стало ідейно-естетичного браку, зокрема серед творів для молодших школярів. До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна українська, як і вся радянська література для дітей, прийшла із значними досягненнями в художньому освоєнні ленінської, героїко-патріотичної, інтернаціональної тематики. Підвищенню її рівня сприяла і організація в 1969—1970 рр. Першого Всесоюзного конкурсу на кращий художній твір для дітей на тему «Революційні, бойові і трудові традиції радянського народу». II премія за повість «Хлопчик і жар-птиця» була присуджена українському письменникові В. Канівцю.

Історія дитячої літератури завжди відзначатиме ту високу роль, яку відіграв XXV з'їзд КПРС в її розвитку. Вимога комплексного підходу до проблем виховання підростаючого покоління і визнання художньої літератури як чудового помічника партії в ідейно-виховній роботі, турбота про якість дитячої книги, її оформлення, які прозвучали на партійному форумі, принесли вагомі наслідки. На прилавках магазинів з'являється все більше цікавих і корисних, чудово ілюстрованих книг для дітей різного віку.

Під знаком виконання рішень XXV з'їзду КПРС пройшов VI Всесоюзний з'їзд письменників (1976), на якому працювала спеціальна комісія з проблем дитячої літератури. В обговоренні основної доповіді С. Михалкова «Література в комуністичному вихованні юного покоління, в діяльності середньої школи і ПТУ» взяло участь більше двадцяти чоловік. Детально були проаналізовані досягнення дитячої літератури у всіх республіках, відзначено твори всесоюзного резонансу, намічено шляхи дальшого розвитку. На письменницькому форумі не раз згадувалися в позитивному плані автори дитячих книг з нашої республіки. Зі спеціальною доповіддю про дитячу літературу на Україні виступив Ю. Ярмиш. Він розглянув її в тісних зв'язках

з загальносоюзним літературним процесом, високо оцінив твори на інтернаціональну тематику. Доповідь Ярмиша дає уявлення про творчість письменників різних поколінь, про своєрідність їх таланту і мистецьких уподобань.

Проблеми дитячої літератури знайшли належне висвітлення на VII з'їзді письменників України (1976) у доповіді «Література доби розвинутого соціалізму» В. Козаченка, у виступах Б. Чалого та інших. Позитивно були оцінені твори із серій «Юні герої», «За ленінським заповітом», «В сім'ї єдиній» та водночас відзначалась занедбаність такого необхідного у вік НТР жанру, як наукова фантастика, відсутність високохудожньої пригодницької літератури. На виховній функції дитячої літератури наголосив у своїй промові на з'їзді «Високо нести прапор партійності і народності радянської літератури» перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький: «Справедливо говорять, що література виховує громадянина. Ми вважаємо, що особливо відповідальна її роль у вихованні дітей і юнацтва, бо тут вона, можна сказати, безпосередньо звернена до майбутнього. Все, що сьогодні ви пишете для молоді зміни, об'єктивно набуває значення духовного заповіту наших сучасників. І коли в дитячій чи юнацькій свідомості проявляється щось недобре, чуже нам, то сьогодні не можна пояснювати це лише впливом пережитків минулого. До цього можуть привести і окремі твори, якщо критерії ідейності і художності в них виявляються нижчими і біднішими від змісту і провідних тенденцій сучасності»¹.

Після XXV з'їзду КПРС і останніх письменницьких форумів значно підвищилась якість змісту і форми дитячої книги, більшої уваги надає їй критика. Постанови партії в галузі народної освіти, зокрема «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1976) викликали у письменників поглиблений інтерес до проблем школи, навчання і виховання дітей. «Роль і завдання дитячої та юнацької літератури у вихованні підростаючого покоління» — з такою доповіддю виступив на республіканській нараді з питань розвитку дитячої та юнацької літератури (квітень, 1978) Ю. Збанацький. Особливої уваги заслуговують його думки про висвітлення теми трудового виховання, про необхідність активізувати роботу письменників над історичними, історико-революційними, фантастичними та пригодницькими творами. В плані підготовки до наради газета «Літературна Україна» надрукувала цікаві статті М. Наєнка, В. Неділька, А. Костецького, В. Брюховецького та інших. Аналіз проблем, що піднімались у виступах учасників наради, можна знайти у статті М. Слабошпицького «Біля джерел життєвого ідеалу» («Літературна Україна», № 36, 1978).

¹ VII з'їзд письменників Радянської України. Матеріали з'їзду. К., Радянський письменник, 1977, с. 17.

Які ж досягнення має сучасна дитяча література на Україні? Хто з письменників збагачує її жанрові та тематичні обрії, творить високе мистецтво слова для дітей?

За останні двадцять років українська дитяча література зросла кількісно і якісно. Активно працюють в ній Н. Забіла, В. Бичко, М. Пригара, М. Познанська, Б. Чалий, В. Нестайко, Д. Білоус, Г. Бойко, В. Малик, Л. Компанієць, В. Кава, Ю. Ярмиш, Л. Письменна, В. Малець, М. Сингаївський, Б. Комар, Ю. Ячейкін, А. Дрофань, В. Карасьова, О. Пархоменко, В. Грінчак, І. Шкаровська, П. Утевська. Для дітей і дорослих пишуть П. Воронько, Ю. Збанацький, М. Стельмах, О. Іваненко, Д. Ткач, Д. Павличко, Б. Олійник, М. Вінграновський, В. Близнець, Є. Гуцало, В. Ладижець, О. Васильківський, В. Кочевський, Г. Тютюнник, Н. Бічужа та багато інших письменників.

Створена досить багата і різноманітна за мотивами дитяча поезія, хоча все ще відчувається брак високої романтичної лірики для дітей середнього і старшого віку.

Незмінно обдаровує юних читачів поезією, що збагачує їх духовний світ і паповнює теплотою високих почуттів ветеран дитячої літератури Наталя Забіла. Оригінальну поезію для дітей створили П. Воронько, В. Бичко, Б. Чалий. Їх творчості присвячено в підручнику окремі розділи.

Понад п'ятдесят книжок для дітей видала **Марія Пригара** (нар. 1908). Своєрідним підсумком її роботи в галузі дитячої літератури є двотомник вибраних творів для молодшого шкільного віку: «Вірші та казки», т. 1, «Повісті та оповідання», т. 2 (1978). Хоча, напевно, найбільш оригінальною є історична проза М. Пригари (переспіви дум, повість «Михайлик — джура козацький»), її поезія також позначена творчою індивідуальністю, про яку добре сказала О. Іваненко: «...просто вона вміє підмітити все кумедне й смішне і так серйозно про це розповісти, що всім буде весело!».

Лірика М. Пригари деколи прямо розцвітає щирими дитячими інтонаціями, що, наприклад, у вірші про Перемогу, набирають особливий безпосередності вираження: «Так і знала, так і знала, що скінчилася війна». Її поезія викликає почуття любові до Батьківщини, до рідної природи, морально і естетично збагачує дитину. Приваблює прозора алегорія повчальних віршованих казок «Горобчик-розбишака», «Казка про Катрю», «Гриць і мавпа», в яких діти можуть побачити себе збоку і задуматись над негативними рисами поведінки. У 1979 р. творчість М. Пригари відзначено премією імені Лесі Українки.

Перша збірка **Марії Познанської** (нар. 1917) «Мій квітник» побачила світ у 1946 р., а вже в 1950 — її поема «У колгоспі «Перемога» була удостоєна першої премії на Всесоюзному конкурсі на кращий твір для дітей. За тридцять років написано біля тридцяти поетичних книг. Все краще надруковано у книзі вибраного «Щоб ти щасливим був» (1977). Діти люблять вірші

постеси про природу, зокрема цикл «Любій малечі про серйозні речі», про красу рідної землі, але своєрідність її поетичного мислення найповніше виражена в поемах героїко-романтичного характеру «Валя Котик», «Жоржини цвітуть», «На тій землі, де ти ростеш». Документальна віршована розповідь «Фортеця над Дніпром» (1977) присвячена робітникам-арсенальцям. Це складний за композицією твір, в якому органічно поєднана історія і сучасність, художній компонент з документом. Дитина може в ній «історію читати, що склалась рік за роком», а водночас найде і світ високих почуттів. Познанська удостоєна премії імені Лесі Українки.

В п'ятдесяті роки прийшов у дитячу літературу **Грицько Бойко** (1923—1978), автор багатьох казок, загадок, жартів, дотепів. Помітним явищем є його книга вибраного «Веселинки, вірші, скоромовки» (1965). Бойко — майстер поетичних мініатюр, сюжетних віршів про тварин, творів на шкільну тематику. Особливої уваги заслуговує розвиток Бойком традицій дитячого фольклору, зокрема в таких жанрах, як скоромовки, загадки.

У 50-х роках почав працювати в галузі гумористичного і сатиричного віршованого оповідання для дітей **Дмитро Білоус** (нар. 1920), який за минуле двадцятиріччя написав збірки «Пташині голоси», «Про четвероногих, рогатих і безрогих», «Упертий Гриць», поему «Сад на Лисій Горі», про яку В. Ткаченко писала: «Якщо поему прочитає дорослий, то згадає з приємністю своє дитинство. А школяр довідається з неї стільки, як з багатьох уроків природознавства, і візьме з неї багато потрібного для виховання в собі кращих рис людини».

Дуже динамічна поезія **Лідії Компанієць** (нар. 1914). У її віршах про природу не раз звучать громадянські мотиви призначення людини на Землі. Твори Л. Компанієць про працю відзначаються тонким розумінням проблеми, привабливими образами нашого сучасника-трудівника («Полечко мое»). Поетеса написала за мотивами усної творчості різних народів збірку віршованих казок «Королівська таємниця», які мають переважно гумористичний характер, засуджують негативні риси людини, протиставляють їм позитивні якості. Але звучать у них і героїчні мотиви («Хлопець Діне»).

У невеликих за розміром сюжетних віршах і пісеньках, скоромовках і казках, більшість з яких зібрано у збірці «Трембіта» (1975), **Володимир Ладигець** (нар. 1924) розповідає дітям про героїзм радянських людей у роки війни («Не клубись, густий тумане»), поетизує працю, від якої «бує колгоспне поле» («Гуцулик»), «дивна траса пролягла — срібні труби нафтогону» («Біля нашого села»), підвелась «сталні богатирі електроліній» («Міжнародна електролінія «Мир»). Від високого пафосу поезії громадянського звучання він вільно переходить до гумористичних віршів («Ой болить у мене зуб, бо не хоче їсти суп. Хоче меду, хоче грушку, хоче теплу пампушку. А як ще

дасте сметани, вмиць боліти перестане»). Роботу в галузі дитячої поезії В. Ладижець успішно поєднує з творчістю для дорослих.

Більше десяти книжок для дітей видав **Микола Сингаївський** (нар. 1936): «Жива криниця», «Мій календар», «Ромашкове сонце», «Перепілка щастя носить» та інші, в яких у високій поетичній формі оспівана Батьківщина, її люди і природа. Виховний ефект поезії М. Сингаївського пояснюється відсутністю нав'язливих повчань. Багатий ідейно-естетичний зміст віршів дійово впливає на формування у юного громадянина патріотичних почуттів, любові до праці, прагнення змістовного, творчого життя, близькості з природою. Мелодія поезії багатоголоса, м'яка, лірична.

Сучасність з її проблемами, високим інтелектуальним рівнем і моральними якостями підрастаючого покоління своєрідно переломлюється в ліричних збірках **Вадима Скомаровського** (нар. 1937) «Весняний поїзд», «Горіховий дощ», «Лісова колиска», «Червоний бант» та інших. Він вміє показати дітям цікаве і поетичне в природі: ось сухий листок зробив собі колиску в пташиному гнізді, а ось дощ пальцями перебирає листя, немов клавіші. В. Скомаровський знайшов свої поетичні прийоми для створення образу Леніна («Сонячні зернята», «Портрет вождя»), Шевченка (збірка «На Тарасовій горі», поема «Тарасові птиці»), для змалювання картин сучасності.

З дитячих книжок **Тамари Коломієць** (нар. 1935) («Хиталочка-гойдалочка», «Помічники», «Недобрий чоловік Пехай», «Червоний пароплав», «Хто розсипав роси?» та інші) постає тонкий поетичний світ почуттів. Її вірші піднімають дітей до розуміння висот поезії, збагачують духовно і естетично. За формою вони інколи нагадують то казку («Біб-бобище»), то розгорнуту загадку («Скинув шубку їжачок»). Ліричний герой не раз виступає втіленням певних якостей і рис. Особливо вдалим і оригінальним є напівказковий образ Дбайка із книжки «Хто розсипав роси?» (1975). Т. Коломієць талановито переклала на українську мову дитячі твори латиського письменника і педагога Яна Райніса («Золоте ситечко»).

Ряд книжок для дітей написав **Володимир Лучук** (нар. 1934). Про характер його творчості найкраще уявлення дає збірка «Чарівний глобус» (1977), де поруч з оригінальною поезією, веселинками і скоромовками вміщені переспіви казок різних народів світу, переклади з дитячої літератури народів СРСР і соціалістичних країн.

Дітям принесє користь знайомство з поетичною творчістю Степана Жупанина (збірки «Гірська стежина», «Сонячний світ», «Пісні для дітей», «Лесные часы» та інші), Оксани Сенатович, Георгія Люлька. На республіканській нараді з питань дитячої літератури (1978) серед молодих письменників, що написали цікаві книжки, був названий **Анатолій Костецький** (нар. 1948).

Він відомий як критик дитячої літератури і автор збірок «Джміль про сонечко гуде», «А метеликам весело», «Весняні дарунки». Приваблює ліричний герой його книжки «Все про мене» (1977) — учень молодших класів, який зберігаючи риси активного «чомушки», вже значно глибше сприймає навколишній світ, здатний до самовиховання («Що сталося?», «Казка про сім неділь у тижні», «Лінь»).

Помітно збагачують дитячу поезію відомі українські письменники. Лауреат Ленінської премії **Михайло Стельмах** видав більше десяти книг для юних читачів. Сто його віршів та казок увійшло в книжку «Ой весна-зоряночка» (1977).

Популярністю серед дітей користується збірка «Ми знаєм, для чого жить!» (1974) **Бориса Олійника**, який за досягнення в літературі удостоєний Державної премії СРСР. Приносять дітям радість вірші і казки («Золоторогий Олень», 1970) лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка **Дмитра Павличка**. Поет і перекладач (за що відзначений премією ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини») **Віктор Кочевський** багато уваги в книжках для дітей присвячує інтернаціональній темі («Ластівка Севану», 1960, «Мій дивокрай», 1973). Мало хто з сучасних поетів не пише для дітей. Це позитивна тенденція у розвитку багатонаціональної радянської літератури.

Сьогоднішній рівень поезії для дітей, незважаючи на значні досягнення, не у всьому задовольняє юних читачів, їх батьків та вчителів. Поезія, чи то для великих, чи для маленьких, мусить хвилювати, викликати співпереживання, мусить вчити любові і ненависті, радості і туги, задуми. Чи завжди дитина, зокрема молодшого шкільного віку, знаходить у віршах вагомі думки, проблеми громадського значення? Чи звучать у них на повну силу ідеї боротьби за мир, готовність відстоювати його? Ще мало віршів про героїзм у Великій Вітчизняній війні. Майже не відображається в поезії життя школи. Вузькими є параметри багатьох творів, які не вміщують життя у всій різноманітності. Щоб запалити дітей жагою подвигу, бажанням прославити Батьківщину, для цього поетичним рядкам не завжди вистачає вогню. Можна ще говорити про примітивність ряду поезій, певний шаблон в архітектоніці творів про дитинство і природу. Однак, те краще, що створено сучасними поетами, увійде в скарбницю дитячої літератури, стане важливим засобом виховання і для наступних поколінь, бо в кращих поетичних творах є образи великої виховної сили, є висока ідейність, що формує цільну особистість молодого будівника комуністичного суспільства.

Багата і різноманітна за тематикою і жанрами проза для дітей. Перекладені російською мовою, твори українських прозаїків все частіше стають надбанням всесоюзного дитячого читача. В умовах розгорнутого будівництва комунізму дуже важливим є виховання гармонійно розвиненої особистості. Звідси

така увага до проблем школи і ПТУ. Рішення XXV з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» визначають шляхи висвітлення теми школи в літературі.

До сьогодні еталоном твору на шкільну тематику залишається роман Ю. Збанацького «Малиновий дзвін» (1958), а слідом за ним і книга «Кують зозулі» (1975).

«Романом виховання» називають «Бригантину» Олеся Гончара (1973). Лірико-психологічна повість, як відзначала критика, веде майже наукове дослідження складних зигзагів характеру підлітка. Адресована передусім дорослим, вона завдяки глибокій увазі до дитини, її внутрішнього світу стала етапним твором і в розвитку дитячої літератури.

Про школу, яка довгі роки є другою домівкою дитини, створили яскраві художні полотна Б. Комар, В. Нестайко, В. Близнець, В. Кава. В повістях «Звичайний шкільний тиждень» і «Шпага Славка Буркути» Н. Бічуї — найважливіше те, що письменниця не обминає гострих конфліктних ситуацій, не відриває дітей від світу дорослих. Багатоплановою є повість О. Пархоменка «Сімнадцяте літо». Тут знайдено осмислення сучасними дітьми революційних подій 1905 р., Великої Вітчизняної війни, пошуки вчителями ефективних засобів підвищення знань учнів і підготовки їх до майбутньої професії. Відзначимо твори про школу Г. Кияшка («Поштовий фургон») і О. Єфімова («Скоріше б вирости»).

За останні десятиліття значно розширились ідейно-тематичні обрії оповідань і повістей, зросла увага письменників до психології дитини епохи НТР, особливостей її інтелектуального розвитку, до ролі школи і сім'ї у вихованні підростаючого покоління.

Розвиток прози **Бориса Комара** (нар. 1928) йде по шляху розширення її тематичних обріїв і створення поетики, яка відповідала б світобаченню і сприйманню сучасних дітей. Його твори дають відчуття повноти зображених пластів життя. Так, повість «Диваки» розповідає про бешкетників-шестикласників Сашка та Миколу, до яких розумна і добра вчителька знайшла належний підхід. Водночас письменник створює яскраву художню панораму перехідного віку дитини, нічого не спрощуючи в житті своїх героїв, перед якими рано постають «дорослі» проблеми (батько п'є, не ладиться в сім'ї). Оригінально побудована повість «Бджолиний мед», що написана у формі біографії учня четвертого класу Романа Зайчика.

У ряді творів письменника знаходимо художнє дослідження минулого. Про трьох героїв-піонерів з Полтавщини розповідає повість «Поворотний круг». На матеріалі боротьби підлітків проти фашистів, які здійснили диверсію на залізниці, можна було б написати пригодницьку повість, але письменник обрав

шлях документальної розповіді, що не завадило створити напружений і драматичний сюжет. Заглянувши в сиву давнину, Б. Комар знайшов і там сміливих людей, готових боротись за свободу і честь народу і розповів про них у повісті «Векша». Історико-художній жанр в дитячій літературі представлений небагатьма творами, тому заслуговує високої оцінки твір, автор якого, за словами П. Загребельного, зумів «перетворитися на історика, археолога, дослідника, оволодіти рідкісним мистецтвом художньої реконструкції віддалених часів і людей...» Повісті і оповідання Бориса Комара — серйозний внесок в дитячу літературу.

Природним талантом дитячого письменника наділений **Всеволод Нестайко** (нар. 1930). Вигадник, фантазер, гуморист, він живе одними почуттями з своїми героями. Через густий казковий серпанок повісті «В країні Сонячних Зайчиків» діти бачать обриси реальних стосунків, що прозирають із укладу життя мешканців країни Ластовинії, їх боротьби з «хуліганцями». Поетичний образ Сонячних Зайчиків в кінці повісті переростає у символ яскравого педагогічного спрямування: «...І знай, що завжди, коли тобі гарно і весело, коли ти робиш чесну й хорошу справу — Сонячні Зайчики поряд з тобою». Як автор літературної казки В. Нестайко враховує досягнення сучасної науки і в той же час залишається добрим чарівником у збірках оповідань «Супутник-Ліра-3» та «Космо-Натка».

Сповнені гумору його пригодницькі повісті «Пригоди Робінзона Кукурузо», «Незнайомець з тринадцятої квартири» і «Тамниця трьох невідомих», які ввійшли у трилогію «Тореодори з Васюківки». Її герої — непосидючі і благородні хлопчики Ява Рель і Павлуша Загородній — весь час в дії. Вони сповнені прекрасних намірів, «та людству про це було невідомо». В гумористичній повісті «Одиниця з обманом» головний герой — цілий клас, всі двадцять чотири учні 4-Б. Майстерність письменника виявляється у побудові сюжету, у створенні яскравих типів дітей.

У 60-х роках увійшов у дитячу літературу з своїми темами **Віктор Близнець** (нар. 1933). Герої його повістей «Паруси над степом» і «Землянка» — підлітки в часи війни. Коли читаємо ці повісті, розуміємо, що тема «діти і війна» невичерпна. В них немає ремінісценцій відомих сюжетів, оригінальним є В. Близнець і в характеристиці образів дітей. Його творам властивий глибокий психологізм і філософські узагальнення. Тому і з'являється такі повісті, як «Мовчун», що при наявності багатьох реальїй, характерних для дитячої літератури, все ж адресується дорослим. З повісті «Старий дзвоник» постають спалені білоруські села, діти, яких не доби́ли озвірілі фашисти, убога сільська хатина, що стає першою школою на звільненій землі.

Тема героїзму народу — одна з основних у творчості В. Близнеця. Про громадянську війну, мужність амурських партизанів

розповідає його книга «Партизанська гармата». В названих творах немає того, що надає динамічності сюжету, відчувається навіть певна сповільненість перед кожним сюжетним поворотом. Письменник немов весь час звіряє свою розповідь з правом життя. У такому поводженні з життєвим матеріалом виражаються характерні прикмети прозаїка. Яскраві індивідуалізовані образи підлітків і дорослих, показ їх стосунків і незвичайно багатого світу почуттів, чудові описи природи, зокрема степу зацікавлюють читачів незалежно від їх віку.

У творах про сучасність В. Близнець піднімає складні моральні та етичні проблеми — про обов'язок перед Батьківщиною і людьми, про істинну дружбу, про радість від творчої праці. Заслужує уваги образ Бена з повісті «Женя і Синько», яким письменник засуджує байдуже ставлення батьків до виховання своїх дітей. Його повісті про сучасних дітей за своїм характером часто лірико-поетичні. Вони реалістичні, але споконвічний потяг дитини до незвичайного, до добра і краси вдало передається через умовність романтичних образів чортика Синька («Женя і Синько»), срібного чоловічка, крилатих дерев, вірних лелек («Звук павутинки»).

Вже перші оповідання **Віктора Кави** (нар. 1937), що з'явилися на початку 60-х років, звернули на себе увагу свіжістю поетичного бачення, вмінням заглибитись у характер юного героя. Неможливо забути, як малий Шурко з однойменного оповідання реагує на повернення батька з війни неушкодженим: «Тільки, коли куритимеш, можна я тобі сірника запалюватиму, наче в тебе руки немає. А то Мишко так задається, так задається...» Знання дитячої психології дозволяє письменникові сміливіше піднімати теми, які начебто не відповідають специфіці дитячої літератури. Його твори не просто хвилюють, а викликають глибокі переживання, яскраві почуття, гостру реакцію позитивного або негативного плану, засуджують інфантильність. Заслужує уваги художнє розв'язання письменником проблеми трагічного («Жито за хатю»).

В. Кава — один з тих, хто продовжує в українській дитячій літературі багаті традиції Аркадія Гайдара. Збірки його оповідань «Прогуляний день», «Історія одного велосипеда», «Так пахла тиша», повісті «Червона вулиця», «Маркіян», «Осіння стежка» та інші — різні за сюжетом, але об'єднує їх драматизм зображуваних подій, тонкий психологізм, ліричність, віра в перемогу того доброго і чистого, що переважає в людині. Завдяки створеному письменником образу Арсена («Осіння стежка») в літературі з'явився ще один яскравий тип сучасного школяра. Вразливий, з тонкими почуттями підліток, весь у пориві до чесного, діяльного життя, він великодушний і душевно щедрий. Уже кількома мовами перекладена повість В. Кави «Червона вулиця» про коротке героїчне життя хлопчика-партизана з Волині Спиридона Гнатюка. Написана на основі спогадів товари-

шів, рідних, а також легенд, що ходять по волинських селах, вона належить до кращих творів із серії «Юні герої». Проза Кави сприяє самовихованню юних читачів.

У творах багатьох письменників залишається актуальною тема дитинства в роки війни. Їй присвятили свої оповідання і повісті О. Васильківський, Є. Гуцало, Є. Доломан, Д. Міщенко, В. Малець, Г. Тютюнник. Твори цих письменників різні за тематикою, стильовими особливостями. Але для всіх них характерна тенденція до створення глибоких психологічних характеристик юних героїв, прагнення зрозуміти дітей, що так швидко «дорослішали» у війну.

Значним досягненням дитячої прози є створення повістей про В. І. Леніна: «Ленінка» Ю. Збанацького, «Хлопчик і жарптиця» та «Студент університету» В. Канівця, «Під високими Татрами» В. Бандурака. Остання з цих адресована дітям молодшого віку. В цій повісті важливі політичні події, пов'язані з діяльністю Леніна в польській еміграції, розкриваються через призму сприйняття їх дитиною — гуцульським хлопчиком Юрою Шафранюком. Приваблюють оповідання про Леніна з книжки В. Карасьової «Светлое окошко».

З ленінською темою тісно пов'язана тема партії, що знайшла відображення у збірниках творів «Наша ленінська держава», «Жовтневий вогник». Повісті «Великий шум» О. Іваненко, «Бандьєра росса» І. Шкаровської, «Несподівані мандрі» В. Врублевської, «Дівчинка і птахоліт» В. Кисельова та ряд інших на різному життєвому матеріалі піднімають інтернаціональну тему. Вихованню в дітей любові до Радянської Батьківщини, інтернаціоналістських переконань, поглибленню їх знань про минушину і сучасність народів СРСР сприяє серія «В сім'ї єдиній», що виходить у видавництві «Веселка» з 1972 р. Серед кращих книг цієї серії назвемо «Сестра Росія» М. Михайлова, «Земля під білими крилами» У. Караткевича, «Лунає дзвін Вільнюської вежі» Р. Будріса, «Країна вогнів» Ф. Мустафаєва, «Україна — рідний край» І. Цюпи.

Великий інтерес до творів історико-біографічного характеру, видання яких започаткували російські революціонери-демократи, а надав їм права громадянства О. М. Горький своєю серією «Жизнь замечательных людей», викликав до життя романи, повісті і оповідання. В серії «Юні герої» з'явилися повісті «Ніна Сагайдак» Д. Міщенка, «Вася Коробко» Г. Артозеева, «Поворотний круг» Б. Комара, «Червона вулиця» В. Кави, «Багряні зорі» І. Логвиненка. З віршованих творів найкращою є «Дума про червоних козаків» О. Пархоменка (про В. Боженка, Ю. Кочубинського, В. Примакова, В. Кіквідзе, М. Кропив'янського).

Після XXIV з'їзду КПРС в українській дитячій літературі з'явилися талановиті твори художньо-публіцистичного характеру, пройняті щирим захопленням великими досягненнями радянського народу на шляхах будівництва комунізму, величними

планами партії. У них розповідається дітям і підліткам про відомих людей, що прославляють своєю працею нашу країну, про заводи і колгоспи, про досягнення науки і техніки. Документальні повісті і нариси «Макар Мазай» П. Северова, «Син його величності» В. Стрепета, «Щоденне свято — хліб» О. Кравець, «Шахтарочка Даша» П. Чебаліна, «Поле мое» В. Кобця знайомлять дітей з людьми, захопленими працею, разом з тим сприяють профорієнтації, вибору життєвої дороги. Але творів високохудожніх, окрилених, романтичних ще не вистачає. Деколи письменники забувають про вік читача.

Розвиткові науково-художньої і науково-популярної літератури для дітей належну увагу почали надавати на Україні лише в середині 60-х років. Російська література має у цій галузі значні досягнення, її надбання плідно використовують українські автори. Книга О. Горбовського «Ловці привидів» розповідає про шукачів скарбів і безсмертя. Про життя мисливців і дослідників природи написані «Билиці з дивокраю» П. Ловецького. Заслужують уваги книги О. Гадзяцького «Цікаве про тварин», О. Волкова «Земля і небо», П. Утевської «Правда, яка нагадує казку», Б. Крижанівського «Золоті сторінки кіно», С. Агабальянца «В країні вуглецю й кремню», В. Уткіна «Малюнки на дорогах». Результативними є пошуки у цьому жанрі А. Давидова, О. Столбіна, А. Морозова.

У вік ІТР відчувається величезний потяг до науково-фантастичної літератури, зокрема у дітей і молоді. Однак цей жанр розвивається повільно. В багатьох творах зустрічаємося в кращому випадку з популяризацією відомих наукових відкриттів. А художня фантастика повинна пропонувати свіжі гіпотези, передбачення, йти на крок вперед порівняно з наукою. Це одна із її специфічних особливостей. Льотчик-космонавт СРСР Герой Радянського Союзу Г. Гречко в статті «Книги моєї мрії» писав: «Я з тих, хто любить фантастику. І не просто любить. Йй я зобов'язаний тим, що обрав шлях, який привів мене в космонавти. Саме такі книги, як «Аеліта», «Боротьба світів» та інші створили у мене свого часу настрої душі, що допоміг виникненню мрії про космос. Фантастика потрібна, вона багато чого може навчити, до багато чого психологічно підготувати».

Порівняно з довоєнною фантастикою сьогодні знаходимо у творах цього жанру глибшу увагу до проблеми ідейних зіткнень на науковому ґрунті, до психологічних особливостей і моралі вченого, дослідника.

Письменників приваблює тема майбутнього людства. Про це пише Юрій Герасименко в романі-утопії «Коли вмирає Безсмертний». Водночас у ній в сатиричних образах викривається фашизм, негативні явища, породжені капіталістичним способом життя. У романі «Загибель Уранії» Миколи Дашкієва, що розповідає про Землю як Вільний Союз Комуністичних Держав і трагедію на планеті зоряної системи Двох Сонць, дається

гостра сатира на найбільш могутню капіталістичну країну Півреї, яка, зрештою, досить реально відбиває сучасну Америку. Політично гострими є фантастичні твори М. Дашкієва «Торжество життя», повісті й оповідання із збірки Ю. Герасименка «Кожен побачить сонце». Заклик уважно придивлятися до того, що діється у світі, знайшов втілення в повісті Миколи Руденка «Чарівний бумеранг». Гострою політичною сатирою на фашизм є повість Ю. Бедзика «Левіафан».

Письменники-фантасти часто адресують свої твори найбільшим фантазерам у світі — дітям. Цікаві науково-фантастичні повісті **Василя Бережного** «У зоряні світи», «Голуба планета», «Дем'яно-Дерев'яно...» та збірки повістей, оповідань і казок «Трава співає», «Колюче терня», «По спіралі часу». В них знайдемо і космічну тему, і соціальну утопію, і справжню тривою за долю людства. Дітей цікавить фантастика, що тісно пов'язана з проблемами сучасності. Такою є збірка «Галатей» Миколи Дашкієва. В одному з оповідань «Право на ризик» вказується на небезпеку експериментів з живим людським мозком. Оповідання і повісті із книги Ігоря Росоловатського «Яким ти повернешся» присвячені проблемі створення синтезованих людей-сигмів.

У творах фантастики завжди зустрічаємося з пригодницьким елементом. Якщо він особливо сильний, можна говорити про жанр пригодницької фантастики. Назвемо цікаве оповідання Анатолія Стаса «Сріблясте марево», де поруч з молодим лінгвадським учнем, творцем електромагнітного пульсатора, що паралізує фашистську техніку, діє тринадцятирічний хлопець з українського села Андрійко. Твори письменника мають переважно героїко-пригодницький характер і пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни.

Діти люблять твори пригодницького характеру, де динамічний, стрімкий сюжет багатий на перипетії, де герой переборює неймовірні труднощі, з думкою про Батьківщину іде, якщо треба, в лігво ворога, залишається серед найважчих випробувань патріотом, людиною високої моралі і честі. В 30-ті роки створив чудові зразки цього жанру М. Трублаїні. В 1956 р. з'явився єдиний в своєму роді роман про радянського розвідника «І один у полі воїн» Юрія Дольд-Михайлика. Діти середнього і старшого віку захоплюються повістями і романами Миколи Далекого «Не открывая лица», «Практика Сергея Рубцова», «Ромашка», «По живу і мертву воду». Пригодницькі твори мають зв'язок переважно з подіями війни. Вони виховують патріотичні почуття. В дитяче читання увійшли романи і повісті Ростислава Самбука, одного з найбільш активних творців пригодницького жанру. Відзначимо його книгу «Щаслива зірка полковника Кладо» («Веселка», 1978). Про самовіддану працю міліції написав ряд творів Володимир Кашин. У статті «Як твориться детектив» він підкреслює, що цей жанр

«неодмінно виконує соціальне завдання, пов'язане з проблемами сучасного суспільного життя, що й ставить його в один ряд з усією реалістичною художньою літературою».

Для дітей молодшого віку написано ще дуже мало науково-фантастичних і пригодницьких творів. Їх відсутність компенсує в якійсь мірі літературна казка. Можна назвати казки М. Дашкієва «Чарівний екран», І. Костирі «Казка про сонячних братів», В. Бережного «Дем'яно-Дерев'яно, або пригоди електронного хлопчика», Д. Головка «Про Петруся Котика та його сестричок Перфострічок».

Лариса Письменна (нар. 1914) обрала таку форму казки, в якій має можливість зробити активними учасниками подій самих дітей, показавши їх у всій різноманітності характерів і світосприймання. Її казки, оповідання і казкові повісті («Золотогривий», «Павлик-Равлик», «Богатир Жовте Око», «Голубий Олень», «Як у Чубасика сміх украли» та інші), побудовані на сучасному матеріалі, цілком відмінні від тих, що створила народна казка. Письменниця не прагне знищити границі між фантастикою та реальністю, але широко запрошує до участі у вимислі: «Я хочу, друзі мої, розповісти вам про дівчинку Оленку, що живе у великому її людному місті, про дивовижну пригоду, що сталася з нею. Оленка запевняє, що то щира правда, то чому ж би нам їй не повірити?» — читаємо в казці «Голубий Олень».

В окремих казках Л. Письменної зустрінемо чимало наукової інформації, яка подається в доступній для дітей формі. Наприклад, з цікавої історії про хлопчика Максимка і його чобітки («Чоп-Чалап») діти дізнаються, з чого виробляється гума, у казці «Голубий Олень» дається широка розповідь про технологію виробництва на трикотажній фабриці. Водночас діти дістають відомості про різні професії. Такі казки писати важко, не завжди вдається побудувати захоплюючий сюжет, але користі вони приносять багато.

У жанрі літературної казки плідно працює **Юрій Ярмиш** (нар. 1935), який за книжки «Золотий кораблик», «Сонечко», «Вовчі окуляри» в 1974 р. удостоєний Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського. Його казкам властива широка проблематика, але найяскравіше в них звучать проблеми морально-етичного характеру. Так, в «Лебединій казці» знаходимо горьківські мотиви любові і самопожертви в ім'я інших. Ряд казок спрямовано проти негативних рис поведінки і характеру — лінощів, боягузства, зазнайства, користоловства. Його казка, як і належить творам цього жанру, завжди повчальна, але без нав'язливого моралізування.

Новаторство Ю. Ярмиша найбільш відчутне у побудові сюжету: відомі з народної творчості персонажі зустрічаються за інших умов, по-іншому розв'язуються конфлікти між сильним і слабим («Курочка ряба і лисиця», «Зайчєня та вовчі оку-

ляри»). Ю. Ярмиш творить літературну казку, де герої — радянські люди, а основу фантастики становить соціалістична дійсність. Його казки захоплюють красою вимислу. Наприклад, казка «Два Івани» прославляє працю як шлях до подвигу. В одному із особливо поетичних творів «Слоняtko, що любило танцювати» втілене почуття щастя від оволодіння секретами майстерності. Глибоке знання дитячої психології дало можливість у казковій повісті «Солодкий Марципан» показати красу і необхідність людської праці. Про неї не знали в країні короля Марципана і його дочки Марципанки. Хлопчик Петрик, який прийшов з країни, де немає ледарів, стає ідеалом для інших. Казки Ю. Ярмиша, який, до речі, і теоретично досліджує жанр казки,— значне досягнення всієї багатонаціональної літератури.

Привертає увагу творчість молодого письменника Ярослава Стельмаха, передусім цікавими пригодницькими сюжетами і, не подібними до уже створених, казковими образами («Якось у Чужому лісі»). Для його стилю характерним є поєднання елементів традиційного фольклору з рисами сучасної літературної казки.

Багато своєрідних прозаїків працює в дитячій літературі останніх двох десятиліть. Про всіх неможливо навіть й згадати. Характерним для більшості з них є прагнення створити позитивний образ, який мав би таку силу впливу, як Тимур з відомої повісті А. Гайдара. Все частіше в прозі знаходять висвітлення важливі проблеми виховання дітей різного віку, їх глибокий внутрішній світ і пошуки свого місця в житті.

Значний вклад в розвиток дитячої літератури на Україні вносять письменники, що пишуть російською мовою. Микола Дубов (творчість його розглядається в підручнику з російської літератури) за роман-дилогію «Горе одному» удостоєний Державної премії СРСР. Російською і українською мовою пише Ірина Шкаровська. Про школу перших років Радянської влади вона розповіла у повісті «Нікогда не угаснет», про сучасну — «Семь плюс один». Інтернаціональному єднанню, дружбі дітей різних народів присвячені її оповідання «Бандьера росса», «Пятая по списку». Міцно увійшли в дитяче читання твори Олександра Багрова «Мальчик и Чайка», «Мальчишки, звезды и паруса», «Одесские девчонки» та інші. Твори різних жанрів (вірші, казки, повісті) з'являються з-під пера Юхима Чеповцького і Григорія Усача. Творчість цих, а також інших раніше згаданих письменників сприяє ще тіснішим інтернаціональним зв'язкам братніх літератур, їх єднанню.

У прозі останніх десятиліть помітно розширилися тематичні горизонти. Дитина ХХ ст. і природа становить основний зміст повістей А. Дрофаня «Біла криниця», О. Столбіна «Зозулин хутір» і «Берендеї». В історичному жанрі значних успіхів досягнув Володимир Малік. Його тетралогія «Посол Урус-

Шайтана», «Фірман султана», «Чорний вершник» та «Шовковий шнурок» відбиває драматичні події другої половини XVII ст.— період особливо гострої класової і національно-визвольної боротьби на Україні. Це багатоплановий історико-пригодницький твір, центральним образом якого є козацький розвідник Арсен Звенигора. Письменникові вдалося переконливо змалювати ряд історичних постатей, відобразити віковічну дружбу російського і українського народів.

Активно працює в галузі поезії і прози для дітей В. Грінчак («Вийшло в поле тополячко», «Поєдинок», «Ясенець»). Юне покоління зачитується повістями Д. Ткача. Захоплює гумор Ю. Ячейкіна. Чудовий зразок ліричної прози («Не виростуть хлопці без дощу») дала О. Сенатович. Критика позитивно оцінює повісті В. Мальця («Білина першого снігу», «Осінні хурделиці»). Цікаві твори на героїко-патріотичну тему написали Г. Кирилюк («Бувальщина прикордонника Гриви», «Тюльпани Залізних гір»), І. Кирій («Над Дніпром»), Г. Тютюнник («Климко»).

Є всі підстави говорити про ідейно-естетичне багатство сучасної прози, про широту її тематичних і жанрових видноколів.

Порівняно слабше розвивається драматургія. Увагу письменників привертають важливі історичні події. На матеріалі громадянської війни Є. Кравченко написав п'єсу «Пастушка», В. Суходольський — «Січневу ніч». Героїзм дітей і молоді в роки Великої Вітчизняної війни стає темою драм С. Снігура «Полум'яні серця» і М. Владимірова та С. Январьова «Це було в Миколаєві». Помітно виділяється драматична поема П. Воронька «Казка про Чугайстра», де органічно поєднано казково-легендарний і реалістичний плани. Цей твір відбиває події Великої Вітчизняної війни, зокрема дії партизанського з'єднання С. А. Ковпака.

Драматурги роблять спроби створити п'єси з сучасного життя на шкільну тематику. А. Боженко пише ліричні комедії «Шукачі подвигів» і «Таємничий скарб», В. Суходольський «Зустріч в лісі». Ряд п'єс написав В. Нестайко: «Робінзон Кукурузо», «Вітька Магеллан» (відзначена в 1975 р. премією на республіканському конкурсі).

Все ж п'єс, у яких конфлікти розкриваються на фактах реального життя, ще порівняно небагато. Основу репертуару для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку переважно складають п'єси на сюжети народних казок і легенд: «Летючий корабель» А. Шияна, «Кривенька качечка» М. Пригари, «Коли зійде місяць», «Перший крок» і «Троянові діти» Н. Забіли, «Стриборів ліс» В. Сідак і М. Шурупова, «Дюймовочка повертається в країну радості» Г. Усача. На казковій основі створив ряд п'єс М. Талалаєвський: «Правда і кривда», «Лебедина пісня», «Серце матері». Є в них гострі

конфлікти, чітко окреслені позитивні та негативні образи, але не завжди до кінця зберігається драматична напруженість, діти легко здогадуються, якою буде розв'язка. У п'єсі-казці Б. Чалого «Як Барвінок став героєм» використано лише окремі фольклорні мотиви. Його досвід як автора драматичного твору для дітей заслуговує уваги.

У театрах для дітей ставляться п'єси Ю. Чеповецького «Непоседа, Мякиш и Нетак», «Я цыпленок, ты — цыпленок» (у спів-авторстві з Г. Усачем), «Не простое, а золотое» та інші. В лялькових театрах з успіхом ідуть п'єси Г. Кирилюка «Ковані крила» і «Диво-камінь».

Дитяча література на сучасному етапі виросла порівняно з першими післяжовтневими десятиліттями кількісно і якісно. Досить сказати, що в дев'ятій п'ятирічці юні читачі республіки одержали 160 мільйонів книжок, а середній тираж одного видання для дітей становить тепер 155 тисяч примірників. Розширились тематичні обрії дитячої літератури, розвиваються такі жанрові форми, як поезія, віршоване оповідання, нарис, твори пригодницького і науково-фантастичного характеру, історичні і історико-біографічні повісті та романи, драматичні поеми. Певні досягнення має публіцистика для дітей. В дитяче читання широко входять твори видатних творців багатонаціональної радянської літератури.

С. В. ВАСИЛЬЧЕНКО

(1879—1932)

Між моїм родом — батьками, дідами,
самими далекими пращурами я пер-
ший іду до культури, до світла...

С. Васильченко

Обдарований педагог і талановитий письменник Степан Васильченко (справжнє прізвище Панасенко) в кращих творах дожовтневого періоду піднявся до високих ідеалів демократичного мистецтва. В радянську добу Васильченко одним із перших узяв активну участь у творенні української радянської літератури, зокрема літератури для дітей.

Дожовтнева творчість

У 1898 р. Степан Васильченко закінчив Коростишівську вчительську семінарію й одержав місце вчителя в селі Потік на Київщині. Виходець з бідної селянської родини, він діяльно, з молодим запалом взявся за педагогічну роботу. Крім дітей він навчав грамоти і дорослих, організував при школі співочий і драматичний гуртки, в яких брала участь сільська молодь. Часто заступався за бідноту. Діяльність молодого вчителя була не до

вподоби місцевій владі і попові. На Васильченка почали писати доноси шкільному начальству, за ним встановлюють поліцейський нагляд. Так почалося, за висловом письменника «летюче, невпокійне вчителювання», з переводами з місця на місце, іноді по кілька разів на рік. «Трудно найти сільського вчителя, не скаліченого життям. Уже самі прокляті обставини учительського життя так складаються. І крутись не вертись, а не будеш свіжим, непокаліченим чоловіком»,— писав він в автобіографічних записках про тернистий шлях народного вчителя. Там, у бідних селах, в нужденних класних кімнатах, огрітій теплом дитячих очей, визрівав талант письменника.

На формування світогляду С. Васильченка, його літературно-естетичних поглядів, крім народної творчості і Шевченка, прогресивної російської і української літератури вплинуло посилення революційно-визвольного руху кінця ХІХ—початку ХХ ст., революційні події 1905 р. У його творчість назавжди увійшла на правах внутрішнього пафосу оптимістична віра в краще майбутнє трудящої людини, в якій ніщо не може вбити прагнення волі, світлого, радісного життя. Характер поетичного бачення Васильченка набуває особливості своєрідності в дитячих творах, що втілювали такі естетичні настанови: «Дитяче життя не можна малювати лише одними сумними фарбами. І неприродне, і непотрібне, навіть шкідливе... не слід навмисне гасити бадьорість, життєздатність, радість життя, яка мусить бути в усякому житті, навіть у житті сільської голоти» («Мій шлях»). Ось чому саме в дитячих оповіданнях так яскраво розкрився талант письменника-гумориста, ось чому, змальовуючи навіть найсумніші картини життя, він відшукує іскринки радощів, залишає місце надіям.

Найболючішою темою прогресивної дожовтневої дитячої літератури була тема знедоленого сирітського життя. На високих трагічних регістрах написано невелике оповідання «Дош». Дія в ньому надзвичайно сконцентрована в часі. Всього один день з життя дітей дає широку узагальнюючу картину важкої дитячої долі. «Три маленькі, обідрані, бідні примари», «три прив'язі квітки» — це діти, залишені на цілий день без матері, яка працює на панських горницях. Вражає лаконізм описів. Письменникові досить трьох речень майже інформативного характеру, щоб розкрити безодню нужди: «Дала їм мати хліба й на сніданок і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали, й, позбиравши ошимки, пополуднали та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був». Контрастне зображення краси природи і нужденного життя дітей становить основу сюжету. Ось пішов дош, якого так чекала спрагла земля: «захлинаючись, ковтала воду сухая земля... Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте до живого промочіть моє жагуче серце». Все ожило навкруги, зазеленіло, «тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка,

як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ». Письменник наділяє природу рисами живої істоти. Порівняння грому з батьком ще більше посилює відчуття безраднісного дитинства сиріт: «А десь за ланами гомонів, затихаючи грім, немов той суворий гато, що навідався додому, нашумів, обвив своїм дітям залякані та заплакані лица, обдарував усіх гостинцями і пішов собі, буркочучи, геть, добрий і суворий, і все зазеленіло, цвіло й осміхалося услід йому».

У творчому задумі письменника важливу роль відіграє опис повернення людей з базару. Тільки великий майстер слова міг на такій мініатюрній площі розіграти сповнену глибокого драматизму сценку. Після дощу діти вибігли на шлях. Який контраст між ними і веселими людьми, що повертаються з базару! Діти неначе завмерли. Один раз тільки тихо прозвучало: «Дядю, дайте гостинця!» І у відповідь суворе: «Мовчи! Сидно прохати» — старшої дівчинки. Немов застигла в скорботі скульптурна група: «Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожидають». Васильченко — чудовий знавець дитячої душі, знав, як необхідно їм почуття радості. І в тому, що прийшло це почуття до персонажів оповідання не матеріалізоване в гостинці, а в людській ласці, проявився і глибокий гуманізм письменника і його повага до людської гідності бідняків. Старенька бабуся могла тільки пожаліти дітей, але її ласка зробила справжнє чудо (як і у вірші Шевченка «Мені тринадцятий минало») — тільки погладила їх по голівках, а вже «хлопчик приплющив очі й радісно засміявся», «блїде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням», діти «веселіше пострибали під хату». Яка важка доля дітей, якщо навіть елементарний вияв людського співчуття приносить їм щастя!

Близьким до цього твору за інтонаційним звучанням і характером зображення долі дітей-сиріт, їх внутрішнього світу є оповідання «Сирітське сонце». І тут немає широких описів побуту, дається тільки одна картина, та як глибоко характеризує вона умови життя сім'ї бідної вдови: «В хаті холодно — вікна понамерзали, стіни змокрили, з рота йде пара. Двоє менших дітей — Катруся й Гриць — сидять в одних сорочечках на полу. Од холоду аж посиніли, мох на їх устах, а зуби аж бринять. Понапинали вони сорочечки на колінця, позгиналися, боязко в щось граються». Що ж це за гра? Вони по черзі заплющують очі і бачать зовсім інше життя. Їм уявляються квіти з метеликами, тепле літо і яблука «такі червоні та солодкі-солодкі». І від цього дітям стає не так холодно. Кінцівка твору: «Правду ото кажуть: сироті сонечко мріється, а вона й справді гріється» звучить глибоким осудом несправедливих соціальних відносин, коли бідні люди могли лише в мріях і в уяві жити в достатках і щасті. В цьому оповіданні, як і в ряді інших творів на тему знедоленого дитинства («Дома», «Відьма»,

«Кам'яне царство»), з великою теплотою змальовані образи маленьких героїв. Серед нелюдських умов існування вони не втрачають щедрот душі, життєвого оптимізму. Це особливо ріднить Васильченка з Коцюбинським. «Дитяче життя не можна малювати лише одними сумними фарбами...» — Васильченко дотримується таких естетичних принципів навіть у згаданих оповіданнях.

Гумор — характерна риса індивідуального стилю письменника, властивий багатьом його творам для дітей. Такі оповідання, як «Свекор» і «Басурмен» аж промережані гумором. Якщо у першому оповіданні сам сюжет побудований на жарті: батьки пропонують п'ятирічному Василькові, який змалку веде себе дуже по-дорослому, одружитися і зайнятися господарством, то в другому, незважаючи на жартівливу зовнішню форму, відчувається і сатиричне спрямування. Оповідання «Басурмен» має яскраво виражений антирелігійний характер. Малий Семенко не любить молитися богу. За це мати називає його басурменом, лякає страшними картинами пекла, і він зрештою здається. Дуже майстерно побудована сама сцена «моління», яка сприяє комедійному зниженню релігійних уявлень матері, навіть викликає сумнів у її справжній релігійності: «Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогац, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен — одна рука, як прив'язана, друга маха, як заведена. Плаксивим голосом повторяє віп за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію. Раз по раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками: — Стій рівно! Бий поклони! Не верти голову, як коняка! — І далі знову лагідне, побожне: — «І остави нам... долги наша... яко же і ми...» ...Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його». В оповіданні чудово розкрита психологія малої дитини, яка не переносить мертвечини, примусу, прагне до життєвих радощів на лоні природи. Психологічний гумор в характеристиці Семена ґрунтується на невідповідності уявного і дійсного. Наприклад, його душевний стан в найбільш «гірку» хвилину передається через вимислену картину власного похорону: «Ось він умер і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за труною, полою утирається та плаче-плаче».

Українську дитячу літературу дожовтневого періоду Васильченко збагатив творами про школу. Він добре знав її бідність, відсутність підручників і наочних посібників, брак учителів, озброєних добрими знаннями і методикою. Та підхід до зображення школи у Васильченка цілком інший, ніж, скажімо, у Франка. В переважній більшості творів всі події передаються через легкий серпанок гумору, що особливо відчутний у характеристиках поведінки і світосприймання учнів. Ця особливість

манери Васильченка робить їх неповторно оригінальними і, звичайно, нічого спільного немає з показом безтурботного, «рожевого» дитинства у творах письменників буржуазно-ліберального напрямку. Його гумористичні картини часто звучать осудом усій тодішній системі життя. Чи нормальний є такий стан речей, коли п'ятнадцятирічна дівчинка бере на свої плечі відповідальність за навчання і виховання дітей («Божественна Галя»)? Що ж тут дивного, що їй хочеться гратися, а не виступати у ролі вчительки? Чи винен Роман з однойменного оповідання, що не дається йому, явно здібній дитині, схоластична наука? Прагнення хлопчика до навчання висвітлене в комічному плані, що проте не знижує позитивної оцінки образу: «сидіти йому на парті незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильную роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу». Письменник вірив у талант і здібності дітей трудящих, вимагав поваги і уважного ставлення до них. Гумористична сценка «прощання» Романа зі школою відображає бунт дитини. Ось які широкі можливості криються у гуморі Васильченка, в цьому його сила.

Найкращим твором Васильченка про дореволюційну школу є повість «Циганка» (1910). На таку оцінку вона заслуговує за повноту зображення шкільного життя, створення яскравих типів учнів, за щасливе осягнення особливостей того віку, коли підліток вступає в пору юності. В дожовтневій дитячій літературі ця повість була своєрідним явищем. В чому ж її своєрідність? Передусім, мабуть, в показі життєвої романтики. Ось учні прочитали повість Гоголя, і з'явився у них свій Тарас Бульба з синами. Вони багато мріють, по-дитячому закохуються, самовіддані у дружбі. Приходить час, коли виникають думки про майбутнє і уже бачать вони себе борцями за щастя народу: «Новий, чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починаю розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...»

Центральним персонажем повісті є учень так званої народної школи Грицько Музиченко. В його образі з найбільшою силою втілений могутній потяг дітей трудящих до знань, їх мрія віддати своє життя боротьбі із соціальною несправедливістю. Образ школяра — майбутнього борця був новаторським у дожовтневій дитячій літературі. Грицько «син залізничного сторожа, чоловіка незаможного і дуже сімейного, ще змалечку зазнав нужди та бідуювання. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахмітті; між товариством став він скоро одживати, став виявляти здібності до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав він ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі ж забувалися домашні злидні, сумні розмови

про бідкування та про горе,— з тим більшим пориванням відда-
вався він товариству й науці».

Кращий учень школи, бідняцький сип Грицько шукає своє місце в житті. Він щирий, справедливий, чесний, розумний і тому читає вірити, що з нього вийде справжній захисник інтересів народу. В кінці повісті між друзями Яковом і Грицьком відбувається розмова, яка є вдалим заключним акордом характеристики Грицька Музиченка: «...Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці! — ближче присуваючись до нього, почав він щирим голосом.

— Ну, а що ж? — тихо спитав Яків.

— Мені, знаєш перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді що-небудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... не вмю я вимовити тільки! — прибавив він, зітхнувши.

— Колись був у нас на станції жандарм,— після паузи задумливо сказав Грицько,— він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, казав, сміливий; начальству всю правду ріже у вічі, скрізь, каже, неправда... Каже — заховали правду, та й держать під замком!»

З сторінок повісті вимальовуються постаті багатьох учнів. Їх характеристики колоритні і життєві. Наприклад, Макар — «митець на всякі вигадки, цікавий оповідач і великий насмішник», Василь Грицук, на прізвисько Піхтір, ледаркуватий, доброзичливий. Чимало місця у творі займає дитяча гра й видумки учнів. Охоче вдається письменник до пейзажних зарисовок, які імпонують душевному стану героїв твору або служать фоном, на якому відбувається дія, використовує засоби народної пісні.

Є в повісті «Циганка» гумор, комедійні ситуації, але є і смуток, бо в умовах капіталістичної дійсності великою була дистанція від мрії до її здійснення. Так, Макар, розумний і допитливий хлопець, кінчає школу з відзнакою, палко мріє про дальше навчання, але батьки віддають сина в прикажчики. Все ж у повісті прозвучав той оптимістичний настрій, яким жила передова молодь незадовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Васильченко звертався і до жанру казки. Його «Осетинські казки» мають незвичайне походження. У 1908 р. за участь в демонстраціях, виступах на мітингах (письменник ніяк не міг погодитись, що «за першими вибухами революції надійшла незабаром люта реакція»), звинувачений в організації повстання горлівських шахтарів, він був заарештований. В бахмутській тюрмі письменник записав від осетина Олексія Костнаєва, «камерного Шехерезади, серію осетинських казок, які... вразили буйною фантастикою і особливо своєю надзвичайно красивою будовою». На їх основі виник цикл «Осетинські казки», куди входили твори «Мені моє», «Чорний Орел», «Княженко», «Левень», «Чарівна коза». Починаються вони здебільшого, як і

українські та російські народні казки, традиційним: «Жив собі...». Багато в них подібних до слов'янських казок образів, ситуацій, те ж прославлення волелюбності, краси подвигу в ім'я добра і справедливості. Але в той же час письменник передає особливості життя, побуту і звичаїв одного з кавказьких народів, познайомив з його фольклором. Якщо зважити на те, що Васильченко навчив Костнаєва грамоти, дав йому в руки «Кобзар» Шевченка, то захоплення сюжетами осетинських казок переростає в письменника у факт інтернаціонального єднання двох народів. В осетинських казках прославляється дружба, вірність своєму слову й обов'язку, високі людські якості: мужність, сила і відвага, гуманність.

*Творчість Васильченка
радянського періоду*

З перших днів Радянської влади С. Васильченко включився у культурне будівництво, працюючи завідуючим дитячим будинком у Києві, а пізніше вчителем школи ім. Франка (1921—1928). Він був не тільки хорошим словесником, а й громадським діячем, щирим другом дітей. У школі працював літературно-драматичний гурток. Для нього Васильченко створив ряд інсценівок — «Свекор» (за власним оповіданням), «До світла» (за однойменним оповіданням І. Франка), «Іван Гус» (за поемою Т. Шевченка «Єретик») та інші, які мали успіх серед школярів. Гаряча участь Васильченка в створенні радянської культури, активна педагогічна діяльність дали йому можливість раніше від багатьох інших письменників правдиво показати перші кроки нової школи, інтереси й захоплення її вихованців. І далі в його творах важливе місце надається мрії, але це вже інша мрія, бо діти почувають себе господарями життя, перед ними розкрилися широкі дороги в майбутнє.

Одним із найбільш хвилюючих творів С. Васильченка є оповідання «Приблуда», з якого, мабуть, і почав письменник життєпис нової школи. Це оповідання — справжня перлина художня пам'ятка перших років мирного життя після закінчення громадянської війни. Про безпритульних дітей писало багато письменників, але, здається, ні один з творів не вмів в собі стільки людської любові і співчуття, як це невелике оповідання Васильченка. І не тільки любові, а й гарячої віри у щасливе майбутнє радянської дитини. Сторінки твору пройняті великою правдою життя.

Дитячий будинок, в якому відбуваються події, розмістився в холодному і брудному поміщицькому маєтку. Тут живуть босі, обірвані, напівголдні діти, але як не подібні вони на знедолених ровесників із дожовтневого оповідання «Дощ»: «В кутку коло груби — низка головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують». Там «три маленькі... примари», тут «низка головок, як разок намиста». Письменник не смакує труднощів, його

увагу привертає те нове, що він побачив, а саме: формування психології мешканців дитячого будинку, народження животворного почуття колективізму. Діти готові на будь-які жертви, аби тільки безпритульного Мишка прийняли в їх колектив. Оповідання пройняте оптимістичним звучанням, у ньому багато гумористичних сцен, використано дитячий фольклор.

У цьому оповіданні письменник створив образ педагога перших післяреволюційних років — завідувачу дитячим будинком Параску Калістратівну. Людина тверда, настійлива, але до безтями закохана в босонігих мешканців будинку, вона користується у них величезним авторитетом: «А в нас, казала Параска Калістратівна, оцей буде професор, а оця і оцей — це будуть артисти,— розповідали діти.— Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратівна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидячки, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину».

Із монолітним дитячим колективом зустрічаємося і в новелі Васильченка «Червоний вечір» («Ще одна безбожницька новела»), в якій також показано паростки нового радянського життя. Дитячий колектив не лише проводить суботник, самовіддано працюючи в саду, а й протистоїть пережиткам старого світу, релігійним забобонам і пересудам. Школярі проявляють високу свідомість, проводять у селі атеїстичну роботу. Вони дзвінко співають: «Долой, долой монахов...», впізнають у здоровилі фізично сильну людину, яка лицемірно вдає з себе інваліда й забирає у сердобольних віруючих останні мідяки. З великою майстерністю змальована сцена на цвинтарі, де симулянт показував свої фокуси, зібравши великий натовп віруючих: «Прибігли заспані школярі, почали було:— Треба роздивитись, який це каліка... Може, це такий каліка, що на нього треба гукнути міліціонера».

Творчість Васильченка в пожовтневі роки відіграла величезну роль в становленні радянської дитячої літератури. Найважливіші її риси — актуальність проблематики, увага до формування нової людини, тісний зв'язок зі школою і її пошуками. Повість «Авіаційний гурток» (1925) охоплює перші повоєнні роки — початок відбудовного періоду. Йшла економічно-культурна перебудова села. Виникає величезний інтерес до техніки. І Васильченко одним з перших звертається до цієї теми та ще в такій своєрідній формі — шкільній повісті. У ній створені привабливі образи вчителя Петра Михайловича, активних членів авіаційного гуртка учнів Петра, Андрія й Матвія, дівчинки Оксани. Незважаючи на опір з боку деяких батьків, а також явно ворожу діяльність крамаря Латки, діти працюють над моделлю літака й домагаються блискучого успіху. Їхня робота, приліт справжнього аероплана з досвідченим пілотом сколихнули життя на селі, піднесли в очах трудящих скромну роботу юних авіаторів. Селяни,

які нещодавно насміхалися з роботи учнів, тепер поздоровляють їх з успіхом.

Коли герої повісті «Циганка» тільки мріяли про корисні справи, учні з «Авіаційного гуртка» їх уже здійснюють. Нові герої Васильченка думають широко, масштабно. Петро у розмові з шкільним сторожем дідом Назаром пристрасно говорить про електрику: «І не тільки, діду, вона буде світити нам у хаті,— електричність — це такий кінь, що коли ми зможемо його запрягти, він усе буде нам робити: орати, молотити, возити, село наше засяє вночі, удень загудуть електричні млини; на полях забігають трактори... О, тоді, діду, заживемо...»

Пишучи повість, Васильченко виходив з того, що радянська школа не тільки навчає і виховує дітей, а й позитивно впливає на свідомість відсталого частини селянства. В образах допитливих і настійливих у досягненні мети радянських школярів, письменник показав зародки того нового, що несла за собою Радянська влада, водночас у творах про школу знайшов відображення опір новому з боку несвідомої частини села й особливо прихованих ворогів. У повісті «Авіаційний гурток» таким ворогом Радянської влади виступає крамар Латка, «маленький чоловічок зі злими зеленкуватими очима», крамничка якого є гадючим кублом брехень, провокацій і пліток. Сам же Латка намагається діяти чужими руками, намовляє батьків, щоб вони не пускали дітей працювати в авіагуртку, зводить наклепи на вчителя Петра Михайловича, підбурює малечу, щоб вона заважала гуртківцям у роботі. Через образ Латки письменник показав класову боротьбу в радянському селі після громадянської війни.

Повість Васильченка не позбавлена й хиб, дещо розтягнена, окремі образи вийшли схематичними (Оксана). Проте і сьогодні вона зберігає не лише пізнавальне, а й виховне значення: розвиває мислення і уяву школярів, спрямовує на творчий підхід до малих і великих справ, знайомить з життям дітей в перше десятиліття після революції. У вік Космосу з хвилюванням читаємо про мрії школярів з повісті «Авіаційний гурток»: «З біноклем у руках, з блискучими значками на грудях сиділи на рові Петро і Андрій. Дивились у бінокль на Марс, говорили про те, що певне, живуть там якісь живі створіння, можливо розумні, що колись людський розум дійде до того, що знайде спосіб, як завести зносини з цією планетою, що непокійний людський дух, раз пробудившись вже ніколи не перестане пориватися туди».

У 1926 р. Васильченко написав ще одну повість про радянських школярів «Олив'яний перстень», в якій показав паростки того нового, що несла з собою радянська дійсність. Одного дня з будинку української трудової школи, що знаходилася у Києві, вирушило в мандрівку три її учні — Валя Ліщина, Вітя Барановський і Костя Ясінський. Вони захотіли провідати свого товариша з Полтавщини, який запрошував їх на канікули в гості. Проїшовши кілька сот кілометрів пішки, хлопці знайшли свого

товариша, зупинились у нього і весь канікулярний час працювали в полі, домогаючи селянам у господарстві. Хлопці працювали з молодечим запалом, їхня ватага склалася «на одну величезну трудову артілю». Показуючи приклад у роботі, учні виступають у селі й культурними посланцями: вони ставлять спектакль, грошову виручку від якого передають у фонд хати-читальні, читають селянам журнали про новини в галузі техніки. За час канікул хлопців полюбило все село, виряджали їх у Київ, як своїх рідних і близьких.

У повісті «Олив'яний перстень» яскраво змальовані картини життя радянської школи, учнівська дружба, участь школярів у корисній праці, взаємини міської і сільської молоді, спільність її інтересів у будівництві нового життя. Актуальність повісті полягає у художньому висвітленні важливих аспектів трудового виховання школярів.

Заслугують уваги створені письменником образи піонерів, найголовнішою рисою яких є яскраво виражена життєва позиція, прагнення брати участь у важливих справах. Ось якою, наприклад, відповідальною роботою займається піонерка Соня: вона має «обслідувати економічний стан села, вияснити число незаможників, куркулів, зробити доклад про яслі, виявити число грамотних, неграмотних...» Як і раніше згадані твори, ця повість Васильченка художньо утверджувала романтику нового життя.

Васильченко завжди схилив голову перед генієм Шевченка. Сприймаючи його ідейно-естетичні принципи, він боровся проти буржуазно-націоналістичних перекручень творчості Кобзаря. В останні роки свого життя Васильченко захоплено працював над художньою біографією Шевченка «Широкий шлях», але встиг закінчити лише першу частину «В бур'янах». Уривки цього твору вивчаються у початкових класах, до нього як до матеріалу значного ідейно-естетичного впливу звертаються учителі-словесники в середніх та старших класах при вивченні життя і творчості Шевченка. У Васильченка була своя концепція образу Шевченка. Він дав у повісті широкі картини життя народу, на їх фоні вимережавши важке дитинство поета. Та наскрізною темою є показ визрівання поетичного і мистецького таланту Шевченка. Васильченко своїм художньо-психологічним дослідженням прагнув дати відповідь на питання, як у кріпацької дитини з'явився хист до мистецтва і літератури, як виникла у неї необхідність естетичного сприймання світу і розуміння сили поетичного слова, твору мистецтва у житті людини.

Вся повість — схвильована, лірична розповідь про дитячу долю великої людини.

В історію української дитячої літератури С. Васильченко ввійшов як талановитий письменник-гуманіст, який, продовжуючи традиції Т. Шевченка, М. Некрасова, Л. Толстого, А. Чехова, в яскравих образах і сюжетах показав життя дітей в дореволюційний час і в перші десятиліття після Жовтня. Головний

герої його дожовтневих творів прагне до освіти, до праці на благо трудового народу, але в умовах експлуататорського ладу не може розкрити щедрот серця, знайти застосування своєму розуму і таланту. Тільки за Радянської влади починають здійснюватися його мрії і прагнення.

Творчості Васильченка властивий тонкий ліризм й іскристий гумор, прагнення протиставити світові злиднів і експлуатації світ краси і справедливості. Вийшовши з глибин народу, він узяв у нього животворний оптимізм, який проніс через усе життя.

Художнє слово Васильченка багате на барви і відтінки, звуки і мелодії, має свій оригінальний тембр. Своїм словом письменник зумів у порівняно невеликих за обсягом творах розкрити багатий і складний світ дітей різного віку, двох різних епох — до революції і в післяреволюційний час. Його творчість «була своєрідною естафетою, яку він, досвідчений митець, передав від класичної літератури радянському поколінню письменників України»¹.

П. Г. ТИЧИНА

(1891—1967)

Сталь і ніжність, любий мій,
поєднать в собі зумій.

П. Тичина

Поезія Павла Григоровича Тичини — одного з найвидатніших поетів ХХ століття — прекрасний гімн Людині-творцеві, Партії, Батьківщині. «Партія веде» — сказав поет, і став крилатим цей вислів, бо виражав переконання всього радянського народу. Йому належить і таке поетичне визначення дружби народів, як «чуття єдиної родини». Вітер революції нап'яв вітрила поезії Тичини і він ніколи не зійшов з того курсу, по якому під керівництвом партії впевнено йшов разом з усім радянським народом до комунізму.

Твори поета ввійшли в скарбницю радянської класики. Багато з них стали хрестоматійними, вивчаються за шкільною програмою: «На майдані», «Як упав же він з коня», «Партія веде», «Пісня трактористки», «Пісня про Зою Космодем'янську», «Люба Земська», «Москва». Ряд поезій П. Г. Тичина написав спеціально для дітей.

*Вірші для найменших.
Казки*

У 1918 році у збірці «Сонячні кларнети» були надруковані перші вірші Тичини для дітей. Поетична мініатюра «А я у гай ходила» має форму монолога, в якому схвильована дівчинка після прогулянки в гай розповідає про свої пригоди і вражен-

¹ Деркач Б., Костюченко В. Вступна стаття.— Васильченко Степан. Твори в трьох томах, т. 1. К., 1974, с. 5.

ня. Тичина добре відтворив особливість дитячої мови, безпосередність і наївність її світосприймання. Дитячі враження вдало передані через відповідну лексику («А там дерева люлі»), звуконаслідувальний вигук «ку-ку!», синтаксичні конструкції, по чершнуті з дитячої розмови («А я у гай ходила по квітку ось яку»), строфічну анафору «А», що підкреслюють дитячу безпосередність і щирю наївність.

Високими художніми якостями відзначається поезія П. Тичини «Хор лісових дзвіночків». Оспівуючи красу рідної природи, поет створює життєрадісний малюнок, світлі, мажорні картини. Оптимістичності і мелодійності Тичина досягає через звукові й зорові асоціації, метафоричність мови, легкі епітети. Всі ці художні прийоми цілком доступні сприйманню дітей і запозичені поетом з уявлень малят:

Ми дзвіночки,
Лісові дзвіночки,
Славим день.
Ми співаєм,
Дзвоном зустрічаєм:
День!
День!

Вислів «лісові дзвіночки» в Тичини є розгорнутою поетичною метафорою. Життєрадісний, мажорний настрій досягається й повторенням («День! День!», «Тінь! Тінь!»). Засобом евфонії передається музичне звучання квітів, їх звуконаслідувальні рухи. (Цю поезію дуже вдало переклав білоруською мовою Катрись Кириенко. І, що цікаво, у ній ще яскравіше зазвучав голос дзвіночків, адже день по-білоруськи — дзень).

Глибоко ліричні вірші Тичини для найменших (сюди можна віднести і написану пізніше поезію «Лідка») вчать дитину естетично сприймати навколишню дійсність, відчувати радість від спілкування з природою.

У перші післяжовтневі роки серед деякої частини наркомосівських працівників та педагогів, як відомо, була поширена хибна думка, нібито казка не може бути використана у дитячому читанні з виховною й естетичною метою. Тичина саме тоді, в 1923 р., пише дві казки — «Дударик» та «Івасик-Телесик», які були першими зразками цього жанру в українській радянській літературі. Використовуючи традиції народної творчості, Тичина разом з тим переосмислює образи казкових героїв, даючи їм інше ідейне тлумачення. Зберігши основу відомої народної казки «Телесик», Тичина, однак, значно переробив сюжет, осучаснив його, наповнив цілком реальним змістом. Свою казку поет починає авторським вступом:

Що ж, коли просите,
Просто й почну,
Про Івася Телесика,
Про люту змію —
Був собі
Був.

Тичина зберігає традиційний вступ народної казки, який настоює слухача або читача на відповідний лад і є зав'язкою твору:

За морем це діялось,
Чи в нашім краю,
Давно чи недавнечко,—
Того не скажу —
Був собі
Був.

Віршований текст чергується у казці з прозовим. Прозовий — це розповідь автора, віршований же передає мову героїв твору, їх пісні, монологи. Традиційний сюжет народної казки поет значно обнови, він викинув історію походження Телесика, скоротив сцену зустрічі Івасика з Оленкою. Традиційне закінчення Тичина осучаснює: із ворожого полопу Івасика визволяють не гуси-лебеді, а орел, що виявився справжнісіньким літаком. Пілот, який врятував Івасика, доставив героя до великого міста. Хлопчик потрапляє в дитячий будинок з усіма вигодами, зумовленими високим рівнем розвитку техніки й науки, електрикою, телефоном, книгами. Івасик вливається в дружню сім'ю радянської дітвори, навчається грамоти. Таким чином, елементи фантастики пов'язуються з цілком реалістичними деталями. Основним художнім прийомом, що його використовує поет для показу нових рис побуту радянських людей, є антитеза, протиставлення радянської дійсності жахливому казково-фантастичному минулому. Отже, у традиційному, доступному й любимому дітьми жанрі казки Тичина зумів відтворити те нове, що з'явилося у житті радянського народу.

Поєднанням елементів фантастики з сучасністю відзначається й казка П. Тичини «Дударик». Герой твору Дударик — хоробрий, розумний і кмітливий хлопчик, діє у звичайному для казки оточенні — розумово обмеженого, злого й мстивого царя й такої ж царівни. У Дударика є друзі: вірний коник і чарівна сопілка з чудесною музикою. Не відступаючи від народно-поетичних сюжетів, поет показує Дударика як переможця у двобої з ворожою силою. Однак казка Тичини позначена й рисами новаторства. Дударикова сопілка служить не цареві, а трудящим: «Люд танцює, люд питає, ой чого це так світає?» Очевидно, в образі світанку Тичина прагнув втілити революцію. Сам Дударик наділений рисами, які не дуже виразно виступали в традиційному фольклорі: він показаний царемборцем, який переконує, що «можна й без царя, що можна й без цариці» прожити.

У цій казці Тичина більш вдало, ніж у попередній, осучаснює традиційний казковий сюжет, вводить у фольклорну тканину риси нового життя й побуту народу. С. Маршак здійснив дуже поетичний переклад її на російську мову.

В буремні революційні роки народились поезії Тичини «На майдані» і «Як упав же він з коня», що зразу стали популярними серед дітей. Як всяка справжня поезія, вони і сьогодні хвилюють і заставляють дивуватися поетичному таланту молодого Тичини. Зображуючи героїку громадянської війни, співаючи гімн народному подвигу, поет у вірші «На майдані» за допомогою точних, виразних деталей показує пробудження революційної свідомості трудового селянства, яке зібралось для організації партизанського загону і проводів його на запеклий бій з ворогами Країни Рад. Ця знаменна подія відбувається «на майдані коло церкви», тобто в центральній частині села, де раніше царські посіпаки чинили розправу над селянами, і свідчить про те, що повновладним господарем села стали самі труidiaчі маси.

Завдяки високій художній майстерності Тичина в останній строфі зримо передає картину опустіння майдану, на якому нещодавно вирувало революційне життя, і прихід ночі. Для цього поет сміливо застосував новаторський прийом «згасаючого» ритму, усіченої строфи, ритміко-синтаксичний засіб, яким до Тичини ще ніхто не користувався. Створенню картини пастороженої тиші, яка запанувала на площі і в селі після від'їзду революційного загону кіннотників, сприяють і звуконаслідувальні групи *іч, ці*, введені постом у прикінцеві три рядки останньої строфи вірша. Цій же меті підпорядкована алітерація (*пил спадає, вечір, ніч*). Велич події та її урочистість вдало передається за допомогою метафор: «революція іде», «закипіло, зашуміло», «прапори цвітуть». У вірші широко використано фольклорну поетику, зокрема коротку форму прикметника («ясен місяць»), характерну для народної творчості. Щоб показати, що на майдані біля церкви відбувається небачена раніше подія величезної ваги, поет використовує політичну лексику (революція, прапори).

Високою майстерністю, зв'язком із народною творчістю відзначається й поезія Тичини «Як упав же він з коня», де оспівується в романтичному плані героїка громадянської війни, революційний обов'язок воїна перед Вітчизною.

Поряд з цими творами в дитяче читання увійшли поезії про Велику Вітчизняну війну. Відомо, що Тичина своїм гнівним словом допомагав громити фашистських загарбників, був бійцем, трибуном, агітатором. Ідею вірного служіння Комуністичній партії, Батьківщині Тичина висловив у вірші «Весна»:

Поет повинен наново родитись,
Не тихо догорять, як та свіча,—
Не тільки мудрістю в піснях світитись,—
А й будь свідомим свого меча.

Мужній боротьбі синів і дочок радянського народу, що самовіддано відстоювали в дні війни свободу і незалежність нашої Батьківщини, присвячені поезії: «Він не сказав ні слова», «Люба

Земська», «Пісня про Зою Космодем'янську», «Ми йдемо на бій», «Я утверждаюсь», «Тобі, народе любий мій», «Сирітка», що стали улюбленими дитячими творами і мають виховне значення. Безіменний розвідник, потрапивши в полон до ворога, виніс страшні тортури, але не видав військової таємниці («Він не сказав ні слова»). Люба Земська в однойменній поезії на заклик партії разом з усім народом піднялася на боротьбу з фашистами. Тичина ушлавлює подвиг радянської патріотки, яка загинула смертю хоробрих в одному з танкових боїв за Харків. Він гордий за свій народ, який виростив таких безстрашних героїв.

В уста Люби Земської поет вкладає мужні променисті слова. повні гніву й ненависті до ворога:

Втрачу руку серед бою —
Я стрілятиму й одною,
Буду нищити вас до тла.

При написанні цих рядків автор використав передсмертного листа Люби Земської, опублікованого однією з фронтових газет, в якому прославлена танкістка писала: «Україно моя, Україно! Єдина в світі! Я дочка твоя, дочка українського народу. Я клянусь тобі, що помщуся ворогові жорстоко, безжалісно, кожною краплиною своєї крові. Якщо ворожий снаряд відірве мені руку — битимусь однією рукою. Якщо я залишусь без ноги, я підповзу до звірячого лігва і громитиму ворогів гранатою. Якщо я втрачу зір, я побачу фашистів очима серця і не промахнусь!»

У «Пісні про Зою Космодем'янську» ушлавлюється московська комсомолка-героїня, подвиг якої здивував весь світ. Твір витримано в бадьорому оптимістичному плані, маршовому темпі, який нагадує народні історичні пісні. Про зв'язок із народною творчістю свідчать і вислови: «Чорнії тебе склювали, чорнії вбили круки». Динамічності й експресивності автор досягає такими художніми прийомами, як поетичні переноси, окличні фігури, звертання. Образ Зої Космодем'янської знайшов правдиве висвітлення в поемі М. Алігер «Зоя», в «Повісті про Зою і Шуру» Л. Космодем'янської, в поемі «Зоя» турецького письменника Назима Хікмета та в багатьох інших творах. На такому високому рівні написана і «Пісня» Тичини.

У поемі «Сирітка» конкретно й лаконічно змальовується фашистський розбій, винищення загарбниками всього живого:

Вліво гляне — й ну ридати:
Мати спалені лежать...
Вправо гляне — де ж ті хати?
Тільки припічки стоять...
А на шворці брат звисає,
Брат Івасик дорогий...

Злодіяння фашистів подаються автором через сприймання селянської дівчинки Наталі, в якій гітлерівці розстріляли матір і повісили брата. Побудована в формі монолога-розповіді

дівчинки-сирітки, поема Тичини засуджує фашистський «новий порядок», кличе до помсти, до боротьби. Початок і кінцівка поеми складається з однакових строф, побудованих засобом паралелізму, де виступають образи персоніфікованої природи, що є фоном до людських переживань:

Ріки ллються в море, море,
Сонце ходить, аж кипить...
А сирітка — горе! горе! —
Та й не знає, де ступить.

Образи бурхливих рік, що вливаються в море, викликають у читача згадку про ріки людської крові, звірства фашистів, про замучених радянських людей у ворожих катівнях. Щоб показати глибоку огиду до німецьких загарбників і підкреслити їх катівську суть, поет користується образними порівняннями («ворон крила розпростер», «Звірем мало фріца звать!», у фашистів — «як у гадуки зів», «як у павука живіт»), влучними народними епітетами (фашист — «проклятий кат», «злодійська рука», «клятий звір», «звір-люджер»). Цьому ж служить і засіб контрасту, співставлення чорних днів гітлерівської окупації з довоєнним життям, коли щасливі діти не раз бували в полі, спостерігали за роботою батька-косаря. Розповідь Наталі іноді переривається авторською мовою, яка допомагає глибше розкрити психологічний стан дівчинки. Широко використовує Тичина суто дитячу форму звертання до старших у множині («мати спалені лежать», «батько косять, мати кажуть»). Цілком логічним є рішення дівчинки йти в партизанський загін, щоб мстити убивцям.

Серед творів Тичини, що ввійшли в дитяче читання, привертають увагу ті, що написані про Леніна, організовуючу й перетворюючу силу Комуністичної партії, зореносну столицю Москву, що стала символом дружби радянських народів-братів. Більшість з них створена в післявоєнний час. Широко відомий вірш «Слухаєм про Леніна» побудований дуже своєрідно. Розпочинається він картиною природи, яка служить чудовим фоном для розмови про Леніна:

Як в саду заграв ріжок —
Вийшли ми на моріжок.
Там, де вишня де струнка,—
Посідали ми кружка.

Вихователька читає дітям захоплюючу книжку про Леніна. Час від часу в розповідь про життя й революційну діяльність вождя поет вставляє фразу, яка підкреслює любовне ставлення до нього дівчини:

...Ми ж тут додаєм свого:
— Як ми любимо його!

Книга про титанічне життя великого Леніна дітям дуже сподобалась, вона вдихає свіжі сили, викликає радість, піднесення, бажання жити й працювати так, як заповідав вождь світового пролетаріату. Діти по-новому сприймають сучасну дійсність. Закінчується вірш могутнім акордом слави В. І. Леніну:

Цвіт спадає нам на плечі,
Юні плечі, молодечі,
Хмарка в небі он біжить,—
Як щасливо в світі жити!
Піснею всіх радувать,
Леніна ізгадувать,
Піснею могутчою
Прославлять, хвалить,
З вишнею квітучою
Розцвітатъ і житъ.

Зображенню великої історичної події — воз'єднанню України з Росією в 1654 р. — присвячений вірш Тичини «На Переяславській Раді». Твір має кільцеву побудову, що надає йому урочистості, піднесеності, закінченості. Починається і закінчується вірш строфою:

Дзвонять дзвони, сніг блискоче,
Сонце світить молоде...
Люд на площу поспішає,—
Переяслав аж гуде...

Почерпнутий з народної творчості тавтологічний вислів «дзвонять дзвони», неологізм «сніг блискоче» передають радість і піднесення українського народу від звістки про воз'єднання з Росією.

Твір побудований у формі авторської розповіді про Богдана Хмельницького і його виступ перед народом. Потім подається звернення Хмельницького й Бутурліна до святково настроєного натовпу, який заповнив майдан. Збудження присутніх, їх одностайне схвалення рішення про воз'єднання з братньою Росією вдало відтворюють короткі лаконічні рядки й строфи:

І гримить на площі: «Слава!»
І лунають голоси:
— В дружбі нам тепер з Москвою
Розцвітуть нові часи!

Підкидали шапки вгору
Городяни й козаки:
— Хай живе братерська єдність
Від сьогодні й навіки!

Вірш Тичини «На Переяславській Раді» правдиво відтворює один із поворотних моментів у житті двох народів-братів, виховує любов до великого російського народу, який подавав безкорисливу допомогу трудящим України у важкі для неї часи, слу-

жить зміцненню дружби народів. Про братерську дружбу й культурні взаємозв'язки російського й українського народів йдеться і в поемі «Ранок в консерваторії». Маленька дівчинка Лена, ідучи в консерваторію на концерт, дорогою розмовляє з батьком про музику Римського-Корсакова й Лисенка, твори Пушкіна, Гоголя, виявляє свою любов до культурних діячів російського й українського народів. Цей твір сприяє й естетичному вихованню дітей. Суспільно-політична лірика поета багата і різноманітна за мотивами і художньою формою.

*Переклади Тичини
для дітей*

Блискучий знавець братніх літератур народів СРСР, П. Тичина збагатив дитячу літературу поетичними перекладами творів Крилова, Жуковського, Пушкіна, Маршака. Як зазначає М. Шагінян, «Тичина — майстерний перекладач вірменської поезії, його переклади відзначаються стилістичною тонкістю і чуйністю, вмінням передати українським словом інтонаційний жест вірменського народу». Особливо плідно працював поет над перекладами творів О. Туманяна. Тичина відбирає найкраще, що створив вірменський поет для дітей: пейзажні зарисовки («Пташина коліскова»), казкові твори («Вітер», «Котикова скарга»), перекладав він і твори для дітей С. Капутікян.

Широко відомі й переклади Тичини з білоруської (Янка Купала), болгарської (Христо Ботев), єврейської (Лейба Квітко) мов. Своєю діяльністю у цій галузі Тичина сприяв вихованню в дітей почуття інтернаціоналізму та дружби народів.

Досягнення П. Тичини в розвитку радянської літератури були високо оцінені. В 1941 р. за збірку «Чуття єдиної родини» йому присуджена Державна премія СРСР, в 1962 р. за «Вибрані твори» в трьох томах — Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка. П. Тичині, одному з перших українських радянських письменників було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Таким чином, уже саме життя поета, сповнене творчого горіння, активне і діяльне, є прикладом для дітей і молоді.

У своїй творчості, яка позначена пристрасною партійністю, політичною гостротою, Тичина зумів поєднати «сталі і ніжність». Це характерна риса і тих творів, що були написані спеціально для дітей, або ввійшли в дитяче читання з літератури для дорослих. Тичина відкриває дітям красу подвигу в ім'я щастя Батьківщини, велич і роль в історії В. І. Леніна, глибину дружби народів, чарівність природи, роль мистецтва у формуванні найкращих моральних рис людини.

М. Т. РИЛЬСЬКИЙ

(1895—1964)

Люблю мінливість рухів і облич,
Люблю знайомих бачить в незнайомих.
Люблю дитячу шебетливу річ...

М. Рильський

Помітний вплив на розвиток української дитячої літератури мав відомий радянський поет, вчений і громадський діяч, лауреат Державних і Ленінської премій Максим Тадейович Рильський.

Діти захоплюються віршами Рильського на суспільно-політичні теми, пейзажними малюнками, майстерними перекладами з інших літератур. Поет оспівує Радянську Вітчизну, трудові подвиги її людей, геніальність і простоту В. І. Леніна, його любов до дитвори.

Образ Леніна в поезії для дітей

Ленінська тема посідає особливе місце в творчості М. Рильського. Він сам багато років учителював і бачив, якою глибокою є любов дітей до вождя, якою пошаною користуються в них книги про В. І. Леніна, і особливо, якщо ці книги пов'язані з проблемами дитинства. Дитяча Ленініана, створена Рильським,— це одне з найбільших досягнень української літератури для дітей. Услід за М. Горьким (нарис «В. І. Ленін»), В. Маяковським (поема «В. І. Ленін»), П. Тичиною (поезія «Ленін») поет показує виняткову роль Леніна в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і за побудову соціалізму в нашій країні. «Він простий — як правда» — писав про В. І. Леніна М. Горький в однойменному нарисі. Таку ж думку висловлює і Рильський в поезії «Ленін», де в створеному ним поетичному портреті Леніна підкреслює такі риси вождя, як велич і простота, мудрість і енергія:

З жестом суворим і простим,
З усміхом мудро-ласкавим,
Гордим, небаченим зростом
Зріс він над світом іржавим.

Показуючи титанічну діяльність вождя, який зріс «над світом іржавим, а потім у грізні Жовтневі дні повів повсталі маси на штурм твердині царизму, поет уславлює безсмертя справи Леніна, його силу і геніальність як відображення кращих прагнень мільйонів трудящих. «Мозок його запліднили рук мозолястих мільйони»,— проголошує поет, підкреслюючи нерозривну єдність Леніна, партії і народу. Особливо популярним серед дітей молодшого віку є вірш «Ілліч і дівчинка» («Про Ілліча і

дівчинку»), про виключну увагу В. І. Леніна до дітей, його вміння знайти з ними спільну мову:

Було роботи в Ілліча,
Що й словом не сказати:
Здавалось, міг би на дівча
Уваги не звертати.

Та він узяв маля, зігрів,
Дав їсти, дав і пити...
Ілліч ненавидіти вмів,
Та вмів він і любити.

Автор опоетизовує велич, простоту і людяність великого вождя трудящих, прославляє нашу соціалістичну Вітчизну, де здійснені ленінські заповіді, радить молоді брати приклад з незабутнього Ілліча:

Щасливі діти в нас ростуть,
Немов сади зелені.
Нехай же за мету візьмуть —
Такими будь, як Ленін.

У вірші «Про Леніна» поет уславлює Комуністичну партію, великого Леніна, як творця щасливого життя радянського народу. Твір закликає дітвору і в житті, і в навчанні брати приклад з Ілліча:

У нас, радянські діти,
Є заповіт один —
Щоб так, як Ленін жити,
Учитись так, як він!

Величний образ вождя змальовує Рильський і в поезіях «Портрет Леніна» («Про Леніна»), «Володя Ульянов» та інших. У вірші «Портрет Леніна» поетично втілена всенародна любов до Ілліча, чие дороге ім'я живе в серці кожного трудящого нашої країни, запалює на нові подвиги в ім'я комунізму, є змістом нашого життя, прапором наших успіхів і перемог:

Його портрет, що люблять наші діти
Квітками польовими прикрашать,—
Портрет того, кому в століттях жити
І сонцем землю нашу осявають.

Вірші Рильського про Леніна сприяють вихованню патріотизму, любові до творця Комуністичної партії й першої в світі Країни Рад, до нашої Вітчизни, до її мужнього народу, який твердо й неухильно, виконуючи ленінські заповіді, буде комуністичне суспільство. З його віршів Ленін постає найближчою і найріднішою дітям людиною.

*Багатство тем
і мотивів
ліричної поезії Рильського
для дітей*

Письменник любив дитячий гомін, щасливі, усміхнені юні обличчя. Переважна більшість його поезій — це художнє втілення радісного дитинства. А ця пора, як відомо, тісно пов'язана з садочком, школою, природою. У вірші «Пісня про радянську школу» створено маюнок золотої осені, коли

Спіють груші по садах,
Одлігати зібрався птах,
Просо скошено на полі,
Відчинились двері в школі.

Радісним є життя радянських дітей, яким «батьки і вчителі хочуть щастя на землі», перед якими відкриті двері в науку, у велике цікаве життя. Все це стало можливим завдяки батьківському піклуванню Комуністичної партії, яка дбайливо вирощує молодь, спрямовує її по вірному шляху:

Ми радянські школярі,
І в науці нас, і в грі
Ясне сонце осяває:
Партія про всіх нас дбає!

Логічної закінченості кожній строфі надає рефрен:

Ой же в нас, Країні Рад,
Кожна школа ніби сад!

Поезія Рильського «Ми збирали з сином на землі каштани» відтворює чудові картини рідної природи, так званої золотої осені, коли стоять ще погожі дні і на фоні синього неба снують пасма павутинь, але поволі жовтіють крони дерев і відчують перші подихи зими. Така пора майстерно відтворена нашими класиками: О. Пушкіним («Осень»), М. Некрасовим («Железная дорога»), Ф. Тютчевим («Есть в осени первоначальной короткая, но дивная пора»). Відома також картина на цю тему видатного російського пейзажиста І. Левітана «Золота осінь». Продовжуючи кращі традиції видатних діячів культури, Рильський в поезії «Ми збирали з сином на землі каштани» з виключною поетичністю, глибоким ліризмом і правдивістю змальовує своєрідну, неповторну красу природи. У вірші звучить любов до нашої любимої Вітчизни, оспівується щасливе життя трудящих, яке порівнюється з квітучим садом. Розповідь у творі ведеться від особи автора, що надає особливої зворушливості і теплоти:

Я казав синкові, що цвіте Вкраїна,
Бо вона — країна у Країні Рад,—
І пливла у далеч біла павутина,
І сміялось небо, як блакитний сад.

Поет талановито оспівує нашу Батьківщину, щасливе дитинство радянських дітей через образи природи. У «Травневій пісні» Рильський складає величний гімн весняній природі, селянинові-трудівнику, який своєю працею прикрашає землю, створює добробут народу. Тут прославляється Травень як міжнародне свято солідарності трудящих усього світу, як свято радості й пісень:

Травень кожен трудівник
Зустрічать піснями звик,
Як же нам, трудящих діти,
Не співати, не радіти!

Невичерпна дитяча радість, ігри і забави, любов і захопленість у природу змальовані у вірші «Річка». Поет створив світлу сонячну картину літньої природи, синю річку, біля якої зібралась щаслива дітвора, виявляючи свою радість і захоплення сміхом, співами. Гармонійність у природі поєднується з піднесеним настроєм дітей: все навколо живе, буяє, радіє. Кінець вірша бадьорий, життєстверджуючий, це хвала могутній природі:

В дитячому садку ми
Пригадуєм той день,
І знов дзвезять нам шуми
Веселих тих пісень.
Хай осінь, хай тумани,
А пісня та дзвінка
Ніяк не перестане:
«Ой, річка, ой ріка!»

Бадьорим, оптимістичним настроєм сповнений вірш «Білі мухи», що відтворює незабутні враження малят від першого снігу і сніжинок, які уявляються їм білими мухами. Збуджені діти, пише поет, «всі з гори летять щодуху, щоб піймати білу муху», щоб налюбуватися першим снігом. Тут поет виявив і спостережливість, і вміння проникнути у внутрішній світ юних героїв. Як бачимо, відвічна, «дитяча» тема пір року дістала в поезії Рильського цілком свіже трактування.

Однак не завжди в його поезії звучать мотиви щасливого дитинства, що так гармоніюють з безсмертною красою природи. В дитяче читання увійшла поезія Рильського «Колискова», в якій поєднано традиційну фольклорну материнську пісню з реальною подіями війни. Мати-патріотка співає над колискою дитини. З її пісні постають образи і картини рідного краю, суворі події Вітчизняної війни, коли весь радянський народ бився «з ворогом лихим»:

У далекім темнім полі
Батько твій за нашу долю
Б'ється з ворогом лихим...
Спи, дитятко, спом міцним!

У пісні широко використано засоби народної поезики, зокрема, постійні епітети: «чорне небо», «темне поле», «золоте жито», «красен день», «хмара вражая», народну символіку, приспіві: «Спи, коточку, спи, маля!», вигуки й звертання, метафоричні образи: «заглядає ніч у вічі», «грає вітер прапорами» тощо. Вірш написано в 1941 р., коли точилися запеклі бої з фашистськими полчищами, але в ньому звучить глибока віра у перемогу світлого дня:

Хмара вражая розтане,
Ясен, красен день настане,
Сонця-світу вороття...
Спи, синочку, спи, дитя!

Рильський не хотів, щоб діти ще колись відчули, що таке війна, і це знайшло відображення в його поезії, зокрема в такій популярній, як «За мир», що навіть стала піснею.

Характерно, що Рильський багато своїх поезій для дітей назвав піснями. Він вважав (подібно, як і К. І. Чуковський), що пісенність — невід'ємна риса гарного дитячого твору, зокрема для молодших читачів. Легкий ритм віршів Рильського сприяє швидкому вивченню їх напам'ять, тонкий ліризм, що тісно пов'язаний з пісенністю, перетворює його поезію в щире розмову з дітьми.

Рильський-перекладач

Поет збагатив українську дитячу літературу майстерними перекладами творів з різних мов. Красою і довершеністю його переклади не поступаються оригіналу. Варто назвати такі високопоетичні переклади, як «Слово о полку Ігоревім», «Казка про Івана-царевича та сірого вовка» В. Жуковського, казки і вірші О. Пушкіна, «Горбоконик» П. Єршова, «Містечко в табакерці», «Мороз Іванович» В. Одоєвського, «Мийдодир» К. Чуковського, «Містер Твістер» С. Маршака, «Райнеке-Лис» Й. Гете, переклади з польської і французької мов.

Рильський — неперевершений перекладач і теоретик-дослідник у галузі перекладу. На українську мову він переклав понад двісті тисяч поетичних рядків, написав відомі наукові праці «Проблеми художнього перекладу», «Пушкін українською мовою», «Українські поети російською мовою».

Численні переклади Рильського сприяють ознайомленню юного читача з кращими надбаннями російської й світової літератури, збагаченню його інтелекту, зміцненню культурних взаємозв'язків і дружби між народами.

А. В. ГОЛОВКО

(1897—1972)

Скільки, справді, світлих почуттів виховав Андрій Васильович цими творами про благородних маленьких героїв класової боротьби на селі, виховав у читачів і молодшого, і під-молодшого, і підстаршого, і старшого віку.

М. Рильський

Творчість Андрія Васильовича Головка, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка — дорогоцінний вклад у духовну скарбницю Радянського народу, якому митець віддав усі свої сили й здібності. В одному із виступів перед читачами Головка сказав: «Я намагаюсь писати так, щоб мої твори допомагали рідному народові, нашій великій Батьківщині жити і перемагати, успішно крокувати ленінським шляхом до комунізму. Народ хоче, щоб письменники своїми книгами допомагали йому розібратися у найскладніших життєвих питаннях, щоб книги ці хвилювали і тривожили думку. Докладаю всіх зусиль, щоб достойно відповісти на ці вимоги народу». Проза Головка — художній літопис революційних подій на Україні, схвилювана розповідь про село на шляхах соціалістичних перетворень і ті великі зміни, що принесли пове життя в психологію і свідомість хлібороба. Романи «Бур'ян», «Мати», «Артем Гармаш», оповідання, нариси, п'єси і кіносценарії складають величну епопею боротьби і звершень народу, яку письменник творив протягом всього свого життя.

Головка був серед тих, хто закладав фундамент радянської дитячої літератури. В основу її він поклав твори, ідейно-мистецьку вартість яких не зруйнує навіть неблаганний час.

*«Пилипко»,
«Червона хустина» —
зразки радянської класики*

Пафос і героїка громадянської війни ніколи не перестане жити радянську літературу. Про неї написані найкращі твори П. Тичини, В. Сосюри, П. Панча, Івана Ле, Ю. Смолича, Ю. Яновського. Художніми пам'ятниками нев'янучої краси стали «Чапаєв» Д. Фурманова, «Залізний потік» О. Серафимовича, «Розгром» О. Фадеева, поезії Дем'яна Бедного, В. Маяковського.

Героїчна, сповнена драматизму боротьба народу в різноманітних ракурсах, але найчастіше через образи дітей, постає із книжок для юних. Одним із перших до цієї теми звернувся А. Головка. В оповіданнях «Пилипко», «Червона хустина» він йшов по ще свіжих слідах подій непротореними мистецькими шляхами. Тільки дужий талант міг дати в період становлення літера-

тури соціалістичного реалізму такі яскраві твори, які справедливо стали радянською класикою.

«У нього очі — наче волошки в житі.

А над ними — з-під драного картузика волосся — білявими житніми колосками.

Це — Пилипко.

А ще — сорочечка, штанці на ньому із семірки полатані-полатані. Бо бідняки».

Таким ліричним описом зовнішнього вигляду маленького героя починається оповідання «Пилипко». Як багато вміщає в собі лаконічна портретна характеристика! Порівняння «очі — наче волошки в житі» і епітет «волосся — білявими житніми колосками» вказують на походження хлопчика з сільської сім'ї, а одяга підкреслює, що ще й — з убогої. Очі, як волошки, і біляве, немов житні колоски волосся, — це не лише деталі портрета, а наскрізний образ, що проходить через увесь твір і надає йому особливої поетичності і художньої виразності. Здається, що читаємо не прозовий твір, а слухаємо пісню з неповторною мелодією.

Характер свого героя письменник зображує через обставини, які зробили його учасником громадянської війни. В село Михнівку вступили німці й гайдамаки, які «усе одбирають назад, на старе повертають». Пилипко ще дитина, та вже розуміє що це вороги, бо з ними прийшло в село горе і страждання. Тому так тривожно прислухався він на пасовищі до бою, а коли бій ушух («відступили наші»), сумно зітхнув і всю дорогу мовчав. Опис хлібів, що «з тихим шумом хлюпали зеленими хвилями» обабіч шляху, гармоніює з настроєм дитини. Адже це море хлібів, полите кров'ю і потом людей, тепер знову стане панським. І корову, яку він женє, теж одберуть, бо почнуть «контрибуцію стягати». В маленькому серці кипить обурення проти насильства, зростає класова свідомість. Пилипко чуйно прислухається до селянських розмов про розстріли й катування на селлах, про бої партизанів з німцями і гайдамаками.

Письменник акцентує увагу на розкритті психологічного стану свого героя. На селі гвалтують собаки й доносяться крики, а в хаті Явтуха — батька Пилипка — тривожна тиша. Усі чекають розправи. Разом з дорослими переживає Пилипко. У нього, підкреслює автор, «тремтіли руки і горлянку немов петлею здавило». Однак він не дає страхові оволодіти собою, навіть радить батькові втекти від розправи, що свідчить про сміливість дитини, здатність знаходити вихід із скрутного становища. Сцена дикого знуцання над рідними, особливо брутальне ставлення гайдамаків до матері викликає глибоке обурення в душі Пилипка. Його внутрішній стан передається метафоричним висловом «Жаль боляче обценьками вщипнув за серце». Пилипко зважується на сміливий і рішучий вчинок — сповістити червоних партизанів про становище в селі.

У творах Головка важливе місце посідають пейзажі, що сприяють відтворенню почуттів і переживань персонажів. Пилипко, прорвавшись крізь ворожі застави, виїхав у поле і зупинився стомлений і зачарований рідним степом. Краса літньої місячної ночі, п'яний запах полів і знайома тиша на мить нагадали йому ті мирні часи, коли він виганяв коні на нічне: «Тихо. Степ... Ніч... Десь у хлібах кричав перепел, і туман стелився од річки. Пахло полином. І тишею, спокоем віяло звідусіль. На мить хлопцеві здалося, що так і є: тихо, спокійно. А він це привів коня пасти на ніч... Та схаменувся — кінь мокрий же. Іззаду там на леваді, бахнув постріл... А ще раніше — залп на вигоні біля вігряків». Яскрава картина природи, сповнена зорючих і звукових образів, посилює відчуття тривоги за долю хлопця. Назустріч йому із балки визирнули «садки кучеряві», «біленькі сонні хати... І тиша всюди». Але ця тиша на ранок зміниться клекотом бою, наступом народних месників, які, мов «грім з неба», налетять на ворогів. У запеклому бою бере участь Пилипко, сповнений бажання швидше вибити ворогів із села і врятувати людей від розправи. Ось як зображує Головка картину героїчної битви за Михнівку й поранення Пилипка серед рідних ланів і шелестіння житніх колосків: «А із сотні грудей у ту ж мить шарпнувся крик і летів із ними — оголеними шаблями над головами... Пилипко нісся слідом і теж кричав. Хоч сам не тямив того, хоч не чув і сам свого крику. Ураз — опекло щось, аж похитнувся він. У ту ж мить ударило щось у голову, а перед очима мигнули копита. Зникли. А замість них колоски схилилися й гоїдалися тихо, і сині волошки дивилися в очі. А шум ріс, ріс. Ось налетіла хвиля червона, вдарила й залила — і волошки, і колоски, і його...»

Оповідання закінчується подібно до того, як починалось — змалюванням портрета Пилипка, якого знайшли пораненим у житі. Але тепер портрет суттєво доповнений і характеризує Пилипка як героя, що пройшов за короткий час цілу школу мужності. Ще з більшою любов'ю і ніжністю пише автор про свого героя: «І на них глянули сині очі, наче волошки в житі. Волосся — житні колоски біляві, і по ньому стікала кров на обличчя бліде, на сорочку полатану-полатану». Така кільцева побудова оповідання надає ідейно-художньої завершеності, посилює емоційний вплив на читача.

Темою оповідання «Червона хустина» є зображення героїки партизанської боротьби з контрреволюційною деніківщиною та буржуазно-націоналістичними запродавцями, які прагнули задушити Радянську владу. Маленька героїня твору Оксана потрапляє в складні ситуації, в яких проявляється її характер, гартується класова свідомість. Письменник протягом усього оповідання, що побудоване в психологічному плані, розкриває внутрішній світ дівчинки, зображує через її сприймання класові суперечності на селі. Порівняно з Пилипком образ Оксани на-

багато складніший з психологічного погляду. Оксана по-дитячому безпосередня і щира у виявленні почуттів: «Оксані — радість: мати одрізала з полотна хустку, а порошок пофарбувала в червоний колір. Вийшла червона хустина». Про те, звідки взялася червона хустина, що стала справжньою подією в житті бідної селянської дівчинки, й розпочинається оповідання.

Головко з захопленням розповідає про свою героїню, яка разом з іншими дітьми пасе корову, грається на леваді, купається в річці. Вона розумна, допитлива дівчинка. Під впливом бурхливих подій в неї розвивається критичне ставлення до навколишньої дійсності. Оксана обурена, що стара пані заборонила купатись дівчатам у ставку, але вона розуміє: «тепер їхнє право» вернулося разом з озброєними солдатами, які розстрілюють людей. Вона чує нарікання дорослих на нову панщину і кипить обуренням на злого пана: «Не сіяв. Не жав. Проваландався рік по заграничах», а тепер вернувся і вимагає «дві третини». Коли заарештували дядька Семена — батька її подруги, Оксані пригадалися слова дідуся: «Молодця, Семене! Бідняк, за бідняків і дбаеш», в яких чулася симпатія до тих, хто заступався за народ. Так письменник крок за кроком показує зростання класової свідомості в маленькій героїні, яка в складних умовах громадянської війни стає разом з дорослими активною учасницею подій суспільного життя. Сцена зустрічі Оксани з пораненим партизаном виявляє її кращі душевні якості. Дівчинка відчула, що перед нею друг бідноти, борець за народні інтереси, і вона допомагає йому. І не винна Оксана в тому, що через свою недовідченість видала таємницю, і пораненого розстріляли вороги революції.

Співзвучний настроям героїні пейзаж сприяє глибшому розкриттю ідейного задуму письменника. Наприклад, картина нічної грози допомагає краще зрозуміти переживання Оксани, її тривогу напередодні зустрічі з пораним партизаном, і певною мірою готує читача до трагічної розв'язки: «Оксані не спалося. Дивилася в темряву хати й тривожно прислухалася. Надходила гроза. Спершу глухо й далеко-далеко десь загриміло і притихло. А під вікнами осики листячком зашепотіли сполохано. Вулицею парубки йшли — пісні співали. Тужили молоді голоси і тихо десь за хатою гасли. Ще тиша. Враз блиснуло в хаті, мов хто креснув, і на леваді, наче з гармат, пальнуло. Аж шибки забрязкотіли. Блиснуло ще і грякнуло із степу. Гроза. Поза хатою буря метнулася. У садку між деревами заплуталась на мить, вирвалася і гайнула далі. Зашумів дощ, і грякало, і блискало в хату». В цьому описі природи, що відрізняється емоційністю і динамізмом, відбито стан тривоги і напруженості Оксани, яка не може заснути, лине думками в голий степ, де в цей час під відкритим небом у гречці лежить і стікає кров'ю партизан. Трагізм Оксани, що стає свідком розправи над тим, кому вона збиралась допомогти, підкреслено

влучними порівняннями («Оксані на голову паче гора звалилась», «як перепелятко сполохане»), метафоричними образами тілей, що заслонули небо, народнопісенним образом чорних воронів — символу смерті: «Степ захмарився. А може, здалося їй так? Тіні од хмар нечутно, розпачливо блукали по стернях. О, побігли, побігли... А навперейми їм козаки, мов три ворони, низько-низько над землею полетіли. Обіч — гречка, і збита-збита копитами».

Завершується оповідання зворушливою сценою, що асоціюється з народною піснею. Оксана в німій печалі схилилась і вкрила обличчя загиблого червоною хустиною — найдорожчою річчю, яка в неї була. Образ червоної хустини — наскрізний образ оповідання. На початку твору шматок пофарбованого полотна приносить дівчинці радість, естетичні переживання («А зразу ж за типом буйно цвіли рожі чорвоними квітками. І то з одної ніби пелюстка зірвалась — упала на тин. Така ж то хустина!»). Хлопчики-пастухи граються нею «в революцію», любуються подруги гарною хусткою. Вона стає немов частиною самої дівчинки, відчуває її настрої, бо, коли, наприклад, Оксана побачила серед арештованих знайому гарну людину «хустка, що на колінах лежала, наче аж полиняла одразу». В хвилину найвищого душевного напруження «руками держалася за крайки хустини червоної — розпачливо зірвала. І простоволоса, тягнувши хустку в руки, побрела в гречку». Взятий з давньої козацької пісні (хустину з червоної китайки дарувала дівчина коханому, що йшов у бій на ворога) образ червоної хустини сповнюється нового революційного змісту, стає символом відданості боротьбі за Радянську владу.

При наявності трагічної розв'язки твір, проте, не звучить трагічно. Яскрава поетична кінцівка, сповнена відчуття простору й відблисків сонця: «Дзвеніла просторінь. А далина синя, сонцем гаптована, таємно дивилася в очі і ждала». Дорогою ціною заплатила Оксана за свою помилку, та на все життя здобула вона урок класової боротьби. Образи Оксани й Пилипка належать до кращих позитивних персонажів української радянської дитячої літератури.

*Актуальність
проблематики творів
для дітей і юнацтва*

В оповіданнях А. Головка знайшло відображення багатогранне життя дітей, колишніх безпритульних, в дитячих будинках і колоніях у перші роки Радянської влади, їх духовне зростання, формування творчого ставлення до праці. Події, зображені в оповіданні «Товариші» (1923), відбуваються у важкі післявоєнні роки розрухи і відбудови народного господарства. Стомлені й голодні, покинувши рідні оселі, бредуть похмурі люди «на врожаї» шукати заробітку на прожиття. Це був голодний 1921 рік. На долю героїв твору — підлітків Яшки й Мирона — випало немало випробувань. Дорогою померла Яшкова мати.

З великим співчуттям змальовує автор талановитого хлопчика з задатками справжнього музиканта і майстра. Він ночами майструє пащину клітку, щоб виміняти її на вимріяну сопілку, яку оберігає, як дорогоцінний скарб. Настрій Яшка, що вперше став володарем давно вимріяної сопілки, яскраво відтворює такий епізод: «Яшко мовчки сховав у пазуху і зразу ж побіг до корів. На ходу все лапав: не вірилося, що сопілка в нього, та усміхався: — Е, є любісінька! Ось у пазусі лежить! Під трухлявою вербою сів і вийняв сопілку. Оглянув її з усіх боків, а тоді прихилився устами до неї. Сопілка засвистіла, аж запищала, неначе її хтось придавив. Оглянув, подув іще — свистить». За короткий час Яшко навчився грати і музика стала єдиною втіхою у його гіркому житті. Слухаючи його гри, люди провіщають хлопцеві велике майбутнє:— «Великий музика буде з тебе. Бережи ж оце сопілку і грай, грай...»

Ідея бережного ставлення до таланту пронизувала багато партійних документів того часу, виступи В. І. Леніна і інших видатних державних діячів. Часи були важкі, але в ім'я майбутнього треба було всіляко сприяти розвитку талантів. Ця ідея знайшла художнє втілення у творах С. Васильченка, А. Головка. Яшкові властиве почуття класової солідарності й самопожертви в ім'я дружби. Він, наприклад, всіляко допомагає хворому Миронові, дає йому притулок потай від хазяїна, грає йому найніжніші мелодії. Проте в чарівний світ музики, дружби й довір'я грубо вривається темна сила в образі жорстокої куркульки, яка поламала сопілку. Яшко глибоко вражений втраченою сопілкою, та почуття дружби сильніше. Він кидає куркульські найми і разом з Мироном іде в дитячий будинок. Такий фінал твору звучав як торжество нового радянського ладу над світом насилля й неправди.

За тематикою і художньою манерою викладу йому співзвучне оповідання «Дівчинка з шляху». Події відбуваються у той же повоєнний період труднощів і розрухи. З неврожайних районів Катеринославщини ідуть стомлені люди в пошуках шматка хліба і праці. Тут і «дівчинка з шляху», Марійка, що ледве плететься з хворою матір'ю, на руках в якій дитина. Письменник заглядає в душу дівчинки, на долю якої випали важкі переживання. Гіркі думи, «мов метелиці», плетуться в її голові. «Пригадувалося Марійці, як за оселю вже вийшли і як їй було гірко йти в широкий світ. Мама тоді плакала, і всі вони, діти, плакали. Тоді ще був з ними й Федько. Де він тепер?.. Чи дійдуть вони туди, на врожай, де хліба багачько, де буде край цьому поневірянню? Чи дійдуть?! Далека, тяжка дорога». Дорогою знесилена і хвора мати лишила Марійку на шляху. Так дівчинка потрапила в дитячий будинок.

Письменник писав правду з великим болем і співчуттям. І з оптимізмом! Загальний тон оповідання — життєрадісний. Чується щире захоплення Радянською владою, що дбає про

дітей, які лишилися без батьків. Незважаючи на важкі часи розрухи, цим дітям створюються умови для навчання і праці, їм повернено щасливе дитинство. Головка прагнув своїм твором розповісти найширшим масам народу, як Радянська влада дбає про дітей. Недаром Марійчина мама сподівається, що «люди таки не дадуть загинути її дитині, а самій Марійці здається, що дитячий будинок «широко обійми-ворота розкрив. Наче закликав: «Суди, до мене!» Тут Марійка знайшла справжнє щастя, радість і дружбу, тут її відшукала через деякий час мати: «Нічого, нічого, мамо! — радісно говорить вона. — Ми тут будемо. Федька візьмемо. А ви будете в радгоспі робити. Будете ходити до нас. Нам гарно тут. А як виростемо, ще гарніше буде». Устами дядька Саші письменник змальовує світле майбутнє юних героїв, які ніколи не знатимуть лиха, будуть жити «дружною сім'єю», дружно працюватимуть, «дружно і радість ділитимуть». Ці слова, сповнені глибокої віри у творчі сили народу, який здолає всі труднощі, є лейтмотивом оповідання «Дівчинка з шляху».

Для стилю оповідань «Дівчинка з шляху» і «Товариші» характерна особлива схвильованість, що виявляється у нахилі письменника до стислих і яскравих описів, індивідуалізованих діалогів. Головка здебільшого вживає короткі уривчасті речення, насичені розмовною інтонацією, з напівритмічною будовою та інверсіями. Наприклад: «Сиділи й мовчали. Мовчала й темна піч. Глянула зорями так ніжно й ласкаво та й захмарилася. В мовчанні її журбі схилилася над дітьми, що на край шляху. Чорнії вії спустила їм на голову, на хвору...» («Товариші»). Пейзажі Головка співзвучні переживанням героїв, вони органічно доповнюють картини життя, підсилюючи емоціональність розповіді. Ось якою змальована природа, коли письменник описує життя дітей, що знайшли радість у дитячому будинку: «Була весна. Сонце ніжно й тепло усміхалося з блакитного неба, і від усмішки тої земля цвіла. Цілими днями після довгого сидіння в хаті діти бігали на дворі. Бавилися на леваді, ходили в екскурсії — в ліс, на річку, в степ... Там гарно було. Все ожило, все буюло, тягнулося до сонця. І поверталися з повними жменями квітів, рослин усяких. І квітчали в хатах. Було дійсно, як у віночку» («Дівчинка з шляху»).

Темі виховання дітей в колоніях, показові творчого піднесення від праці, що приносить велику користь усьому колективу, присвячене оповідання «Інженери». Життя і діяльність юних героїв органічно злиті з працею всього радянського народу. Назва оповідання, що пов'язана з його темою, не тільки підкреслює винахідливість дітей — майбутніх інженерів і творців нового життя, а й звучить, як заклик до суспільно корисної діяльності. Дружні «рожеві діти» навчаються в школі, працюють на підсобному господарстві. Автор з любов'ю називає їх «комашинками», «гороб'ятами», коли, набравши в кухлики воду вниз з колодя-

зя, несуть на гору поливати грядки. Хлопчики, які працювали біля корби (Стьопа, Андрій, Федько), мріють зробити винахід, який би полегшив працю всього колективу. Після довгих зусиль вони змайстрували «водокачку». Тепер вода подаватиметься на саму гору. Весь дитячий будинок і гості-робітники, що прибули на свято, радіють винаходу юних інженерів: «Натовп, мов зачарований, і не ворухнеться. Аж це як вибухне радісним шумом, із криками, плескотом рук. І оркестр вдарив. А з шапліка вже через вінця ллється вода...

Діти раді круг нього. Руки — у воду. Може, не вірилось! Ні, вода справжня й холодна. Ллється, ллється на землю... А в бризках тих — в кожному — шматочок сонця».

А. Головка уважно придивлявся до життя, намагався зрозуміти його основні тенденції, а також те нове, що з'явилося в психології, в духовній структурі дітей і дорослих. Може тому йому вдалося у творах про дітей і, зокрема, в оповіданні «Інженери» в основному обійтися без втілення шкідливих ідей дитячого «авангардизму», що пронизували твори ряду письменників. Представник старшого покоління робітників із залізничного депо гідно оцінює працю молодих ентузіастів, називає їх «квітником щасливих і вільних дітей трудяшого люду», «молодцями», «інженерами», які потрібні нашій країні, щоб «виробництво підіймати на ноги». В оповіданні багато яскравих, колоритних масових сцен (свято в Калинівському дитячому будинку імені Леніна, зустріч з шефами), групових образів життєрадісної дітвори: «Сипнули з будинку діти на подвір'я. Немов із жмені хтось перлове рознизане намисто сипнув на скляне блюдо. Крик, сміх, метушня». А в іншому місці він пише: «Діти раді кричали їм услід. Далі, мов горобці з тину, з шумом на землю пурхнули. І знову сад налляли веселим криком, сміхом...» Задум оповідання в основному виправдовує захоплення письменника груповими образами, масовими сценками.

Повість з життя юнацтва «Зелені серцем» (1924) присвячена вихованню нової, радянської інтелігенції. Образи дітей селянської бідноти — майбутніх вчителів: Яшка, Михайла, Романа, Галі, Мар'яни — пройняті глибокою симпатією письменника, який разом з своїми героями переживає і радість, і горе. Колишні наймити і бідняки, вони з далеких сіл прибули на педагогічні курси імені Сковороди, щоб стати вчителями — проповідниками нових соціалістичних відносин на селі. Долаючи різні труднощі, юні герої — «зелені серцем», з справжнім комсомольським запалом вчать, беруть участь у громадському житті, слухають лекції в клубі, дискутують на зборах. Їм, колишнім «пасинкам степу», Радянська влада відкрила широкі шляхи в нове життя. Серед позитивних персонажів твору найбільш виділяється Яшко — жадібний до знань хлопець, завзятий комсомолець, мрійник і поет. Йому нелегко живеться у місті, часто згадується низенька вбога хата в далекому селі з маленькими віконечками

і спрацьована мати над прядкою. Але він бадьорий, життєрадісний, сповнений романтичного запалу, віри в людей, які спільно працюватимуть на соціалістичних ланах.

Разом з своїми друзями Яшко теж активно борється за світле життя, щоб замість «хат убогих, стали будинки просторі з великими вікнами. І зморшки на обличчях розхмарились». А в іншому місці твору світле радісне завтра людей так уявляється Яшкові: «Ех, ви дні! Чому не біжете ви, як хвилини! Щоб у золотих хвилях хлібів маками червоними села нові зацвіли... (Червона черепиця покрівель. Білі стіни... Великі вікна... — як там на моделі в сельбудинку в Харкові). Щоб з маєтку колишнього панського гудок ранок рожевий збудив, золоті лани широкі, неоглядні... А з села тоді сипнули б комунари на роботу». Цими перспективами майбутнього, з думкою про щастя простих людей живуть герої повісті «Зелені серцем».

Зовсім по-іншому зображені курсанти — вихідці з заможних родин, що зайняті лише своїми особистими справами. Вчать вони у школі з єдиною метою, щоб вибитись «в люди», одержати «чисту» роботу. Засобами контрасту письменник змальовує життя і дії представників двох класових груп студентів. Ця протилежність підкреслюється ще в експозиції повісті, в згадці про стежки й дороги, якими прибули вони до міста. Одні, тобто біднота, прийшли сюди пішки глухими стежками: «За плечима в торбі — черства хлібна і жмут книжок. А руки в мозолях у хлопців. І в дівчат — до крові заціловані житами». Другі, діти багатіїв, приїхали підводами. В плані протиставлення написані й побутові картини, що характеризують дітей куркулєнків і бідноти. В одній хаті горіло світло, на столі блищав самовар, «круг столу сиділи хлопці і кожен за обидві щоки вминав гостинці з дому: масло, яйця, горішки». Чути було як «хрущали хрящі» та самовар «тоненько виводив». Опис обстановки, образи хлопців, зайнятих лише собою і своїми справами, свідчить про їх духовну обмеженість, байдужість до громадських справ. Зате в другій хаті, де жив Яшко, хлопці нашвидку повечеряли хлібом і в темноті вели довгі і палкі суперечки на різноманітні теми. «Довго не спали,— пише з співчуттям автор про своїх героїв.— Перебирали події сьгоднішнього дня. Торкалися лекцій — дискутували палко, наче перед сотнями слухачів в освітленій просторій залі. Яшко поему нову свою прочитав. Потім за думами мрії потекли натхненні, молоді, зелені... І далі — спогоди-спогоди».

Для характеристики психологічного стану героїв, їх радості, суму і роздумів над своєю долею А. Головка живає у повісті свої улюблені короткі лаконічні описи природи з інверсіями, повторами, звуконаслідуванням, що надають мові особливої виразності і поетичного ладу. Наприклад: «А по садках — гу-у!.. гу-у! (вітер). І падає листя пожовкле додолу, падає, падає, падає...»; «Мрячило. Із-за паркана падало листя пожовкле додолу. Падало, падало, падало... А в серці в Яшка — зелено — наче

май»... «Ключем журавлиним летіли сірі осінні дні над убогими стріхами... — Кру!.. Кру!.. — це в серці Яшковім переключалися сподади сумні...»

Повість Головка «Зелені серцем», в якій правдиво відбито життя молоді в 20-х роках, не втратила й нині свого ідейного та естетичного значення. Його позитивні персонажі займали активну позицію в житті, прагнули до великих справ, тягнулись до освіти, щоб принести якнайбільшу користь народові.

Творчість Головка — одного із зачинателів української дитячої літератури — виховує наше покоління у дусі революційної і класової свідомості, патріотизму і глибокої віри у творчі сили радянського народу. Його високомистецькі твори (оповідання, повісті й романи), пройняті щирим ліризмом і людяністю, давно полюбались юним і дорослим читачам.

В одній із поезій, присвяченій Головку з нагоди його 60-річчя, В. Сосюра так оцінює творчість побратима по перу:

Ти йшов на бій, ти тьму боров,
Коли палала даль грозова...
А після битви ти полов
Людський бур'ян сапою слова...

Тут йдеться про роман «Бур'ян», який став класичним твором радянської літератури. Пройдуть роки, але і тоді, як сьогодні, юних читачів хвилюватиме і образ комуніста Давида Мотузки, і образи їх ровесників Пилипка і Оксани, бо закладена в них велика ідейно-естетична сила впливу.

О. І. КОПИЛЕНКО

(1900—1958)

Перечитайте Копиленкові оповідання про птахів, комах і іншу животину... Якщо неблаганний час — через незмінно закономірну зміну укладу життя, людської психіки та інтересів читача — і притупить колись у майбутніх поколінь читачів гостроту інтересу до сюжетів романів Копиленка, які були завжди гостро сучасні, теперішні, навіть злободенні — я певний, що станеться це не дуже скоро...

Ю. Смолич

Літературна біографія Олександра Івановича Копиленка розпочинається з 1923 р., коли в Харківському видавництві «Шлях освіти» вийшла збірка його оповідань «Кара-Круча». Він був одним із піонерів української радянської літератури для дітей. Книги «Сеньчині пригоди» (1926), «Друзі» (1928), «Комашня» (1932), «Шкідник» (1933), «В лісі» (1934), «Волікове нещастя»

(1935), «Школярі» (1936), «Дуже добре» (1937), «Десятикласники» (1938), «Хата хлопчика-мізинчика», «Петроградський хлопчик» (1947), «Сонячний ранок» (1949), «Адмірал» (1950), «Подарунок» (1956) присвячені актуальним питанням виховання дітей. Вони принесли заслужену славу їх авторіві.

«Дитяча література,— писав О. Копиленко у статті «Письменник-більшовик»,— це особливий жанр, і завоювати серце юного читача не так легко. Тільки любов'ю до молодого покоління, самовідданою працею для нього, більшовицькою цілеспрямованістю своїх творів може досягти цього письменник».

*Образи і сюжети
оповідань О. Копиленка*

Уже перші твори Копиленка були помітним явищем в українській дитячій прозі 20-х років. Теми, почерпнуті з самого життя, знайшли образне втілення в оповіданнях про шкільні та сімейні справи дітей, їхню участь у суспільно корисній роботі, про дружбу і почуття обов'язку.

Хто ж такі герої Копиленка? Почнемо з ранніх оповідань. Як і в житті, вони різні за зовнішністю, поведінкою та вчинками. Син прачки Сенька («Сенчині пригоди») в роки непу змушений продавати цигарки. Але вулиця не псує його. Любов до матері, яка мріє, щоб він учився і був людиною, перемагає негативні впливи. Сенька започаткував галерею позитивних персонажів у дитячих оповіданнях Копиленка. Рухливому, енергійному, задержуватому і в той же час добромому, з ніжною душею хлопчику подобається налякати коня, показати візникові язика. В той же час поведінка дитини диференційована. Якщо згадані вчинки характеризують Сеньку як веселу, життєрадісну й по-дитячому пустотливу натуру, то ставлення його до нетрудових елементів вказує на класовий підхід до оцінки суспільних явищ. Так, побачивши добре зодягнену пані, що прогулювалась з собакою, Сенька не міг втриматися й схопив собаку за хвіст, додавши при цьому на адресу її господині: «Іч, буржуйка, з собакою...»

Герой оповідання «Юрко» цілими днями разом з матір'ю збирає вугілля на вокзалі, у нього «гарячі оченята», він веселий і зухвалий. Про себе високої думки: «змію, що завгодно...», але у ставленні до рідних добрий, готовий на самопожертву.

Оповідання «Пригноблений», назва якого має дещо іронічний відтінок, майстерно розкриває поведінку маленького героя — Митька. З великим інтересом він слухав на уроці розповідь учителя про Леніна як друга й захисника всіх пригноблених. «Митько думав і про себе: ну, гаразд, а от він, Митько, пригноблений, чи ні? Безумовно, пригноблений. Сьогодні на цій перерві йому Васька Сластнюк набив гулю на лобі, а за цю гулю батько дома ременяки дасть, та ще як дасть: за три дні не прочухаєшся! Всі пригноблюють Митька: і в школі, і дома. Батько — тільки там що, зразу й ременякою!» Цей монолог, що, як і все оповідання пройнятий теплим добродушним гумором, вводить читача у своєрідний світ героя. Митько приходиться до висновку,

що він пригноблений і що йому слід поїхати до Москви, до товариша Леніна і розповісти «усе Іллічу — нехай допомагає». Мандрівка не вдалася, бо його затримали на вузловій станції і знову відправили до батьків. Але Митько рішуче заявляє матері: — «А я, коли виросту, поїду до товариша Леніна, обов'язково!»

Оповідання «Пригноблений» було одним із перших творів, в якому з такою силою показувалась любов дітей до Леніна. Схвилюваний розповіддю вчителя, Митько попросив у нього портрет вождя. Щоб підкреслити радість дитини, письменник починає речення з дієслів: «Не йшов, а летів Митько додому — в сумці лежав портрет Леніна, що його він зараз приладнає на стіну». Дома, вирвавши з ікони золоті папірці, він любовно оздоблює портрет, мужньо переносить покарання матері: — «Бий, бий, я не боюся! Товариш Ленін завзято боровся, визволяючи всіх, я теж тебе не боюся... Ікони якісь вигадала...» Можна сперечатися щодо прийомів втілення задуму письменника. Однак йому вдалося оригінально передати безпосередність дитини.

Серед раних творів Копиленка помітним є велике оповідання «Друзі» про життя дітей-школярів і їх дружбу. П'ятеро друзів — мешканці невеликого селища. Ось Толя, який мріє, як і батько, стати машиністом, щоб вест паровози вдалечінь: «Сів, пустив паровоза, він фиркнув димом, зашпів паром, клацнув ланцюгами, грюкнув бандажами по стрілках і вилетів у поле. А там пішов міряти верстви, наздоганяти далеску даль...» Це реальні мрії підлітка, для якого майбутня професія сповнена ще тієї чарівної принади, що й гра і прогулянка з товариством. Жвавий і допитливий Толя любить школу, хоч не завжди добре вчиться й поводить. Він найкраще з усіх стріляє з рогатки, ходить на руках, перестрибує через найвищі паркани. Його вчинки не виходять за межі дитячої гри. Толі властиве почуття честі, справедливості і товариської солідарності. Він не кине товариша в біді, як яскраво засвідчив випадок у вагоні, коли на дітей напали безпритульні. Борючись з хлопцями, дотримується правила: «Лежачого не б'ють».

Письменник дає детальні характеристики всім друзям. Боря — «худорлявий, височенький хлопчик, такий ніжний з обличчя, рухається повільно. Він, головним чином, уміє розписувати паркани, стіни крейдою. Це коли в нього немає паперу. Малює хлопців своїх, якихось пташок, хатки, поїзди. Часто малюнки бувають дуже влучні». А ось Вася і Саня — постійні знавці усіх новин і таємниць, що дає їм можливість мати «урочистий і поважний вигляд»: «Вася завжди трохи задумливий, до всього докопується, до всього допитується і намагається робити свої висновки. Цікавиться всім і говорить поволі. Голова в нього велика, на миршавій тоненькій шиї, і весь він нагадує пуголовка з своїми великими очима і великою головою. А Саня завжди неохайний, невмитий, з брудними, чорними, як вугляний пил, руками». Як бачимо,

письменник не прагне наділити позитивних персонажів бездоганними характеристиками. Деколи показує їх павіть в знижувальному плані, що однак не викликає негативного ставлення до хлопчиків: «Вася підшморгував носом так незалежно й напидючено, мов індик, а Саня переступав з ноги на ногу і однією рукою підтримував штани. Біля штанів не було останнього гудзика: він програв його сьогодні в «загонку» і тепер носив штани в руках». Ліза, дівчинка з великими сірими очима, закохана в природу, уміє постояти словом і ділом за себе й товаришів. Гостра й дотепна в суперечках, справедлива, вона користується повагою всього класу.

З симпатією Копиленко показує життя і дружбу юних друзів, поступове формування характеру дітей, їх участь у житті залізничного селища. На дозвіллі діти бігали на річку, у поле, в ліс, гралися біля депо, де стояли на запасних коліях «мертві» паровози, стійко зносили покарання, давши клятву: «Щоб там не сталося, хто б їх не оддубасив — ні в якому разі не плакати!» Коли мчала ця гомінка юрба по вулиці селища, з легкою іронією пише автор повісті, то «хазяйські кури розлітались у всі боки, собаки тікали, ховалися у двір». У повісті показано, як зростає в дітей почуття дружби і взаємної поваги. Вони допомагають відстаючим у навчанні, виручають товариша з бід.

Є в цих різних за проблематикою і дитячими характерами творах одна спільна риса, що стала визначальною для всієї творчості Копиленка як дитячого письменника. Це — органічний зв'язок його маленьких героїв з життям країни, їх глибока любов і відданість Радянській владі. В кожному з оповідань ця риса втілена по-іншому, але епізоди, в яких вона проявляється найяскравіше, завжди є центральними, в них з найбільшою глибиною реалізується ідейний задум письменника. В оповіданні «Сенчині пригоди» — це сон хлопчика, який переніс його в багату капіталістичну країну, де у палаці з кришталю, що піднявся аж до самого неба, сидить потвора і ковтає золото: «...голова з якогось блискучого дорогого металу. Ротяка, мов прірва, губи — наче велічезні стіни, а зуби золоті удвоє товщі й довші за телефонні стовпи. Криваві з зеленим посередині очі горять хижо і зло». Сенька бачить тисячі робітників, виснажених, чорних, голодних, жінок, хлопчиків та дівчат, які з прокльонами кидали золото, а самі йшли знову працювати на потвору. Оповідання Копиленка в доступній для дітей формі давало критику капіталістичної експлуатації і гонитви за наживою.

Юрко з однойменного оповідання бере безпосередню участь в революційних подіях: рятує від страти свого брата-більшовика, а в оповіданні «Друзі» маленькі герої врятовують залізничне депо від вибуху і допомагають знешкодити банду диверсантів. Як бачимо, О. Копиленко не мислив собі позитивного дитячого персонажу без вияву активної життєвої позиції. В окремих оповіданнях відбита психологія дитини, яка по-наївному ув'язує

своє життя з подіями важливого історичного значення («Пригноблений»). Гострий з елементами пригодництва сюжет (втеча Митька, його зустріч з безпритульним; пригода Юрка під час спроби визволити брата з тюрми; участь дітей в знешкодженні бандитів), яскраві образи ровесників читаача, їх причетність до справ дорослих, держави дають можливість говорити про оповідання Копиленка 20-х років як про твори значної ідейно-естетичної вартості.

У 30-х роках провідне місце в його оповіданнях для дітей посідають теми навчання і виховання школярів. Оповідання «Секрет», «Порізана партя», «Волікове нещастя» відтворюють життя дитячого колективу початкових класів. Виділяються окремі «важкі» учні, які часто порушують дисципліну, не встигають, «ворогують» між собою, але під впливом вдумливого педагога і всього учнівського колективу стають кращими. Написані просто й зрозуміло, ці твори відзначаються оригінальними сюжетами. У них органічно поєднуються гумор і ліризм, що, напевно, пояснюється впливом С. Васильченка.

Оповідання «Порізана партя» присвячене зображенню учнів молодших класів, показу благотворного впливу вчителя й дитячого колективу на окремих недисциплінованих дітей. Цікавий сюжет розгортається досить динамічно. Автор створив яскраві портрети учнів. Костя — грубіян, бешкетник, який знущається над своїми товаришами, б'є дівчат. Намагаючись не втратити престижності, він стає на хибний шлях, псує шкільне майно. Зовсім інший Марко: він фізично найсильніший у класі, але ніколи не зловживає цим, товариський, з пошаною ставиться до дівчат, ніколи їх не ображає. Марко, розумний і допитливий хлопець, охоче ділиться з товаришами всім, що має, любить техніку, уміє згуртувати колектив. Копиленко майстерно показав дитячу дружбу, інтерес учнів до техніки й навчання. Оповідання «Порізана партя» виховує у дітей почуття дружби, відповідальності за свою поведінку, бережливого ставлення до соціалістичної власності.

Високими ідейно-виховними якостями відзначається і оповідання Копиленка «Волікове нещастя». Просто і цікаво розповів письменник про боротьбу учнів другого класу за першість у школі, показав велику виховну силу учнівської дружби, вплив колективу на недбайливого учня, його перевиховання. Чимало учнів може себе впізнати в образі Воліка — в цьому його виховне значення. Волік міг би добре вчитися, якби впору брався за уроки. Але він не вміє себе заставити до самостійної праці — гуляє вдень і все відкладає на вечір. Потішає себе: — Увечері обов'язково вивчу. Настане вечір, стомлений Волік лягає спати і думає: «Вранці обов'язково все зроблю, всі уроки вивчу». Вранці знову гуляє і роботу відкладає на потім. А там у школу час». Незважаючи на таку поведінку хлопчика, автор не спішить його засуджувати, він вірить, що «маленький грішник» виправиться.

Переродження хлопчика відбулося після «нешастя», яке з ним трапилося. Загравшись, він забув про книжки на снігу. Їх знайшла вчителька, але Волік нічого про це не знав, і вдумав фантастичну казку про страшного велетня. «Значить, він був озброєний, той самий дядько? — знову спитала Віра Володимирівна. — Дуже здорово озброєний, — зрадів Волік». Йому здалося, що вже Віра Володимирівна повірила і зараз пожаліє хлопця. Але вона посміхаючись сказала: «Отож і я вчора після засідання в школі поверталася додому. Коли дивлюсь — іде якийсь величезний дядько. У нього в одній руці гармата, а в другій кулемет, а в зубах гвинтівка! Несе твої книжки... Я, звичайно, взяла і відібрала в нього твоє майно». Розумна, добра вчителька таки знайшла ключ до хлопчика, зуміла розбудити в нього почуття власної гідності, почуття відповідальності за честь класу.

Оповідання Копиленка про школу піднімали актуальні для 30-х років питання. Але вони і сьогодні не втратили своєї вартості, бо, хоча на різних етапах нашого життя проблеми навчання і виховання мають свої особливості, у дітей певного віку є чимало спільного між собою — тому талановито відображене дитинство завжди має пізнавальне і виховне значення.

Позитивний герой оповідань Копиленка з роками збагачується все новими рисами. Завжди готовий до участі в громадських справах, він у роки Великої Вітчизняної війни особливо діяльно виявляє цю свою рису, активно бореться з фашистами.

Оповідання Копиленка побудовані на конкретному життєвому матеріалі, на епізодах героїчної боротьби нашого народу. Юний партизан-піонер Петро з оповідання «Допит» поводить себе, попавши в полон до фашистів, як справжній герой. Він відверто говорить про своє презирство до ворога, глузує над буржуазно-націоналістичним запродавцем, який за Радянської влади прокрався і був покараний, а тепер вірно служить загарбникам. У Петра є єдине прохання перед смертю, він просить дозволу написати листа рідним: «Я напишу, щоб вони не сумували, не тужили за мною, хоч я й тяжко загинув. Це ж війна... Нехай тільки всім розкажуть, що невловимий партизанський розвідник, піонер Петро, потрапив таки, на жаль, в руки катів народу. Напишу, що я вмираю за народ наш, за нашу рідну землю, за Радянську владу і ніхто нас не переможе».

Чимало спільних рис єднає Петра з Гордієм з оповідання «Сонце». Хлопці поставлені в різні життєві ситуації, але обидва вони справжні патріоти, веселі, винахідливі, дуже кмітливі підлітки. Життя зробило Гордія не по літах серйозним, спостережливим і розумним. Залишившись один з дуже старенькою бабусею (батьків розстріляли фашисти), хлопчина мусив дбати про паливо і їжу. Хвилююче написана сцена зустрічі Гордія з пораненим капітаном Червоної Армії. Ледве живого воїна хлопчик забрав у землянку й разом з немичною бабусею виліковує його. Письменник не обходить гострих моментів, трагічних ситуацій.

Не дочекавшись приходу Радянської Армії, вмирає бабуся, єдина, близька Гордієві людина. Але закінчуються обидва оповідання світлими оптимістичними акордами. Партизанський загін звільняє з полону Петра, Гордія нагороджують медаллю, а врятований капітан усиновлює його. В умовах воєнного лихоліття, коли писались оповідання, така кінцівка в ідейно-естетичному плані цілком виправдана.

В післявоєнній творчості Копиленко залишається вірним собі: він піднімає теми актуальні, злободенні. Такою була тема відбудови зруйнованих міст і сіл («Хата хлопчика-мізинчика»), тема сирітства («Маленька Катруся стала рідною дочкою»), тема виховання любові до праці, високих моральних якостей («Дружба», «Весняна дорога», «Адмірал») і багато інших.

Одним з кращих є оповідання «Петроградський хлопчик» (1947), написане до тридцятиріччя Великого Жовтня. Підготовка до штурму Зимового палацу подається через світосприймання дев'ятирічного хлопчика Микити, сина солдата-більшовика. Оповідання складається з семи невеличких самостійних новел, в яких показується підготовка до збройного повстання, процес формування політичної свідомості хлопчика, його сутички з сином багача Лапшова, участь в боротьбі з буржуазією. Микита вважає себе більшовиком: під час повстання він допомагає робітникам пробратися на територію юнкерського училища й захопити його. На сторінках оповідання немає образу В. І. Леніна, але про нього з любов'ю говорять в сім'ях солдата і матроса-авроровця, з нетерпінням чекаючи наказу про початок збройного повстання проти Тимчасового уряду, про зустріч з Леніним весь час мріє і маленький Микита. Оповідання завершується показом перемоги революції, яка відкрила дітям бідняків шлях до школи, до освіти: «Як тільки випав сніг, Микита і Таня вперше пішли до школи. Вони гордо йшли вулицею з книжками в руках».

В оповіданнях післявоєнного періоду все більшу увагу звертає письменник на художнє зображення теми праці. Звідси прагнення захопити дітей пафосом творчої, піднесеної праці, дати їм матеріал для думки про вибір майбутньої професії («Хата хлопчика-мізинчика», «Адмірал»).

В усіх оповіданнях Копиленка простежується така особливість: вони мають яскраво виражене педагогічне спрямування. Письменника завжди хвилювали проблеми навчання і виховання підростаючого покоління, підготовка його до багатогранного і змістовного життя.

«Як вони поживають».
Природничі оповідання

В сучасній дитячій літературі багато письменників працює над жанром природничого оповідання. Сама тема природи збагатилася новими аспектами, які перед нею поставив вік НТР. У 30-х роках найчастіше інтерес до природи виявлявся у створенні пейзажних віршів, у захопленому ставленні до її краси. Вічна потреба дитини глибше пізнати таємниці природи

породжує жанри анімалістичного оповідання, науково-природничої казки, розповіді про природу. Багато для їх розвитку зробили В. Біанкі, М. Пришвін, О. Іваненко, О. Копиленко. У 1934 р. Копиленко опублікував збірку оповідань «В лісі», яка незабаром вийшла повторним виданням у переробленому й доповненому вигляді. Письменник продовжує працювати і в 1948 р. видає книгу «Як вони поживають», де поряд з новими вміщені і раніше створені оповідання. Мисливські зарисовки й твори про тварин, звірів і птахів призначені в основному для дітей молодшого шкільного віку. Автор стисло, але цікаво розповідає дітям про багатющу природу рідного краю та її мешканців, про життя й поведнки птахів і звірів, про ліс в різні пори року.

У передмові до книги «Як вони поживають» О. Копиленко відзначав: «Всюди і майже щодня ми зустрічаємося з ними, з нашими друзями — з тваринами й птахами. Зустрічаємося й дома, а частіше в полі, в лісі, в степу. Ми їх дуже любимо. Саме про те, як вони поживають, деякі з наших друзів, я й намагаюсь розповісти в цій книжечці».

Твори Копиленка з життя природи побудовані здебільшого у формі розповіді від першої особи — бувалого мисливця, блискучого знавця життя птахів і звірів, який просто, але цікаво розповідає про них дітям. У передмові Копиленко зауважував: «Все це я сам бачив, переживав, спостерігав від самого дитинства і досі». Факти, про які йдеться в оповіданнях Копиленка природничого циклу, відзначаються науковою вірогідністю й переконливістю. Ці твори свідчать про поєднання широких знань біолога з майстерним викладом досвідченого й вимогливого письменника.

Природа в оповіданнях із збірки «Як вони поживають» тісно пов'язана з життям дітей. У багатьох із них головним персонажем виступає Василько, його товариш Миколка, які дуже люблять пташок і оберігають їх. Одне з найкращих оповідань «Покинуте гніздо» має трагічне забарвлення. Василько не встояв перед спокусами («Скільки цікавих речей пропонують Василькові! Десять разів вистрілити з рогатки! Пружина! Шаблюка!») і показав товаришам гніздо кропив'янки. А ті кожний день турбували її, торкались руками яечок. Злякались пташки, що «виведуть пташенята, а Василеві друзі заберуть їх» і покинули гніздо. Письменник не вносить елементу повчання, тут і так все ясно. Василько і його товариші не тільки спостерігають і вивчають природу («Галя», «Запасливий птах»), а й допомагають лісовим мешканцям. Так вони вирішили взимку підгодувати пташок («Ідальня для птахів»). На кормушці з одного боку написали: «Ідальня для птахів», а з другого — «Хижакам і шкідникам тут їсти заборонено!». Письменник інколи неначе стирає грань між людиною і навколишньою природою, показуючи їхні тісні контакти і взаєморозуміння: «Всі пташки в лісі знали про цю їдаль-

ню і щодня злітали ся попоїсти. А про двох хлопчиків — про Василька і Миколку — пташки співали веселих пісень».

У збірку «Як вони поживають» ввійшли дуже цікаві мисливські оповідання і серед них «Харциз». «Сірий, з брудними рудими плямами пес, на низьких ногах, з гострою мордою і витрішкуватими очима. Хвіст закручений бубликом» — це і був Харциз, собака невідомої породи. Зміст оповідання становлять «подвиги» Харциза, який поїдав всю здобич мисливця і не піддався ніякій науці. Особливий колорит надають розповіді майстерно описані комічні ситуації.

Твори О. Копиленка на природничу тематику відразу ж здобули широку популярність і повсюдне визнання. Учні четвертого класу Покровської школи ім. Постишева, наприклад, у своєму листі, вміщеному в «Літературній газеті» за 12 травня 1935 року, відзначали: «Висловлюємо захоплення з оповідань О. Копиленка «В лісі». Коли їх читаєш, то ніби зараз перебуваєш серед природи і бачиш все, про що написано». Починаючи з 1960 р., українське радіо систематично передає журнал «Як вони поживають», заснований у пам'ять відомого письменника. Пристрасний мисливець і любитель природи, поет-академік М. Т. Рильський писав про твори О. Копиленка: «Талановита книжка Копиленка має неабияке пізнавальне значення, вона у великій пригоді може стати нашим юним натуралістам та й усім, хто любить вічно живе джерело радості й здоров'я—природу, хто дбає про її збереження та охорону, хто не вродився глухим і сліпим до земної краси».

Мисливські і анімалістичні оповідання О. Копиленка споріднені з творами М. Пришвіна і В. Біанкі. Вони мають велике виховне значення, збуджують у юних читачів інтерес до явищ природи, заохочують до самостійних спостережень над природою й життям птахів та звірів. Учні довідуються про корисних і шкідливих мешканців лісу, про особливості життя пернатих і ссавців. Найважливішою рисою цих оповідань Копиленка є те, що вони виховують у юних читачів бережне ставлення до рідної природи, внутрішню потребу охороняти її багатства.

Повісті та романи

У 1932 р. вийшла в світ повість О. Копиленка «Комашня», присвячена зображенню трудового героїзму радянського народу періоду першої п'ятирічки. Юні герої твору живуть одним життям із своїми батьками. Діти допомагають цегельному заводу у виконанні плану, їх цікавить трудова діяльність батьків-ударників, їх побут, мораль, тому вони активно включаються у боротьбу заводського колективу з пияцтвом, ледарством, прогульництвом. «Піонерська комашня», як називають дітей робітники, дуже зацікавлена, щоб підприємство стало зразковим.

Повість Копиленка «Комашня» не втратила свого виховного значення і сьогодні. Однак вона не позбавлена істотних хиб. Письменник проводить тут поширену в один час ідею дитячого авангардизму: діти краще від дорослих розуміють становище

на заводі, беруться за перевиховання своїх батьків-п'яниць, одне слово, міняються місцями з дорослими, перебирають на себе багато їхніх функцій. Автор не уникнув схематичності й елементів дидактизму, декларативності. Хоча в той же час не можна не помітити, що в ряді випадків у повісті знайшла талановите втілення ідея зв'язків школи з підприємством, вказувались деякі шляхи розв'язання проблеми трудового виховання учнів.

Найвищим досягненням великої прози Копиленка є його роман-дилогія «Дуже добре» і «Десятикласники». Він став улюбленою книгою підлітків і старших школярів. Хоча сьогодні на тему школи написано багато, роман не втратив своєї пізнавальної і художньої цінності. Напевно, портрет Копиленка — дитячого письменника слід було б починати з характеристики його талановитої книги. Але підручник має свою специфіку, він призначений для учителів молодших класів. Проблематика і стильові особливості дилогії надто складні для дітей цього віку, тому обмежимося тільки побіжною оцінкою.

Роман-дилогія густо населений персонажами, багатопланий і багатопроblemний. Життя школи, сім'ї, різні життєві шляхи, особисті долі і громадські справи, боротьба проти залишків старого світу і диверсантів, воєнне передгроззя і підготовка до захисту Вітчизни — все це, міцно переплівшись, стало сюжетом романів «Дуже добре» і «Десятикласники».

Заслуга письменника не лише в тому, що він створив привабливі образи дітей (Кіра Коваль, Аркадій Троян, Руфа Гольдман, Вова Порада, Віктор Мартинов, Тамара Незабудь) і дорослих (учителі — Пилип Данилович Кужіль, Ольга Карлівна Райко, Валентина Крайчик, батьки — Максим Коваль, Надія Троян, сім'я Порад), а й в тому, що показав їх в різних параметрах життя — і в боротьбі проти старого, і в переборенні труднощів особистого характеру. У дорослих одні проблеми, у дітей інші, але як часто виявляється, ці проблеми є двома сторонами однієї і тієї ж медалі. Це стосується, зокрема питань перебудови школи, яку не можна здійснити тільки зусиллями учителів, активна участь тут належить учням. Сімейна драма Ковалів однаковим тягарем лягла на плечі директора фабрики і його дочки. Серед важливих, актуальних і сьогодні проблем, які підняв Копиленко, є проблема боротьби з міщанством, споживацькою психологією (сім'я Марка Бубиря, Яша Баркін, Маруся, Ганна Дмитрівна — мати Кіри), проблема політичної пильності.

Як відомо, сучасні письменники, які працюють у жанрі «шкільної повісті», зустрічаються з чималими труднощами. Їм може стати в пригоді творчий досвід Копиленка, який зумів так талановито розповісти про школу в один з найскладніших її періодів.

Копиленко любив дітей, знав їх запити та інтереси. Діти були для нього джерелом радості й творчого натхнення, його читачами й критиками. Письменник був бажаним гостем київських шкіл, де часто обговорювались його книги ще до того, як

вони виходили в світ. Добрий порадник і друг юних, він одержував немало щирих листів від школярів і дошкільнят зі словами сердечної подяки за його працю і побажання писати ще більше. «Дорогий Олександр Івановичу! — писали письменникові вдячні маленькі читачі. — Нам дуже по душі книги про школу, про колгоспників і робітників. А скільки радості нам принесли Ваші оповідання з книг «Сонячний ранок» і «Як вони поживають»! Яке щастя, що ми живемо в нашій сонячній країні, де про нас так турбуються наші батьки, наша рідна Партія, вся Країна. Пишіть нам більше не лише про нашу землю і про нас, дошкільнят та піонерів, а й про наших батьків, про наших дідусів, що боролися за Радянську владу. Ми хочемо знати про них більше». Вдумливо читаючи книги улюбленого письменника, діти і підлітки прагнуть стати такими ж, як його герої, кипучими й діяльними, мужніми й чесними, наполегливими в праці й навчанні.

О. В. ДОНЧЕНКО (1902—1954)

Хіба не найперший і не найсвятіший обов'язок насамперед дитячих письменників — виховати в дитині майбутнього сміливого, чесного громадянина, борця за свободу людства?

О. Донченко

Безпосередню і гарячу участь у створенні української радянської дитячої літератури взяв Олександр (Олень) Васильович Донченко. Він надавав їй виняткової ваги як засобові виховання в молодого покоління кращих рис громадянина й борця за щастя народу, високо цінував благородну працю й поклонання письменника, який присвятив свої сили й талант дітям. «Не аполітичних мрійників має виховувати дитяча література, а майбутніх борців за комунізм, за незалежність любимої Батьківщини, — писав Донченко у своїх замітках «Деякі думки про дитячу літературу...». — На дитячих письменників партія поклала найскладніший, найвідповідальніший обов'язок — виховувати душі дітей, які є нашим майбутнім, нашою надією й гордістю. Високе, почесне й надзвичайно важке завдання — ліпити характер дитини, виховувати в юного покоління патріотизм, безмежну віданість соціалістичній Батьківщині, розпалювати ненависть до ворогів радянської землі, до насильства людини над людиною». У своїй літературній діяльності Донченко як дитячий письменник, вдумливий педагог і психолог ставив за мету «яскраво, поетично оспівати душу нашого юного покоління, правдиво розповісти про дитячі радості й прикраси, та так розповісти,

щоб наш чудовий піонер і школяр став перед читачем живий, в усій своїй душевній красі, майбутній громадянин великої Радянської держави».

Творчі задуми письменника були практично втілені в його творах, що показують життя радянських дітей, висвітлюють проблеми навчання і виховання учнів та їх участі у суспільно корисній праці. Починаючи з 1927 р., Донченко працює в галузі дитячої літератури.

Шкільна повість

О. Донченко захоплено писав про життя радянської школи, дітей та їх вихователів, ставлячи своїм завданням «любовно збирати все нове, світле й хороше в школярів, у юних лєнінців і показати його в яскравих хвилюючих творах». Кому не відомі рядки Донченка, пройняті глибоким ліризмом і теплотою до матері-школи, що лишає найкращі спогади в пам'яті людини: «Школа! Мати моя рідна! Скільки років минуло, скільки вітрів перевіяло, які грози прогрімилі, а ти все живою і юною стоїш у серці, оповита, мов серпанком, любов'ю і ніжністю. Школа! Я ніколи не забуду, що ти навчила мене палкіше за все любити свою Батьківщину». Ці натхненні слова, що можна поставити епіграфом до творів Донченка на шкільну тематику, звучать гарячим закликком до знань, чудовим гімном школі, яку письменник справедливо вважав другою матір'ю дитини, і який присвятив найкращі свої повісті: «Школа над морем», «Лісничиха», «Юрко Васюта», «Золота медаль».

Прагнення дитворні знайти своє місце в житті, не відставати від дорослих у будівництві соціалізму відображено в повісті «Школа над морем» (1937). Герої О. Донченка мріють про незвичайні подвиги, про високу романтику. Композиційно твір охоплює життя учнівського колективу в школі й поза нею, пошуки уявного скарбу шестикласником Олегом Башмачним, окремі факти з життя прикордонної застави.

Ознайомившись із загадковим змістом листа, якого одержав шкільний садівник з-за кордону, Олег Башмачний вирішив, що в ньому йдеться про скарб, залишений паном Капністом у своєму колишньому маєтку. Під час розшуків уявного скарбу Башмачний натрапив на невідому людину, що переховувалась в глухому місці, довідався про нічні мандрівки сторожа, який з горища школи комусь подає світлові сигнали.

Письменник засуджує егоїзм Олега, його бажання домогтися особистої слави. Ганяючись за славою, він знехтував найголовнішим — пройшов мимо священного обов'язку громадянина Країни Рад, мимо справжнього подвигу: виявивши в чулані невідомої людини й дізнавшись про підозрілі сигнали сторожа, хлопець не повідомив про це прикордонну заставу, не допоміг їй виявити й знешкодити ворогів народу.

Головним персонажем свого твору автор зробив учня «важкого», який міг побешкетувати, вирізати на парті корабель, по-

валити на землю слабшого за себе. В авторських характеристиках відчувається турбота за хлопця, який, захопившись ідеєю прославитись, втрачає контакти з реальною дійсністю: «Він володів таємницею, але нові таємниці вже оточували хлопця, він не міг їх збагнути, не міг дати ради собі. Він почав замикатись у собі. Він робився відлюдком».

Це спричинилося до того, що Олег, прагнучи здійснити героїчний вчинок, пройшов мимо подвигу. Повість Донченка розповідає про підлітків, про той вік, коли ти не юнак, але вже й не дитина. В такому віці багато мріють, прагнуть до героїчного, незвичайного. Про підлітків з їх складним внутрішнім світом писати дуже важко. Донченко створив повість, що показувала підлітка в момент, коли його прагнення самоутвердження в дорослому житті досягло свого апогею. Йому необхідні були гострі відчуття, незвичайні вчинки і події, в епіцентрі яких знаходився б саме він, а не хтось інший. Незважаючи на те, що образ Олега Башмачного був створений в 30-ті роки, цього «знайомого незнайомця» можна і сьогодні зустріти в житті і в літературі. Тому твір Донченка, в якому протиставляється романтиці «горещ», «скарбів», пустопорожньому мрійництву романтика героїчної праці, благородних вчинків і справжнього подвигу, не втратив свого пізнавального й виховного значення і в наші дні. Критикуючи романтику, пов'язану лише з таємницею, пригодною, Донченко утверджував романтику реального життя і подвигу в ім'я найкращих ідеалів людства, в ім'я Батьківщини.

В повісті Донченка — не один Олег Башмачний мрійник. Мріють і інші піонери: Галина Кукоба, Сашко Чайка, Омелько Нагірний. Ці учні добре вчаться, ведуть активне діяльне життя, ставлять перед собою завдання, які в найближчий час необхідно досягти. Так, Сашко Чайка, який уступає у фізичній підготовці Олегу, систематично тренується в спортзалі і добивається блискучих результатів. Вся його поведінка свідчить, якщо буде потрібно, він готовий здійснити подвиг. Зустрівшись на морі з шпигуном, Сашко вступає з ним в боротьбу. Хлопець багато читає, пише вірші, мріє стати поетом. Омелько Нагірний хоче бути вченим, Яша Дереза — винахідником. Добре почуває себе в такому товаристві Олег. Поступово затихають «підліткові бурі». Щоб добитись здійснення своєї мрії — стати капітаном далекого плавання, Олег багато над собою працює, починає добре вчитися.

Письменникові вдалося передати атмосферу шкільного життя з уроками, позакласними заходами. Справжнім художнім відкриттям є образ піонервожатаго Максима — чудового організатора піонерії, доброго знавця художньої літератури і поета. В українській дитячій літературі — це один з найбільш яскравих і повнокровних образів піонерського ватажка.

В цій повісті, як і в романах Копиленка «Дуже добре», «Десятикласники», Трублаїні «Шхуна «Колумб» прозвучала тема

захисту Батьківщини. Час, коли писалась повість, був тривожний, піднімав гадючу голову фашизм, лютою ненавистю до першої у світі соціалістичної країни кипіла міжнародна реакція. В художніх творах для підлітків не випадково з'явився образ шпигуна-диверсанта, мотив політичної пильності тощо. Повість Донченка була одним з перших творів радянської дитячої літератури, де показувалось життя прикордонної застави і мужніх людей в зелених кашкетах, яким допомагає у важкій роботі по охороні кордону все населення — дорослі і діти.

Донченко не тільки глибоко вивчив життєвий матеріал, на основі якого написав свою повість (для цього він поселився в прикордонному селищі, відвідував одеські школи, прикордонну заставу), а й багато працював над художнім втіленням теми. Він надав яскравой виразності пригодницькому сюжетові (хоча історія з листом, адресованим Кажанові, — не найкраща художня знахідка), органічно пов'язав шкільне життя з пригодами Олега Башмачного та прикордонною заставою. Сюжет повісті Донченка розвивається напружено і динамічно. Не раз письменник закінчує розділ на цікавому інтригуючому місці і розпочинає розповідь про героїв іншої сюжетної лінії. Такий художній прийом дає можливість тримати читача в напруженні, примушує неослабно стежити за діями героїв твору. Кожний розділ повісті має вдалу назву, яка вказує на характер майбутніх подій. Це інтригує, зацікавлює читача.

Характери персонажів змальовуються в повісті переважно за допомогою авторської розповіді. Що ж стосується Олега Башмачного, то тут письменник для розкриття його внутрішнього стану вдається до монологів, діалогів, характеристики вчинків учня його однокласниками, вчителями. Портретні характеристики в Донченка досить скупі й лаконічні, він їм не надає особливої уваги. Багато працював письменник над стилем повісті. У ній немає довгих описів природи, пейзажі лаконічні, але колоритні («Зелений ряст вкривав усе надбережжя, ліз на кручі, на прибережні скелі»). Метафоричні образи, створені письменником, тісно пов'язані з характером мислення дітей, доступні їх розумінню. Наприклад: «В кімнаті ходить навшпиньках кудлата темрява. Вона вилазить з усіх закутків, намагається затулити широким віялом сині чогирикутники вікон».

«Школа над морем» — значне творче досягнення письменника, один з найкращих творів в українській радянській дитячій літературі про життя довоєнної школи. Порівняно з ранніми творами «Веселі кролі» і «Ударний загін» (1931), які зрештою були цікавою спробою показати життя шкільної молоді, її участь у громадсько корисній праці, повість «Школа над морем» з більшою художньою силою розв'язувала проблеми комуністичного виховання, проблему формування нової людини.

Тема школи стає центральною у всій післявоєнній творчості Донченка. Зерном, з якого виросла одна з найкращих його по-

вістей «Лісничиха» (1947), була зустріч в лубенських лісах з дівчинкою-школяркою. Вона тушила вогнище, забуте дітьми, і в розмові з письменником пояснила, що її батько, лісник, загинув на фронті, матір закатували фашисти, дідусь — хворий і ось вона стала лісничихою, бо «комусь же треба доглядати ліс». Коли читаємо повість, згадуються рядки М. Рильського: «Часом можна висловить пейзажем те, для чого слів людських нема». Все життя головного персонажу твору Улянки тісно пов'язане з природою. Про це говорять навіть окремі риси портрету: «На ній була картаста новенька кофтина, синя спідниця і біла хустинка, як *терен-цвіт*. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі — такі світлі й *зелені*, що в темряві вони, мабуть, блимають, як *світлячки*. Її кругле ніжне підборіддя схоже було на *яблуко*, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на *жовту, лісову грушку*, яка *вистигала проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева*». На долю тринадцятирічної дівчинки випало багато горя, війна забрала в неї батьків. У найважчі хвилини життя Улянка йде в ліс, який немов живе одними настроями з нею. Так, коли дівчинка дізналася про смерть батька, «тривожно загули верховини грабів і кленів. Чорна хмара сповнила півнеба, кривим оком моргала в темряві блискавка. Все тривожніше гули верховини». Краса природи заспокоює її, стає джерелом життєвого оптимізму, відвертає увагу від болісних переживань. Ось вона забулася, прислухається: «...дві сороки прилетіли й застрекотали на дубі: «Чи скорро, старра, буррю стріччати? Чи скорро, старра? А друга: «Не старра я, сестрро-сестрро! Не старра. Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: «Буду бити вас обох, білобок. Буду бити вас обох, білобок!».

Улянка виросла серед лісів. Вона знає всі породи дерев, кущів, трав, він прекрасний для неї у всі пори року. Дівчинка мріє збагнути таємниці природи, ставши «інженером лісового хазяйства», допомогти їй найповніше розкрити свої багатства: «Треба, щоб на всій землі цвів сад,— каже раптом Улянка, думаючи якусь свою думку. Дід Маврикій, що задрімав у теплі, здригається.

— А як же тоді, приміром, із шляхами?

— Усі шляхи, які є на землі, треба теж обсадити яблунями та грушами,— пояснює дівчинка.— Можна сливами. Я люблю сливи». Серед творів української дитячої літератури, які піднімають питання виховання любові до природи і бережного ставлення до неї, проблеми екології, повість Донченка одна з найкращих. В ній всі ці питання знаходять природне втілення в історії життя і вчинках малої дівчинки. Побачивши, наприклад, зруб, де колись був заповідник, росли столітні дуби, знищені фашистами, Улянка думає над тим, як відновити красу лісу, приходять щоранку перед школою і копає ямки для саджанців.

Образ підлітка розкривається не лише через ставлення до

природи, а й через стосунки з шкільним колективом, учителькою Людмилою Степанівною, лісничим Макаром Макаровичем, дідусем Мавриєм. Для літератури воєнних і перших післявоєнних років надзвичайно актуальною була тема сирітства. Ця тема, яка є однією з центральних у повісті, надає твору Донченка особливої схвильованості. Подібно як і О. Копиленко, Оксана Іваненко, Ю. Збанацький, він показує, що Радянська Батьківщина є справжньою матір'ю для осиротілих дітей, що всюди їх чекає батьківська турбота, ніжність. Ось Улянка, не знаючи, що батько її помер у госпіталі від ран, пише листа в частину, в якій служить батько її подруги:— може там щось знають про нього. У відповідь приходить дванадцять листів, у яких солдати і офіцери втішають дитину, що знайдеться її батько, запрошують приїхати після війни на Полтавщину, в Москву, Грузію, Казахстан... «Який же широкий світ! Який безмежний край! — думає вона.— Та якою дорогою не пішла б вона, всюди її стрінуть привітно друзі».

У той же час письменник висвітлює тему сирітства по-своєму. Його героїня глибоко переживає особисту трагедію: тут і розпач, і туга, і навіть хвороба. Але, може тому, що Донченко показує її як діяльну натуру, що знаходить себе в праці, корисній для всіх людей, повість більше переконує у її щасливій долі, ніж деякі твори про життя сиріт на всьому готовому в дитячих будинках. Художньо переконаливо розв'язана проблема щасливого дитинства у цій повісті. Особливої тональності, щирої, ліричної, надає всій розповіді вдало вставлена казка-легенда про чарівну квітку Чарнамай-зілля: «Ніхто ще її не бачив ніколи... А хто знайде її й зірве, той ніколи, ніколи, скільки житиме, не буде сиротою. Кожна стрічна жінка буде йому матір'ю, кожен чоловік — батьком, юнак — братом, а дівчина — сестрою. В кожній сім'ї стане він рідним, серед усього народу — улюбленим сином». Так сталося з Улянкою, бо радянська дійсність — чарівна квітка — зробила людей добрими і щедрими. Лісничий Макар Макарович став для неї другим батьком, його син Демко, який не раз дошкуляв дівчинці в школі — братом. Ласкою обдаровують її вчителька, друг батька...

Повість «Лісничиха» сприймається як поезія в прозі. Створюється враження, що письменник вклав в неї всі свої знання про природу, всю любов до неї, всю свою ніжність до дітей. Природа жива, одухотворена, пропущена через поетичну вдачу Улянки, ніколи не буває тільки фоном для подій. Наведемо приклад весняного пейзажу: «Туман стояв, як сива хмара, синиця співала цілісінський день, і Улянка знала, про віщо вона співає: «Не вірте туману, за ним ховається сонце. Ціві-ців, ціві-ців! Зима втекла в Одудів яр. Ціві-ців, ціві-ців! Вчора я поклала третє яечко! Ціві-ців, ціві-ців! Кидай сани, бери віз!» І коли справді приснуло з-за туману сонце, сніг швидко зійшов, на лісових узгір'ях і дорогах навперобій засурмили, забулькали, за-

шуміли заклопотані струмочки, а горобці-розбишаки на хаті підняли такий гармидер, що ніякого сумніву не залишилось — прийшла весна». Такі озвучені, колоритні пейзажі, в яких багато руху і дії, близькі дитячому розумінню, розвивають у юного читача образне мислення, чуття художника.

Повість «Лісничиха» пробуджує почуття дружби, взаємодопомоги, високої людяності. Вона належить до найкращих повістей на шкільну тематику, значно розширює рамки і уявлення про параметри так званої шкільної повісті.

*Оповідання,
що прищеплюють любов
до праці*

Тема праці знайшла в оповіданнях Донченка своє поетичне втілення. Оповідання-нарис «Голубий гвинтик» побудований у формі розмови дітей старшої групи дитсадка про важливість професії своїх батьків. У цій суперечці кожна дитина вихваляла свого батька або матір, які працюють на тракторному заводі, виготовляють чудесні машини. Вихователька дитячого садка Зоя Дмитрівна, щоб показати, що в нас усі професії почесні й потрібні, організовує екскурсію на тракторний завод, де діти зустрічаються з своїми батьками, знайомляться з процесами виготовлення тракторів, переконуються, що лише наявність різних виробничих професій забезпечує ритмічну й безперерійну роботу на заводі.

Автор через окремі деталі створює портрети своїх героїв, говорить про особливості їх поведінки. Ось як змальовано портрет Софійки: «Над лобом у неї був чубчик, перев'язаний червоною стьожкою. Цей чубчик завжди стримів угору і при кожному кроці кланявся: «Здрастуйте, здрастуйте, здрастуйте!» А червички поважно відповідали: «Дррасте! Дррасте!» Такими ж скупими, але виразними рисами, позначений і портрет іншої дівчинки: «Тася — білоголова, з коротким волоссячком, схожа на хлопчика». Діти дуже безпосередні в поведінці. Наприклад, хлопчик Топа, захопившись дискусією, «хотів пальцем витерти нос, та глянув на виховательку... і витяг хусточку». Описуючи екскурсію на завод, Донченко показує захоплення дітей побаченим, зокрема готовими вже тракторами, змальовує психологію малюків, їх поведінку: «Діти розгублено збилися до купи. Було страшно з незвички. Всі догадались, що це є ті печі, в яких плавлять сталь».

Провідна думка твору така, що на виробництві потрібні всякі професії, що всі вони значні й необхідні, що без «маленького гвинтика» жодний трактор не може зрушити з місця. Цей твір високо оцінила Н. Забіла, яка в своїй доповіді на III з'їзді письменників України сказала: «Оповідання для дошкільників «Голубий гвинтик» цінне не лише показом роботи великого промислового підприємства, а й глибоким філософським підтекстом, який закладає в душу маленького читача розуміння того, що в спільному труді кожна рядова радянська людина значна, потрібна, гідна глибокої поваги».

Уславлення праці і її героїв знаходимо в оповіданні Донченка «Галаганчик», що було написане ще до війни. Семирічний хлопчик Петько, прозваний Галаганчиком за голос, подібний до крику півня, стає свідком важливих подій, які відбуваються в колгоспі й зокрема в будинку батьків: золота оцірку принесла в їх хату справжнє багатство — великі лантухи цукру. Кмітливий і спостережливий хлопчик дізнається й усвідомлює, що багатство прийшло в його хату не само по собі. Його мама самовіддано трудилась на плантації цукрових буряків, працювала від сходу до заходу сонця, любовно обробляючи кожну рослину, і в результаті досягла значних трудових успіхів і нагороджена орденом Леніна. Як і в попередньому оповіданні, Донченко багато уваги надає зображенню внутрішнього світу дитини. Там Софійка дуже хвилюється за престижність професії матері. Коли їй здалося на хвилину, що робота матері, порівняно з тим, що роблять батьки інших дітей, нічого не має в собі величного, голубий гвинтик посірів, бант на голові перестав весело крутитися. Як зраділа Софійка, коли почула, що без маминого гвинтика трактор не може вийти з заводу.

В оповіданні «Галаганчик» Петько хвилюється з іншої причини. Він боїться, що за славою мама забуде про нього, свого синочка. Яке щастя переживає хлопчик, коли побачив мамині очі, які шукали його серед людей, що прийшли поздоровляти її з нагородою. Письменник зумів у цьому невеличкому оповіданні показати зростання матеріального достатку колгоспників, оспівати їх патхисну працю, розкрити її велич і необхідність для кожної людини.

Гордістю за радянську людину-працівника відзначається й оповідання О. Донченка «Золоте яечко». Малий Андрійко — енергійний, пустотливий, не може знайти застосування своїй енергії. Потрапивши на птахоферму, хлопчик із задоволенням допомагає бабусі Олені Григорівні доглядати курей, дуже радий, коли в подяку від старшої пташниці одержав подарунок — звичайнісіньке яйце. «Золоте яечко», бо заробив ти його чесною працею, як справжній роботящий колгоспник» — говорить Андрійкові батько.

Тема праці — центральна тема нашої літератури. Відобразити її у творах для дітей нелегко. Не раз чуємо нарікання критиків, що дитячі письменники не вміють цікаво писати про працю. Донченко вмів. Обираючи сюжет з природними колізіями, він не розповідає про працю, а показує її велич і красу в образах трудівників різних професій, часто скромних і непомітних.

У 20—30-ті роки в українську дитячу літературу прийшли талановиті прозаїки. Одним з них судилось довге життя, інші пішли з нього в розквіті творчих сил. Олесь Донченко хворів важко і довго, не встиг завершити всіх задумів. Але багато з того, що він створив, увійшло в золотий фонд дитячої літератури.

Н. Л. ЗАБІЛА

Напевно, треба бути щасливою,
Коли ідеш на схилі літ
під сонцем вистиглою нивою
і бачиш цвіт, і бачиш плід,
і чуєш скрізь до тебе звернені
такі зворушливі слова —
що сіяно й твоїми зернами,
і що не мріями химерними
було все те, чим ти жива.

Н. Забіла

Шлях у дитячу літературу лауреата республіканської премії імені Лесі Українки Наталі Львівни Забіли почався, мабуть, ще тоді, коли вона, чотирирічна дівчинка, почувши невідоме слово «арифметика», написала віршик про двох подружок («Арифметика любить Метику, часто гуляє та її стрічає»).

Народилася письменниця 5 березня 1903 р. у Петербурзі в родині нащадка українського поета Віктора Забіли, друга Т. Г. Шевченка. У 1917 році батьки майбутньої поетеси переїхали в м. Люботин Харківської області. Там дівчина здобула освіту і з 1920 р. починає працювати сільською вчителькою. Одночасно вона навчається у Харківському інституті народної освіти, який закінчила в 1925 р. На мальовничих люботинських горбах, біля живописних ставків, оточених лісом, щороку містилися піонерські табори і здравниці. Майбутня письменниця спостерігала життя дітей у школі, їхні розваги, ігри, відпочинок, вивчала психологію та духовні запити юних громадян.

У літературу Н. Забіла прийшла збагачена досвідом педагогічної роботи. Вона в доступній дітям образній формі розкриває красу і велич нашої дійсності, створює образи позитивних героїв, які стають взірцем для наслідування, на конкретних життєвих прикладах показує, «що таке добре й що таке погано», збагачує уявлення дітей про оточуючий світ, прищеплює естетичні смаки, виховує почуття відданості ідеям Комуністичної партії, ідеям інтернаціоналізму, дружби народів.

Літературні спроби Н. Забіли припадають на початок 20-х років. З серпня 1924 р. у Кам'янець-Подільській газеті «Червоний кордон» був опублікований її перший вірш «Війна війні», в якому опоегизовано мирну творчу працю радянських людей, викрито спроби капіталістів розв'язати нову війну. Починаючи з 1926 р., майже щороку з'являються нові збірки її віршів, оповідань, п'єс, один перелік яких становив би солідний список.

Плідну літературну діяльність Н. Забіла поєднує з активною громадською роботою. Вона неодноразово обиралась трудящими Харківщини депутатом обласної Ради, тривалий час очолювала Харківську організацію Спілки радянських письменників України, брала активну участь у роботі піонерської і комсомольської преси. Н. Забіла часто виступає з теоретич-

ними статтями з питань дитячої літератури, з оцінкою творчості своїх колег по перу.

*Суспільно-політична
лірика*

Заслугою письменниці є те, що вона була однією з перших серед тих, хто наполегливо працював над актуальною проблемою створення суспільно-політичної лірики для дітей. Її перу належать довершені зразки цього жанру, наприклад, вірш «Хатинка над озером», у якому йдеться про один з епізодів із життя Леніна — його нелегальне перебування на озері Кафі-Ярві. Вірш Забіли починається традиційним казковим вступом:

Не за синіми глибокими морями,
не за дальніми високими горами,
а в країні, де ліси стоять дрімучі,
де озера розлягаються блискучі,—
там жили із мамою і татком
у хатинці два білявеньких хлоп'ятка.

Авторка намагається побачити вождя революції очима дітей. Вона показує його простотою, приязн'ю, любов до малюків. Обидва фінські хлопчики полюбили Леніна з першого погляду, ходили з ним у ліс на прогулянки, на рибалку, по ягоди. Ленін уважно ставився до малюків, навчав фінських дітей російської мови. Разом з тим письменниця показує виключну працездатність Леніна, який вночі щось обмірковував і писав, а вдень ходив з батьком хлопчаків на косовицю. Цікавим художнім прийомом — розмовою татка з гостем—письменниця пояснює хлоп'ятам, хто такий був їхній гість, розкриває світове значення учення Леніна, готовність трудящих Росії йти проти капіталістів і поміщиків. Просто й переконливо малює Забіла проводи Леніна й те величезне враження, яке він залишив у серці малят:

...А незабаром після того
проводжали діти гостя в путь-дорогу.
З того дня над озером знайомим
все життя — таке просте й відоме —
стало враз нове і незвичайне,
наче все навколо знало тайну.
Таємниче сосни шепотіли,
пояснити дітям не хотіли,
хто ж цей дядя, що із дітьми любить гратися,
а його усі пани бояться.
Чом це так, що він усіх сильніший?
І яке ж це слово найрідніше?
І чому великим звуть імення
таке коротке ім'я — ЛЕНІН?

З того часу минуло чимало років, хлоп'ята, з якими бавився Ленін, давно вже повиростали, та й самого привітливого гостя вже немає, але

ім'я Леніна відоме в цілім світі,
знають Леніна усі найменші діти,
слово Леніна в серцях ми несемо,
справу Леніна ми далі ведемо.

У цьому коротенькому епізоді, що є своєрідним епілогом, письменниця підкреслює світове значення вчення Леніна, оспівує всенародну любов до великого вождя. Обов'язок кожного піонера, — каже поетеса дітям, — свято виконувати ленінські заповіді, продовжувати боротися за те, за що віддав усе своє прекрасне життя великий Ілліч — за мир, дружбу, за комунізм. Вірш Н. Забіли «Хатника над озером» — один із перших творів в українській дитячій літературі, у якому змальовано образ нашого незабутнього Ілліча. Твір Забіли цінний тим, що він виховує у маленьких читачів любов до Володимира Ілліча, закликає наслідувати його у своєму житті.

До творів поетеси на суспільно-політичні теми належить і широко відомий вірш «Наша Батьківщина». У доступній формі, на матеріалі, зрозумілому дітям, авторка розкрила перед юним читачем багатство, красу і неосянність нашої Вітчизни. Якщо врахувати, що твір написано для малюків, які необізнані в достатній мірі ані з історією, ані з географією, то успіх Забіли як письменниці цілком очевидний. Письменниця розповідає дітям про грандіозні звершення, які сталися в Союзі РСР, про мудру політику ленінської партії, що веде наш народ до комунізму. Вірш Н. Забіли «Наша Батьківщина» є, по суті, віршованим парисом про Союз Радянських Соціалістичних Республік. Поетеса створює образ нашої Вітчизни, користуючись засобом контрасту:

Мій рідний край, моя земля
велика-превелика,
є в ній степи, ліси, поля,
моря, і гори, й ріки.
Холодні й теплі є місця,
північні і південні:
там — сніг та крига без кінця,
а тут — гаї зелені.

Створивши картину життя на Півночі, Н. Забіла переходить до розмови про зовсім інші географічні широти, про південні області нашої країни, знайомить читачів із рослинним світом радянських субтропіків.

Та діти цих ясних долин
північним дітям — друзі,
бо всі народи як один
в Радянському Союзі.

Н. Забіла подає відомості юним читачам про Сибір, про тайгу і пустелю з їх рослинними і тваринними особливостями, про жнива в колгоспі, про вирощування бавовнику, про рибні багатства нашої Вітчизни, про видобуток нафти, про будівництво електростанцій за наказом великого Леніна.

Це Ленін дав такий наказ:
щоб людям в світі жити,
електростанції у нас
на ріках спорудити.

З особливою теплотою й любов'ю пише Н. Забіла про дорогого всім Ілліча, про зореносну Москву з її багатопверховими будинками, чудесним метро. Змалювавши картину бурхливого життя Країни Рад, поетеса розповідає про міжнародне значення Радянського Союзу, його миролюбиву політику, одночасно застерігаючи читача:

Та ні на мить не забувай,
що й вороги є ззовні:
вони на наш радянський край,
мов звірі, злоби повні.

На прикладі героїчної боротьби радянського народу проти гітлерівських загарбників Н. Забіла виховує у дітей ненависть до паліїв війни, почуття радянського патріотизму. З її творів маленькі читачі узнають імена героїв, які полягли в боях за нашу Батьківщину,— Матросова, Гастелло, краснодонців, Зою Космодем'янську.

Н. Забіла показує величну панораму життя нашої країни: спорудження ползахисних смуг, грандіозний розмах будівництва, боротьбу колгоспників за високі врожаї. У розділі «Нам треба вчитись» вона натхненно пише про радянських воїнів, про інженера, капітана, лікаря, шахтаря, лісовода, архітектора і підкреслює, що в радянській країні всі професії потрібні, що перед нашими дітьми відкриті всі можливості для справді вільного духовного розвитку й вибору професії, але для цього від малюків вимагається одне: відмінне навчання, любов до найсвятішого у житті — Радянської Вітчизни:

Просторі стеляться путі,
навкруг широкий обрій...
Мені відкрито все в житті,—
аби учився добре.

Поетеса вміло використовує такі художні прийоми, як персоніфікація, діалог. За їхньою допомогою вона створює, наприклад, цілком зрозумілу для дітей картину перегуку паровозів, розкриваючи в ній тему дружби робітників і колгоспників:

Ось паровоз іде на міст
над річкою якоюсь:
«З колгоспним хлібом я до міст
веду вантажний поїзд!»
«А я,— розводячи пари,
гуде зустрічний лунко,—
везу із міста трактори —
колгоспам подарунки!»
Ось третій поспіхом іде:
«Спішу-у! Не маю часу!
Бо там завод великий жде
вугілля із Донбасу».

Поетеса вдало використовує в своєму творі і такі художні засоби, як звуконаслідувальні вигуки, співставлення, ліричні відступи, досить лаконічні, але виразні пейзажі, фігури умовчання, окличні й запитальні речення. «Для української дитячої літератури,— писав В. Бичко,— «Наша Батьківщина» Н. Забіли відіграла роль етапного твору, сильного і своїм ідейним змістом, і своєю мірою художності»¹.

У цьому поетичному нарисі Н. Забіли нема героя, який би цементував увесь твір, нема єдиного, чітко окресленого сюжету. Однак, незважаючи на це, поетеса зуміла передати типові риси життя нашої країни. Вона знайомить юного читача також з рослинним і тваринним світом, з багатством надр, особливостями побуту різних національностей Радянського Союзу, розповідає про важливі суспільно-політичні події. У цьому пізнавальне значення твору. Виховна ж цінність ліричного нарису Н. Забіли в тому, що письменниця прищеплює дітям любов до своєї Вітчизни, до Комуністичної партії, під керівництвом якої народи Союзу РСР ідуть від перемоги до перемоги. У своєму творі поетеса оспівує інтернаціоналізм, дружбу радянських народів.

Такою ж глибокою патріотичною ідеєю пройнятий і вірш «Повість про Жовтень». Твір цей має своєрідну композиційну побудову, яка дозволяє поетесі єдиним поглядом охопити всю радянську історію, створити яскраві картини боротьби за Жовтень, мирної праці радянських народів, їх звитяжної боротьби з фашистськими загарбниками у роки Великої Вітчизняної війни, щасливого життя у післявоєнний час. У формі розповіді дідуся своєму внукові Н. Забіла показує невимовно тяжке життя трудящих Росії у дореволюційний час, їх боротьбу під керівництвом більшовицької партії, В. І. Леніна за свої людські права.

Їх знали, їм вірили
робітники.
І люди ці звалися —
більшовики.
А перший між ними
Був Ленін великий,
що слово його
не погасне довіку.

Намалювавши портрет великого Ілліча, поетеса показує, як під проводом створеної ним партії трудящі нашої країни перемогли в Жовтні 1917 р. поміщиків і фабрикантів, як побудували собі нове життя, як батько Леся закінчив інститут і став інженером, а мати — співачкою, як радянські люди билися

¹ Бичко В. Наталя Забіла. К., Дитвидав УРСР, 1963, с. 83.

з гітлерівцями й перемогли їх, як вони зараз перетворюють природу нашої Вітчизни:

І Жовтень Великий
святкуєм щороку,
бо Жовтень відкрив нам
дорогу широку,
й лежить перед внуками
сонячний шлях,
дідами й батьками
здобутий в боях.

Вміння Н. Забіли говорити дітям доступною мовою про важливі суспільно-політичні події виявилися і в її вірші «Дві дівчинки», де поетеса, користуючись своїм улюбленим прийомом контрасту, показує різні долі двох дівчаток — радянської, яка має справді щасливе дитинство, ходить до школи, і західноукраїнської дівчинки, яку від радянської ровесниці відділяла лише невеличка річка — кордон. Забіла показує тяжкі умови життя дівчинки в умовах панської Польщі, злидні дитини, через що вона змушена була працювати чередницею. Н. Забіла поетично змальовує незабутній день 17 вересня 1939 р., коли Західна Україна була визволена з-під іга панської Польщі. Ця важлива політична подія набирає у творі Н. Забіли переконливих життєвих рис. Поетеса показує радість малої дівчинки, яка з захопленням говорить:

— Тепер і я, тепер і я
до школи теж ходитиму.

Кінчається вірш хвилюючою сценою зустрічі двох маленьких дівчат, їх дружбою:

Осінній день палав, як жар...
І так вже якось сталося —
школярка їй дала буквар,
й обидві засміялися.

До жанру соціально-політичної лірики належать також вірші Забіли «Мамине свято», «Прапорonoсці», «На Дніпрі». В останньому творі поетеса знайомить читачів з красенем Києвом, з Дніпром, стверджує дружбу радянських народів, розповідає дітям про народногосподарське використання дніпровських вод:

Путі та дороги в Дніпра немалі:
початок бере він в російській землі,
тече між густих білоруських лісів,
крізь всю широчінь українських степів
і потім у Чорне море впада...
І крутить турбіни дніпрова вода,
й несе на собі пароплави й човни,
і скрізь напуває зелені лани.

Особливістю кращих творів Забіли на політичні теми є вміння просто, зрозуміло й доступно для маленьких читачів розповісти про важливі події радянської історії: про значення Жовтня, про Велику Вітчизняну війну, про розмах комуністичного будівництва у нашій країні. Мова віршів Забіли проста, близька до розмовної, письменниця уникає іноземних термінів і незрозумілих для дітей понять.

*Тема щасливого
дитинства*

Н. Забіла створила цілий ряд віршів, у яких порушується тема щасливого життя радянської дівчини. З цього приводу викликає інтерес передусім її цикл «Ясочина книжка». Побудований він досить оригінально: маленька дівчинка Ясочка, ліпивши снігову бабу, простудилася й тому не пішла в дитсадок. Перераховуючи різні іграшки, які є в дівчинки, поетеса показує щасливе й безтурботне дитинство Ясочки. Маленькій героїні Забіли притаманна і любов до праці. Намагаючись не відставати від старших дітей, Ясочка скопала грядку й засадила її різними рослинами:

Йде робота радісна і скоро,
веселіше за найкращу гру,
а ласкаве сонце лізе вгору,
і пече, й цілує дівчурку.

Твір виховує у дітей наполегливість, рішучість, любов до праці, намагання не відставати від старших. У вірші «Ясочка на святі» письменниця говорить про участь дитини в першотравневій демонстрації, її радість з приводу свята. Маленька Ясочка довідується від мами про тяжке життя дітей в капіталістичних країнах, про їх злидні, про заборону святкування 1 Травня.

Хоробрість дівчинки, яка не злякалась жаби, а сміливо прогнала її, щоб не плакав малесенький Юрасик, є змістом поезії «Ясочка на річці». Вірш «Про горіхи» змальовує допитливість і спостережливість Ясочки: забравшись у куці ліщини, вона так здивилася на білочку, що забула навіть про збирання горіхів. В останньому вірші цього циклу «Ведмедикова хата» говориться про добру вдачу Ясочки: забувши в крижаному будиночку ведмедика, дівчинка турбується, щоб він не замерз. У циклі віршів «Ясочина книжка» йдеться про заняття дівчинки, підкреслюються такі риси характеру юної героїні, як відвага, любов до праці, допитливість, спостережливість і розум. Ці вірші допомагають дитині правильно розуміти світ, рости сильними, мужніми і працьовитими.

У циклі віршів «Про дівчинку Маринку» Н. Забіла вдало використовує дитячий фольклор. Поетеса простежує формування характеру дитини від перших її кроків до п'ятирічного віку, коли Маринка вдає з себе цілком дорослу й намагається

робити так, як її мама. Цей цикл знайомить дитину з навколишньою природою, працею людей, тобто розширює загальний кругозір малюка.

Темі щасливого дитинства радянської дівчини присвячені її твори Забіли «Про дівчинку, яка нічого не їла», «Наша ялинка», «Веселі малюки». Про життя дітей розповідає вона і в «Оксанчиному вбранні», й у вірші «Про дівчинку, яка всього боялась». У першому творі йдеться про пристрасть дівчинки Оксанки до модного вбрання, до милування собою перед дзеркалом, унаслідок чого вона запізнюється в дитсадок. Боячись, щоб її одяг не пом'явся, Оксана не бере участі в дитячих іграх і розвагах. Висміюючи захоплення дівчинки одягом, письменниця не довела свого задуму до кінця: Оксанку виручає вихователька дитсадка, яка принесла дівчинці халатик, і Оксанка включається в загальні ігри і забави. Критичне спрямування твору від цього зменшується.

У вірші «Про дівчинку, яка всього боялась» поетеса природно і невимушено показала боязнь дівчинки Марійки перед усім живим: цуценятком, зайчиком, навіть кроликом. Однак дівчинка виявила мужність і відвагу, коли побачила, що квочці з курчатами загрожував шуліка. Під впливом колективу дитячого садка Марійка стає відважною, по-новому дивиться на те, чого вона раніше боялася.

А коли їй хижа птиця
Стала зовсім не страшна —
Вже вона не побоїться
Ні кролятка-гризуна,
Ні меткого цуценятка,
Ні малого кошенятка,
Ані рибок золотих,
Ані зайчиків прудких!

Рішучість Марійки передається анафорою «ні», «ані», переліком створінь, яких вона раніше боялася.

*Наталія Забіла —
казкарка*

Забіла відома як автор майстерних казок. Її твори в цьому жанрі відзначаються захоплюючими сюжетами, вдалими використанням традицій народної творчості. У казці «Бджолина перемога» поетеса стверджує думку, що в дружбі, колективі й одностайності — велика сила, що завдяки монолітності можна перемогти будь-якого ворога:

Кожна бджілка
невеличка,
та в великому рою
всі ми дужі,
одностайні
і гуртом усіх, звичайно,
переможемо
в бою.

Ідеї вірного служіння народові присвячена казка «Чарівна хустинка», в якій поетеса хвалить дівчину,

що всі свої бажання
не для себе зберегла,
а для інших віддала.

Казки Н. Забіли побудовані на народній основі, але поетеса по-своєму трактує явища і вчинки героїв. Метрикою деякі її твори, зокрема такі, як «Червона хустина» і «Світолюб-богатир», нагадують пушкінські казки. У казці «Хатинка на ялинці» поетеса знайомить малюків з навколишньою природою, з мешканцями лісу. Вона закликає своїх читачів охороняти лісові багатства. Лейтмотивом усієї казки є строфа:

Той, хто в лісі робить шкоду,
хто нам лиха паробив,
хай до нас і не заходить,
ми не любим шкідників!

Саме тому шкідники лісу — гусінь, миша, гадюка, жуки-короїди — і не були запрошені до білки в гості.

Забіла знайомить дитину з тваринним і рослинним світом також і в «Казці про півника та курочку і про хитру лисичку». Використовуючи традиції народної казки, вона намалювала яскраву картину життя лісу, показала малюкам корисних і шкідливих звірів.

Загалом перу Забіли належить до тридцяти оригінальних казок, кілька фольклорних обробок. Її поетичні перекази фольклорних творів об'єднані в книзі «Під дубом зеленим». Поетеса не переказує сюжетів народних казок, а творчо їх переосмислює, посилює динаміку, вводить елементи інтриги. Переповідаючи відому народну казку «Рукавичка», вона змінює основні сюжетні колізії фольклорного твору: дід пішов у ліс не сам, а з онучкою, не просто прогуляться, а щоб зрубати ялинку. В інтерпретації Забіли звірі порозбігалися з рукавички не тому, що злякалися собаки, а тому, що взнали, чия це рукавичка, й вирішили повернути її власниці.

Творчо підійшла письменниця і до російської народної казки «Колобок», створивши на її основі цікавий поетичний твір «Плискачик». Добре знаючи дитячу психологію, зокрема, що малюки не люблять творів з трагічними кінцівками, поетеса залишає у своїй казці Плискачика живим: він вискакує з сумки, яку несла лисиця, підбігає до дівчинки, і та врятовує мандрівника.

Узявши за основу маленьку фольклорну потішку «Сорокабілобока», поетеса розгортає її в казку, в якій майстерно

підводить дитину до розуміння, що той, хто не трудиться, не має права споживати результати чужої праці:

І сорока-
білобока
не нахвалиться сама:
в мене діти
працьовиті,
зовсім ледарів нема.

Про різносторонню обдарованість письменниці свідчить і її п'еса-казка «Коли зійде місяць», яка є ніби продовженням прозової казки письменниці «Про півника та курочку і про хитру лисичку». У п'есі діють в основному ті ж герої, але в інших обставинах. Поетеса засуджує наївність і безпечність, поетизує дружбу, хоробрість, взаємодопомогу.

Н. Забіла відома і як талановитий популяризатор народної творчості. В 1959 році вийшла книга українських народних казок у прозовій обробці письменниці «Золота гора», яка в наступному 1960 році під назвою «Иван-богатырь» була перевидана російською мовою.

*Жанрове розмаїття
творчості Наталі Забіли*

Її своєрідний талант дитячого письменника з найбільшою силою прозвучав у поезії. Неповторним є поетич-

ний голос віршів на суспільно-політичні теми, про дитинство, про природу. Казки Забіли — яскрава сторінка в історії літературної казки.

Різномісний талант письменниці проявився і в прозі. З інтересом читається повість «Катруся вже велика» — сімейно-побутова хроніка, в якій порушено важливі для радянської літератури теми життя сім'ї, виховання людини, формування її світогляду й характеру. Забіла вдумливо аналізує сімейне оточення п'ятирічної Катрусі, показує заняття дівчинки, її розваги, перші самостійні кроки. Вона відтворює найбільш суттєві епізоди з життя Катрусі, її внутрішній світ, майстерно передає характерні деталі побуту — все, з чим так чи інакше зустрічається дівчинка. Глибоку симпатію викликає образ вчительки Варвари Іванівни, яка дбайливо, по-материнському стежить за розвитком своєї маленької сусідки по квартирі. Хоча письменниця і не показала Варвари Іванівни безпосередньо за її роботою в школі, однак у стосунках з Катрусєю ми бачимо вчительку вдумливим педагогом, людиною великої і благородної душі. Варвара Іванівна з великим тактом вводить Катрусю у великий світ, прищеплює їй почуття дружби, чесності. Забіла вдало розкрила громадську діяльність Варвари Іванівни, любов і повагу до неї мешканців будинку. Без перебільшення можна сказати, що це один із найпривабливіших образів вчительки в українській радянській літературі. Менше вдалися письменниці інші образи дорослих, зокрема Катрусині мами.

Продовженням повісті «Катруся вже велика» є оповідання «Катруся і Павлусь», «Катрусина стрибалка», «Подорож до казкового лісу», де письменниця зображує навчання дівчинки в школі, її взаємовідносини з братиком і подружками. Письменниця прослідкувала становлення характеру дитини з дошкільних років, показала вплив колективу, піонерської організації на формування світогляду радянської дитини.

Прозовим творам Н. Забіли притаманні некваплива, так би мовити «плавна», спокійна манера оповіді, розгорнуті монологи, авторські відступи і колоритні побутові замальовки.

Повість Забіли «Катруся вже велика» справедливо вважається одним із кращих творів української дитячої літератури, присвячених формуванню характеру радянської дитини.

Справжнім новатором виступає письменниця в галузі драматургії. Її твори складні, мабуть, для сценічного втілення, проте за тематикою вони настільки оригінальні, що не мають аналога в дитячій літературі. Йдеться, передусім, про твори, відзначені премією імені Лесі Українки. Фантастична п'єса «Перший крок» розповідає про сиву давнину і викликає до життя постаті первісних людей. Приваблюють образи Великої Матері — розумної досвідченої жінки, яка править родом, підлітків Юю і Оа. В основі драматичного конфлікту події, пов'язані з прирученням Червоного Звіра — вогню. Дуже цікаво використаний прийом, що його ми назвали б перекиданням мостів. Він пов'язаний передусім з образом Великої Матері, розум якої осягає далеке майбутнє, коли люди приручать тварин і рослини, найдуть спосіб швидко пересуватись.

Драматична поема «Троянові діти» також побудована на матеріалі історії. У післямові Забіла розповідає, яким шляхом вона йшла в осмисленні теми, які історичні дані використала, на чому ґрунтується її гіпотеза про Троянових дітей, що напевно жили в VI ст. «Отак, чергуючи скупі історичні відомості з творчим домислом, — закінчує письменниця післямову, — напівлегендарні літописні перекази з більш-менш вірогідними здогадками, поринаємо ми уявою в далекі-далекі часи...» Забіла сміливо долає опір матеріалу, в основі якого тільки краплини історичної правди, а то все більше догадки, і дає художньо переконливе трактування епохи, а на її фоні людей, що думали про об'єднання слов'янських племен. Про засновника міста Києва, його братів Щека і Хорива, сестру Либідь розповідає літописна легенда, яка в драматичній поемі «Троянові діти» набирає зримих рис історичної правди. Замість напівлегендарних постатей з її сторінок постають живі люди, доля яких хвилює, викликає співпереживання. А що діють ці люди в незвичайних обставинах, в дуже старі часи, то розповідь письменниці про них романтично-піднесена, з свідомою стилізацією. Є в ній щось від давньої саги, що мала високий стиль і докладний опис всіх дій і звершень своїх героїв.

Творчість Наталі Забіли характеризується різноманітністю тем і жанрів. Її твори легкі для сприймання дитини, відзначаються багатюю, образною мовою, вибором близьких дітям тем, задушевним ліризмом, доброзичливим гумором, реалістичною конкретністю образів. Вони збагачують знання юних читачів про природу і розширюють уявлення про життя нашої прекрасної Батьківщини, про її славне минуле й прекрасну сучасність, про її видатних людей. Твори Забіли допомагають виховувати молоде покоління в душі відданості ідеям комунізму.

У 1953 році вийшла збірка Н. Забіли «Під ясным сонцем», у 1959 р.— «Веселим малюкам», у 1960 — «У широкий світ», у 1962 р.— «Оповідання, казки, повісті». Це — книги вибраних творів поетеси. В 1971 р. були видані твори в чотирьох томах. Вони підсумовують творчий шлях письменниці і є важливим внеском у розвиток української радянської дитячої літератури.

Вірші Н. Забіли здобули широку популярність на Україні й далеко за її межами. По кількості видань вона посідає перше місце серед українських радянських дитячих письменників. Більшість творів поетеси перекладені російською та іншими мовами народів СРСР і зарубіжних країн. У Російській Федерації, наприклад, твори Н. Забіли видані загальним тиражем більше ніж два мільйони примірників.

Блискучий майстер ліричного вірша, прекрасний знавець дитячої психології і дитячої літератури, Н. Забіла широко відома і як вдумливий перекладач та популяризатор на Україні дитячої літератури інших народів. Їй належать переклади казок О. Пушкіна: «Про рибака та рибку», «Про царя Салтана», «Про мертву царівну та сімох богатирів», поему М. Некрасова «Дід Мазай та зайці», С. Михалкова «Дядя Стьопа», А. Барто «Для маленят», О. Благініної «Осінь», К. Ушинського «Івасик-боягуз», переклади творів російських радянських дитячих письменників С. Маршака, К. Чуковського, З. Александрової.

За великі заслуги у розвитку дитячої літератури Забіла нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і Жовтневої революції.

І. А. БАГМУТ (1903—1975)

Той, хто прочитає твори Івана Багмута, стане багатшим на знання, мудрішим і умілішим, бо в них є чому повчитися: стане уважнішим, лагіднішим і добрішим, бо в тих творах б'ється чуле серце автора, сповнене любові до людини, до життя.

В. Бичко

Серед перших, хто прокладав дорогу радянській літературі для дітей і юнацтва, був Іван Андріанович Багмут. Він народився 7 червня 1903 р. в селі Бабайківці на Дніпропетровщині

в родині сільського вчителя. В юності мріяв стати мандрівником, побував на Далекому Сході і на Далекій Півночі, на Алтаї. Пристрасть до подорожей з роками не проходила, вона живила його твори, була джерелом незгасного оптимізму. В цьому він чимось схожий на Миколу Трублаїні. В. Бичко згадує, що молодий Багмут «з'являвся в редакції дитячого журналу «Червоні квіти» не так часто, як інші письменники. Бо рідко сидів у місті, а все невтомно їздив по країні. Але коли вже відчинялися двері і в кімнату стрімко, з легким підльотом входив високий, стрункий юнак, то ми, майже щоденні відвідувачі редакції — юні кореспонденти, піонери харківських загонів,— відразу нишкли, прикипали до нього очима в чеканні чогось надзвичайно цікавого... Розповідав він про плани перебудови Москви, про Дніпрогес, про перші школи на Далекій Півночі... Треба нагадати, що соціалістичне будівництво у нашій країні тільки-но починало розгортатися, і кожна нова споруда (ба навіть її задум) уже була подією для всіх радянських людей»¹. Зовсім не дивно, що першими творами Багмута були книги подорожніх нарисів. Багато його оповідань і повістей мають документальну основу — це й «Верхівці засніжених тундр», і «Подвиг творився так!», і «Записки солдата»...

Заслужовує досвід Багмута, який написав повість про двічі Героя Соціалістичної Праці Євгенію Долинюк «Подвиг творився так!». Повість не у всьому досконала, деякі важливі факти з життя героїні осмислені поверхово. У повісті «Подвиг творився так!» Багмута вдалось намалювати привабливий образ людини, життя якої гідне наслідування. Хвилююча розповідь про високі досягнення знаменитої ланкової була б неможливою без використання всього багатства біографічного матеріалу. Саме тут ключ до розуміння її подвигу, героїзму, а не в описі виробничих процесів. В багатьох моментах сюжет дуже напружений і драматичний (сцени рятування підпаленої бандерівцями колгоспної стайні і переховування дітей). Уславлення трудящої людини знайшло у творі свій яскравий вияв в тому, що для героїні Багмута труд, який дає високі результати, є життєвою необхідністю, найвищим смыслом існування. Недарма, як і повість «Щасливий день суворовця Криничного», він був відзначений премією на конкурсі Детгиза та Міністерства освіти РРФСР.

Багмут багато зробив для розвитку дитячої літератури. Його оповідання і повісті — оригінальна сторінка в дитячій прозі, хоча сам письменник не визнавав існування спеціальної дитячої літератури, вважав, що гарна книжка «зацікавить людину незалежно від її віку». Він підкреслював, що коли писав,

¹ Бичко Валентин. Цікавий, своєрідний світ.— У кн.: Багмут Іван. Щасливий день суворовця Криничного. Господарі охотських гір. Наш загін «Смерть фашистам». Повісті. К., Веселка, 1973, с. 3.

наприклад, «Пригоди чорного kota Лалченка», то мав на увазі, між іншим, і дорослого читача¹. Незважаючи на таку теоретичну установку самого автора, в його книгах враховані психологічні особливості сприймання художнього твору дітьми і підлітками. Цінність його книг тільки підвищується від того, що вони дійсно викликають інтерес і дорослого читача. За досягнення в галузі дитячої літератури Багмута відзначено республіканською літературною премією імені Лесі Українки 1973 року.

*Оповідання
для молодших школярів*

Найкращі оповідання для цієї групи читачів зібрані у збірках «Шматок пирога» (1957), «Злидні» (1958), «Знак на стіні» (1961), у книзі «Вибране» (1964) і двотомному виданні творів (1973). М'який гумор у творах про дитинство зближає І. Багмута з видатним українським письменником С. Васильченком. Його оповідання «Шматок пирога» і «Злидні» малюють картину життя дожовтневого села. Миколка і Вустимко, головні персонажі цих творів, рухливі, життєрадісні діти, яким би гратись і гратись, але треба допомагати дорослим. Письменник талановито пам'ятає власне дитинство, тому так тонко відмічає психологічні особливості малої дитини: «Я міг годинами гратись в піску, удаючи, що я полю, підгортаю і вибираю картоплю. Це мені ніколи не набридало. А коли мене примушували вибирати справжню картоплю, мені враз починала боліти спина. І переставала боліти тільки тоді, коли я знаходив велику картоплину з гулькою на кінці. Я встромляв в неї чотири палички, і картоплина перетворювалась на коняку. Потім з меншої картоплини робив лоша. Я іржав, басував, нокав, тпрукав і грібся в пухкій землі, аж поки покличе мати» («Шматок пирога»). Такий же і Вустимко з оповідання «Злидні». Радий, що не примушують до роботи, він знайшов собі чудову, на його погляд, гру — дражниться з зозулею:

— Ку-ку! — чутно з густого гілля.

— Поцілуй слинявого Луку! — відповідає їй Вустимко.

— Ку-ку! — знову каже зозуля.

— Поцілуй слинявого Луку! — зразу ж повторює Вустимко.

Хлопчикові хочеться, щоб його було зверху, але зозуля кута й кута...»

Через обидва оповідання лейтмотивом проходить думка про моральну вищість трудового народу, про глибоко розвинене у ньому почуття власної гідності, яке успадковують навіть малі діти. Центральний епізод в оповіданні «Шматок пирога» — сцена гостювання Миколки з матір'ю у багатій і недоброї родички. Мати навчила сина, щоб він не з'їдав всього, що на тарілці і відмовлявся від добавки тим, що «через силу не може». Все обійшлося б добре, якби не смачний пиріг, якого зроду не пробував. У хлопчикові бореться почуття, як би не осоромити

¹ Див.: Брюгген В. Рубежі часу.— Прапор, 1969, № 11, с 82.

матір, з бажанням з'їсти хоча б ще півшматка. Перемагає останнє, але в останню хвилину він знаходить силу відмовитись від ласощів. З непідробленим гумором, сповненим доброти і ніжності до дитини, письменник малює сцену, що звучить як ода в честь людської гідності: «Ні, я їсти не хочу. Це я хотів дати кішці, а то вона голодна. Можна, дядино, дати кішці?» У дядини обличчя враз змінилося, і вона перестала усміхатися.

— Ну й дурний! — каже вже сердито. — Хіба кішки їдять солодке?

— Наша, — кажу, — їсть. То можна?

Мама ніби повеселішала.

— Миколко, — каже вона докірливо, — хіба ж можна отакий піріг перевести на кішку? Всі за столом замовкли, а дядина аж зблідла від злості». Цьому ж завданню — показати перевагу дитини з бідної сім'ї над багатієм служить діалог між сином дядини Петриком і Миколкою. Це не спокійна розмова, а словесний двобій, переможцем в якому виходить Миколка. Скільки він виявляє справжньої винахідливості, заявивши, що ялинка, намальована в його книжці, краща від багацької, яка красується в кімнаті. Скільки гідності у відповідь на репліку Петрика («Книжки купують, а самі картоплею давляться»): «Ми хоч і бідні, а багатіям не кланяємося! Схочемо — книжку купимо, схочемо — картоплю їмо... Що схочемо, те і робимо!»

Сповнений почуттям власної гідності й Вустимко з оповідання «Злидні». Побитий матір'ю за те, що, нехотячи образив багача (хіба він знав, що не годиться дитині жартувати з дорослим: «Студи, дураче! Під носом вітер е!»), він мріє, що колись виросте і відплатить йому за свою кривду.

Письменник майстерно розкриває наївність маленьких героїв. Миколка, почувши, як тітка говорить, що він не мине тюрми, запитує батька: «Хіба за те, що годують кішок солодким пирогом, садять у тюрму?» Устимко не розуміє матері, яка плачучи промовляє: «Не я тебе била, злидні тебе били...» Потім він догадується: мати не хотіла бити, а «Мичаки напустили на неї злиднів, і вона тоді побила». Який глибокий, бездонний світ дитини розкривається в обох оповіданнях!

Казахський хлопчик Амангельди з однойменного оповідання Багмута живе в радянський час, але він належить до цієї ж галереї образів, що Миколка й Вустимко. Йому не треба відстоювати свою людську гідність перед багатіями — інші часи настали. Але, коли виникає необхідність постояти за себе і показати, на що він здатний, хлопчик з цим справляється блискуче. В оповіданні «Амангельди» опоетизовано дитячу працю, яка, виявляється, може принести багато користі.

Багмут зумів написати, між іншим, дуже цікаво про трудові процеси, дати інформацію про овець, стрижку шерсті.

Ось, наприклад, така картина: «А острижена вівця самотня стоїть збоку від отари вже хвилин з десять. Вона оглядає себе і ніяк не може зрозуміти, що з нею трапилось. Інші вівці, вирачивши очі, неспокійно дивляться на неї. Ягнятко, яке скучило за матір'ю, робить до неї кілька несміливих кроків. Запах — материн, а зовнішній вигляд — зовсім незнайомий...» В таких картинах чимало пізнавального матеріалу, але вдало використаний прийом персоніфікації робить чудо: читач навіть не помічає, де, в якому місці він дістав нову інформацію. В той же час основна увага звернена на показ ставлення дітей до праці, бажання їх найкраще справитись з завданням. Малий Амангельди, наприклад, не збирається бути стригалем, він мріє про педагогічну професію, але весь віддається роботі, і найцікавішою вважає ту хвилину, коли може потримати в руках важку ще для нього машинку для стрижки овець.

Дуже світле за своєю тональністю оповідання Багмута «Тихий». Так назвали піонери лоша, що втратило при народженні матір і яке вони виходили. Це не просто ще одне оповідання про корисну працю дітей, хоча ця тема звучить художньо переконливо: «Сашко уявляв собі маленьке лошатко і мріяв про те, як він його виховуватиме. Він добиватиметься, щоб лоша прибавляло щодня до півтора кілограма. Потім йому здавалося, що цього мало, і він додавав ще півкілограма... В його мріях лоша росло так швидко, що на осінь ставало вже дорослим конем, таким струнким і гарним, якого ще ніхто не бачив». Багмуту вдалося показати в оповіданні працю, яка приносить велике задоволення, що вона не тільки обов'язок, а й приємність. Та найголовніше, що діти в процесі праці пізнають один одного, в турботах і боротьбі за життя лошати розкриваються їхні найкращі риси: доброта і ніжність, уміння співчувати слабшому, готовність прийти йому на допомогу, наполегливість в досягненні мети.

Оригінальність оповідань Багмута, передусім, в постановці та художньому розв'язанні тем, які близькі дитині, у створенні образів дітей і дорослих, які взаємно розуміють себе, знаходяться в тісному контакті, у свіжості поетичних засобів і прийомів, що зустрічаються тільки в його творах, зокрема в особливій багмутівській усмішці. Деколи сюжети його оповідань набувають пригодницького («Знак на стіні»), загадкового («Гарячі джерела») характеру, що дуже імпонує дітям.

*Ідейно-естетичний аналіз
повістей І. Багмута.
Їхнє виховне значення*

Найбільшу славу принесла Багмуту повість «Щасливий день суворовця Криничного» (1948), що була цілком оригінальним явищем в радянській дитячій літературі. Яки письменник написав лише один цей твір, він забезпечив би йому місце серед улюблених авторів дівчорі. Досить сказати, що повість видана вісімнадцятьма мовами, в тому числі за кордоном — чотирма. Повчальною є істо-

рія її створення. Видавництво «Молодь» запропонувало Багмуту написати повість про суворовське училище в Чугуєві на Харківщині. Це було в 1946 році. Важко пораненого, хворого письменника, що бачив багато людського горя під час війни, лякала зустріч з осиротілими дітьми, які навчалися тепер в училищі, і він відмовився. Коли ж видавництво звернулося вдруге, Багмут рішився, поїхав і, захопившись побаченим, написав повість про життя і навчання учнів суворовського училища.

Війна залишила глибокий слід в маленьких серцях, горе, яке встигли вони зазнати, по-різному вплинуло на становлення характеру і життєвих переконань дітей. Вони ще такі малі, але в кожного своя історія життя, написана війною. Цікавий сюжет побудований на гострих колізіях. Уже початок повісті вводить у складний світ дитячих почуттів. Ігор Криничний дуже хвилюється за свій малий ріст, а тут ще старший суворовець Петро Маслюк авторитетно заявляє, що він ніколи не виросте і що всі малі, певно, боягузи. Ігор мріє про подвиг, але, як відомо, «просто так подвигу не роблять», і тому весь смисл незвичайного вчинку у нього звівся до того, щоб дістати для Маслюка цигарки. В описах «подвигів» Ігоря і їх оцінці не знаходимо повчання на тему, що добре, а що погано. Письменник показує їх неминучість на тому етапі становлення особистості хлопчика, що жагуче прагне самоутвердження в житті. Багмут не моралізує, але наслідки поведінки свого героя аналізує детально.

В Ігоря є мрія — стати моряком, але училище готує курсантів для піхотної школи і тільки відмінники мають широке право вибору. Нелегко Ігорю Криничному перебороти труднощі навчання, зробити свою поведінку зразковою. Письменник порушує важливу проблему самовиховання. Однак, знаючи добре психологію дитини цього віку, автор показує вирішальний вплив на неї колективу, оточення. Ігорю допомагає сам ритм училища, оснований на міцній дисципліні, порядку, увага товаришів, офіцерів-вихователів. Він підтягується, мужніє, приходить впевненість у свої сили. Фізична і моральна підготовка хлопця до виконання своїх обов'язків особливо розкривається в період військової гри.

Розділ «Подвиг суворовця Криничного», що є кульмінаційним в сюжеті повісті, захоплює не лише майстерними, повними динаміки і напруження картинами військової гри: тут демонструється результат всієї ідейно-виховної роботи училища, що найбільш яскраво виражений в поведінці, вчинках його вихованця Криничного. Хлопця характеризують відмінні знання і уміння застосовувати їх на практиці, чудові людські риси і, передусім, готовність прийти на допомогу іншим. Адже, якби він думав лише про перемогу у грі, загинув би його «ворог» Петро. («Ні, наступ і оборона — це тільки гра. А Петрове життя — це життя людини»). Довго йшов Ігор до того щасливого

дня, коли за відмінні успіхи і поведінку став на варті біля бойового червоного прапора Суворовського військового училища першим: «Ігор відчув, як від радості розпирає йому груди. У нього зараз такий настрій, що здається, він міг би стати на єдиноборство проти всіх ворогів своєї Батьківщини».

Багмут проводить через усю повість дуже важливу думку: щастя не може бути повним, якщо воно не поділене з іншими. Другим біля прапора стоїть Петро Маслюк, той самий, через якого Ігор пережив багато неприємних хвилин. Йому в повісті присвячено не менше уваги, ніж Ігорю. Життя Петра склалось вже на початку дуже трагічно, він залишився круглим сиротою, дитиною попав на фронт, де проявляв героїзм і винахідливість. В училищі був найкращим курсантом, але поступово нездорове почуття зверхності перемогло над усіма іншими, він втратив контроль над своїми вчинками, Петрові також не легко дається шлях до «щасливого дня».

Письменник багато уваги надає в повісті проблемі вихователя. На прикладі педагога Корольова він вказує на необхідність вміти самовиховуватись. «Коли ви починаєте розмовляти з Маслюком,— говорить Корольову майор Грабенко,— ви гніваєтесь, у вас кипить обурення. Я розумію вас: ви ненавидите те погане, що є в Маслюка. Але ви самі не помічаєте, як починаєте разом з його хибами ненавидіти й самого хлопця, його всього. І в цьому ваша біда. Дитина завжди повинна почувати, що ви її любите. Коли ж вона чуває, що ви ставитеся до неї вороже, ви як педагог втрачаєте свою силу». Багато витримки, педагогічної мудрості і справжньої любові до виховання виявляє генерал. Він знає, що до юнака Петра не можна підходити як до дитини і в розмові з ним малює картину життя, яке може бути розтрачене «на дрібну боротьбу за своє самолюбство»: «Я хочу, щоб ви зрозуміли одне: при вашій вдачі вам треба вчитись володіти собою. Тоді ви робитимете те, що диктує ваш розум, а не сліпі інстинкти». Щоб створити яскраву картину життя суворовського училища, Багмут заселив свою повість багатьма персонажами — дітьми і дорослими, детально розповів про те, чим вони живуть. Він досягнув великого успіху завдяки майстерності в ліпленні художніх образів, вмінню побудувати цікавий, повний динаміки сюжет.

Пишучи про суворовське училище, осиротілих дітей, письменник не міг обійтися без згадок про війну, про участь в ній дорослих і дітей. Повість «Наш загін «Смерть фашистам» повністю присвячена темі боротьби народу на окупованій фашистами землі. Вона не відзначається ідеальною композицією, відчувається певна фрагментарність розповіді, випадковість окремих ситуацій. Але захоплює цікавий сюжет з елементами пригодництва, приваблюють образи підлітків — Микитки Кобзаря і його друзів Андрія та Кирила.

Зміст повісті становлять підготовка і проведення хлопцями самостійної акції проти фашистів, зустріч з партизанами і виконання під їх керівництвом завдання по переправі вибухівки з лісового складу до міста, викрадення гестапівця, а також розповідь про розгром партизанами відділку гестапо і звільнення ув'язнених, загибель молодого учительки німецької мови. Значне місце в повісті займає показ стосунків синів і матерів, діяльність матері Кирила, яка виявилась зв'язковою партизанів. Ряд картин і епізодів характеризують важке, голодне життя радянських людей під час окупації, жорстокість окупантів і поліцаїв у ставленні до мирного населення. Рятуючи хлопців від роботи у Німеччині, партизани переправляють їх у село, де вони продовжують свою діяльність уже як зв'язкові з місцевими підпільниками. Повість Багмута сприяє героїко-патриотичному вихованню дітей, дає можливість побачити війну очима їх ровесників, що разом з усім народом піднялись на боротьбу з фашизмом.

Про повість І. Багмута «Блакитне плесо» (1959) висловлювались різні думки. Йї закидали відсутність динамічності в розвитку подій, брак безпосередності, монотонну багатослівність. За стилем ця повість відрізняється від інших творів письменника, в ній більш деталізовано описи виробничих процесів. Може, надто обширні розмови між персонажами інколи, і справді підмінюють дію. Але, незважаючи на це, повість «Блакитне плесо» цікаво розповідає про справи піонерів і комсомольців, які спільними силами будують колгоспний ставок. Все почалося з того, що шестикласник Панько Чоломбитько потримав у руках маленьке коропеня. І ось виникає велика мрія мати свій ставок, яка захоплює цілий колектив дітей.

Головний персонаж повісті учень Панько Чоломбитько більше цікавиться колгоспними справами, ніж шкільними, він знає, «чому і скільки годин простояв учора трактор, скільки народилося лошат, яка з польових бригад йде першою в змаганні». Але думки про ставок збуджують у хлопчика і більшу охоту до навчання. На уроках математики діти розв'язують задачі, що пов'язані безпосередньо з будівництвом, пишуть твори на тему, яким уявляють собі блакитне плесо. Це робить уроки набагато цікавішими, зокрема для таких дітей, як Панько. Письменник художньо мотивує необхідність трудового виховання на уроках з різних предметів, а в педагогіці ця проблема і сьогодні, як відомо, одна з найактуальніших.

У повісті багато картин натхненної дитячої праці. Однак, виходячи з психологічних особливостей підлітків, Багмут показує, що вони не можуть довго займатися механічною, монотонною роботою, їм так хочеться швидше побачити результати, їм так необхідний стрімкий рух вперед. Як піднімається настрій у дітей, коли, наче на справжньому великому будівництві, провели телефон, з землі забили розкопані ними джерела,

була організована двозмінна праця і відпочинок у піонерському таборі. Повертається на ставок Микола Кваша, здібний хлопець, який не міг примусити себе до одноманітної роботи, цілеспрямованою стає вся діяльність дітей. Тільки праця, осяяна справжньою романтикою буднів, чітко визначеною метою, досягнення якої цікавить дітей, є радісною і результативною. Здобутки такої праці вони будуть захищати всіма силами. Так поступили герої твору «Блакитне плесо», коли сильний дощ почав розмивати збудовану ними греблю.

Ця повість приносить не лише велике естетичне задоволення. Якщо б усі вихователі уміли і хотіли працювати з дітьми так, як піонервожатий, учитель російської мови Степан Юрійович, захоплюючим стало б і збирання металолому та макулатури, аптеки в літній час наповнилися б додатковими тоннами цінної лікарської сировини, діти рідше б діставали лікарські довідки, що звільняють від суспільно корисної праці. Однак повість Багмута «Блакитне плесо» — не ілюстрація до педагогічних аспектів трудового виховання дітей, а художньо довершений твір, в якому глибокий психологізм природно і вільно поєднується з цифрами, назвами знярядь виробництва, трудовими процесами. За характером художнього втілення теми повість близька до кращих творів 70-х років, які адресовані дорослому читачеві, і дають оригінальне трактування виробничим проблемам, життю і праці трудових колективів.

Для дітей і дорослих Багмут написав цікаву повість «Пригоди чорного kota Лапченка, описані ним самим» (1964). У статті «Як писалися «Пригоди чорного kota Лапченка» письменник розповідає про задум повісті-жарту, який виник ще в середині 50-х років. Він знав про існування романів Гофмана «Життєва філософія kota Мура» і японського письменника Нацуме Сосекі «Ваш покірний слуга кіт», але вирішив не читати їх, поки не кінчить праці над своєю книгою. Тоді прочитав і «полегшено зітхнув — коти різні, стиль різний, усе різне».

Діти сприймають повість про пригоди kota як твір казкового характеру, дорослі побачать у цьому філософські роздуми про сутність людини. В авторській передмові Лапченко пояснює, чому взявся за перо: «Річ у тім, що котові випадає бути свідком таких моментів у житті людини, які сховані від суспільства — кіт чує розмови, що точаться в родині, бачить, що роблять люди, коли їх ніхто не бачить... Взявся я за перо ще й тому, що деякі вчинки людей дивують мене. Я хотів поділитися з людьми враженнями від їхнього життя, щоб вони поглянули на себе, так би мовити збоку, бо ж збоку краще видно і достоїнств, і хиб».

Повість Багмута має пригодницький характер. Кіт Лапченко побував у різних людей, він дуже спостережливий і розумний,

всюди поповнює свої знання і уявлення про навколишній світ. Незабаром він знає не менше, ніж пересічна інтелігентна і освічена людина. Лапченко спостерігає, що коти унаслідували не лише позитивні, а й деякі негативні риси людей, їм, як і людям, треба з ними боротися. Це й неправильне виховання кошенят, які інколи ростуть неробами і дармодами, і релігійні забобони, які затуманюють свідомість.

Центральне місце в повісті присвячене боротьбі Лапченка із злодієм, браконьєром Петренком. Цей жалюгідний тип не подобався котові з першої зустрічі у ветеринарній клініці, куди продали його бешкетники-хлопці. Чим більше спостерігав він за ним, тим більше переконувався, що в цієї людини, яка понад усе любила гроші, нечисте сумління. Так воно й виявилось. Письменник чудово показує, враховуючи котячі можливості, як Лапченко зводить нанівець темні плани злодія, як здійснює мрію викрити його перед усім світом. Правда, йому це не вдається. Серед людей більше чесних, ніж негідників, і вони самі справляються з тими, хто не хоче жити за законами соціалістичної моралі. Викриває Петренка молодий робітник Веремієнко. Але кіт не в претензії до нього, що той «перебіг» йому дорого. Так воно й мусило бути.

Дитячого читача приваблює вся ця «котяча історія». Вникнувши в «психологію» тварини, Багмут розповів про її спосіб життя, поведінку в цілком реалістичному плані. А те, що письменник з самого початку підмінив звичайного kota казковим, навіть не помічається, бо, якби коти могли мислити і говорити, вони, напевно, вели б себе, як Лапченко. Зрештою люди (Професор, Письменник, їхні дружини, лаборантка та багато інших) не розуміють мови Лапченка, вона доступна тільки читачеві, для якого кіт спеціально описав свої пригоди.

Особливістю повісті є те, що письменник дав широкі картини натхненної творчої праці людей, які ведуть активну боротьбу проти захворювань риби, за збільшення її приросту. Ці картини деколи сповнені справжнього драматизму. Передані через сприймання kota Лапченка, вони зацікавлюють дітей, які непомітно для себе засвоюють одночасно і значну наукову інформацію.

Твори Багмута піднімають важливі проблеми патріотичного, трудового і морального виховання підростаючого покоління. З їх сторінок постає автор як мудрий педагог і вихователь, що уміє поєднати вимогливість у ставленні до дітей з теплою ласкою і ніжністю.

О. Д. ІВАНЕНКО

І не дзюрчання струмка, не подих вітру, не всі ті лісові голоси, що брили й співали, здивували людей. Вони чули незвичайну пісню про молоду, радісну країну, в якій всі працюють і радіють з своєї праці. Вони чули сміх дітей, що ростуть у цій країні.

О. Іваненко

У своїй книзі «Педагогічна поема» А. С. Макаренко згадує про молоду талановиту виховательку, яка з широкою любов'ю і ласкою ставилася до дітей, писала спеціально для них художні твори. Вихованці відповідали їй взаємною повагою і прихильністю. Цією молодою вихователькою була Оксана Дмитрівна Іваненко — відома українська радянська письменниця, яка майже всю свою творчість присвятила дітям.

Народилася вона 13 квітня 1906 р. в Полтаві в родині вчителів. Пробувати свої сили в літературі Іваненко розпочала рано. В 1925 р. у харківському журналі «Червоні квіти» було опубліковано перше оповідання письменниці «До царя». В 1926 р. Іваненко закінчила Харківський інститут народної освіти й поїхала працювати в дитячу колонію ім. Горького в Куряжі під Харковом, яку очолював А. С. Макаренко. Робота під керівництвом цього видатного педагога-новатора, знайомство з М. Горьким, який приїжджав до колоністів, багато дали для загального розвитку майбутньої письменниці. Безпосередня робота в колонії, а потім і в організованому Макаренком Управлінні колоній, дала Іваненко матеріал для першого її великого твору-повісті «Манівцями». А. Макаренко став літературним батьком для молодої письменниці. У її статті «Сторінки спогадів про великого друга» читаємо: «Незважаючи на те, що я працювала в колонії Горького вихователькою, я вважала себе його вихованкою і все життя благословляла ту щасливу мить, коли мені спало на думку поїхати на практику саме в колонію імені Горького»¹.

Багато творів різних жанрів написала Іваненко, серед них є казки, оповідання, повісті, романи, нариси, кіносценарії: «Майка та Жабка» (1930), «Водогін», «Дитячий садок» (1931), «Черевички» (1933), «Лісові казки» (1934), «Великі очі» (1936), «Галочка», «Казка про веселу Аль» (1939), «Маяк» (1941), «Пошта прийшла» (1943), «Рідні діти» (1951), «Маленьким про великого Тараса» (1963), роман «Тарасові шляхи» (1939—1961), повість «Великий шум» (1967) і ряд інших.

«Яке чудо ці казки!» Казки Оксани Іваненко — яскрава сторінка дитячої літератури. Є в них щось і від народнопоетичної традиції, і від літературної (Горький, Леся Українка, Мамін-Сибіряк, Біанкі) — це коли йдеться

¹ Макаренко Антон. Педагогічна поема. К., Молодь, 1969, с. 588.

про казки природничі, а ось ті, де казкарка піднімає проблеми з життя радянських дітей, не мають аналога в літературі. Це дітище її своєрідного таланту. Чимало казок із збірки «Великі очі» розповідають про могутність соціалістичної Батьківщини, про патріотизм і красу людини праці, про її високу мораль і багатий внутрішній світ. Звідси їх велике виховне значення.

Умовність фантастичного жанру дала змогу письменниці у казці «Сандалики, повна скорість!», не перевантажуючи сюжету деталізованими описами, показати небачені масштаби будівництва в нашій країні, ознайомити читача з життям півдня і півночі Союзу РСР, розповісти про класову боротьбу в країнах капіталу. Дуже вдало тут трансформується відомий з народних казок образ чобіт-сороходів у чарівні сандалики. Їх подарував дівчинці, що швидко рвала взуття, видатний вчений Дей, який, незважаючи на фантастичні винаходи, виступає цілком в реалістичному плані: «Я працюю над тим,— говорить він,— щоб люди могли легко, вільно і швидко відвідувати своїх друзів в усіх куточках землі. Тоді й друзів буде багато. А між іншим, для відпочинку я зробив такі дитячі сандалики. Хай діти теж літають і бігають по всіх усюдах». Правда, винахідник порадив дівчинці не літати в чужі краї: бо, по-перше, її туди не запрошують, по-друге, для малих дітей це стане можливим «коли люди скрізь будуть друзями між собою, а зараз, на жаль, ще не так». Але дівчинці, яка була дуже допитливою, довелось побувати в капіталістичній країні і взяти участь у боротьбі трудящих за мир.

Через цікавий сюжет і художні образи Іваненко проводить важливу ідею про переваги соціалістичного способу життя, за якого всі досягнення науки й техніки поставлені на службу народові. Спрямована проти капіталістичних хижаків, казка Іваненко «Сандалики, повна скорість!» пристрасно пропагує боротьбу за мир у всьому світі. Вона сприймається як твір важливих соціально-політичних узагальнень.

Серед казок на сучасну тему чимало таких, що присвячені проблемам морального виховання. Так, казка «Три бажання», засуджуючи егоїзм, заздрість, показує, як легко позбутись таких негарних рис. Ряд таких творів пов'язано з образом Гострого лікаря, який лікує брехунів, боягузів, ледарів — всіх, хто заважає жити собі й іншим. У казці «Чарівні зерна» він виступає добрим радником і щирим другом учнівської ланки, дає дітям чарівні зерна, які вони вирощують на своїх ділянках. Скільки гарних почуттів виховує ця казка — колективізм, наполегливість у досягненні мети, любов до праці. Письменниця уславлює відвагу і хоробрість («Чарівна квітка»). Найбільше уваги образу лікаря, якого великий казкар К. Чуковський вважав щасливою творчою знахідкою, надається у казці «Великі очі» (звідси пазва збірки). Цей лікар не лікував ніяких, пов'язаних з фізичним терпінням хвороб, може тому,

що він не був ніяким лікарем, а мудрим і талановитим педагогом, який вмів знаходити ключ до серця дітей, боротися з їхніми вадами, сприяти розвитку таланту. Завдяки йому Ясь позбувається лінощів і стає добрим музикантом. Лейтмотив казки виражений словами лікаря у кінцівці твору: «Любі мої... у мене немає більше такої скрипки, та і в цій чари лише від того, що він багато на ній грав. А ви... у вас у всіх такі великі очі! Розумієте, треба багато працювати, треба багато дивитися. Ось весь секрет!»

Характерною ознакою творів Іваненко на морально-етичні теми є двоплановість, наявність реалістичної й фантастичної ліній, які, зрештою, міцно між собою пов'язані. За винятком сандаліків, в них, фактично не зустрічаємося з іншими чарівними предметами — неодмінними атрибутами народної фантастичної казки. Крізь зовнішню казкову оболонку легко вгадується реальний стан речей. Вони відзначаються також вдалою й зрозумілою юному читачеві алегоричністю, наприклад, «Великі очі» — це можливість усе бачити, бути свідком і учасником грандіозних подій життя нашої країни.

Природничі казки О. Іваненко розширюють дитячий світогляд, знайомлять з важливими явищами, які відбуваються в природі, прищеплюють любов до рідного краю, вчать естетично сприймати навколишню природу, виховують такі гарні риси, як допитливість, кмітливість і спостережливість. Прочитавши їх, діти відчувають необхідність у спілкуванні з природою, починають краще розуміти її таємничу мову і красу.

Казки Іваненко мають яскраві ознаки природничого оповідання — в них багато пізнавального матеріалу. Та в той же час казкова форма дає змогу через сюжет і образи провести ідеї та думки, що служать виховним цілям. Найяскравіша риса казок письменниці — глибока педагогічність їх. Збірка «Лісові казки» становить оригінальну сторінку великої книги — радянської дитячої літератури. Хто з дітей не зустрічав у народних казках чарівної золотої яблуньки, але чи помічали вони, що золоті яблучка можуть рости й на звичайних деревах? Може, зрештою, не на таких уже зовсім звичайних. «Знаєте, дітки, що? Ви — ніколи не плачте! — такими словами, що надають творові ширості, безпосередності, починається казка «Кисличка». — А то раз одна дівчинка гуляла в лісі з братиком, посварилася і гірко заплакала. Сльози кап-кап та на землю, та на насіннячко, що там лежало, та такі гіркі слюзи! От і виросла з того насіннячка гірка та терпка кисличка».

Це одна з найбільш ліричних казок Іваненко. Ліричної схвилюваності надають звертання яблуньки до вітру, до хмари з проханням не обривати квітів, напоїти теплим дощем, її переживання, коли вродила гіркі та несмачні плоди. Поєднавши казкові елементи з реалістичними, письменниця розповіла, як садівник виростив з гілки культурну яблуню. Дуже важливим

аспектом казки є виховання естетичного сприймання природи. Звідси жартівливе пояснення, від чого терпка кисличка, захоплений опис садової яблуньки: «Проти хатки щось блищало, сяяло, променилося. Дівчинка скрикнула. На пишному стрункуму деревці висіли золоті яблука — безліч золотих яблук. Над ними літали бджоли, метелики, маленькі веселі пташки».

Невідомо, як за одну ніч виросла і дала плоди золота яблунька в народній казці. У казці Іваненко вона вродила тільки через рік. І діти знають, як це трапилось, як можна самим зробити чудо.

Глибокий ідейний зміст закладений у казці «Про бджілку Медунку», яка знайомить дітей з характерними ознаками корисних комах — в алегоричній формі підносить ідею колективізму, товариської взаємодопомоги, чесності й сумлінної праці для суспільства. Коли читаємо казку «Кульбабка», згадується «Золотий луг» М. Пришвіна. Справді, ця простенька невибаглива квітка приємна для дитячого ока. Щедра фантазія підказала письменниці, як на реалістичній основі дати поетичну інтерпретацію її життя, провести ідею вічного оновлення природи. Казка «Кульбабка», як і народні казки, має своєрідний зачин, який вказує на час дії: «Почалося це тоді, коли висока тополя, що росте край дороги і бачить далеко-далеко навкруги, була маленькою, тоненькою тополинкою. Значить, це було дуже багато років тому». Непомітно в казковий початок вривається цілком реалістична деталь: «Але й тоді, як і тепер, щороку раптом сніг робився водою, і вона швидкими струмками навперегонки бігла вниз по долинах. І вже всі знали, що разом із струмками біжить весна». А далі розповідається про історію кульбабки, що виросла під тополькою.

Кільцева побудова твору дала можливість показати зміни в порах року, непереможну силу росту від насінинки до плодів, які рознесе вітер і які наступного року розквітнуть золотими кульками. В казці з невідомим гумором висміюється хвалько-вітер, який не зміг перемагти маленької кульбабки й тому «вже пересердився». Не можна ж стільки сердитися! Поетичність твору досягається оригінальною побудовою, динамічними діалогами і яскравими метафорами («Струмки нишпорили по левадах, по луках, і один з них вирішив навіть побігти під землю»).

Нове, оригінальне трактування знайшов у казці «Бурулька» традиційний сюжет про водяну краплю. На кількох сторінках Іваненко цікаво і, як завжди, з ліричною теплотою, розповіла про чудесні перетворення краплини, яка була в Дніпрі, у Чорному морі, допомагала рухатись паровозові, падала золотим дощем. Найбільшим щастям для маленької краплинки є усвідомлення нею своєї користі для людей: «Я швидко падала на землю дощем і напувала її... Як це приємно, коли через тебе сяють і радіють. Ні, я так часто була щасливою!».

Кожна казка Іваненко розкриває перед дітьми нові сторінки великої книги природи. Які влучні характеристики дістають у неї дерева і квіти, звірі і птахи. Наприклад, дуб — поважний і похмурий, липи — широкі, задумливі, осики — тремтливі, привітні. Якби зробити перелік представників рослинного і тваринного світу, що населяють казки письменниці, вийшов би довгий список з такими яскравими характеристиками, які знайшли б визнання навіть у науковців. З яким задоволенням читаємо повчання зайчихи з казки «Чорноморденький»: «Єдиний наш порятунок... це наші ноги. Хіба ми з нашими слабкими силами можемо битися з вовком або собакою! Отже, діти, наші задні ноги — це наш порятунок і наша гордість! Сором і ганьба тому зайцеві, що не може втекти від ворога». Навіть казки, в основі яких лежать традиційні «мандрівні сюжети», письменниця подає по-своєму, цікаво й оригінально, вони не нагадують творів інших письменників на цю тему. Це стосується, зокрема, таких, як «Казка про білочку-мандрівницю», «Джмелик», «Про братика-ведмедика» тощо.

Особливістю творчої манери Іваненко є вміння внести в казки мотиви сучасності, проблеми, які хвилюють дітей. У «Казці про маленького Піка», наприклад, знаходимо зворушливі картини взаємної любові батьків і дітей. Н. Забіла у статті «Казки і життя Оксани Іваненко» зауважує, що діти щиро вболівають у цій казці за долю чижикової родини, і радіють з щасливого кінця. Забіла пам'ятає, як з цією казкою виступала письменниця незабаром після війни перед жінками-науковцями. Вона сама перенесла велике горе, втрату чоловіка і, коли розповідала про гірке життя чижихи, «жінки в залі слухали й плакали. Весь зал плакав, як одна людина!.. Адже кожному ясно було, про що мовиться в казці: про яку страшну війну-бурю в ній ідеться, про батьків, що не повернулися з фронту до своїх родин, про матерів, що, затамувавши в серці смертельний розпач, з небувалою, неймовірною мужністю й самовідданістю працювали й виховували своїх осиротілих дітей...»

Характерною ознакою казок О. Іваненко є їх сюжетність. Розвиток подій дається через життєві конфлікти і зіткнення. Майстерність архітектоніки проявляється в тому, що в казках немає надуманих ситуацій, в них усе зрозуміло дитячому читачеві, бо автор уміло і поступово ускладнює свою розповідь. Гарна без перебільшеної метафоризації мова, динамічність у розгортанні сюжету, яскраві діалоги й монологи сприяють тому, що казки Іваненко читаються з великим інтересом. Важливу композиційну роль відіграють безпосередні звертання до читачів («А ви знаєте, заець не зовсім набрехав, що ведмеді смокчуть лапу...», «Та він знав те, що знав! А тепер і ви знаєте»). Завдяки їм встановлюється безпосередній контакт між оповідачем і дітьми. Природничими казками О. Іваненко успішно продовжує традицію таких видатних майстрів аніма-

лістичної казки для дітей, як М. Горький («Горобеня»), Л. Толстой, Д. Мамін-Сибіряк («Сіра шийка», «Оленчині казки»), В. Біанкі.

Іваненко написала чудову природничу повість-казку «Куди літав журавлик». Пригодницький сюжет, багато цікавих і нових для дітей фактів з життя природи, привабливий образ журавлика, який, повернувшись з далеких країв, співає пісню радості: «Не звій мене журавликом, щоб я не журився. А звій мене веселиком, щоб я веселився!» — все це надає творові неповторної чарівності. Може, характеризуючи окремих тварин, письменниця попадає деколи під вплив Біанкі (наприклад, коли йдеться про водяного буйвола, згадуємо його «Перше полювання»), але збігів небагато, бо в неї є свій оригінальний погляд на кожного представника фауни і флори. Написана у формі відповіді на запитання хлопчика: «Чому в журавлика такі довгі ноги? А чому такий довгий ніс? А куди він полетів?», казка О. Іваненко знайомить не тільки з географією й рослинністю нашої Вітчизни, а й подає широкі відомості про рослинний і тваринний світ Південної Європи, Малої Азії, Кіпру, Середземного моря, Африки, все, що бачив на своєму шляху у вирій журавлик.

Повість складається з окремих самостійних частин. Щирості і невимуженості розповіді надають риторичні звернення письменниці до читачів: «А ви про це знаєте, діти?», «Ну, так ось. Слухайте, дітки, далі», «А сірого зайця, ви, будь ласка, не слухайте». Образ журавлика особливо близький дітям, бо наділений подібними до них рисами. Звернімо увагу хоча б на нетерплячість і жадібність маленького журавлика до всього нового, що характерне і для дітей: «— Мамо,— спитав журавлик, повернувшись з своєї прогулянки,— чи швидко вже осінь?— Ох, синку,— зітхнула журавлиха,— на жаль, швидко.— Чому ж ви сумуєте, мамо? — здивувався журавлик.— Хіба вам не хочеться летіти швидше в теплі краї? — Дурненьке,— мовила мати...— Вони вже летять! Які щасливі! — зітхнув журавлик.— Коли б і нам швидше!»

Важливу функцію відіграють пейзажні зарисовки, які знайомлять з природою різних частин світу. Як же відрізняються пейзажі один від одного! Ось, наприклад, що побачив журавлик в Єгипті: «Олов'яно-сірий берег, зелені поля, червоні гори, пустині і ціла мережа вузьких прямих каналів і широких вигинистих приток великої ріки... Усе було не схоже на те, що бачив журавлик у себе дома: ні густі зарості очерету — цукрової тростини на полях, ні ці золоті яблука — помаранчі та цитрини, ні височезні дерева — фінікові пальми».

Мандруючи разом з журавликом, діти дізнаються багато цікавого про птахів і їхній спосіб життя. Ось як, наприклад, баклани годують дітей: «Наковтавшись риби, той самий старий страшний баклан раптом розкрив широко свого гачкуватого

дзьоба і забрав у нього всю голівку маленького бакленяти», а пелікани, виявляється, літають, закинувши голову на плечі. Це тому, що під дзьобом у них захована їжа про запас. Своєрідно використовує письменниця народну творчість. Улюблене прислів'я старого журавля «політаєш — побачиш», що нагадує людське «поживеш — побачиш», свідчить про його досвід, розум. У творі виступають і кулики, які, як відомо, вихваляють кожен своє болото, і хитра лисиця, яка, спіймавшись на гарячому, «крутила пухнатим хвостиком туди і сюди».

Через всю повість-казку «Куди літав журавлик» лейтмотивом проходить велика любов до Радянської країни, яка знайшла найбільш сконцентрований вияв у картині повернення журавлика додому: «Це була вже рідна земля! Тут не було ні пальм, ні магнолій, тут було ще холодно, і навіть верби, що перші випустили свої бруньки, одягли їх у хутрянні кожухи, щоб не померзли. Але такої радості ще ніколи в житті не відчував журавлик». У казці є багато матеріалу для морального виховання — вона навчає справжньої дружби, готовності прийти на допомогу слабшому, ніжності і прив'язаності до рідних, навчає розрізняти добро і зло.

Традиції Оксани Іваненко в жанрі літературної казки розвивають письменники новіших часів.

*Оповідання і повісті
про дітей і для дітей*

Велику групу творів О. Іваненко становлять оповідання про радянських школярів і твори, присвячені боротьбі радянського народу проти фашистських загарбників, які часто пов'язані з темою школи. Оповідання з короткою промовистою назвою «Школа» відтворює героїчний подвиг колективу однієї з київських шкіл. Побудоване на фактичному матеріалі, оповідання розкриває психологію учня шостого класу Льоні Шивченка, його патріотичні вчинки. Відмовившись від евакуації, Льоня прибіг у свою рідну школу, яка стала фортецею на шляху фашистів до Києва, й тут разом із своєю колишнім учителем Фролом Яковичем та прибиральницею бабусею Фросею бере участь у боротьбі з гітлерівцями.

Іваненко не ідеалізує свого героя, це звичайне «маленьке, миршавеньке, руденьке хлоп'я з задерикуватими очима і рясним ластовинням на рухливому обличчі», яке за бешкетництво в школі одержало прізвисько «Шива — бог розрухи». Потрапивши в оточення радянських бійців, хлопчина намагається вести себе, як вони, залишаючись водночас дитиною з властивою їй поведінкою і психологією. Під час бою Льоня почував себе боязко, однак швидко освоївся з обстановкою, та, коли куля поранила кулеметника Василя, «Шива зблід і випустив з рук флягу з водою». Правдиво показала Іваненко й стан хлопчини, коли опір героїчних захисників школи було зламане, і в приміщення вдерлися фашисти. Льоня «весь похолов і зіщулювся, маленький безсилий бог розрухи». Реалістичному від-

творенню звитяжного подвигу радянських людей допомагають письменниці і ліричні відступи, і риторичні прийоми, і введення в тканину твору німецьких слів і короткі, але влучні, характеристики учасників героїчної оборони, зокрема бабусі Фросі. Оповідання Іваненко «Школа» було одним із перших творів у дитячій літературі, де показувалась участь дітей у боях з гітлерівськими загарбниками.

Героїзм радянських людей, їхню боротьбу з фашистськими загарбниками відображає і оповідання «Пошта прийшла». Дівчинка Килинка працює листоношею, замінивши свого батька, який пішов на фронт. Коли село було окуповане гітлерівцями, до Килинки зайшов колишній поштовий працівник дід Трохим, він приніс газету «За Радянську Україну». Цю газету дівчинка читає людям. Змальовуючи масовий героїзм радянського народу, письменниця з симпатією розповідає про дітей і людей похилого віку. В оповіданнях про участь дітей у боротьбі проти фашистських окупантів особливо відчутний сильний ліричний струмінь. Килинка з оповідання «Пошта прийшла» з таким нетерпінням жде приходу радянських військ, що хотіла б зупинити навіть весну, аби та не прийшла раніше від перемоги: «Вгорі гуси гелготали — додому вертали. Зупинилася я посеред степу. Гуси-гуси, гусоньки, — кажу їм. — Ви вже додому вертаєте! Вже весну на крилах несете. Почекайте ще трохи! Не летіть! Хай не буде весни, поки ворогів не проже-немо, вже близько пащі соколи».

Гуманізм, дружба й згуртованість радянських людей є лейтмотивом оповідання «Молодша сестричка». П'ятирічній Орисі, мати якої відстала від поїзда, заміняють рідних зовсім чужі люди, випадкові сусіди по вагонному купе. Вони дбають про Орисю як про свою дочку, діляться з нею продуктами. Коли до Орисі прийшла мама, маленькі мешканці дитячого будинку, які ніжно полюбили дівчинку, просять її залишитись у них.

Сюжети всіх оповідань про дітей під час війни дуже хвилюючі. Маленький Сергійко, евакуйований до Свердловська, разом з мамою готує посилку-подарунок воїнам Червоної Армії, в неї вкладає свою найдорожчу річ — ведмедика Михея. Ця іграшка допомогла Сергійкові знайти свого батька, від якого вже кілька місяців не було листів («Подарунок»). Одним із найбільш художньо довершених творів про участь дітей в партизанській боротьбі є оповідання «Через малого Сашка». Дуже різноманітні за змістом твори Іваненко про війну. Їх героями переважно виступають школярі. Вони приходять у школу, що перетворилась з веселого рідного дому на твердиню. Замість азів шкільної науки вони вивчають азбуку війни. Виховані Радянською владою, діти не можуть сидіти, склавши руки, коли ворог іде рідною землею — їм можна доручити найвідповідальніші справи, довірити найбільші таємниці.

Мала проза про Велику Вітчизняну війну — глибока за змістом, відзначається довершеністю художньої форми. Оповідання Іваненко цього циклу не втрачають свого впливу і в наші дні. В багатьох із них відчувається документальна основа. Однак найбільшою мірою письменниця використала безпосередній життєвий матеріал у повісті «Рідні діти», в якій розповіла про дітей-сиріт, звільнених з фашистських концтаборів радянськими воїнами, про життя їх після повернення на Батьківщину. Подібно до п'єси С. Михалкова «Я хочу додому» повість Іваненко — художній документ важливої ідейно-естетичної ваги. Написати такий твір було нелегко. Письменниця довго ходила на Дігтярську вулицю в Києві, в дитячий будинок № 13, де маленькі мешканці дивились тільки під ноги, лякливо оглядаючись, чи хто не вдарить. На ручках у них були витаврані номерні знаки. Оточені в будинку любов'ю і піклуванням, вони повільно повертались до життя.

Сюжет повісті «Рідні діти» розвивається в декількох планах. Події відбуваються в Київському дитбудинку № 13, у Львові — в притулку для малят, у фашистській Німеччині, на Уралі.

Повість складається з десяти окремих новел, які тісно пов'язані між собою. Органічно в розповідь включаються листи, спогади очевидців, щоденники, біографії дітей і дорослих, що падає схвильованості і відчуття вірогідності описуваним подіям.

У повісті багато персонажів, але це не йде на шкоду її художності. І Ліна, і Світланка, і Яринка, і Оріся, і Владик і багато інших — ті, що живуть у дитячому будинку, і ті, що знайшли своїх батьків, і ті, яких усиновили, — всі вони пережили велику людську трагедію, і письменниця не могла і не хотіла нічого пропустити. Вони стали героями хвилюючої повісті про повернену щасливу долю, про широкі шляхи, які розкрилися перед дітьми.

Є в повісті «Рідні діти» новела-розділ «У малят» про фашистського лікаря Хопперта, який експериментував на радянських дітях, «що пацюки, що жаби, яких ріжуть медики, чи ті нещасні крихітки — для нього було цілком однаково...». Яка огидна ця постать! Згадується інший лікар, Януш Корчак, який разом з вихованцями «Дому сиріт» був спалений у таборі смерті Треблінка недалеко від Варшави... Серед творів про життя дітей-сиріт у післявоєнний час повість Іваненко одна з найкращих. Як і оповідання про війну вона втілює ідею боротьби за мир.

Чимало творів письменниці присвячено «мирній» темі — навчання і виховання дітей в школі. Серед них найкраща повість «У першому класі», яка складається з восьми оповідань, об'єднаних одними і тими ж героями («Галочка», «Сороки», «Питання», «Бабуся», «Віка» та інші). У статті «Літературна зрілість»

К. Чуковський писав, що вони «так і світяться гумором», «чарівливістю поезії дитинства», автор легко і вільно, без всякої напруги, перевтілюється в свою героїню, семирічну першокласницю Галю, говорить її мовою, її голосом і дивиться на весь світ її очима.

*Історико-біографічні
твори*

Про необхідність створення белетризованих біографій видатних людей у свій час говорив О. М. Горький. Це питання залишається актуальним і сьогодні, хоча чимало вже й зроблено. Успішно виступає О. Іваненко в жанрі історико-біографічної повісті, оповідання та роману. Створюючи художні біографії видатних діячів вітчизняної культури, письменниця допомагає дітям краще осмислити минуле народу, усвідомити велич кращих його синів і дочок. Повсюдне визнання здобули романи О. Іваненко «Тарасові шляхи», «Марія», повість «Друкар книжок небачених» і нарис «Богдан Хмельницький», оповідання про Г.-К. Андерсена («Черевички», «Паличка казкаря»).

«Тарасові шляхи» — хвилюючий твір про геніального сина українського народу Т. Шевченка. Роман почав публікуватися з 1939 р. В 1961 р. у зв'язку з сторіччям з дня смерті Т. Г. Шевченка всі п'ять частин роману були видані окремою книгою. Для дітей молодшого шкільного віку найбільш доступною є перша частина, яка змальовує дитинство поета («Сирота в свитині»). Взагалі найкраще їм рекомендувати повість під тією ж назвою, що вийшла в 1939 р. і потім неодноразово перевидавалася. Ця повість написана спеціально для дітей. Так само і книжка «Маленьким про великого Тараса» (1963). В десяти її розділах розповідається про сподвижницьке життя геніального українського письменника від народження і до останніх днів. Треба відзначити, що письменниця знайшла відповідну форму для художньої розповіді про видатну людину.

Роман Іваненко «Тарасові шляхи» викликав захоплення, його відразу перекладено на російську та багато мов народів СРСР. Відомий він і за кордоном. Письменниця підійшла до роботи над романом як художник слова і вчений, завдяки чому вдалося створити цілісний образ поета, художника, революціонера. Багато уваги вона приділила показу формування політичної свідомості Т. Шевченка, впливу російських революціонерів-демократів і прогресивних діячів культури, відтворенню того оточення, в якому він перебував в 40-х роках XIX ст. Цей важливий період у житті поета не був ще показаний ні одним з письменників, які присвячували свої твори великому Кобзареві. Вони зосереджували всю увагу, головним чином, на дитячих роках малого Тараса або зображували його життя у час заслання. Переконливо показано захоплення молодого Т. Шевченка творчістю О. Пушкіна, А. Міцкевича, М. Лермонтова,

знайомство з статтями В. Белінського, ненависть до українського панства, гострі суперечки з П. Кулішем і М. Костомаровим.

Органічно входять у роман на правах внутрішнього пафосу численні уривки з творів геніального Кобзаря, а також їхня інтерпретація, різні документи: «відкупна» Т. Г. Шевченка, цитати з листів поета або його кореспондентів, матеріали слідства в справі Кирило-Мефодіївського братства, секретне листування III відділу, розписка старшого чиновника III відділу Попова про те, що в Петербург «доставлений у супроводі одного жандарма з Києва Шевченко з його паперами й речами» тощо. Цим письменниця досягає історичної вірогідності, завдяки цим матеріалам і вдається змалювати більш повно епоху.

Відомо, що Т. Шевченко кохався в народній творчості, яка була одним з головних джерел його поезії. Роман О. Іваненко «Тарасові шляхи» щедро насичений фольклорним матеріалом, тут і улюблені пісні Т. Шевченка, і обряд вирядження косарів у поле, і казка про козу-дерезу, і голосіння за померлими й за рекрутами, обряд засилання сватів. Широко використані письменницею й приказки та прислів'я («Панам лихо кидати — не плугом орати», «Що в голові є — то до віку твое», «Поки не помучишся, доти не научишся», «Без вірного друга — велика туга»).

Що найбільше приваблює у творі О. Іваненко так це відчуття гарячої любові у кожному слові про Кобзаря. Ніде протягом величезного роману не знайдемо байдужої або хоча б стриманої констатації факту з його життя. Ця любов допомагала долати труднощі матеріалу і привела до створення повнокровної художньої біографії письменника, життя і творчість якого становлять цілу епоху в культурі людства. Жива людина, але незвичайна, з особливою долею, яку готувала йому історія, геніальна, та підвладна всім випробуванням і злигодням, що тільки можуть бути в житті — такий Т. Шевченко в романі Іваненко. Її художня уява суворо регламентована, але тому, що чутлива до найтонших нюансів життєвої і творчої біографії Т. Шевченка, вона не раз викликає з скупих рядків історичного чи художнього документу щось дуже важливе, чого ми ще не знали. В романі Іваненко багатонаціональний радянський читач уперше дістав повну художню біографію видатного українського письменника.

Старші школярі захоплено читають і її роман про Марка Вовчка «Марія». Порівняно з цікавим романом Є. Брандіса, що вийшов у серії «ЖЗЛ», у ньому із значно глибшим розумінням говориться про особисте життя, жіночу долю письменниці.

Історико-біографічна повість «Друкар книжок небачених» (1947) присвячена зображенню патріотичного подвигу великого російського першодрукаря Івана Федорова, основоположника книгодрукування в Росії і на Україні. Письменниця зуміла від-

творити колорит епохи, переконливо показати зародження книгодрукування, намалювати постаті Максима Грека, царя Івана Грозного, що з запалом взявся за організацію першої друкарні в Росії, помічників першодрукаря — Петра Мстиславця, Гриця, сина Івашка, а також князів Ходкевича й Островського, які певною мірою сприяли Івану Федорову в його титанічній роботі. Через усю повість проходить така провідна думка, що свій патріотичний подвиг великий син російського народу здійснив не заради егоїстичних інтересів, не заради слави і наживи, а в ім'я процвітання своєї Вітчизни, її культури. Тому й відмовляється він від хутора з землею: «Не личить мені в оранні та сіянні життя своє коротати. Замість рала в мене ремесло художнє». Тому з презирством відкинув і пропозицію католиків, які обіцяли йому повну матеріальну забезпеченість, аби лише друкувати книги, спрямовані проти свого народу і православної віри. З повісті постає образ патріота, що, живучи майже постійно в злиднях, створив такі мистецьки довершені книги, які підняли міжнародний авторитет Росії і зараз становлять значну культурну цінність.

Задовольняючи потреби дітвори, Іваненко створила популярний художній історико-біографічний нарис «Богдан Хмельницький», в якому на фоні тяжкого життя українського народу під владою польської шляхти, висвітлила основні етапи біографії й полководської діяльності Богдана Хмельницького, величезну його заслугу в здійсненні історичного акту — возз'єднання України з Росією.

Твір складається з окремих розділів, в яких висвітлюється особисте життя Богдана Хмельницького, його громадська й військова діяльність мудрого політика, досвідченого полководця, хорошого тактика і стратега.

Нарис «Богдан Хмельницький» має цікавий, захоплюючий сюжет, щедро пересипаний народною творчістю: піснями, думами, приказками, прислів'ями. Він сприяє науковому розумінню історичного значення діяльності Богдана Хмельницького, виховує у читачів любов до своєї Вітчизни, до братнього російського народу.

За великі досягнення у літературі Оксана Іваненко нагороджена трьома орденами, удостоєна літературної премії імені Лесі Українки. Твори Іваненко становлять міцний підмурівок, на якому далі розвиватиметься найбільш перспективний вид літературної казки, що тісно пов'язана з сучасністю. Слід говорити про актуальність проблематики її оповідань і повістей, про створення найрізноманітніших типів дітей. О. Іваненко властиве якість особливе, глибинне знання дитячого життя і психології. В особі письменниці щасливо поєдналися науковець (педагог, історик, літературознавець) і художник. Найбільшою мірою це знайшло вияв в історико-біографічних

повістях, які розкрили нові можливості такого популярного сьогодні жанру художньої літератури.

Чимало уваги приділяє Іваненко популяризації дитячої літератури. Вона виступає упорядником різних збірок і хрестоматій («Що читати й розповідати дошкільникам», «Весна та літо», «Ялинка», «Ану, відгадай» тощо), знайомить дітей з скарбами народної творчості. Йй належить упорядкування, обробка, переклади з інших мов цілого ряду фольклорних творів.

У перекладі О. Іваненко вийшла українською мовою повість В. Короленка «Сліпий музикант», П. Бажова «Малахітова шкатулка», казки Г.-К. Андерсена, зокрема його відома «Снігова королева». Дітвора з захопленням читає перекладені О. Іваненко казки Д. Маміна-Сибіряка «Сіра шийка», «Казочка про комашинку», «Казка про хороброго зайця — Довгі вуха, Косі очі, Короткий хвіст», «Три ведмеді» Л. Толстого, «Червона шапочка», «Вовк та семеро козлят», «Хоробрий кравчик» братів Грімм, «Хто чим співає?», «Сова», «Хатинка» В. Біанкі, «Іжак» М. Пришвіна, «Друзі» М. Тихонова та інші.

Твори Оксани Іваненко сьогодні звучать російською, білоруською, казахською, вірменською, польською та багатьма іншими мовами народів СРСР і світу.

М. П. ТРУБЛАЇНІ (1907—1941)

...І куля фашистська,
що влучила в серце — безсила:
Нічим не спинити
натхненне життя комуніста,
Співця, чье слово —
на щастя Радянській країні.
Він з нами,
він поруч,
наш брат —
наш живий Трублаїні.

І. Муратов

Життя письменника було, як спалах. Він прожив усього тридцять чотири роки, але яких років! Років, сповна відданих дитячій літературі, вихованню підростаючого покоління.

Життєвий і творчий шлях письменника

Микола Петрович Трублаїні (справжнє прізвище Трублаєвський) народився 25 квітня 1907 р. в селі Вільшанці на Вінниччині в бідній родині: батько його працював робітником на лісорозробках, а мати — сільською вчителькою. З 1915 р. Микола вчився в Немирівській гімназії. То була буремна доба громадянської війни, на Україні точились запеклі бої з інтервен-

тами і внутрішньою контрреволюцією. Восени 1920 року тринадцятирічний хлопець, сповнений романтики, самовільно іде на фронт, та по дорозі зірвався з приступок вагона і покалічив ногу. Довелося повертатися додому. Він багато працює над собою, читає, захоплюється творами Джека Лондона, його мужніми героями, на долю яких випадають суворі і важкі випробування.

Трублаїні стає першим комсомольцем у с. Скритському, куди була переведена на роботу його мати. Він організовує комсомольський осередок, проводить активну боротьбу з неписьменністю, релігійним мракобисом, завідує Скритським сільбудинком, працює сількором районної газети. Перебуваючи в глухому на той час райцентрі М'ястківці, Трублаїні через газету викривав антирадянські дії прихованих ворогів, і ті вирішили розправитися з ненависним їм сількором. Дізнавшись про небезпеку, Трублаїні виїхав до Вінниці, де став працювати в редакції губернської газети «Червоний край». У 1925 р. газета командирє Трублаїні в Харків на Всеукраїнські курси журналістики, організовані ЦК КП(б)У. Після їх закінчення, працюючи кореспондентом «Вістей», Трублаїні за завданням редакції багато подорожує по країні. В 1928 р. він побував на Далекому Сході, через рік на криголамі «Літке» — на острові Врангеля. Брав участь в експедиціях криголамів «Сибіряков» і «Русаків», які освоювали Арктику.

Трублаїні був митцем нового типу. Вихований Комуністичною партією він, як і багато інших письменників, поєднував творчу діяльність з активною участю у будівництві нового життя. Письменник з якоюсь дитячою безпосередністю включався у ті великі справи, які вершив увесь радянський народ. Він міг пливати простим матросом або кочегаром на криголамі, працювати на шахтах Донбасу, поїхати в тайгу, де велось будівництво на Ангарі, добиратися до Кольського півострова, де почалися розробки апатитів... Все це давало величезний матеріал для нарисів і художніх творів.

Трублаїні був чудовим педагогом. Про це свідчить, зокрема, його діяльність в організації клубів юних дослідників Арктики і дослідників підводних глибин при Харківському Палаці піонерів. Він ніколи не говорив про свою систему виховання, але ми можемо про неї дізнатися і взяти на озброєння, якщо прочитаємо його нариси, оповідання, повісті, романи. Він горів вогнем творчості і в повсякденній роботі з дітьми, і коли сідав за письмовий стіл, щоб написати свої чудові оповідання «Малий посланець», «Крила рожевої чайки», «Волохан», повісті та романи «Ляхтак», «Шхуна «Колумб», «Мандрівники», «Глибинний шлях» і ряд інших творів.

Та почалася Велика Вітчизняна війна. Трублаїні добровольцем іде на фронт, працює в редакції газети «Знамя Родины», бере безпосередню участь у боях. Єдина, надрукована в той час

його стаття «Війну з фашистами веде весь радянський народ» пройнята глибокою вірою в перемогу. І в ній він не забуває згадати про дітей: «Весь радянський народ бере активну участь у Великій Вітчизняній війні проти німецького фашизму. Школярі прифронтового містечка Г. дізнавшись, що червоноармійці з пляшками з паливом знищують ворожі танки, зібрали тисячі порожніх пляшок. У місті Вовчанську піонери за декілька днів зібрали півтори тонни кольорових металів для потреб оборонної промисловості». Він так багато мріяв написати, збирав матеріал, та 4 жовтня 1941 року в районі Мелітополя був тяжко поранений і через день помер в евакопоїзді госпіталю. Його поховали в братській могилі разом з померлими бійцями біля залізничного наспу недалеко від м. Ровеньки Ворошиловградської області.

За своє коротке життя Трублаїні встиг багато зробити. Ось чому його життя і творчість можна порівняти з яскравим спалахом.

Письменника глибоко цікавили проблеми розвитку дитячої літератури, її досягнення в 30-ті роки. Він написав ряд рецензій на нові твори, зокрема на роман Я. Кальницького «Остров голубих песцов» (1934), оглядові статті «Замітки про дитячу літературу» (1939), «Дитячі літературні журнали» (1941). У статті «Дамо дітям книжку, що кличе до боротьби й перемоги» письменник писав: «Моя мета запалити юних читачів бажанням стати дослідниками, моряками, авіаторами, інженерами, вченими, що перемагають усі стихії... Завдання кожного письменника, і особливо письменника, що пише для дітей, так писати, щоб читачі самі намагались стати подібними до позитивних героїв даного твору... Радянський письменник мусить виховати у свого читача вміння й бажання ставити собі за мету виконання лише громадсько корисних справ. Радянський письменник мусить писати так, аби його герої були відважні, настирливі, громадсько корисні люди... Але такого героя треба змалювати так, аби він захопив читача настільки, щоб читач намагався бути подібним до цього героя».

«Моя мета,— завершує свою статтю Трублаїні, маючи на увазі ідейно-виховний вплив художніх творів на дітей та юнацтво,— запалити юних читачів бажанням стати дослідниками Арктики, моряками, що не побояться штормів, авіаторами, що зуміють повести літаки на тисячокілометрові віддалі, інженерами і вченими, що дізнаються про всі таємниці природи і переможуть усі стихії».

Особливо цікавим і корисним є досвід Миколи Трублаїні, який одним із перших взявся за створення гостросюжетної пригодницької повісті, яку так чекає юний читач. «На сьогодні треба вже поставити питання,— говорив він на нараді з питань географічно-пригодницької літератури (1933),— про створен-

*Трублаїні — майстер
пригодницького жанру*

ня географічно-мандрівних романів та повістей, про створення нових героїв цієї галузі художньої літератури замість героїв, що створили свого часу Кіплінг, Луї Бусенар, Майн Рід, нам невідповідних героїв капіталістичного суспільства».

Повість Трублаїні «Лахтак» (1935) поєднувала риси пригодництва з соціальними проблемами. Вона була й залишається одним із кращих пригодницьких творів у багатонаціональній радянській дитячій літературі. Основу сюжету повісті становить боротьба радянських людей за освоєння загадкової Арктики. Трублаїні багато уваги приділив роботі над сюжетом. Цікавий, напружений, сповнений загадковості і пригод, він інтригує і захоплює читача. Майстерність у побудові сюжету виявляється не в погоні автора за гострими відчуттями і колекціонуванням найнеймовірніших пригод, а в підпорядкуванні їх задумові і природному розвитку подій. У першій частині «Німіий пароплав» зовсім нема прийомів інтригування. Люди опинились у таких складних і напружених обставинах, коли йдеться про життя і смерть. Частина екіпажу пароплава «Лахтак» разом з капітаном зійшли на острів для проведення наукових досліджень. У той час раптовий шторм зірвав пароплав з якоря і погнав в океан. Чи є потреба ще ускладнювати пригоду, коли поламане стерно, мовчить радіорубка, а потім ще й крига забирає пароплав у льодові обійми? В другій частині «Острів місячної ночі» автор подає дуже цікаві пригодницькі ситуації (пожежа на пароплаві, загадкова люлька, зустріч з ведмедем), які, однак, не є самоціллю, а підпорядковані основному задумові твору. Заслуга письменника у створенні позитивного героя пригодницької книжки, який відзначається високими моральними якостями, відданістю Батьківщині, цілеспрямованістю. Таким є передусім штурман Кар. Трублаїні зробив пригодницьку книжку політично гострою, протиставивши радянський спосіб життя капіталістичному. При цьому він не вдається до засобів ідеалізації у створенні позитивного персонажу. Майстерно поєднуючи в стилі повісті яскраву публіцистичність з гумором і гострою іронією, він показує високу мораль радянських людей і нікчемність ділків капіталістичного світу, в той же час не проходить мимо теми падіння окремих людей, що виростили в умовах радянської дійсності, та, на жаль, не позбавлені дрібновласницької психології (Аксенюк, Шор, Попов).

Штурман Кар — людина величезної сили волі. Побачивши, що вода затопила шлюпку з капітаном корабля, він зробив усе можливе для врятування екіпажу «Лахтака». Долаючи величезні труднощі, на що здатні лише сильні та чесні люди, Кар згуртував членів екіпажу, вселив віру в перемогу над суворою Арктикою. Широ відданий Батьківщині і товаришам кочегар Павлюк. Щоб врятувати одного з членів екіпажу «Лахтака», він кинувся в крижану воду, ризикуючи самому потрапити на морське дно. Павлюк наполегливо працював над оволодінням радіоспра-

вою, відремонтував рацію й повідомив Велику землю про місце перебування «Лахтака». Вольовими, непереможними в боротьбі із стихією показали себе мисливець Вершомет, гідролог Запара. Юнга Стьоба Черлок в складних умовах виступає ініціатором змагання, своєю поведінкою вносить струмись молоді життєрадісності, постійного руху. Всі вони надійні помічники Кара, досвідчені моряки й прекрасні, гуманні радянські люди.

Трублаїні протиставляє їм нікчемних, духовно вбогих ділків капіталістичного світу, які шляхом зрад, шантажу й піратських розбоїв прагнуть захопити радянський пароплав, розбагатіти на цій афері. В нерівному поединку переможцем вийшли беззбройні, але сильні духом радянські люди. Зрозумівши, що лише радянські люди допоможуть їм повернутись на Батьківщину, рядові члени норвежкої шхуни «Ісбьорн» покинули бандита шкіпера Ларсена і перейшли на радянський корабель, який зрештою й доставив їх до Архангельська. У цій сутичці людей двох протилежних ідеологій зазнали краху змовники й провокатори. Коли Лейте й Стьопу норвежці по-бандитському обеззброїли й зв'язали, наші моряки зуміли звільнитися, але вони не вбили вартових, навпаки, погасили в грубі вогонь, щоб вороги не згоріли, навіть прикрили їх ведмежою шкірою від холоду. Під час нападу на корабель один із норвежців виліз на палубу, щоб знищити радянського вартового. Кочегар Павлюк не вбив нападника, а притис його до штурмана Кара живим. Коли стало питання, щоб підступного норвежця Ландруппа вигнати з корабля на острів, «хай шкандибає до свого шкіпера,— блукатимуть удвох по острову до самої смерті. А то, диви, пароплав спалить», капітан на це відповідає: «Він там помре раніше, ніж ти думаєш... А ми відповідаємо за нього. Острів же наш, радянський, і ми тут репрезентуємо радянську владу».

Повість «Лахтак» багата на чудові описи своєї краси суворой Арктики. Спокійно-епічна розповідь автора чергується з записами в судовому журналі, судовими наказами, історіями про різні географічні відкриття, уривками з «Історії полярних досліджень», жартівливою новелою про бурого ведмеда, якого кілька разів продавали, а він втікав і приходив на свій корабель.

У повісті «Лахтак» багато гумористичних сцен, які відіграють важливу ідейно-естетичну функцію, ще з більшою силою підкреслюють оптимізм радянських людей, що в безвихідних, здавалося б, умовах, зберігають волю до життя, залишаються справжніми патріотами Батьківщини. Завжди готовий пожартувати досвідчений моряк Торба піднімає настрої своєю «історією» про радиста Прошу, неспросивного п'янюгу, якому моряки доручили випускати бюлетень останніх новин. Дуже органічно влився гумористичний струмись у пригодницький сюжет твору. Трублаїні виявився майстром комедійних ситуацій, які створюються на основі невідповідності видуманої Прошею інформа-

ції з реальним станом речей («в Нью-Йорку згорів палац президента, в Алжирі повинь і загинуло місто Малакатура... в Одесі влав метеорит з написом «вітаємо земляків»).

Поєднання різних стилів надає творові великої художньої виразності. Відчути морську стихію допомагає спеціальна термінологія, якою, одначе, автор не зловживає. Щаслива розв'язка повісті цілком відповідає логіці подій, правді життя.

Трублаїні створив у пригодницькому творі яскраві позитивні образи героїчних людей, гідних подиву і наслідування радянською дітворою. В цьому сила повісті, високий її виховний потенціал, у цьому новаторство письменника.

Дальшим кроком у розвитку тих ідейно-естетичних принципів, які лежали в основі повісті «Лахтак», є «Шхуна «Колумб» (1938—1940) — один з найкращих творів радянської пригодницької літератури. В ній підноситься проблема захисту Вітчизни, класової пильності радянських людей. Мотив пильності і готовності до боротьби з ворогом звучав у передвоєнні роки у творах багатьох письменників. Саливон Часник з комедії О. Корнійчука «В степах України» на запитання своєї дружини: «А коли війна?» відповів: «Будем битись, але з такою люттяю, що світ не бачив, бо людина над усе лютує, коли їй дах заважають будувати». Цей мотив звучав у творах дитячої літератури. А. Гайдар створив образи патріотів — хлопчика Кибальчиша («Воєнна таємниця»), Сергія Щербакова («Доля барабанщика»). Мотиви пильності звучали в творах О. Донченка, О. Копиленка, О. Іваненко та інших.

«Шхуна «Колумб» — твір могутньої виховної сили. Події в повісті розгортаються стрімко, динамічно, вмотивовано. Чітко виділяються дві сюжетні лінії, що дає можливість письменникові змалювати і боротьбу за видобуток гелію з торіаніту, і будні рибальської шхуни «Колумб», і діяльність піратського підводного човна, і виступи юних героїв проти шпигуна Анча і його помічника Ковальчука.

Трублаїні мріяв створити такого героя, який був би прикладом для юнацтва. Один з головних персонажів повісті юнга Марко Завірюха серйозно готується до майбутньої професії моряка. У хлопця невеликий життєвий досвід. Вихований радянською дійсністю, він навіть не уявляє, яким підступним може бути ворог. Та, зіткнувшись з ним, не схиляє голови, активно бореться, захищає своїх друзів, вважає за краще вмерти, ніж скоритись. Марко, звичайно, не хоче марно гинути, він готовий до останнього боротись, але він радіє, що конверт, який захопив у ворога, «зроблений з міцного, пергаментного паперу, який розмокає не так швидко, як звичайний. Отже, папери зберезуться довгий час і, можливо, його труп принесе якісь важливі відомості...»

Безмежно віддана Батьківщині Люда Ананьева. Незважаючи на те, що смерть нависла над нею, вона примушує екіпаж

ворожого підводного човна підписати акт про капітуляцію. А яка самовіддана вона у дружбі! Знаючи, що має загинути, переадає друзям надувну подушку, яка рятує їм життя. Не все переконливим здається в Ясі Знайді. Але це також дуже привабливий образ. Життя трьох юних героїв Трублаїні тісно пов'язане з боротьбою проти засланого іноземною розвідкою шпигуна Анча. Авторіві вдалося показати сильного і жорстокого ворога, добре навченого своєму бандитському ремеслу. Але це ворог, якого можна виявити і знешкодити, перемогти. І в тому, що юні герої піднялись на боротьбу саме з таким досвідченим і вишколеним шпигуном — велика виховна сила твору. Анч боїться дітей, хоча має стратегічні переваги. Юні герої постають справжніми патріотами, для яких найважливіше — щаслива доля Вітчизни.

У повісті «Шхуна «Колумб» багато цікавих пригод, що переважно мають напружений, сповнений драматизму характер. Є в ній атрибути, властиві літературі, яка розповідає про боротьбу з іноземними шпигунами (отруєна цигарка, пекельна машина, синій пакет тощо), але все це логічно вмонтоване в сюжетну тканину і ніде не пагадує пав'язливої, штучної деталі. Спільними зусиллями юних героїв, екіпажів шхуни «Колумб» та есмінця «Буревісник», літака «Розвідувач риби» ворог був знешкоджений. Важлива роль надається в цьому творі представникам старшого покоління — Ананьєву, в образі якого втілені найкращі риси радянського вченого, командирю есмінця капітан-лейтенанту Трофімову, який єдиний відчув, що зникнення дітей — це серйозна справа і потрібно її з'ясувати до кінця.

У повісті «Шхуна «Колумб» Трублаїні показав себе зрілим художником слова. Складна архітектоніка твору, сюжет з багатьма відгалуженнями, густа населеність персонажами, з яких кожний глибоко індивідуалізований (крім згаданих, це Левко Ступак, Андрій Камбала, Стах Очерет, дід Махтей, Грицько) — все це свідчило про високу майстерність письменника, який в кінці 30-х років був у розквіті творчих сил.

Повість «Шхуна «Колумб» — значний внесок у розвиток пригодницького жанру в радянській дитячій літературі. Автор запаливав нею серця читачів, виховував прекрасну мрію про подвиг, готовність вірно і чесно служити Радянській Батьківщині. Такий твір по особливому звучав у роки воєнного передгрозя.

Він одним з перших у радянській дитячій літературі принадливо передав сувору, але величну й по-своєму прекрасну природу Півночі, познайомив юного читача з побутом, звичаями і героїчною працею північних народів, яскраво показав, як ці, раніше відсталі народи, приречені за царизму на вимирання, завдяки Радянській владі стали на шлях соціалістичного будівництва,

*Оповідання
і повісті М. Трублаїні
про Далеку Північ*

Життю народів Далекої Півночі присвячені оповідання «Малий посланець», «Крила рожевої чайки», «Вовки гоняться за оленями», «Хатина на кризі» та інші. В оповіданні «Малий посланець» письменник мальовничо відтворює сувору природу Півночі, життя, побут і звичаї чукотського народу, боротьбу проти дикості, некультурності, різних забобонів. Його маленькі герої здатні на подвиг. Восьмирічний Тайо вночі пройшов чотири кілометри, щоб вручити учителеві записку старшої сестри Анки і цим врятувати життя матері й маленької сестрички, які від поради шамана могли загинути. Його вчинок — мужній протест проти темряви, забобонів, носієм яких в оповіданні є шаман «безсовісний брехун, що любив добре попоїсти і не любив працювати». Через дуже своєрідний, але побудований на життєвій правді, сюжет письменник показав утвердження на Чукотці соціалістичних відносин.

Є в Трубляїні оповідання з поетичною назвою «Крила рожевої чайки». Але ці крила мало не стали причиною великої людської трагедії. Виснажені довгою полярною ніччю, ескімоси вийшли зустрічати сонце і побачили невідому дівчинку, яка вправно застрелила білого ведмеда і подарувала його голодним острів'янам. Гостя назвалася чукчанкою Анкою, пообіцяла багато м'яса, рушниць і зникла. Сюжет твору розвивається двома лініями — розповіддю про посланця більшовиків комсомолку Анку й показом життя ескімосів, їхніх передсудів. Найстаріший ескімос — шаман Ілавірнік, дізнавшись, що дівчина Мамаюк, рятуючи батьків від голодної смерті, убила священну рожеву чайку, передрікає нещастя, домагається вигнання її з острова. Хоробра дівчина йде з Анкою на материк. Письменник талановито, відповідно до історичної правди показує встановлення Радянської влади в далекому куточку нашої країни. Вона прийшла до ескімосів разом з пароплавом, аеросанями, літаком. На острові виростили факторія, лікарня, електростанція — все те, що обіцяла Анка. Сліпому юнакові Овайюаку, смерті якого домагався Ілавірнік, зробили операцію й хлопець прозрів. Торжество нового, глибоку любов ескімосів до більшовиків, ненависть до залишків патріархальщини втілено в словах Овайюака: — «Чого пугикаеш, сово?.. — говорить він до Ілавірніка. — Ти кажеш, що то казка. А я переконуюсь, що все дійсність. А ти із своїми старими казками забирайся геть!» Крила рожевої чайки принесли ескімосам не горе, а щастя, нове життя, нові звичаї, які міцно входять у побут острів'ян, прилучають їх до культури, цивілізації.

Розкриттю нових рис у свідомості й моралі кращих синів Радянської Якутії присвячене оповідання «Вовки гоняться за оленями». Хлопчину Оротука не приваблює багатий і почесний трофей, особиста слава. Він прагне спіймати оксамитового оленя, який би став гордістю колгоспної ферми. В хлопчини вистає витримки і мужності, щоб здійснити свою мрію.

Бажанням освоїти далеку й неприступну Арктику пройняте оповідання «Хатина на кризі». Романтика юних полярників цілком вмотивована, вона була властивою для молодшого покоління кінця 20-х — початку 30-х років, коли партія і уряд поставили завдання освоїти Північний морський шлях, простори Арктики. Подвиг якута Оротука, чукчі Темара й українця Володимира Велетня, які на саморобному човні досягли Північного полюса, кликав читачів на нові звершення в ім'я освоєння суворої Арктики. «Волохан» — одне з найбільш хвилюючих оповідань про сувору природу Півночі, про сильних, вольових і відважних людей, які мужньо борються з важкими умовами життя, про щире дружбу дитини і собаки.

Оповіданням Труבלаїні притаманні стислість і лаконізм розповіді, гострий, напружений сюжет. В них немає довгих описів, дія найчастіше починається уже з перших рядків оповідання. Це бачимо на прикладі оповідання «Волохан»: «Вони познайомилися, коли одному було три роки, а другому — три місяці. Три роки було маленькому Тико. Він жив із своєю мамою і старшим братом на березі холодного моря. Маму звали Панай, а брата Умк. Навколо їхньої хатини розляглася тундра. В тундрі не ростуть дерева. Там лише мох, болото та каміння. В тундрі дуже мало людей. Одного дня до берега підійшов пароплав. Люди з пароплава привезли на берег великі бочки, залишили їх тут і повернулись назад. Пароплав рушив далі і зник в далінні... Умк саме тоді лагодив сани. Коли чує Умк — хтось дзвякає біля нього: дзвяв-дзвяв! дзвяв-дзвяв! Дивиться — аж то маленьке цуценя, якому не більше як три місяці...».

Письменник вважав, що для дітей треба писати короткими реченнями, стисло і конкретно. Характерним в цьому відношенні є початок оповідання «Малий посланець»: «У хлопчика Тайо була маленька сестричка. Хлопцеві вона дуже подобалася. Таке маленьке дівчатко-крихітка. Тайо мав і старшу сестру. То велика сестра, їй аж чотирнадцять років. Звалася вона Анка. Тайо ж було лише вісім років. Тайо та Анка — чукчі. Вони жили у великому наметі, який називають ярангою».

В оповіданнях діють сміливі, вольові люди, які завдяки мужності і наполегливості досягають бажаної мети. Головними персонажами більшості північних оповідань виступають підлітки — Володя Велетень, Оротук, Темар і Анка. Письменник не вдається до описів внутрішнього стану дітей, а передає його через активну дію. Так, читач небагато знає, про що думає голодна Мамаюк, він лише бачить, як вона, зібравши останні сили, вбиває рожеву чайку.

Труבלаїні створив оригінальні, різноманітні пейзажі, хоча важко уявити собі, як можна за допомогою характерного для Півночі білого і темносірого кольору снігу, льоду, води намалювати такі живі картини природи. Для цього письменник використовує багатий арсенал зорових і слухових образів: «Мороз

50°. Під ногами хрустить, як цукор на зубах. Біла пустиня простягається в таємничу даль. Навколо виняткова тиша. Лише чути, як кров дзвенить у вухах». Чудовим мариністом постає Трублаїня в картині з оповідання «Погонич блакитного Кита»: «Вітер дув з моря... Люди не встоювали на ногах. Величезні хвилі заливали берег. Море булькотіло, наче окріп. До самого обрію пінилось воно. Величезні водяні вали котились морем, такі довгі, що, здавалось, краю їм нема. А заввишки — з найвищий будинок». Зрозуміло, що в такого письменника, як Трублаїні, описи природи не можуть служити самоціллю, якими цікавими вони не були б. Вони органічно входять в ідейно-тематичну основу твору, тісно пов'язані з вчинками персонажів і, звичайно, мають велике пізнавальне значення. Як багато дізнаємося з них про рослинний і тваринний світ Півночі. Крім того, його пейзажі дуже образні і сповнені життя: «Місяць блищав, наче золотий диск. Зорі блідли од місячного сяйва. Внизу, як величезне біле покривало, простяглася північна пустиня — тундра. — Брр... як холодно, — сказав олень. Сказав, по-своєму, по-оленячому. Б'юючи переднім копитом об землю, він розгрібав сніг. Потім товстими, наче гумовими губами тулився до землі. Так олень добував з-під снігу мох та лишайники». Майстерність письменника полягає ще й в тому, що діти навіть не помічають, як дізнаються багато цікавих речей про умови життя і природу північних районів нашої країни.

Оповідання Трублаїні про Далеку Північ — оригінальна сторінка в творчості радянських письменників на інтернаціональну тематику.

*Значення
творчості Трублаїні
в розвитку
дитячої літератури*

Ми розглянули далеко не всі твори письменника. Як багато він встиг написати за своє коротке життя, як багато він міг би ще написати! Він думав про читачів різного віку. Для дошкільнят написав цікаві казки «Мандри Закомарика» та «Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку». У першій з них використав засоби народної казки і створив образ маленького, але відважного хлопчика, який виходить переможцем у боротьбі з сильнішими від себе. Народна традиція знайшла відображення у створенні персонажів з цікавими іменами (Завждишукай, Усезагуби, Закомашка, Гегекало). Про витівки мавпочок і про те, як вони врятували боцмана від сонячного удару, письменник розповів у веселому оповіданні «Пустуни на пароплаві», а про відданість собаки своєму юному господарю — у творі «Волохан». Цікавим є оповідання, адресовані малятам: «Туман» і «Цяцька». Письменник створив привабливі образи дітей в оповіданнях «Мешканець Ліщинівської протоки», «Дівчинка під парашутом», «Таємнича модель», «Шамба». Різні за характером, по-різному вони ведуть себе в житті, але чимало мають спільного — працьовитість, сміливість, відданість у дружбі. Діти молодшого шкільного віку з задоволенням

прочитають, як ці оповідання, так і ті, що адресовані читачам середнього віку, і розповідають про Далеку Північ. У наш час чимало написано творів пригодницького жанру, але на їхньому фоні виділяються і за актуальністю теми і за художньою майстерністю повісті Трублаїні «Ляхтак», «Мандрівники», «Шхуна «Колумб». Серед творів наукової фантастики почесне місце займає роман «Глибинний шлях». Письменник встиг підготувати лише першу його редакцію. Роман присвячений темі оборони Батьківщини. В основі сюжету — побудова стратегічно важливого підземного шляху між Москвою і Владивостоком. Сама ідея такого глибинного шляху фантастична, але в принципі не суперечить науці. Таким чином, твори Трублаїні збагатили дитячу літературу новими темами, розширили її жанрові обрії.

З великою силою прозвучала у творах Трублаїні тема інтернаціоналізму і дружби народів. Це, перш за все, в оповіданнях про Далеку Північ, в повістях «Мандрівники», «Орлині гнізда» (незакінчена). Найкращі риси радянської людини знайшли втілення у створених ним позитивних образах мужніх офіцерів морського флоту, радянських вчених, трудівників моря, інженерів, лікарів, комсомольців, піонерів, дошкільнят.

У всіх творах чути живе серце письменника. Пишучи їх, він думав, чи матимуть його повісті та оповідання виховний вплив, чи будуть корисними, чи можна буде дитині взяти їх у мандрівку життя. Час підтвердив велику ідейно-естетичну і пізнавальну цінність творів Трублаїні, визнав їх за важливу зброю у вихованні патріотів та інтернаціоналістів.

В. В. БИЧКО

Я роблю наголос на літературі громадянського звучання головним чином тому, що саме вона найбільше вчить молоде покоління життю, формує його характери, дає йому можливість швидше стати у лави творців нового життя.

В. Бичко

Розвиток української радянської літератури за останні десятиріччя нерозривно пов'язаний з іменем Валентина Бичка.

Народився Валентин Васильович Бичко 17 червня 1912 р. на околиці Харкова — Журавлівці в родині робітника-слюсаря. Дуже цікаво про своє дитинство він пише у повісті «Благословлялося на світ». Закінчивши семирічку, навчався у хімічній профшколі, а потім — на філологічному факультеті Харківського інституту народної освіти. Працював у редакціях газет і журналів «Весела бригада», «Комсомолец», «Піонерія». На війні через важку хворобу не був. Евакуйований до с. Кваркено Оренбурзької області, викладав російську мову та літературу в се-

редній школі, згодом працював штатним пропагандистом райкому партії. По закінченні війни повернувся до Києва, працював відповідальним редактором газети «Зірка», журналу «Піонерія», головним редактором видавництва «Молодь».

Літературну діяльність В. Бичко розпочав ще в дитячі роки: перший вірш «Червоній Армії» був опублікований у газеті «На зміну» в 1925 р. В 1929 р. у першому номері журнал «Гарт» вмістив вірш Бичка «Криль-весна». Відтоді поет видав до ста збірок віршів, оповідань, науково-теоретичних праць з дитячої літератури. У 1970 р. збірки віршів В. Бичка «До нас прийшов Ленін», «Він у серці у нас», «Син Жовтня», «Над озером зорі» були відзначені премією імені Миколи Островського, в 1917 р. за віршоване оповідання «Сімейний альбом» та інші твори йому присуджена премія імені Лесі Українки. Письменник нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак пошани», медалями.

*Основні мотиви
суспільно-політичної
поезії*

Бичко є визнаним автором політичної лірики для дітей, багатьох віршів, присвячених В. І. Леніну, Комуністичній партії, дружбі радянських народів-

братів, життю піонерів, жовтенят, комсомольців.

Синівською любов'ю і вдячністю проияний вірш Бичка «Партія — життя», в якому всі наші успіхи в побудові комунізму, все, що є в нас найсвятішого й найдорожчого, пов'язане з колективним розумом партії. Для возвеличення генія партії, показу всенародної до неї любові автор використав найрізноманітніші художні прийоми, зокрема дуже місткий народний афоризм партія — життя. Заключним акордом звучить остання строфа-визновок:

У кого серце мужне і хоробре,
Той Партії по краплі віддає
Всю кров свою, усю снагу... Як добре,
Що непоборна Партія в нас є!

Гордістю за нашу велику партію комуністів характеризується й вірш «Партії салют». Під сонцем партії росте й квітне наша юна зміна, якій ветерани революційних боїв передають свій досвід і знання — така тема вірша. Діти наполегливо вчаться, щоб бути гідними патріотами нашої Вітчизни, рости такими, як більшовики-ленінці:

Сьогодні на зборі ви сядете в круг,
І пісня полине у поле, у луг,
Костер запалає в яскравій красі,
І разом з батьками, з братами — усі
Ви партії рідній салют віддасте
За сонце, за щастя своє золоте!

Багато гарних віршів Бичка присвячено Леніну. Всенародну вдячність вождю трудящих висловлено у вірші «Лампочка Ілліча». Однією рисою побуту — у колгоспній хаті засвітилась

електрична лампочка — автор змальовує ті величні зміни, які щодня відбувалися і відбуваються в нашому житті, батьківське піклування лєнінської партії про добробут і достаток радянського народу. Урочистість ситуації підкреслюється словами радості, ампліфікацією, діалогом, і зокрема уявною розмовою з Іллічем:

Всі поглянули на стінку,
Де, обвитий в квіти, в клечинь,
Усміхавсь Ілліч привітно:
— Добрий вечір! Добрий вечір!

У вірші «Дівчинка із Смольного» Бичко цікаво й оригінально зобразив лєнінську турботу про дітей: напередодні історичного пострілу «Аврори», що став початком справжнього, радянського життя, Володимир Ілліч наказав відправити в лікарню хворе дівчатко і турбувався весь час про її здоров'я. Вірогідними деталями, жвавим діалогом, майстерним вплітанням у тканину висловів із безсмертного «Інтернаціоналу» («Як повстали гнані і голодні на останній, на рішучий бій») автор відобразив буремні події історичного 1917 року, лєнінську людяність, любов до дітей.

Лєнінський гуманізм, вміння Ілліча говорити з дитворою про серйозні речі — основний мотив вірша «На лісовій дорозі». Характерною особливістю твору є вдале поєднання традиційного для народної творчості початку, висловів типу «путь-дорога» з розкриттям вчинків В. І. Лєніна — людини, його мрій і задумів. Подібна ситуація — зустріч В. І. Лєніна з дітьми характерна й для вірша «Перше вогнище», в якому змальовано життя перших піонерів нашої країни, динамічним діалогом розкрито дитячі радості, гордість за свою Вітчизну, народ, лєнінську мудрість і простоту. Вірогідність твору досягається й використанням суто дитячої мови: «Я знаю... Ви — Лєнін! Найбільший в Росії Нарком!»

У книзі «До нас прийшов Лєнін» (1977) зібрані найкращі вірші Бичка. Крім згаданих, тут ще є «Розмова в теплушці», «Снігурі», «Гвоздики», «Зустріч з Рєволюцією», «Найніжніша до людей любов», «На суботнику», «Окуляри», «Землі української хліб». Адресовані дітям молодшого шкільного віку, вони дають різні поетичні аспекти теми: Лєнін і діти.

Щасливе життя радянської дитвори, наступність рєволюційних традицій, єдність цілей трьох поколінь борців за народне щастя звучить основним мотивом у вірші Бичка «Твій галстук». Розкриваючи значення піонерського галстука, поет учить дітей любити частину червоного прапора — символ вірності партії, Лєніну, народу.

Багато віршів присвятив Бичко дружбі радянських народів, їхній взаємодопомозі і взаємоспілкуванню. Наприклад, у поезії «На станції Хутір-Михайлівський» автор, відштовхуючись від

звичайного факту — поет прокинувся на залізничній зупинці, яка межує з Російською Федерацією, — зумів опоетизувати дружбу трудящих нашої Вітчизни, значення братньої Росії в нашому житті, зореносу столицю Москву, яка стала символом надій всього людства. Використовуючи кільцеву побудову, риторичні фігури, чергування катрена й п'ятивірша, автор передав любов до російського народу, якій нема меж:

Іду в столицю і мрію я:
Скоро й Москва вже сама...
Кажуть, кордон тут з Росією...
Де ж бо кордон той?
Нема!

З гордістю й любов'ю пише Бичко про нашу славу армію-визволительку, її мужніх і сміливих солдатів. Тема Радянської Армії, її могутності й сили є однією з найважливіших у творчості поета. Їй присвячено цілий ряд віршів і поем, оповідань і казок. У поезії «Слава Армії Радянській» Бичко гордиться найгуманнішою в світі армією, яка в роки громадянської війни розгромила найдобріші війська зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, врятувала людство від поневолення і надійно стоїть на сторожі завоювань Великого Жовтня. Служити в такій армії — честь і слава, до цього прагне наше молоде покоління, яке достойно продовжує справу своїх дідів і батьків, примножує славі революційні традиції минулого. Заздрість хлопчика, брат якого йде в армію, бажання і самому влитися до лав Радянських Збройних Сил, відтворено у вірші «Йде брат в армію». Енергійним двовіршем, напруженим діалогом, риторичними фігурами передано любов молодшого брата до нашої Радянської Армії, готовність у будь-яку хвилину поповнити її славі лави.

Цими ж якостями характеризується й вірш Бичка «Мій брат — прикордонник». Гордість маленького хлопчика за свого брата, який береже мир і спокій Вітчизни, його мрію стати таким же прикордонником, автор передає за допомогою різноманітних поетичних прийомів, зокрема триразовим, як і в народній творчості, повторенням (іде, їде, їде брат), алітерацією («А копита стук да стук»), звуконаслідуванням («А вуздечка — дінь та дінь»), а також засобами невимушеного монолога маленького хлопчика, його уявної розмови з старшим братом. Гарних віршів про Радянську Армію написано мало. Це відзначається завжди, коли заходить розмова про суспільно-політичну лірику для дітей. Досвід Бичка вартий уваги.

Ідея наступності поколінь у боротьбі за комунізм політично виразно й художньо переконаливо розкрита у вірші Бичка «Балада про знамено». Це хвилююча розповідь про те, як солдат-ветеран після Вітчизняної війни здав у музей прапор, під яким не раз ходили бійці в атаку на ворога й перемагали. Автор проводить думку, що прапор військової частини й піонерський галстук символізують одне і те ж: вірність ленінським заповітам,

партії, народу, наступність революційних традицій поколінь трудящих нашої країни:

Солдат сказав: — Ну, підійди до мене! —
І довго галстук пальцями торкав...
Йому здавалось, це його знамено
Шумить на вітрі в полум'ї заграва.

Ідея твору розкривається за допомогою таких художніх засобів, як строфічна анафора, інверсія, яскраві поетичні деталі, гіпербола («Він сто земель, сто рік під ним пройшов»), діалог батька з сином, авторська характеристика дій і вчинків воїна-героя.

Високою революційною романтикою, вірним служінням народові відзначається й поема Бичка «Син Жовтня» — правдива розповідь про життєві університети тринадцятирічного хлопчика Петька, сина арсенальця, стійкого бійця з петлюрівськими бандитами. Петько разом з батьком веде боротьбу з націоналістичними посіпаками, втрачає друга, але свято виконує завдання арсенальців — зв'язується з ревкомом. Бичко яскраво відтворив всенародний характер боротьби за Великий Жовтень, керівництво партії, участь дітей у грізних подіях. Петько змалку зазнав горя, голоду й холоду, навчився розпізнавати друзів, ворогів. Пройшовши добру школу бойового навчання, боротьби з петлюрівськими бандитами, тюремні університети, Петько стає самовідданим бійцем революції, справжнім сином Великого Жовтня.

Посма складається з дев'яти розділів, кожному з них переду епіграф-двовірш. Починається твір майстерним описом Дніпра. Потім плавною авторською розповіддю Бичко знайомить читача з родиною Петька, змальовує умови напівголодного життя робітників легендарного «Арсеналу», їхню боротьбу за свої людські права, за втілення в життя ідей В. І. Леніна. Романтично-піднесеною розповіддю про героїв-арсенальців автор відтворює історичну боротьбу за Великий Жовтень на Україні. Вагомі метафори, свіжа епітетика («В тому січні, як жар, палкому»), зміна віршового розміру відповідно до змісту подій, численні неологізми — все це допомагає Бичкові створити реалістичну картину боротьби за Радянську владу, участь дітей в цій епохальній для всієї нашої планети події. Гордістю за робітниче походження звучать слова:

Знає він — його батько не здасться,
Буде битись на смерть, до кінця.
Це ж бо справді і гордість, і щастя —
Бути сином такого бійця!

Яскраві образи робітників-арсенальців, переконливі життєві ситуації, правдива розповідь про поневіряння Петька, його

активна участь у революційному подвигу арсенальців роблять поему Бичка помітним явищем у розвитку дитячої літератури на сучасному етапі.

В останні роки значним досягненням письменника в галузі суспільно-політичної поезії для дітей молодшого шкільного віку є віршоване оповідання «Сімейний альбом». Щоб розповісти про робітничу династію однієї сім'ї від часів революції аж до наших днів Бичко обрав оригінальну форму — він пішов сторінками альбома, з якого заговорила давнина і сучасність. В робітничій династії Іваненків першого сина завжди називають Іваном. Родинні фотографії розповідають про першого Івана — засновника роду, який за революційну діяльність був засуджений в 1877 р. на довічну каторгу і за бунт убитий царськими жандармами, про його сина Івана другого, більшовика-ленінця, що став на барикади в 1905 р. Став більшовиком і Іван третій. Його життя відбите на кількох фотографіях: ось він ще тільки вступає на робітничу і революційну путь, ось на війні, а ось у революційному Петрограді. Фотографій стає все більше і більше. Вони говорять про боротьбу за Радянську владу на Україні, про дорогі втрати, про щастя і горе, якими позначене життя сім'ї. До кожної фотографії додається «пояснення мого друга» — власника сімейного альбома. Наприклад, «зніmkів багато тому, що Іван четвертий придбав фотоапарат і сам фотографує. Більшість зніmkів на цих сторінках альбому зроблені в 1939—1940 роках». А потім ідуть знімки воєнних часів. Іван п'ятий, що народився після війни, вже сам став батьком — спинається на ноги Іван шостий. Колись писали про династії царів. Бичко створив образ робітничої сім'ї за сто років, образ — поетичний і в той же час вірогідний. Художньому виконанню задуму сприяв як композиційний прийом розповіді в чіткій часовій послідовності, так і поєднання прозової мови з віршованою.

*Про вірші,
що виховують
любов до праці*

У багатьох творах В. Бичка розкривається творчий характер праці радянської людини, яка будує матеріально-технічну базу комунізму. В статті «На шляху до високої майстерності» Бичко підкреслює: «Отже, нам треба домогтися такого стану в нашій поезії для дітей, щоб не треба було ставити питання про якусь особливу тему праці, а щоб вона, праця була присутня в кожному вірші так чи інакше, як присутня у нас природа..., щоб не обходилося в жодному вірші без присутності працьовитих людських рук, творчості, радості».

Ці літературно-естетичні настанови поет добре втілює, передусім, у власних віршах для дітей. Ентузіаст колгоспної праці, безвусий молодий спеціаліст, прекрасні наслідки його невтомної праці, яка порівнюється з треллю солов'я, оспівується у вірші «Коваль». Яскравими постичними деталями, точними римами,

риторичними прийомами створює автор картини натхненної праці колгоспного трудівника:

В руках у майстра пломінь блиска.
Залізо гнеться, мов лоза.
Чи не з його ковадла іскра,
Злетіла в небо, і — гроза!..

Золоті руки майстра славить Бичко і у вірші «Тесля». Для створення образу чарівника-умільця, його праці, що в творчість перейшла, автор використовує найрізноманітніші художні засоби: поетичний паралелізм, протиставлення, рядкову фонетичну анафору, швидку зміну подій. Вірш Бичка — плавний катрен з перехресним римуванням. Закінчується поезія величальним акордом — секстиною з філософськими узагальненнями:

І ми заходимо в кімнати,
І перед нами — далина...
Хвала тому, кому дана
Велика сила чарівна:
Весь світ так щільно увігнати
У раму світлого вікна!

Багатство й велич нашої країни, які створюються наполегливою працею суспільства, батьківське піклування партії й держави про повну зміну поетизується у вірші «Все в тебе є»: діти мають усі можливості спокійно вчитися, обирати улюблену професію. Автор твору славить працю, натхнення. Основну думку розкривають останні дві строфи твору:

Все в тебе є — для будня і для свята,
Не те, що в діда, в давні дні колись.
Дає Вітчизна усього багато.
А ти, мій друже, тільки-но учись.
Щоб, як зростеш і підеш працювати
В сім'ю трудящих, між робочий люд,
Вітчизні міг сторицею віддати
Свій світлий розум і свій чесний труд!

Любов до праці виховує й вірш «Я хоч невеличка». Незважаючи на маленький зріст, лірична героїня вміє трудитися й певна, що з часом «на самольоті неба дістане». Тут відчувається велике бажання дитини утвердитися в житті. А що вірш написаний від першої особи, то все, про що говориться, сповнене безпосередності і дитячої щирості.

Праця опоетизована й у вірші «Пісенька». Маленька дівчинка-школярка, що виступає головним героєм поезії, прозвана Пісенькою, бо все, що вона не зробить, прекрасне:

Таке ж трудешне вродиться!
Чи в класі, чи в жнива
Усе у неї робиться —
Аж грає, аж співа.

У неї хата, як писанка, сорочка білісінька, руки меткі. Пристрасна поетизація праці знаходить своє вираження у словах: «У праці пісня родиться — це правильні слова!»

*Ще про деякі
параметри творчості*

Бичко є і автором талановитих віршів про будні нашої дівчоти, її забави. Серед них багато творів для найменших. Цикл «Шкода», який складається з віршів «Шкода», «Яриська у дворі», «Яриська мандрує», «Чому на нашій вулиці» змальовує дівчинку, якій «скоро... два роки буде», її невимушені вчинки, що завдавали клопоту мамі. Користуючись метонімією, ампліфікацією, градаціями, зрозумілими дітям метафорами, Бичко розповідає про Яриську, яка, намагаючись довідатися про все те, що її цікавить, робить шкоду за шкодою.

Близьке знання дитячої психології й поведінки характеризує й вірш Бичка «Сонечко й Хмаринка» — про двох дівчаток-близнят, яких важко було розрізнити. Автор знайшов цікавий сюжетний поворот, інтересну для дітей деталь — говорить про їхню поведінку, психологічні особливості:

Тепер їх звать — не Тонечка
І — ні ж бо! — не Маринка,
Веселу доню — Сонечко,
Похмурливу — Хмаринка.

Відомий Бичко і як прозаїк. Популярністю користуються його оповідання із збірки «Горобець-моряк». Вони маленькі за розміром, конкретні, присвячені одній якійсь події («Пташина черга», «Сальто-мортале», «Марта і Глинка»).

Своєю дорогою іде Бичко у створенні казки для дітей. Збірка «Казки» (1978), що містить кращі твори різних років, дає підстави говорити про оригінальність творчого почерку Бичка-казкаря. Його фантастично-пригодницькі сюжети цілком нові і свіжі, і, що важливо, головним героєм казкових подій виступає реальна сучасна дитина, школяр, який органічно вписується в світ фантастики і незвичайних пригод. За традицією персонажі різко поділяються на позитивних і негативних, в головного героя є друзі, помічники і вороги. Але сучасність вносить суттєві поправки в традиційні характери і конфліктні зіткнення. Якщо, наприклад, у народних фантастичних казках діють чудодійні помічники, то у Бичка герой використовує для свого врятування знання, набуті в школі, на допомогу йому приходять учителі, друзі («Та жив собі Василько»), лісник («Лісова перепустка»), нарешті дельфіни («Івась і Чорна борода»), про симпатію яких до людей так багато говориться у спеціальній літературі. І це зовсім не порушує поетичного ладу казки, сприймається як органічний компонент фантастичного сюжету. Позитивний персонаж завжди осяяний мрією (Василько), готовий прийти на допомогу іншим, боротися проти негативних явищ (Івась).

Негативні образи майже завжди алегоричні. Крук, що переслідує хлопчика за яскраву мрію досягнути веселку, — втілення

міщанства, приземленого, позбавленого високих устремлінь, життя, Злоїк — уособлення нікчемності, злості. Новаторство казки «Івась і Чорна борода» у створенні гостронапруженого сюжету, в основі якого боротьба з браконьєрством. Нечистий — реальна постать людини-хижака і в той же час казкова темна сила, яка живе невідомо де в горах. Бичко написав актуальний за звучанням твір, в якому чудово дотримується казкової умовності. Його позитивний герой хлопчик Івась скоріше загине, ніж погодиться допомагати браконьєру винищувати рибу.

Надзвичайно своєрідна за ідейним спрямуванням і художніми якостями казка «Лісова перепустка», в якій тісно пов'язані морально-етичні проблеми з аспектами науково-природничого характеру. Це поліфонічний твір, в якому музика лісу і дитячого серця виявляється у філософському і ліричному сприйманні головним персонажем хлопчиком природи. Голос лісу передається поетичними рядками пісень, балад, плачу, колісанок, маршу, але і в прозовій розповіді про пригоди хлопчика і його вірного друга Ворона багато справжньої поезії. Протягом всієї казки спостерігаємо, як природно реальність переходить у фантастику і навпаки. У лісі всі знають про існування двох антиподів Злоїка і Добрания, яким повністю відповідають прізвиська. Один з них фантастичний образ, що втілює всі негативні людські риси, другий — жива людина, лісник. Казки В. Бичка мають виразне виховне спрямування, естетично збагачують дітей.

*Роздуми
про дитячу літературу*

Напевно, це цілком закономірне явище, коли письменник, який пише для дітей, задумується над проблемами дитячої літератури, виступає як її критик і теоретик. У статтях і виступах «Юним друзям моїм», «Поезія щасливого дитинства», «Поезії П. Воронька для дітей», «Про традиції і новаторство в казках П. Г. Тичини», «На шляху до високої майстерності», «Епоха, діти, література» та інших Бичко висловив свої міркування щодо специфіки дитячої літератури і особливостей її розвитку, свої спостереження над індивідуальним стилем багатьох майстрів української радянської дитячої літератури, об'єктивно оцінив їхнє поетичне надбання.

В оцінці дитячої літератури письменник виходить з того, наскільки вона є дійовим засобом комуністичного виховання підростаючого покоління. Він суворо критикує тих, хто бачить специфіку літератури для дітей тільки в тому, щоб писати просто і доступно, і вважає, що вимогливість щодо змісту і форми повинна бути однаково висока, чи йдеться про літературу для дорослих, чи для дітей: «Але про що б і для кого б ми не писали, будь творцем, не присідай до маленьких дітей і не випростовуйся до великих. Будь живим і правдивим. Будь чесним художником!» У статті «Юним друзям» Бичко говорить про вимоги, які ставлять діти до письменників: «Пиши так, щоб було цікаво, весело, смішно. Щоб були пригоди, щоб був героїзм. Щоб було роман-

тично і водночас правдиво. І головне — щоб не було фальші». У статті «На шляху до високої майстерності» Бичко дає своє досить широке розуміння специфіки дитячої літератури, яка «полягає в усякому разі не у зниженні майстерності, зовсім не у звуженні поетичного діапазону, не у збідненні художніх засобів і, тим паче, не в якійсь особливій «дитячій» мові з обов'язковими зменшувальними словами, з примітивним синтаксисом і з дуже обмеженою лексикою. Цю специфіку, очевидно, слід шукати в тому колі життєвих інтересів, якими живе дитина, в її психологічно-вікових рисах і насамперед у тих завданнях комуністичного виховання, які ставить перед нами партія і народ». Роздумуючи над тим, які твори залишаться в активі дитячої літератури на довгі роки, він приходить до висновку, що передусім ті, які позначені громадською значимістю, громадським пафосом, соціальною насиченістю та історичною актуальністю.

Найчастіше Бичко виступає з роздумами про поезію і вважає небезпідставно, що основне в дитячій поезії — це радість, «звичайно ж не вигуки «радісних», «красивих» слів, а створення такої атмосфери (і сюжету, і пейзажу, і поетичної інтонації тощо), в якій дитині справді було б радісно» («Найвище звання»). Бичко не раз, критикуючи по-товариськи своїх колег по «цеху» дитячої літератури, звертає увагу на одноманітність образів і поетичних засобів у їхніх віршах для дітей. З певною дозою гумору він говорить про загальне захоплення трафаретними образами, особливо письменників, що пишуть для малят, наводить десятки прикладів шаблону в римуванні. У статті «Критерій — вимогливість» Бичко зокрема писав: «Є один дуже симпатичний птах, якого люблять і дорослі і діти. Мовиться про лелеку, бусола, бузька, черногуза — бачте, скільки розмаїтості навіть у народних назвах цього птаха. Я думаю, що це такий гарний, корисний птах, що не було б особливої біди, якби кожен дитячий поет написав про нього вірш або казку. Зрештою так воно і е... Але, на жаль, скільки схожості в його змалюванні. І однакові епітети, і однакові ситуації, і часто навіть однакові рими. В одного поета: «В теплий вирій путь далека, а поранений лелека залишився на землі». У другого: «Видно іздалека: це стоїть лелека». У третього: «Жде і нас, браток лелека, в теплий вирій путь далека». У четвертого: «Озирнувся — недалеко на одній нозі лелека». У п'ятого: «Чи летить собі далеко, рідний братику лелеко?» Можна продовжувати і продовжувати».

Роздумуючи над найближчими завданнями дитячої літератури («Епоха, діти, література»), Бичко говорить про необхідність посилення її громадського звучання. Його турбує слабкий розвиток пригодницької повісті, відсутність романтичної повісті для підлітків, у якій «було б з великою художньою силою втілено образ нашого сучасника — героя праці і боротьби, людини великої душі, з широким баченням світу, з світлим і чистим коханням». Багато завдань він ставить перед поезією, якій слід

кинути описовість і поверхове «віддзеркалювання» дійсності, наповнитись думкою і почуттям: «Громадянський пафос поезії для дітей — це не просто «актуальна тематика» і римований виклад загальновідомих сентенцій, це передусім пристрасть борця, самовідданість патріота, мужність солдата, творчий порив будівника. Взагалі поезія — це пристрасть, а для дітей особливо. Гладенькі віршики, ... у яких дзвінко римується «відмінно — сумлінно», «грізно — залізно», «завтра — космонавта», залишають байдужим читача до поезії...»

Дослідницьким пафосом, роздумами над проблемами розвитку дитячої літератури відзначається книжка В. Бичка «Наталя Забіла. Риси літературного портрета» (1963) — перша монографія про творчість одного з фундаторів української радянської дитячої літератури. Автор систематизував значний фактичний матеріал, поєднавши аналіз творчих набутків поетеси з розв'язанням складних і важливих теоретико-літературних проблем з аргументованим висвітленням і обґрунтуванням шляхів розвитку дитячої літератури.

Багатограша творчість Валентина Бичка давно полюбилася читачам, вийшла за межі нашої республіки і країни. Для творів В. Бичка характерні такі риси, як блискуче знання дитячої психології, тонке відчуття дитячих смаків і потреб, сучасність, ідейна чіткість, оригінальність художніх засобів. Валентина Бичка називають поетом піонерської романтики.

Твори Бичка мають важливе освітнє, історично-пізнавальне, ідейно-виховне та літературно-естетичне значення. Вони виховують активних будівників комуністичного суспільства.

П. М. ВОРОНЬКО

...Дитячі поезії П. Воронька мають той привабливо-ліричний серпанок, що так сильно, хоча зовні й непомітно, впливає на емоції дівчата, на її естетичне виховання. Скажемо просто: дитячі поезії П. Воронька корисні, дохідливі й красиві справжньою красою художньої правди.

Ю. Кобилецький

У післявоєнні роки в дитячу літературу прийшов поет, якого Горький назвав би «людиною бувалою», — Платон Микитович Воронько. Він належить до тих письменників, що не тільки талановито пам'ятають дитинство свого покоління, а й глибоко розуміють психологію дитини, її внутрішній світ, знають, що викликає жвавіше биття маленького серця, що може стати причиною радості чи суму. Воронько — поет, який «ділить себе надвоє» — пише для дорослих і для дітей. Тема дитинства органічно входить у його творчість. Дитячу літературу не можна уявити сьогодні без його ліричних і гумористичних віршованих оповідань, без казок, без чудових мініатюр, з яких постає і бойовий

подвиг, і мирна праця, і щасливе дитинство, і безсмертна краса природи.

Платон Микитович Воронько народився 1 грудня 1913 року в селі Чернеччині, тепер Охтирського району Сумської області, в родині коваля. З 1923 р. виховувався в Охтирському дитячому містечку, організованому в колишньому Троїцькому монастирі. Тут Воронько закінчив семирічку й протягом 1929—1932 років навчався в Харківському автошляховому технікумі, після закінчення якого по комсомольській путівці виїхав у Середню Азію, працював автомобільним техніком у Таджикистані, Узбекистані й Туркменії. У 1935 р. Воронько був призваний в армію, брав участь у ліквідації басмацьких банд.

В 1938 р. Воронько переїжджає до Москви, працює і одночасно навчається в літературному інституті ім. М. Горького. Навчання було перерване війною з білофінами: поет добровольцем іде на фронт, в складі 12-го лижного батальйону як політрук розвідувальної групи перебував у тилу ворога, виконуючи спеціальні завдання. Після демобілізації Воронько повернувся у Москву для продовження навчання в літературному інституті.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Воронько став на захист соціалістичної Вітчизни. Протягом 1943—1944 рр. перебував у партизанському загоні С. А. Ковпака, був учасником легендарного Карпатського й частково Варшавського рейдів. У 1944 р. в одному з боїв був важко поранений, евакуйований до Києва, де в госпіталі по пам'яті продиктував ряд своїх віршів. Так у 1944 р. з'явилась перша збірка Воронька «Карпатський рейд». З того часу поет опублікував до ста збірок.

Його книги «Добрий ранок» і «Славен мир» у 1951 р. удостоєні Державної премії. В 1961 р. за збірку «Драгі другарі» Воронько одержав премію імені М. Островського, в 1972 р. за збірку поезій «Повінь» удостоєний Державної премії УРСР імені Г. Г. Шевченка. В 1976 р. за збірки поезій «Всім по сім», «Читаночка», «Сніжна зіронька горить», «Облітав журавель» і драматичну поему «Казка про Чугайстра» йому присуджена літературна премія імені Лесі Українки.

Віршам Воронька властива особлива мелодійність і співучість. То ж не випадково більше п'ятдесяти його поезій покладено на музику («Від Москви до Карпат», «Комсомольці, вперед», «Коні воронії», «Ходімо, кохана, у ліс», «Пісня ветерана», «Ленін іде по планеті», «Пісня про Ровно» та багато інших відомих пісень).

***Основні мотиви
поезій П. Воронька
для дітей***

Поезія Воронька для дітей щонайпершим джерелом своїм має народну творчість. У ній звучать материнські коліскові наспіви, мелодії календарно-обрядових пісень, образи і мотиви багатого дитячого фольклору. Та в той же час народно-пісенне джерело не приводить поета на шлях запозичень, радянська дійсність надихає його творчість мелодіями сучасності. Черпаючи багатство поетичної мови з

скарбниці століть, Воронько творить поезію, відповідну нашому прекрасному і неповторному часові. Він пише про щасливе дитинство радянської дівчорі, про її будні і мрії. У вірші «Ким я буду» читаємо про революційні традиції в сім'ї, де «прадід був чапаєвцем, дід мій хасанівцем, батько мій гвардієць в авіаполку». Хлопчик гордиться своїми бойовими предками, прагне примножувати бойові традиції сім'ї:

Дам я чесне слово: — Тільки підросту
Буду, як чапаєвці,
Буду, як хасанівці,
Буду, як гвардійці на своїм посту.

У Воронька багато поезій про працю, в яких звучить своєрідна інтонація, завдяки чому вони не схожі на твори багатьох інших письменників на цю тему. Що їх робить такими? Може, особлива пісенна інтонація, природність зображених ситуацій, а може, вміння показати, що дитяча праця — органічна частинка всенародної праці, що без праці просто неможливо жити ні дитині, ні дорослому. Поезіями «Ідуть трактори», «У нас зробили дощ», «А у нас ростиме ліс» автор збуджує бажання дітей брати участь у суспільно корисній праці, бути схожими на своїх батьків-трудівників. У вірші «Поливала я порічки» прославляється працьовитість, наполегливість дитини, яка сама вирощувала смородину, говориться про наслідки цієї праці:

Я два тижні ягоди рвала,
Всіх подружок своїх пригощала.

Гайдарівськими традиціями характеризується вірш «Помагай», в якому прославляється трудове завзяття хлопчика, його палке бажання всім допомогти в роботі. Розповідаючи про трудовий ентузіазм Помагая (образ цей набуває символічного звучання), Воронько прищеплює дітям любов до праці, завдяки якій його герой став відомим серед дорослих трудівників:

Помагая у труді
Знають діти й молоді,
Ковалі й мулярі —
Всі радянські трударі.

Добра слава про хлопчика передана гіперболою: «всі радянські трударі». Поет створив позитивний образ дитини, готової завжди прийти на допомогу. Цим образом він закликає наслідувати хороші вчинки Помагая, бути таким, як він. Про це говориться прямо в кінці твору:

Ось і ти часу не гай,
Будь, як хлопчик Помагай!

Чудова пейзажна лірика Воронька. Любов дітей до природи, їхнє бажання охороняти багатства рідного краю оспівується у віршах «Липка» і «Берізка». Поезія «Липка» написана у формі

звертання маленького деревця до дітей-пустунів з проханням не ламати його, допомагати його росту. За те воно зацвіте медовим цвітом, тінь кине в гарячий день, від дощу сховає. Липка обіцяє стати у пригоді, пропонує свою дружбу:

Будемо з тобою
Ми рости обое —
Ти люби мене.
Виростеш за роки,
Підеш в світ широкий,—
Не забудь мене.

Красу рідної природи змальовує поет й у вірші «Берізка», в якому відбита турбота про збереження природи:

Ми сказали кізкам:
«Не гризїть, не треба.
Хай мала берізка
Виросте до неба!»

В поетичних мініатюрах «Кіт не знав», «Хвостик ніде діти», «Доня хоче спати», «Ми зробили річку» та інших Воронько відтворює забави й ігри дітей, розкриває психологію малюків, показує їх внутрішній світ.

У вірші «Ми зробили річку» діти намагаються «вилікувати» виліплєну ними пташку. Який прекрасний зразок гуманності! Віршик «Доня хоче спати» передає стан і поведінку дівчинки, яка після дня стомилася, вся обм'якла, рухи її стали повільними, злипаються повіки, «ручєньки, мов з вати». Доброту, турботливість і господарність дівчинки показано у віршику «Хвостик ніде діти». Вона на свято пошила киці чобітки, шапочку, але не змогла її повністю зодягти, і це засмутило:

Тільки не зуміла
Трусики надіти —
Хвостик ніде діти.

Такою ж щирістю й дитячою безпосередністю відзначається й віршик «Кіт не знав». А не знав він, що з снігу не можна спекти пирога:

Поки смажив, поки пік,
А пиріг водою стік.
Кіт не знав, що на пиріг
Треба тісто, а не сніг.

Деякі з цих мініатюр нагадують дитячі байки, в кінці яких дається повчання. Наприклад:

Хвалився кіт,
Що він убрід
Дніпро перебрєде.
Та як пішов —
І не прийшов.
Нема kota ніде,
І ти піколи не хвались,
Коли не можеш — не берись.

Особливістю віршів Воронька є те, що автор уміло вплітає в свої твори громадянські мотиви, допомагає дитині свідомо сприйняти різні життєві явища, прищеплює їй високі моральні якості, виховує почуття патріотизму. Важливий громадянський зміст вкладено, наприклад, у вірші «Облітав журавель». За допомогою гіперболи «облітав журавель сто морів, сто земель», градації «облітав, обходив, свої крила натрудив» Воронько показує, що птах побував скрізь, що він досвідчений, все знає, багато бачив на своєму віку. Дітям хочеться з ним поговорити, й вони звернулися до журавля:

Ми спитали журавля:
— Де найкраща земля? —
Журавель відповідає:
— Краще рідної немає!

Ми розглянули вірші із збірки «Читаночка», яка свідчила про те, що в українську дитячу літературу прийшов талановитий поет з оригінальним творчим почерком. Вірші поета, вміщені в цій збірочці, відзначаються актуальністю, широким відображенням радянської дійсності, вмінням поета цікаво розповісти дітям про серйозні речі, любов'ю до Вітчизни, пристрасною поетизацією праці. Щиро, просто й невимушено оспівує поет щасливе життя радянських дітей, показує їх заняття, запити, бажання і мрії, прагнення наслідувати своїх батьків, бути такими ж майстрами своєї справи, як і старші. Він майстерно використовує традиції фольклорних пісень і казок, доброзичливий народний гумор.

Високим ідейно-тематичним і художнім рівнем відзначаються й вірші Воронька, вміщені в інших збірках. Поет оспівує красу рідної природи, розмаїтість різних пір року, буденні заняття дітей, її мрії, інтереси, готовність допомогати своїм батькам у труді. Зацікавлює, зокрема, поезія «Молоток», основний мотив якої — дружба хлопчика-умійки з молотком. Особливої безпосередності вона набуває завдяки монологу, який вкладає письменник в уста молотка:

«Я найкращий друг умілих рук:
В них я затанцюю мов живий,
А в руках невмілих я кривий.
Візьме пухла ручка за держак —
І звестись не можу я ніяк,
А зведусь, то знов упаду,
Синяків наставлю на біду.
Не люблю я зроду білорук,
А в умілих руках: «Тук-тук-тук».

У віршах для дітей Воронько розкриває красу різних професій, їх своєрідність і неповторність. Особливий інтерес у дітей викликає цикл «Наша залізниця», де різним професіям і посадам присвячений окремий вірш: «Машиніст», «Кочегар»,

«Начальник станції», «Старший черговий», «Диспетчер», «Мастильник», «Обходчик», «Стрілочник», «Провідниця», «Касирка». Події відбуваються на дитячій залізниці, та майбутня праця на користь суспільства не здається далекою і недосяжною дитині:

...Гриць іще невеликий на зріст,
Але буде він швидко рости,
Буде справжній водить поїзди.
Полежать трудові його дні,
Він машину свою парову
Поведе з України в Москву.
І Москва привітає його,
Наче рідного сина свого.

У своїх численних творах Воронько в яскравій і дохідливій художній формі розповідає дітям про величні перетворення, що здійснюються в нашій країні під керівництвом Комуністичної партії, показує моральну красу й велич радянських людей, оспівує щасливе дитинство, барвистість і різноманітність рідної природи.

Поєми і казки

Багато творів Воронька нав'язно військово-партизанськими походами. В основі поеми «Піонер Величко» — один з фактів героїчної боротьби дітей проти фашистів. Малий Гриць повідомляє радянських солдатів про стотонну німецьку бомбу на гірській дорозі. Хлопчик мріє стати піонером, але життя його обриває ворожа куля. Та своїм вчинком він заслужив звання піонера, і тому письменник закликає брати з нього приклад:

Покляніться перед строем
В спалахах зірниць —
Бути кожному героєм,
Як Величко Гриць.

У баладі «З Німеччини в Чернеччину» створений хвилюючий образ дівчинки-полонянки, що повертається в рідну домівку. Особливої ніжності і постичності надає рефрен у формі діалога:

— Звідкіль ідеш?
— З Німеччини.
— Куди ж ти йдеш?
— В Чернеччину.

Багато людей запитує про це маленьку Катрусю. А вона все відповідає, дізнається про дорогу і йде далі:

В Чернеччину,
В Охтирщину,
За міст,
На Монастирщину,
Де Ворскла гне підковою
Під сизою дібровою,
Під лозами,
Ліщиною —
Іду
На Батьківщину я!

Щасливі радянські діти не знають жаху війни. Читаючи такі твори, вони дізнаються про воєнне лихоліття, про звіряче обличчя фашизму, вчать ненавидіти давніх і новітніх паліїв війни, що сьогодні погрожують нейтронною бомбою. Вірші і поеми Воронька виховують справжніх патріотів Радянської Вітчизни.

Письменник написав ще ряд казок, з яких деякі мають форму поеми. В найкращій з них драматичній поемі «Казка про Чугайстра», творчо осмисливши традиції Лесі Українки («Лісова пісня») і М. Коцюбинського («Тіні забутих предків»), П. Воронько талановито перекинув місток від казкових подій, міфологічних персонажів до днів Великої Вітчизняної війни, до реальних історичних героїв. Події в цьому творі розгортаються в двох планах — казковому, що пов'язаний з природою і сприйняттям її дітьми, і реалістичному, який показує боротьбу партизанської армії Ковпака з фашистами в Карпатському краю. Правда, і Ковпак, і народні месники покриті легким фантастичним серпанком — особливо Ковпак, який сприймається дітьми, Юрасиком і Ганею, як добрий лісовий дух Чугайстер, що за міфологічними віруваннями гуцулів рятує від злих сил природи. Діти чули казку про Чугайстра від бабусі, і вони сповнені віри в те, що існує добрий велетень, якого треба знайти і покликати на допомогу:

Течи, вода, долинами,
Йди, біда, глибинами
У нетрипи та хащини,
До вічної пропащини,
А ти, старий Чугайстере,
Заступнику і майстере
Усіх чудес побажаних
Почуй людей уражених,
Заглянь у ті віконечка
Де ждуть тебе, як сонечка...

Юрасик і Ганя йдуть в дикі лісові нетрі шукати допомоги, порятунку для батька і пораненого партизана. По дорозі їм зустрівся лже-Чугайстер, замаскований ворог, а справжнього доброго лісового духа вони знайшли в особі партизанського командира:

І генерал Чугайстер каже:
Хай щаслива казка
Хоч раз в народі здійсниться
допіру.
Нехай несуть в серцях гарячу
віру
Маленькі гуцулята про
Чугайстра,
Усіх чудес невігданих майстра...

І Ковпак-Чугайстер справді вершить добро — рятує гуцулів, яких живими хотіли закопати вороги, батька Юрасика і Гані, пораненого партизана Коваля.

Драматична поема «Казка про Чугайстра» — високопоетичний новаторський твір, що в романтично піднесених образах втілює ідею непереможності радянського народу, ідею визвольної місії партизан-ковпаківців. Важливу роль у творі відіграють ремарки. В них даються картини природи, що служать фоном для розповіді і відображають настрої людей, пов'язують в єдине фантазію і реальність.

Мов живі, виступають Золота Птаха, столітній Бук, Молода Смерічка — персоніфіковані образи природи, що допомагають яскравіше розкрити духовну красу радянських бійців — партизанів, боротьба яких була сповнена не меншого героїзму, ніж відомих казкових персонажів, а життя часто межувало з легендою. Фантастична оболонка твору, динамічний сюжет, багатий ідейний зміст, що викликає в дітей прагнення до героїчних подвигів в ім'я Батьківщини, чудовий музикальний вірш, який поєднав у собі народну пісенність з оригінальною ритмічною структурою поезії самого письменника — все це приваблює дітей у «Казці про Чугайстра». В такому художньому трактуванні тема Великої Вітчизняної війни постає перед нами вперше.

Різноманітними за ідейно-тематичним спрямуванням є інші казки П. Воронька: «Лісовий гомін», «Лісова казка», «Нехо-Него», «Спір», «Казка про Сніжинку-краплинку», «Казка про Суховія», «Чотири вітри». В усіх цих казках явища природи персоніфіковані: розмовляють між собою і звірі, і дерева, і квіти. Письменникові вдається створити індивідуалізовані образи явищ природи. У «Казці про Суховія» — це вітер, що «над посівами летить, засипає пилом очі, жовтим листям шелестить», а в казці «Чотири вітри» — «весняний вітровій». Суть кожного образу допомагає розкрити своєрідна ритміка.

Окремим казкам властива яскрава публіцистичність, зв'язок з творчою діяльністю народу. Наприклад, у «Казці про Суховія» з пафосом говориться про те, що, де колись він був владикою, «там тепер сади квітнуть, наливаються жита».

Казки Воронька розширюють уявлення дітей про природу, вчать естетично сприймати навколишню дійсність. Водночас вони збагачують внутрішній світ дитини і розвивають поетичне мислення, насичують їх мову образністю і мелодійністю.

Твори Платона Воронька перекладаються мовами народів Радянського Союзу й зарубіжних країн. Російською мовою вони прозвучали в перекладах таких талановитих дитячих поетів, як С. Маршак і З. Александрова.

Ю. О. ЗБАНАЦЬКИЙ

Вже багато років я не заходжу щоденно до класу, не вітаюся з своїми учнями. Я розмовляю з ними у своїх оповіданнях, повістях. Бо незрима ниточка на все життя зв'язала мене з рідною радянською школою. Я не стомлююся розмовляти з своїми читачами, школярами, в мене ніколи не бракуватиме тем для цієї розмови.

Ю. Збанацький

«До редакції журналу «Дніпро»,— згадує В. Бичко про перші кроки відомого сьогодні письменника,— зайшов скромний, тихенький молодий чоловік. Якби не Золота Зірочка на його грудях, ніхто, мабуть, і не подумав би, що зовсім недавно ця людина була грозою німецьких окупантів».

Юрій Оліферович Збанацький народився 1 січня 1914 року в селі Борсукові Чернігівської області, в родині селянина-бідняка, активного учасника громадянської війни. Закінчивши Остерську семирічну школу, куди доводилося щодня ходити пішки за тринадцять кілометрів, Збанацький навчався в Чернігівському педагогічному технікумі, а потім учителював. У 1937 році закінчив заочно мовно-літературний факультет Ніжинського педагогічного інституту. З вогником і творчо працює Збанацький на різних ділянках педагогічної та партійної роботи. У нього пробуджується письменницький хист. Та почалася війна.

Залишений для підпільної та партизанської діяльності на окупованій фашистами території, Збанацький на початку 1942 р. попав у руки поліції. Його кинули в Чернігівську в'язницю, а потім у Яцівський концтабір. В серпні 1942 року пощастило втекти. Розлючені гестапівці та їх вірні слуги націоналісти в безсилій злобі, що не вдалося знищити партизанського вожака, замордували його матір і брата, а двір спалили. Повернувшись на Остерщину, Збанацький організовує партизанський загін імені Миколи Щорса, який невдовзі виріс у велике з'єднання. За зразкове виконання планів командування, проявлену при цьому мужність і відвагу Збанацькому в 1944 році було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Жовтневої революції та багатьма медалями.

У повоєнний час Збанацький бере активну участь у літературному і громадському житті країни. Як учасник руху захисників миру побував у Польщі, Китаї, Угорщині, Болгарії, Франції, Швейцарії, Фінляндії, Арабській Республіці Єгипет, Лівії, Ірані, Індії, Греції, Туреччині, в складі урядової делегації

Української РСР брав участь в роботі Генеральної Асамблеї ООН.

Писати Збанацький розпочав ще до війни. Перші його друковані твори з'явилися в 1944 р. У 1948 р. вийшла повість «Таємниця Соколиного бору», яка відразу ж принесла авторові славу й визнання. З цього часу розпочинається інтенсивна літературна діяльність письменника.

Повсюдне визнання здобули такі збірки творів Збанацького, як «На все життя» (1950), «Над Десною» (1951), «Старший брат» (1952), «Крилатий гонець», «Незабутнє» (1953), повісті «Лісова красуня», «Між добрими людьми» (1955), «Єдина», «Морська чайка» (1959), «Курилові острови» (1963), «Геро-подвія», «Курячий бог» (1966), романи «Малиной дзвін» (1958), «Сеспель» (1961), «Хвилі» (1967), «Кують зозулі» (1975), книги вибраних творів, зокрема твори в 4-х томах (1963) та багато інших.

У 1960 р. роман Збанацького «Малиновий дзвін» був відзначений премією імені М. Островського. В 1970 р. за роман «Хвилі» письменникові присуджена Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, а в 1975 р. роман «Кують зозулі» удостоєний літературної премії імені Лесі Українки. Твори Збанацького перекладені російською, білоруською, чуваською та іншими мовами. За повістями Збанацького «Між добрими людьми», «Морська чайка», «Курячий бог» та іншими кіностудія імені О. Довженка створила художні фільми.

В історію української радянської дитячої літератури Юрій Збанацький увійшов як літописець партизанської героїки, життя дітей і молоді, як майстер шкільної повісті, чудовий знавець дитячої психології.

*Тема
партизанської звитяги
в повістях і оповіданнях
Ю. Збанацького*

Треба було багато пережити і побачити, передумати про долю дитини під час війни, щоб написати таку повість, як «Таємниця Соколиного бору» (1948), що стала етапним твором в українській післявоєнній дитячій літературі.

Не перебільшуючи ролі дітей у Великій Вітчизняній війні, письменник змалював у повісті «Таємниця Соколиного бору» єдність патріотичних думок і вчинків дорослих і малих, жагучу ненависть і героїзм дітей в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. У повісті реалістично зображені кровопролитні бої Червоної Армії, відступ наших військ, терор фашистських загарбників та націоналістичних найманців. Саме широтою зображених картин виділяється повість з-поміж творів інших письменників, написаних на тему війни. Але не тільки цим. У повісті Збанацького все сповнене реаліями дитячого світу. Пишучи правду про війну, він показує її, передусім, через сприймання юних героїв. Можливо, тому і помічається така особливість, що характери дітей подані в розвитку, тоді як дорослі цілком

сформовані особистості. Діти визнають за дорослими учасниками боротьби з фашистами незаперечний авторитет, готові беззастережно виконувати всі їхні вказівки. І це також властиве саме дітям. Потай від дорослих хлопці влаштовують у Соколиному бору землянку, запасаються зброєю. Їхня діяльність дістає схвалення в партизанів, зрештою діти стають повноправними бійцями загону народних месників, розвідниками, зв'язковими, підривниками.

Різні за віком, характером, звичками Тимко, Мишко, Василько, Віктор включаються в активну партизанську діяльність, допомагають громити ворога. Дуже швидко загинув один з хлопчиків Сава, що не встигнувши здійснити подвигів, загинув випадково, тільки тому, що ворогові захотілося вистріляти в дитину. Справедливо вважають критики, що його смерть — символ обірваного війною дитинства. Образ хлопчика, що біжить до матері і по дорозі згадує Пилипка з однойменного оповідання А. Головка, який в громадянську війну врятував своє село, надає всій повісті особливої тональності, героїчного забарвлення — не може перемогти ворог країну, «де є такі сини».

Характеристики юних героїв автор здебільшого подає в конкретному плані. Ось, наприклад, Тимко і Сава — нерозлучні друзі, разом днюють й ночують, навіть разом виконують всі роботи, загадані матерями. Але їхні розмови — безперервна суперечка. Тимко — запальний, схильний до фантазування, всі події, речі і явища любив перебільшувати. Сава ж, навпаки, — розважливий, мовчазний. Він завжди терпляче до кінця слухав гарячі фантазії свого приятеля лише для того, щоб потім цілком їх розбити. Тимко дуже вразливий. Після загибелі друга «годі було впізнати в ньому того живого, невгамовного говоруна і фантазера. Він був понурий, весь час мовчав, жодна жива думка не йшла йому в голову. Навіть зовні хлопець став не той. Сірі розумні очі з червоними повіками горіли, мов у малярика, обличчя витяглось, аж почорніло». Тільки в активній боротьбі з фашистами він знайшов заспокоєння, душевну рівновагу.

Центральний образ повісті — Василько, якого за відмінне навчання, серйозне ставлення до життя і своїх обов'язків дорослі і діти називають Василем Івановичем. Це цілком життєвий тип дитини, хоча, на перший погляд, здається неприродно позбавленим дитячого світосприймання. В таких, як Василько, характерне для дітей бажання наслідувати дорослих, приводить до раннього змушнення, вироблення цілеспрямованості в поведінці, твердих переконань. Коли почалась війна, Василько без вагань знаходить своє місце в боротьбі з ворогом, стає партизанським зв'язковим, а попавши в руки ворога, веде себе мужньо і гідно. Нічого не домігшись у юного партизана, есе-сівці відправляють Василька в концтабір. У вагоні він разом

із дорослими знищує вартового, тікає в ліс, стає енергійним і досвідченим народним месником. У процесі зростання змальовані й інші образи дітей, зокрема Мишко. В цьому дитячому характері з особливою силою втілене прагнення дитини до подвигу.

Збанацький художньо переконливо розкрив у повісті керівну роль Комуністичної партії у боротьбі радянського народу в тилу ворога. Колишній секретар райкому партії Сидоренко і в нових умовах залишається господарем району: він організовує й керує партизанським загonom, партійним підпіллям, разом із комісаром Горським, секретарем партбюро Журляком, членами обкому партії тримає в постійній лихоманці гітлерівських загарбників, протиставляє їм свою стратегію й тактику, діє обдумано, завжди виходить переможцем у двобої із сильним, хитрим і досвідченим ворогом. Разом з тим, Сидоренко проявляє й кипучу організаторсько-виховну діяльність. За його порадою працює школа, в партизанському загоні діють партійна, комсомольська і піонерська організації, він уважно стежить за ростом дітей, дає Тимкові рекомендацію для вступу в комсомол. Через образ Сидоренка і його партійних однодумців показано зв'язок партії з народними масами, силу і велич партійного керівництва, авангардну роль комуністів у боротьбі з фашизмом.

Реалістично, без перебільшень і применшення, малює автор ворожий табір. Досвідчений кат, шпигун і садист, генерал фон Фрейліх, полковник Отто, капітан Штирке, зрадник народу староста села Лукан символізують світ насильства і розбою, дикунства і вандалізму. Незважаючи на досвідченість, вони зазнають поразку за поразкою, всі їхні плани приречені на загибель, бо спрямовані проти людства й справедливості. І хоча фон Фрейліх називає партизанських керівників «мужиками», він, зрештою, переконується у їхній цілковитій перевазі. Сутність ворога часто розкривається через портретну характеристику. В цьому теж відбита особливість дитячого сприймання, адже дитині не властиве заглиблення в психологічні тонкощі людського характеру, скрупульозний аналіз мотивів поведінки, вона часто судить по зовнішності, яка стає засобом і моральної оцінки. Так, «підійшовши до хати, Василько зіткнувся з незвичайною людиною, що, мов гарбуз, викотилася з сіней. Це був один з трьох. Червоне, розігріте біля вогню обличчя, круглі, як у птаха, маленькі руді очі, великий круглий живіт, круглі одутлі щоки, кругла на голові масна лисина — все в ньому було кругле».

Важливим засобом типізації є мовна характеристика. Підлабузництво, лакейство старости Лукана, його запобігання перед фашистами й грубість у поводженні з колгоспниками доречно передано через його мову: «Буде сполнено,— уклонився Лукан», «Баба, а теж носа туди — в бомагу».

У повісті багато приказок і прислів'їв, які збагачують мову твору, свідчать про блискуче знання автором життя, побуту й творчості народу: «ще казала Настя — як удасться», «учитель без школи — як риба без води», «підривник помиляється один раз у житті», «на ловця і звір біжить», «сім раз відмір, а раз одріж» тощо.

Події у повісті розвиваються динамічно, в багатьох епізодах сюжет набуває пригодницького характеру. А що далі? — таке питання раз у раз виникає у читача. Головним композиційним прийомом повісті «Таємниця Соколиного бору» є новелістичність, розгортання подій через окремі епізоди. (Це характерна риса стилю Збанацького.) Важливе значення в її архітектоніці мають відступи-розповіді про щасливе довоєнне життя, про історію і назву Соколиного бору, спогади Василька у в'язниці. Контрастуючи з фашистським «новим порядком», вони викликають патріотичні почуття, ненависть до фашистських поневолювачів.

Чимало місця відведено в творі пейзажам. Вони здебільшого імпонують психологічним настроям персонажів, або ж служать контрастом до розбійницьких вчинків фашистів. Особливо майстерно описано Соколиний бір в різні пори року. Пейзаж у Збанацького точний, конкретний, лаконічний: «Ніч була по-осінньому темна. Ще вдень важкі хмари запнули небо, з півгодини чи з годину лив буйний літній дощ, який непомітно розпорошився в густу осінню мжичку». Уже в першій повісті письменника намітилась тенденція до показу паралелізму життя людини, суспільства і природи, що з тонкою поетичною силою потім позначиться на характері драматизму повісті «Кують зозулі». На початку повісті «Таємниця Соколиного бору» ліс-велетень стогне, стікаючи кров'ю, в кінці — зеленіє, розвивається.

Повість Збанацького — найкращий твір в українській радянській літературі про партизанську звитягу років Вітчизняної війни, популярність його давно вже перейшла межі нашої країни.

Продовженням «Таємниці Соколиного бору» є повість «Літо в Соколиному» (1953). Події передаються через світосприймання семикласника Вадика Ткаченка, який із сестричкою Світланною проводить шкільні літні канікули в селі Соколинний бір у свого дядька. Змальовуючи післявоєнне життя села Соколинний бір, автор продовжив розповідь про героїв попереднього твору, учасників партизанських боїв. Тимко став студентом-заочником, ініціатором будівництва міжколгоспної гідроелектростанції, Любов Іванівна — директором школи, Василь Іванович (Василько) — капітаном Радянської Армії, Героєм Радянського Союзу. Основною темою повісті є показ романтики буднів. Збанацький як талановитий письменник-педагог вважав, що дітям необхідно розповісти не лише про героїку війни,

а й героїзм трудових звершень народу. Його повість піднімає важливі проблеми трудового виховання післявоєнного покоління дітей. Заслугує уваги образ невдахи — поета Сидора Голоштанька. Письменник ще тоді, на початку 50-х років, зумів показати, до чого може привести нехтування школою проблем трудового виховання.

У своїй дилогії Збанацький виявив добре знання дитячої психології — кожен з його юних героїв має свій внутрішній світ, кожен з них по-різному реагує на події. Але всі вони прагнуть до того, щоб реалізувати свої можливості, самоутвердитися. Тому не викликає здивування особлива серйозність Василька, це природно, так само, як і те, що Віктор «задирає носа», почевивши пістолета, а Мишко, мріючи про подвиг, переставляє позначки німців на мінному полі («Таємниця Соколиного бору»). Вміє письменник заглянути в таємниці душі дітей і в повісті «Літо в Соколиному». Їхній внутрішній світ також надзвичайно багатий, але поведінка, вчинки і реакція на події уже відповідають мирним умовам життя.

Дилогія Збанацького про Соколиний бір чудово розповідає про джерела радянського патріотизму й гуманізму, ратні й трудові звершення радянського народу, його відданість ленінським заповітам.

Боротьбі з фашизмом присвячена повість «Лісова красуня» (1955), яка характеризується добре продуманим, динамічним сюжетом із цілим рядом гострих перипетій і ситуацій, пригодницькими елементами. Цю повість можна повністю віднести до пригодницького жанру. Вона побудована у формі розповіді командира партизанського загону Андрія Хруща про історію одного із з'єднань народних месників. Особливістю художньої форми твору є те, що оповідач говорить не про себе, а про складності партизанської боротьби, про героїв партизанської звитяги. На цьому фоні вимальовується й постає командира — радянського патріота, безмежно відданого своїй Вітчизні, блискучого організатора й керівника. Розповідь від першої особи надає повісті достовірності і принадної ширості.

Викликає захоплення й образ секретаря підпільного райкому партії Авдотіна, людини виключно мужньої, твердої волі. Перебуваючи в місті, партійний вожак ризикує кожному мить попасти в руки гестапівців, він сміливо і уміло керує підпіллям і ходом партизанської боротьби. Таким же кришталевим чесним і чистим виступає й комуніст Павленко, який зумів знешкодити небезпечного ворога — шпигуна, зберігши від розгрому партизанський загін, комісаром якого він став. У цій повісті в більшій мірі, ніж в попередній, автора цікавить світ дорослих, перипетії їх боротьби з підступністю ворогів, зокрема провокатора Береговенка. Автор то повністю поринає у справи своїх героїв-підлітків, відображуючи їхні психологічні особливості, своєрідність поведінки, то різко міняє манеру розпо-

віді, коли йдеться про діяльність дорослих. У пізніших творах ця риса стилю стає ще виразнішою. Позитивно впливаючи на яскравість реалізму художнього твору в цілому, вона сприяє більшій повноті зображення своєрідності дитячого світу.

Герой повісті «Лісова красуня» Гриць Цибар органічно ненавидить фашистів, він навіть своїм собакам дав імена гітлерівських верховодів. Високі патріотичні почуття Гриця проявилися в тому, що він збирає й приховує від фашистів зброю, нападає на ворожий транспорт. Попавши в партизанський загін, виконує важливі бойові завдання, під керівництвом комуністів виростає у безстрашного народного месника. Такий же є і Артемко, юний партизан-розвідник, який допомагає командуванню загону розгадати таємницю ворожих шпигунів-диверсантів. У вчинках дітей відбиваються особливості їхньої вдачі. Гриць, наприклад, мужній партизан-підліток. В той же час він побоюється матері, любить похвастатись, не завжди, коли потрібно, буває розважливим. Дорослого більшість цих рис характеризували б негативно, в підлітка вони мають неусвідомлений характер, в перспективі приречені на повне зникнення. З добрим знанням справи вимальований у повісті табір ворогів. Підступам фашистів протистоїть колективна мудрість і виключна хоробрість комуністів, народних месників. Хоч як уміло маскувалися шпигуни Береговенко й Солоха, але були викриті і знешкоджені партизанами.

З метою індивідуалізації образів автор доречно використовує німецькі слова й вирази, прийоми самохарактеристики, умовчання і таємничості. Так, наприклад, секретар райкому партії Авдотін керує з підпілля, надсилаючи важливі відомості про ворога, поради і лише в кінці твору з'являється у загін. Подібними прийомами в розвитку сюжету Збанацький по-справжньому зацікавлює, навіть інтригує читача. Навіть назва повісті розкривається лише в кінці твору. Виявляється, що лісова красуня — це не дівчина, а розлога, крислата груша, яка символізує велич партизанської героїки, незламність радянського життя.

Повість Збанацького «Лісова красуня» гідно поповнила радянську дитячу класику, перекладена на мови народів СРСР і зарубіжних країн.

Оповідання письменника, зібрані у книжках «Крилатий гонець», «Ласунка», «Гвардії Савочка» та інших, також здебільшого присвячені змалюванню партизанського життя, боротьбі з фашистами. Це й зумовило гостроту сюжетів, лірично-теплий тон в розповіді про дітей. Ось до однієї з частин Радянської Армії підійшов сирота Савочка («Гвардії Савочка»), батьків якого вбили гітлерівці, а село спалили. Хлопчика всиновили військові, він став гвардії Савочкою й на питання, хто його батьки, відповідав: «— Гвардійський полк...

— А хто мама?

— Кухня, товаришу командир!»

Гляньмо на тематику творів цього циклу. В оповіданні «Не руште Лиски!» йдеться про жорстокість і нелюдськість гітлерівських «визволителів», що не пожаліли вдови і її чотирьох сиріт, на очах у дітей застрелили корову Лиску. Садизму загарбників автор протиставляє патріотизм і гуманізм радянських людей, партизанів. Скільки людяності в радянського партизана («Дике козеня»), який в підпаленому фашистами лісі підбирає маленьку дику кізку, ніжно доглядає її. Смертельно поранений, він просить випустити козенятко в ліс: «Услід йому немигаючим поглядом широко відкритих очей назавжди задивився наш хороший друг, наш незабутній товариш, старий бувалий партизан Токар». Що це, як не яскравий вияв гуманізму серед пожеж, руїн, крові! Почуттям гуманізму пройняті й оповідання Ю. Збанацького «Лебідь», «Маяк», «Ласунка», «Розумний шпак», «Журавлик полетів у Москву», «Єдиний вартовий», «Лосяча гать» та інші. Глибоко хвилює поведінка старого партизана, який із спаленого фашистами села приніс і влаштував на дереві лесо для гнізда лелеці («Єдиний вартовий»). Терплячи від недоїдання, партизани, однак, не зачепили лося, який щодня приходив у табір поласувати сіном («Лосяча гать»).

Партизанська дійсність підказала письменникові й сюжет одного з найпоетичніших оповідань «Щедрий їжачок». Знесилений і поранений партизан знемагав від голоду й спраги. Врятував воїна-героя від неминучої загибелі запасливий їжак, який приносив у хаші груші і яблука. Майстерність письменника, що знає і любить природу, відчувається в показі поведінки їжака: «Якусь хвилину зачудовано дивиться на мене з-під насуплених брів, потім пройшов до своєї схованки. Коли вийшов звідти, знову глянув на мене маленькими оченятами. Видно було, що їжачок не помітив пропажі, а може й не розгнівався на мене за свої груші». Оповідання дуже безпосередньо передає один з епізодів війни. В ньому немає довгих описів. Дія починається уже з перших речень, які примушують дітей уважно прислухатися: «Якось уночі пішли ми з товаришем у розвідку. Ніч була темна, дорога незнайома».

Для оповідань Збанацького характерне використання пестливо-здрібнювальної лексики («Маленька кізонька на тонюсінких, як олівці, ніжках дрібно тремтіла всім тілом, сумовитими очима дивилася на пожежу»), особливостей мови певної місцевості. Наприклад, в оповіданні «Не руште Лиски!» вдало вводяться діалектизми, властиві західним областям України («не руште», «газдиня», «живності»). Ці оповідання правдиві, конкретні, найчастіше мініатюрні за розміром, написані близькою дітям мовою. Вони сприймаються як окремі кадри славетної всенародної епопеї — боротьби з фашизмом.

В оповіданнях відчувається присутність автора, що ніби за-свідчує вірогідність розказаних історій. Для дитячого читача це має неабияке значення.

*З думою про виховання.
Роман «Кують зозулі».
Повість «Курячий бог».*

У Ю. Збанацького, мабуть, немає твору, який не був би пройнятий турботою про становлення майбутнього громадянина. Критика не раз відзначала кровну зацікавленість письменника в розвитку освіти, удосконаленні шляхів навчання і виховання дітей різного віку і, передусім, підлітків. Відомо, який великий резонанс мав роман «Малиновий дзвін», що ставив питання про перебудову роботи в школі в післявоєнний час. Критика застарілих методів виховання і педагогів-талмудистів давалась і в повісті «Курячій острові».

Більшість «романів виховання» Збанацького написано про учнів середнього і старшого шкільного віку і відповідно цим категоріям читачів адресовані. Крім згаданих, назвемо ще такі, як «Морська чайка», «Героподвія». Для учнів молодших класів проблеми, що піднімаються в цих творах, ще надто складні, не відповідають їхньому життєвому досвіду. Але учитель, що працює в I—III класах, знайде в них багато цікавих і корисних спостережень про внутрішній світ дитини, шляхи формування юного характеру. Вони збагатять його як вихователя, принесуть величезну естетичну насолоду.

За роман «Кують зозулі» (1975) Ю. Збанацький удостоєний премії імені Лесі Українки. Висока майстерність письменника в цьому творі не викликає здивування, адже він талановито проникав у дитячий світ і в раніше написаних повістях. Його герой Харитон Кулумбас, як і ровесники-підлітки з інших творів, переживає складний період становлення характеру, вироблення життєвої позиції. У Збанацького ніколи не було тенденції до спрощеного показу проблем дитинства — тут і підліткові бурі, і конфлікти, і неосмислені вчинки. Героєві роману «Кують зозулі» не легко йдеться життєвою стежкою.

«Харитон і уявити не міг, яке горе спіткає його. Жив так, як учора, позавчора, у всі попередні дні...» А тут, вихований без батька, він втратив і матір, яка загинула під час повені. Ми знайомимось з хлопцем в трагічних для нього обставинах, які в сюжетному розвитку подій є зав'язкою. Життя повертається до підлітка різними сторонами і у всьому треба розібратися, зрозуміти, чому стільки в ньому контрастів. Ю. Збанацький, як правильно відзначалось в критиці, обирає позитивну емоцію за спосіб зображення і засіб виховання дитини. Але перебування в родині лісника Євмена Горопахи, дідуся — вчителя Андрія Громова-Булатова, а після його смерті — в дядька, директора великого металургійного заводу, не завжди приносить дитині

позитивні емоції, бо є люди душевно щедрі, а є такі, як жадібна лісничиха Антоніна Горобаха, підлий браконьєр Черпак.

Характерним для композиції багатьох творів Збанацького є прийом новелістичності, яка дає широкі можливості для показу людей на весь зріст і найтонших взаємозв'язків між ними. В романі «Кують зозулі» кожний розділ названий іменем одного з героїв («Харитон», «Ляна», «Яриська», «Андрій Іванович» та інші). Новелістична побудова цілком себе оправдовує, сприяє глибшому розкриттю процесу становлення характеру підлітка, визначаючи певні етапні моменти в його житті. Так, не випадково останній розділ має назву «Ленін».

Роман Збанацького — багатопроблемний і не тільки в плані осмислення життя юного героя. Тут постає реальна дійсність в різноманітних вимірах. Харитон Кулумбас — стержень всіх подій, але не єдиний об'єкт художнього дослідження, хоч все так чи інакше пов'язане з ним. Аспекти дійсності розкриваються і через відданість учительському покликанню Андрія Івановича, життєву драму матері Харитона, історію Громового і Булатова, особливості характеру і поведінки Ляни, «філософію» браконьєра Черпака. Злободенно звучать роздуми про людину і природу.

Не раз письменники зверталися до теми життя дітей, яким «від двох до п'яти». Класичними стали твори Б. Житкова «Що я бачив» і В. Панової «Серьожа». Героєві повісті Збанацького «Курячий бог» — чотири роки. Але це, звичайно, не значить, що твір адресований дітям такого віку. Фільм «Втікач з «Янтарного», що поставлений за цією повістю, з захопленням подивляються діти і дорослі. А книжка, хоча в ній з такою глибиною показані особливості мислення й світосприймання дошкільниками навколишньої дійсності і таким блискучим знавцем дитячої психології виступає в ній автор, написана, звичайно, не для малят. У повісті є один дуже важливий аспект — в ній показано, якими діти бачать дорослих. Твори такого характеру з'являються не часто, а вони дуже потрібні.

Допитливий, але пустотливий і бешкетуваний Сергійко Момот, образившись, втік із дитячого садка й пустився в самостійні мандрі. Глибоко індивідуалізуючи вчинки й характер мислення дошкільника, письменник яскраво відтворив типовість переживань і поведінки дітей такого віку, а разом з тим особливість приморської природи, красу й принадність людської праці.

Чому повість названа «Курячий бог»? На морському березі можна інколи знайти камінець з дірочкою, це і є курячий бог, який, як розповідають, приносить щастя, з ним не страшні найглибші морські глибини. Такий маленький Сергійко, а він уже розуміє, як людям потрібне щастя. Може це тому, що сам не відчуває його повноти? Батько — п'яниця, відчурався рідного дому, хлопчик не знає його ласки й уваги. Може Сергійкові це було б і байдуже, бо не все в такому віці здається трагедією в людських стосунках. Та, почувши, як бабуся не раз осудливо

говорила про батька: «Залив очі, поганий Момут, загубив усяку совість», а інколи «добиралася» і до Сергійка: «Момот, ти дурний, Момот пришелепкуватий», хлопчик зненавидів своє прізвисьце, сприймав його як образу. Звичайно, що за таких умов він не міг почувати себе щасливим.

Мандрівка і прізвисько «Колумб» повернули хлопчикові рівновагу, світ знову почав здаватися чарівним і добрим. Сергійко знайшов не одного, а багато «курячих богів», роздарував їх дітям. «Там їх — мільйони! — розповідав, округлюючи очі, і вказував рукою кудись у долину... «Там» — для Сергійка був реальний, широкий світ, який він сходяв власними ногами. Зрозумілий і прекрасний світ, наповнений безліччю людей, з якими в час мандрів звела його доля».

Образ «курячого бога» проходить через всю повість, але від того не набуває міфічності, хоч приклавши до ока камінець, хлопчик і поринає в неймовірний казковий світ. Сергійко почав сприймати світ за законами краси, і йому прикро, що ніхто не бачить те, що він: «І раптом радісний крик:— Бачу! Ой, ой ой, як бачу! Хто вже зна, що він бачить, оцей найменшенький в групі круглолидий мовчун Дімка.

— Що ти бачиш?

— Все бачу...

— Яке воно?

— Красивлюще».

Але йому ніхто не вірить. Окрім Сергійка. Лише він впевнений: Діма бачить все те, що відкрилося і йому, Сергійкові, і радіє, що нарешті ще одна людина проникла у той несходимий і прекрасний світ, без якого неможливо жити!» Повість Збанацького — урочиста ода радості світосприймання. З таких, як Сергійко Момот, виростають люди талановиті і добрі. Основне, щоб їх не прогляділи, щоб не перешкодили їм якнайскоріше відкрити для себе такий широкий, такий прекрасний світ.

Твори Юрія Збанацького потрібні і дорослим, і дітям. Письменник розкриває внутрішній світ дитини, підлітка, юнака, знайомить з їх складним світосприйманням. І завжди вимагає уваги до пошуків і мрії, які неодмінно повинні супроводити його юного героя в житті, вимагає поваги до особистості дитини.

В таких творах, як «Курячий бог», «Курилові острови», «Морська чайка», «Героподвія», «Літо в Соколиному», «Хвилі» та багатьох інших, піднімаються важливі проблеми виховання підростаючого покоління. Його юні герої дуже різняться за характером, поведінкою, життєвими переконаннями. Крім тих, яких виховують, у творах Збанацького є і ті, хто виховує, адже процес формування людської особистості проходить в тісній взаємодії обох сторін. Вирішальний вплив тут має багато факторів, і все ж школі, учителеві належить особливо важливу роль. «Малиновий дзвін» і «Кують зозулі» — чудові зразки «шкільного роману», які продовжують і розвивають далі тра-

диції дилогії Копиленка і повістей Донченка. Збанацький не ідеалізує школу. Утвердивши образами Тараса Демидовича Залужного і Андрія Івановича Громова-Булатова еталон учителя, він показує й інших педагогів, серед яких є такі, що люблять дітей та школу, а є й цілком байдужі люди.

Твори Збанацького мають яскраве освітньо-виховне спрямування, бо вчать бути мужніми і стійкими патріотами, як борці проти фашистського поневолення («Таємниця Соколинного бору» та інші), гуманними і чулими, як Михайлина Ясень («Між добрими людьми»), правдолюбими, як Микола («Курилові острови»), романтиками, як герої багатьох його творів.

Заслуговують уваги виступи Юрія Збанацького з проблем дитячої літератури, які відзначаються глибоким науково-теоретичним рівнем, добрим знанням літературного процесу.

Б. Й. ЧАЛИЙ

Шедрий талант Богдана Чалого збагатив нашу українську літературу для дітей, його твори знають і люблять в усіх республіках великої Вітчизни.

О. Корнійчук

Небагато залишилось живими з тих, хто народився в 1924 році. Падали, скошені кулями на пшеничному полі, не дочекавшись весняного дня Перемоги. Сімнадцятирічним юнаком був Богдан Йосипович Чалий, коли почалася Велика Вітчизняна війна. У книзі «Брате мій, Алжир» Чалий говорить про те, що вплинуло на формування світоглядних позицій дітей і молоді передвоєнних років: «Що робило незламним трагічне мое покоління? Події в Іспанії. Образ Чапаєва. Ленін, Шевченко і Маяковський. Кінофільм «Цирк». Норми БГПО. Бої на озері Хасан та Халхін-Гол. Пісні Дунаєвського. Трублаїні й Гайдар. «Загибель ескадри» та «Як гартувалася сталь». Валерій Чкалов. Північний полюс. Папанінці та челюскінці. Олександр Грін з «Багряними вітрилами»...

Після закінчення Орджонікідзенського піхотного училища в 1942 році Чалий зразу пішов у вогонь священної битви за Батьківщину. Важке поранення — і знову фронтові дороги. Про юність таких людей говорять: опалена боями. Те, що прийшлося пережити ще майже дітям, залишає особливий слід в пам'яті серця. Ось чому в усій творчості Чалого так пристрасно звучить заклик до миру, до дружби, засуджується капіталістичний спосіб життя, фашизм.

У радянську дитячу літературу Чалий увійшов як поет, драматург, публіцист, казкар. Він — автор книг для дітей: «Ясного сонячного ранку» (1947), «Завжди наготові» (1949),

«Продавці заморських сувенірів» (1957), «Ніч Амстердама» (1964), «Брате мій, Алжир» (1965), «Ласкаво просимо» (1969), «Сто пригод Барвінка та Ромашки» (1973), «В усіх-усіх республіках...» (1974), «Формула хризантеми» (1975), «Барвінок у школі» (1977) та багатьох інших.

За досягнення у літературі Б. Чалий у 1972 р. відзначений республіканською премією імені М. Островського. У 1974 р. йому, першому з українських письменників, присуджений почесний міжнародний диплом імені Г.-К. Андерсена. Чалий відомий як перекладач з російської, білоруської, таджицької, вірменської, грузинської мов. Він перекладає твори для дітей і зарубіжних письменників — Асена Босева, Назима Хікмета, Федеріка Лорку. Творчість Чалого добре знають в Радянському Союзі і за кордоном завдяки перекладам його творів на російську мову такими видатними митцями слова, як С. Маршак і С. Михалков. За заслуги перед Батьківщиною поет нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями.

*Тема дружби
та інтернаціонального
єднання народів —
основна тема творів
Б. Чалого*

Поезія Чалого різноманітна за своїми мотивами і образами. Щасливе дитинство і природа — традиційні теми дитячої літератури, знаходять своє оригінальне втілення в таких його творах, як «Максимкові листи», «Казка про туркменський кавун», «Півник», «Першого вересня», «Працюватиме приймач», «Весна», «Ручай», «Зустріч»... Характерно, що в більшості з них звучать соціальні мотиви. Поряд з віршами про радянських дітей письменник пише й про знедолене дитинство в країнах капіталу. Найкращою на цю тему є поема «Ніч Амстердама». Своїми віршами Чалий сміливо вводить дітей у світ дорослих.

Одна із збірок, в яку ввійшли кращі твори поета, називається «В усіх-усіх республіках...» Не випадково тут в кінці стоять три крапки, бо пішла назва від вірша, що має красномовне продовження — «...друзі є у нас». У радянській дитячій літературі є чимало хвилюючих поезій-лозунгів, в яких звучать мотиви дружби народів. Все ж на дітей найсильніше впливають віршовані поетичні оповідання з несподіваним сюжетом та яскравими образами дітей і дорослих. Саме такі, які пише для них Чалий. Ось чому його твори дійсно відомі в усіх-усіх республіках.

Мотиви дружби народів, тісно переплівшись з іншими важливими суспільно-політичними мотивами, знаходять у поезії Чалого яскраве образне втілення. У вірші «Спасибі вам, руки» атмосфера дружби передається через чудове врятування дів-

¹ Див.: Мотяшов И. Социалистический интернационализм и детская литература.— Детская литература, 1977, № 7, с. 10, 11.

чинки, що, зірвавшись з балкону п'ятого поверху, не загинула, бо впала на руки людей:

Ніжні й натруджені,
Білі і чорні.
Руки ласкаві,
Рішучі, моторні.

• • • • •
Слава рукам,
Роботящим, умілим!
Дівчинка впала,
Неначе на килим...

В багатьох віршах Чалого виведені конкретні персонажі, мешканці різних республік. У поезії «В усіх-усіх республіках друзі є у нас» це діти: українець Панас, грузин Захарія, росіянин Сашко Васильєв, у «Робітничій баладі» дорослі робітники — українець Максим і казах Мухтар, які завдяки дружбі виходять переможцями у боротьбі з вогнем. Разом з українським хлопчиком Славком, що їде із своїм батьком на запрошення друзів в Баку («Татусь його в пошані і там, в Азербайджані. Він — нафту добуває. Він — перший у змаганні»), юний читач знайомиться з чудовим містом і охочими до дружби людьми («Ласкаво просимо»). Письменник вдало скористався в цьому вірші прийомом пригодницької літератури. Його Славко загубився в чужому місті і не міг знайти будинку батькових друзів. Єдиний орієнтир, який запам'ятався, слова «Добро пожаловать», написані на фасаді, приводять його в квартири милих, доброзичливих людей, бо скрізь у Баку звучать ці слова привіту. Жартівливого забарвлення надає віршеві груповий портрет мешканців міста, що допомагають хлопчикові в його пошуках.

Чалий вміє зацікавити, заінтригувати дітей інколи досить таки незвичайними сюжетними поворотами. У вірші «Хороші імена» події відбуваються влітку, в піонерському таборі «Артек», куди приїхали «із Росії, з України, і литовці, і грузини, і казахи, й чуваші», де:

Всім тут весело, чудово,
Діти всі — одна сім'я.
Всім російська тепла мова
Зрозуміла, як своя.

І ось в дитячий веселий світ дружби вривається відгомін іншої дружби, яка гартувалась на полі бою у Велику Вітчизняну війну. Поет показав це в оригінальному ракурсі, завдяки чому дзвінкоголосо зазвучала і тема спадкоємності поколінь. Після війни двоє друзів — туркмен і українець, прощаючись, домовились:

— На дружбу вікову,
Як буде син у мене,—
Ім'ям твоїм назву.

Та народились дівчатка, і тому в туркменки, що приїхала в піонерський табір, незвичне ім'я Оксана, а в українки — Гюль, що означає квітка. Хвилююча історія імен, яка прозвучала біля піонерського вогнища, цікава поетична знахідка письменника.

Від теми «чуття єдиної родини» Чалий органічно переходить в багатьох віршах до теми дружби усіх народів світу. «Максимкові листи» — чудовий зразок проникнення у психологію маленького хлопчика-інтернаціоналіста. Для дитини властиво міряти все тільки великими, космічними масштабами. То ж Максимко задумав звернутись до дітей різних народів з проханням надіслати найкращих саджанців дерев для парку все-світнього:

Манго й бук,
непальський граб,
і бамбук зелений,
і могутній баобаб,
і канадські клени.
Посаджу я сто дерев,
Щоб весною й літом
Заспівали сто дерев
Листям розмаїтим.

Тема дружби народів своєрідно трансформована в символічному образі ялинки («Новорічна казка»), що швидко росте все вище і вище. Дід Мороз, поспішаючи до дітей в різні республіки, залишає її в лісі, бо:

...колись під новоріччя — буде час! —
Всього світу
Діти зйдуться до нас,
Я для них оцю ялинку бережу...

Вірші і поеми, сповнені глибоких інтернаціоналістських почуттів, присвятив поет соціалістичним країнам, народам, що стали на шлях будівництва щасливого життя. Хоча деякі з творів, як, наприклад, «Балада про в'єтнамську школу», пов'язані з обставинами, які зараз дещо змінилися, вони не втратили ні актуального звучання, ні поетичної чарівності. Адже йдеться про героїзм у боротьбі проти загарбників, про підтримку радянським народом волелюбних прагнень трудящих всього світу. Дуже важливо, що балада має яскраво виражений в'єтнамський колорит. Після знайомства з нею створюється таке враження, наче вдалося побувати в цій країні.

«Балада про чорнобородих» присвячена кубинській революції. У ній автор зумів поетично передати найважливіші етапи боротьби проти диктатора Батісти. Твір набуває героїко-романтичного характеру завдяки введенню сучасної легенди, яка повідає, що Фідель Кастро разом з однодумцями поклялись не

брити бороди, поки Вітчизна не буде вільною і щасливою. Звідси й назва «чорнобороді».

Сповнена глибокої симпатії до чеського народу поема Чалого «Мандрівка до Праги». Вона не позначена публіцистичністю, як більшість його творів. Ніжний серпанок ліричного почуття зближує нас з друзями, в житті яких, як і в нашому, міцно й красиво переплелось громадське і особисте.

Я ще розповів би
Про маму військову,
Про місяць закоханий
В Прагу святкову,—

пише поет, прощаючись з чеською землею. І те, що читач не хоче розставитися з інженером Гавлічкою, його дружиною — майором міліції Міладою та сином Зденеком, є найкращою оцінкою творів.

Поетичну своєрідність віршів Чалого на тему дружби та інтернаціонального єднання вбачаємо передусім в природному поєднанні ліризму з публіцистичністю, в інтонаційному малюнку віршованих рядків, в яких визначальними є плавність і мелодійність. Поет уміє говорити поетичною мовою про речі вагомі, про те, що турбує прогресивне людство, про високі моральні цінності, і основне — говорити образами, доступними дитячому сприйманню. Багато його віршів мають форму розповіді, бесіди. В розпорядженні поета завжди є чимало цікавих «історій», гумор або й легка іронія. Якщо ж він пише про країни капіталістичні, його вірш набуває сатиричного забарвлення, в глибині якого тепліється співчуття і любов до дітей трудаючих.

*Критика капіталістичного
способу життя в поемах
і баладах Б. Чалого*

Співець дружби народів, інтернаціонального єднання не може залишатись байдужим до долі трудаючих в капіталістичному суспільстві. Побувавши в багатьох країнах, Чалий бачив на власні очі різкі контрасти буржуазного світу. Сповнений співчуття до трудового народу, що живе в рабстві, у неймовірних злиднях, поет створив ряд поем і балад, які пройняті гострою критикою капіталістичного способу життя. Ці твори написані з такою художньою силою, що зразу дістали визнання всесоюзного читача. В багатьох з них звучать інтонації «Блек енд уайт» В. Маяковського, «Незакінченої балади» А. Малишка, «Містера Твістера» С. Маршака. Але сюжети і образи Чалого оригінальні, неповторні, свіжі. Серед найкращих на цю тему назвемо такі, як «Балада про живого манекена», «Продавці заморських сувенірів», «Балада про негра Тома», «На острові Пуло Брані». Кожний з названих творів на своєрідному життєвому матеріалі засуджує капіталізм, показує його приреченість. Малоючи картини життя в капіталістичному світі, Чалий створює образи

У своїх баладах поет веде юного читача по відомих для нього з книжок місцях. Він побуває у індіанців («Портрет у вігвамі») і побачить в резервації, де ледве животіють корінні мешканці Канади, «диво — портрет Леніна», «гаптований травами й зерном», на острові Іф в Середземному морі («Граф Монте-Крісто»), де страждав невинно в тюрмі герой Дюма, читач зустрінеться з новим «графом», сліпим бідаком, учасником війни проти фашистів, що заробляє на хліб піснею.

Чалий не випадково брав для більшості творів такого характеру жанр балади. Форма балади дає широкі можливості для сюжетів, в яких поєднується сатиричне викриття капіталістичного світу з мотивами трагічними і героїчними, з уславленням трудового народу, що страждає і бореться. Кожна балада має своєрідну композицію.

*Казки для дошкільного
і молодшого шкільного віку*

Колись Горький радив дитячим письменникам створити такого персонажа, який став би героєм декількох веселих книжок. Це була дуже корисна порада, бо відомо, як діти не люблять розставатися з цікавою книжкою і її героями, як прагнуть продовження розповіді. Чалий своїми казками про Барвінка зробив таку спробу¹. Спочатку казка була написана разом з П. Глазовим «Про відважного Барвінка і коника Дзвоника» (1958). Сюжет її продовжували розробляти В. Росін, В. Григор'єв, а потім Чалий написав казки «Як Барвінок став героєм», «Як Барвінок та Ромашка у вирій літали», «Барвінок і весна», що ввійшли як своєрідна трилогія у книгу «Сто пригод Барвінка і Ромашки» (1973). Написана уже і четверта казка «Барвінок у школі» (1977).

Чалий дав чудовий зразок літературної казки, в якій фантастичний світ тісно пов'язується з реальним, традиційні фольклорні образи і прийоми з новітніми досягненнями науки і техніки, де стільки вимислу і правди водночас. В алегоричних образах письменник втілює добрі і злі сили, які сьогодні у реальному світі ведуть між собою непримиренну боротьбу у сфері ідеології. Він засуджує паліїв війни, утверджує інтернаціональну солідарність трудящих всіх країн. Не випадково казка Чалого «Як Барвінок та Ромашка у вирій літали» дістала таку високу оцінку журналу «Детская литература». В редакційній статті «Громадянський обов'язок письменника» читаємо: «...український поет Б. Чалий розповідає дошкільнятам і молодшим школярам про сучасну боротьбу народів проти неоколоніалізму і про тактику сучасних колонізаторів, про інтернаціональну солідарність трудівників і про патріотичну любов до Вітчизни, що дає силу у боротьбі за свободу і гідність. Але

¹ Про те, як поступово реалізувався задум по створенню циклу книг про пригоди Барвінка, див.: Ярмиш Ю. Про Барвінка — «улюбленця наших малят». — Альманах «Весняні обрії». К., 1971.

говорить він про це в оповіді про пригоди казкових персонажів — Барвінка та Ромашки. Йдеться про рослини та тварини, як і в кожній казці вершаться дива. Але хіба ця казка не допомагає малюкові орієнтуватися в сьогоденних складностях світу, розуміти, хто наш друг, а хто ворог і що таке боротьба з поневолювачами?

На жаль, саме таких політичних, злободенних, бойових книжок, та ще й написаних із справжнім поетичним пафосом — талановито, дотепно, яскраво, у нас мало, особливо в літературі для найменшеньких»¹.

Барвінкові як справжньому казковому герою доводиться переборювати багато труднощів, на своїй дорозі зустрічає він і друзів-помічників і ворогів. У першій казці маленький Барвінок здобуває необхідний для нього скарб — «Буквар» і вивчає азбуку. Поет виявив чимало винахідливості і дотепності в картині, де Барвінок складає своєрідний екзамен:

- Що за буква?
- Півжука.
- А точніше?
- Буква «Ка».
- «Х», як муха...
- А оце?
- «О» — кругленьке, мов яйце...
- • •
- «Же» — засушений жучок.
- «Че» — залізний гапличок.
- «Ю» — турецький барабан,
- «Ша» — справжнісінький паркан...

У другій казці, яка розповідає про подорож Барвінка і Ромашки на острів Тулумбас, дуже багато пригод, і саме в ній чимало моментів, пов'язаних з сучасністю. Позитивні герої казки, які дуже люблять свій край, виявляють співчуття до долі трудящих чужої країни — Чорної Кави, Банана, Ананаса. Вони допомагають їм в боротьбі проти поневолювача — царя Бамбука.

В третій казці Барвінок і Ромашка повертаються додому, бо настала весняна пора, але тут їх знову чекають пригоди, веселі, сумні і навіть небезпечні. Для того, щоб так органічно поєднати казкову фантастику з реальністю, треба мати талант казкаря. І він є в Чалого. Так природно в його трилогію про Барвінка входять образи, відомі з народнопоетичних джерел: Гарбуз з його великою родиною, хитрий Лис, вірний Коник, чарівна дудочка. Як і в народних казках, маленькі і слабкі виявляються сильнішими від великих. Їм приходится вступати в бій з різними ворогами, вони допускають помилки, які мало не приводять до згуби. В той же час в казках Чалого немає прямих записичень з народнопоетичних джерел, хоча головний герой і горлає: «Я — Барвінок, я — Хрещатий», або «Залишай-

¹ Детская литература, 1968, № 7, с. 4.

теся здорові, всі родичі Гарбузові!» Ні в одній з казок народних не зустрінемо таких пригод, яких зазнав Барвінок, таких характеристик персонажів, які дав автор. Наприклад, коли Барвінок називає хрін сердитим...

Чесний хрін позеленів,
Але стримав ширий гнів:
— Трохи плутаєш малий;
Принциповий, а не злий!

Сучасність входить у казки Чалого на правах внутрішнього пафосу. Зовсім не викликають здивування образи й порівняння: «Колоски, немов ракети, що на інші мчать планети», «кукурудза стигла поруч, кияхи, мов дирижаблі». Трактор, що попав у баговиння, намір Барвінка виплести трос з билинок, і те, що недалеко птахоферма, що розкинулись магістралі, що Ромашка знає всі пісні сучасні — все це в казці на своєму місці. Не дивує повчання Гарбуза: «Без науки, знай, народ,— ані в космос, ні в город!», ні його признання: «Не кінчав я, синку, вуза», ні порівняння орлів з фашистськими літаками. Цілком природним сучасному дитячому читачеві здається той факт, що Барвінок дзвонить з автомата, що перепустка для нього знаходиться в прохідній. Деколи в дорослого читача таке сміливе поєднання традиційного фольклору з сучасним побутом може викликати заперечення, в дитячому — ніколи. Дітям зрозуміло, що до казкових героїв прийшла науково-технічна революція, що скинули вони свої традиційні шати і стали вести себе відповідно до нових умов.

Продовженням пригод Барвінка є казка «Барвінок у школі». Незважаючи на те що вона адресована дітям молодшого шкільного віку, як і попередні твори, казка має публіцистичну спрямованість. І це, разом з цікавим сюжетом, в якому з'явилися нові ситуації, нові нюанси в характеристиці позитивних і негативних персонажів, є особливо цінним. Письменник не повторюється в сюжетних поворотах, фантазія його, справді легкокрила, і, здається, безмежна. Цікаво, що навіть учителька в Барвінковій школі закликає:

Вчіться казку розуміти,
Фантазуйте сміло, діти...

Сама ідея розповісти про лісову школу, власне кажучи, не є новою для дитячої літератури. Але у втіленні її письменник іде оригінальним шляхом, на якому підтримує постійний контакт з своїм читачем — учнями молодших класів. «Барвінок у школі» — цілком сучасна казка, її виховний пафос тільки зростає від критики деяких сторін дитячого побуту, наприклад захоплення жувальною гумою, джинсами, ультрамодерною музикою, а також сатиричного зображення поведінки і дій заморських туристів.

Казки про Барвінка дуже цікаві за сюжетом, дотепні. Буденним речам, як відзначали критики, письменник надає романтичного забарвлення, завдяки чому виховує дітей непомітно для них самих, а дзвінкою поетичною мовою збуджує відчуття краси слова.

Публіцистика
Богдана Чалого

Публіцистичність — характерна риса багатьох поетичних творів письменника. Зовсім не випадково він став автором прозових книг: «Марокко, світанок», «Брате мій, Алжир», «Вітер з України», «Формула хризантеми», що, основані на подорожніх враженнях, стали зразками гарної публіцистики для підлітків і дітей старшого шкільного віку. Ці книги збагачують літературу на інтернаціональну тему. Вони містять цікавий пізнавальний матеріал. Чалий чудово передає природу і побут народів, підмічає в їхньому житті цікаві сторінки, вникає в спосіб мислення людей, з якими познайомився. В Алжирі письменник побуває і в пустині Сахарі, і на екзотичному базарі, побачить ріки, які «схожі на вени», що проступають на руці старого селянина, познайомиться з народними героями, борцями за свободу країни. Читача схвилює його зустріч з легендарним Арамом Бані, про якого розповідали: «Зрадники пропонували йому, малописьменному селянинові, чин генерала. Плинув їм в обличчя. На зброї спить і зброєю укривається».

«Вітер з України» — книга великої виховної сили. Вона складається з ряду новел, які знайомлять з історією Канади і її сучасністю. Це водночас чудові зразки науково-художньої літератури. Краще відчуті дух капіталістичної країни допомагають розповіді про українських переселенців («В пошуках землі», «В гостях у Миколи і Марії», «Тарас Григорович та Ілля Кравчук», «Прощання з Лідєю та її дітьми»). Багатьма своєрідними рисами позначені ці твори — а основне, що злива інформації не заважає познайомитися з людьми, з їх духовним світом. Як вдало, наприклад, вклинюється в одне з оповідань письменника написана переселенцем поема про долю емігрантів. Чалий з теплою і боєм розповідає про людей, які колись у пошуках хліба змушені були виїхати з рідної країни, але «їм, і їхнім дітям, і онукам, і правнукам вічно даватиме силу гой волошковий, заплетений житом вітер з рідної України». Чалий розповідає і про інших «земляків», буржуазних націоналістів, які ненавидять Радянську Україну, тримають ножі в бойовій готовності («Зустріч з Ропухою»).

Пройнята біотоками дружби книга публіциста «Формула хризантеми». У ній автор веде читача по різних країнах. В Японії радянських туристів, що прибули на Міжнародну дискусію з питань естетичного виховання дітей, вітають букетами хризантем, а старий письменник говорить: «Замислюймося гуртом над формулою хризантеми. Осмислюймо теплим, гуманним серцем красу, щоб зберегти її, як вірну любов. Без поезії не поле-

тілі б супутники. Без проникнення в світ прекрасного не зробив би Ленін своїх геніальних відкриттів.

Формула хризантеми... Запамяталось. Йдеться про гармонію людини й мистецтва. Розуму й почуттів. Двох великих сил, без яких нема людини» («Токіо. День хлопчиків»). Побачене письменником, глибше розкривається і читачеві, якщо він за своїть «формулу хризантеми». Книга написана у високому емоційному ключі, який володіє чарівною силою — відмикає двері і гостинно запрошує у подорож в нашу високогірну Сванетію, німецьке місто Лейпціг, в Сінгапур, в джунглі Малайзії...

Публіцистичні твори Чалого розкривають нові грані його таланту. З розрізнених, часто фрагментарних відомостей про ту чи іншу країну він творить цілісну картину, в якій відчуються енергійні ритми життя, що працює на прогресивне людство, чути голос пристрасного борця за мир, співця інтернаціонального єднання.

У прозових творах Чалого знайшли яскраве втілення його естетичні принципи. Емоційна розповідь, багатство мови, насиченість естетичними образами, здебільшого новелістична побудова, що надає напруженості і гостроти змальованим картинам, — все це забезпечило творам письменника визнання з боку юних і дорослих читачів, які відчувають велику потребу в такій літературі.

Українська дитяча література — органічна частина всієї радянської дитячої літератури — за шістдесят років свого існування досягла високого рівня розвитку. Відбувається могутній процес взаємовпливу і взаємозбагачення літератур, який сприяє їхньому розквіту. Ні одна дитяча література світу не може похвалитись такою багатою за темами, високоідейною, різнобарвною творчістю для дітей, як наша, радянська, що стала важливим засобом комуністичного виховання підростаючого покоління, надійним другом в його житті і порадином.

Радянська дитяча література — дітище Комуністичної партії. Від самого її народження і до наших днів КППС турбується про дальше зростання ідейно-виховного потенціалу, естетичного впливу книги на дитину. Історія дитячої літератури запише чимало славних сторінок боротьби партії за твори високих почуттів, життєдайного оптимізму, яскравої мистецької вартості. Озброєні методом соціалістичного реалізму письменники дають дітям у руки твори найрізноманітніших жанрів, тематичного багатства, художньої барвистості, твори, пройняті живою творною комуністичною партійністю і народністю.

Однією з найважливіших закономірностей дитячої літератури епохи зрілого соціалізму є поєднання новаторства, сміливих пошуків з критичним освоєнням кращих традицій попередників. Говорячи про традиції, маємо на увазі не лише творчість

письменників дожовтневого періоду, а й художній досвід радянських творців дитячої літератури.

До Великого Жовтня на Україні не було письменників, які б майже всю свою творчість присвятили дітям. Багато з них жили турботами про майбутність підрастаючого покоління, але тільки за Радянської влади, коли вперше в історії піклування про дитячу літературу стало загальнодержавною справою, з'явилися письменники, які весь свій талант щедро віддають дітям. Тільки в країні, для якої діти є найбільшим скарбом, можуть з'явитися мільйонними тиражами книги, тісно пов'язані з інтелектуальними та естетичними потребами юного читача, книги, що написані з врахуванням його вікових і психологічних особливостей.

В українській радянській дитячій літературі є свої ще не розв'язані завдання. Щоб писати для юних, треба знати життя і проблеми, які воно висуває. Не можна сірість і примітивність пояснювати посиланням на вік читача. Проблемою є створення образу позитивного героя, який не просто захоплював би своїми вчинками юного читача, а став його ідеалом, зразком для наслідування. В дитячій літературі ще мало творів про школу і ПТУ, сучасних казок, творів фантастичного і пригодницького, історичного та історико-біографічного жанрів, героїко-романтичної поезії. Повільно розвивається дитяча драматургія.

Але головний підсумок пройденого за шістдесятиріччя шляху української радянської дитячої літератури визначається високими досягненнями. Створена багата і різноманітна література для дітей, що має тенденцію до все глибшого зображення багатогранного життя Радянської країни, яка піднімає не лише проблеми сьогодення, а й естетично освоює завтрашній день. Ця література виховує патріотів та інтернаціоналістів, свідомих будівників комуністичного суспільства, борців за найкращі ідеали людства. Збагачуючи почуття та інтелект дитини, вона сприяє формуванню високих моральних переконань, активної життєвої позиції, емоційно наснажує.

Прагнення прогресивного людства зберегти мир на землі яскраво виявляється у турботі про дітей. Рік 1979-й був оголошений ООН Роком дитини. У Москві відбулася Всесвітня конференція «За мирне і щасливе майбутнє для всіх дітей». У зверненні до її учасників Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев наголосив, що «боротися за щасливе дитинство — це значить в той же час зміцнювати мир, національну незалежність і безпеку народів, добиватися скорочення озброєння»¹. Афористично прозвучав вислів: «Роком дитини повинен стати кожний рік нашого життя!».

Відомі громадські діячі, письменники з різних країн у своїх виступах на конференції говорили про становище дітей у світі,

¹ Правда, 1979, 8 сент.

про значення книги у житті підростаючого покоління. Нгуен Тхі Бінь, міністр освіти Соціалістичної Республіки В'єтнам, відзначила: «Радянська література для дітей і юнацтва широко видається у нашій країні»¹. Президент Всесвітньої федерації жінок Ф. Браун у виступі на засіданні Клубу ділових зустрічей підкреслила важливу роль художньої літератури в тому, «щоб навчити дітей любити мир, любити людей».

Радянська дитяча література чудово справляється з завданням виховання підростаючого покоління у дусі найкращих ідеалів людства. Студент — майбутній наставник дітей — повинен повсякденно дружити з дитячою книгою. На це націлює постановва ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

¹ Литературная газета, 1979, 12 сент.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Методологічні праці

Ленін В. І. Партийна організація і партійна література.— Повне зібрання творів, т. 10.

Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібрання творів, т. 20.

Ленін В. І. Завдання спілок молоді. Промова на III Всеросійському з'їзді РКСМ.— Повне зібрання творів, т. 41.

Ленін В. І. Про пролетарську культуру.— Повне зібрання творів, т. 31.

Брежнев Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., Політвидав України, 1974.

Програма КПРС, ч. II, розділ V, пункти 1 і 4. К., Політвидав України, 1971.

Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976.

Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси. Постанова ЦК ВКП(б) від 23 липня 1928 р.— В кн.: КПРС про комсомол і молодь. Збірник резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917—1956. К., Молодь, с. 189—191.

Про видавництво «Молодая гвардия». Постанова ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1931 р. Там же, с. 252—379.

Про видавництво дитячої літератури. Постанова ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1933 р. Там же, с. 378—379.

У ЦК КПРС і Раді Міністрів СРСР. «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури».— Літературна Україна, 1969, 11 квітня.

Про літературно-художню критику. Постанова ЦК КПРС від 21 січня 1972 р.— Комуніст, 1972, № 2.

Загальні праці. Збірники. Підручники

В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов о детской литературе. М., Детгиз, 1954.

М. Горький о детской литературе. М., Детгиз, 1958.

Н. К. Крупская о детской литературе и детском чтении. М., Детгиз, 1954.

Макаренко А. С. Стиль дитячої літератури. Виховне значення дитячої літератури.— Твори в 7-ми томах, т. 7. К., Радянська школа, 1955.

Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Розділи «Кімната казки», Продовження казки — наш «Острів чудес», Книжка в духовному житті дитини. Вибрані твори в п'яти томах. Том 3. К., Радянська школа, 1977.

Білецький Д., Гурвич Ф., Проценко І., Савенко В., Сафорова А., Ступак Ю. Дитяча література. К., Радянська школа, 1967.

Білецький Д., Ступак Ю. Українська дитяча література. К., Радянська школа, 1963.

Українська дитяча література. Хрестоматія критичних матеріалів. Упорядкували Ф. Гурвич і В. Савенко. К., Вища школа, 1969.

Лупанова И. Полвека. Советская детская литература 1917—1967, Очерки, М., 1969.

Українська дитяча література. Хрестоматія/Упор. Вовк П. В., Савенко В. С. К., Вища школа, 1976.

Український дитячий фольклор. Вид-во АН УРСР, 1962.

Дожовтнева дитяча література

Українські письменники. Дожовтневий період. Біо-бібліографічний словник. У 5-ти томах, т. 2, 3. К., Держлітвидав, 1963.

Чавдаров С. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., Радянська школа, 1953.

Салтиков-Шедрін М. Казки Марка Вовчка.— В кн.: Марко Вовчок в критиці. К., Держлітвидав, 1955.

Тараненко М. Марко Вовчок. К., Держлітвидав, 1958.

Іваненко О. Марко Вовчок.— В кн.: Марко Вовчок. Қозачка. К., Веселка, 1965.

Гур'єв Б. Леонід Глібов. К., Дніпро, 1965.

Закревська Я. Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз). К., Наукова думка, 1966.

Маляренко Л. Іван Франко в журналі «Дзвінок» (1890—1914).— Радянське літературознавство, 1966, № 11.

Маляренко Л. Проблеми виховання в творчості І. Франка.— Дніпро, 1966, № 9.

Островська В. Павло Грабовський і дитяча література. Бібліотекознавство і бібліографія, Вип. 3, 1966.

Грицюта М. Михайло Коцюбинський. К., Держлітвидав, 1961.

Костенко А. Співачка досвітніх вогнів. К., Веселка, 1971.

Костюченко В. Степан Васильченко. К., Дніпро, 1965.

Радянська дитяча література

Історія української літератури у 8-ми томах, т. 6—8. К., Наукова думка, 1970—1971.

Література для дітей і юнацтва. Розділи в «Історії української літератури», т. 2. К., Вид-во АН УРСР, 1957.

Письменники Радянської України. Бібліографічний довідник. / Упор. О. Килимник, О. Петровський. К., Радянський письменник, 1976.

Советские детские писатели. Био-библиографический словарь. М., Детгиз, 1961.

Весняні обрії. Збірник статей з питань дитячої літератури. К., Дніпро, 1968.

Весняні обрії. Літературно-критичний альманах. К., Веселка, 1969, 1971, 1972.

Час, діти, література. Збірник. К., Веселка, 1969.

Література. Діти. Час. Збірник літературно-критичних статей про дитячу літературу. К., Веселка, 1978.

Детская литература. Сборник статей. М., Детская литература, 1977, с. 5—35.

Веселка. Антологія української радянської художньої літератури для дітей. В 2-х томах. К., Дитвидав, 1960.

Веселка. Антологія української художньої літератури для дітей. В 3-х томах. К., Веселка, 1967—1969.

Криничка. Збірник творів для позакласного читання в 3 класі. Упорядник О. М. Єфімов. К., Радянська школа, 1977.

Барвінок. Збірка віршів, оповідань та казок, надрукованих у журналі «Барвінок». К., Веселка, 1977.

Пасічник М., Фролова О. Андрій Головка. Творчий шлях. К., Дніпро, 1967.

Свідер П. Олександр Копиленко. К., Держлітвидав, 1962.

Бичко А. Наталя Забіла. К., Дитвидав, 1963.

Заєць І. Іван Багмут. Літературно-критичний нарис. К., Веселка, 1964.

Шкаровська І. Оксана Іваненко. К., Веселка, 1969.

Заєць І. Олесь Донченко. К., Молодь, 1956.

Малик В. Олесь Донченко. К., Веселка, 1971.

Сиротюк М. Микола Трублаїні. К., Молодь, 1956.

Масенко Т. Весна Миколи Трублаїні. К., Радянський письменник, 1960.

Сердюк П. Платон Воронько. К., Радянський письменник, 1963.

Стогнут О. Юрій Збанацький. К., Дніпро, 1968.

Чайковський Б. Валентин Бичко. Літературний портрет. К., Веселка, 1970.

Показчик імен

А

Агабальянц С.—184
Алексеев С. П.—8, 26
Алексін А. Г.—8, 14, 16, 149
Александрова З. М.—162, 250, 299
Алігер М. Й.—203
Амлінський В. І.—7
Ананд М. Р.—7
Андерсен Г.-К.—59, 72, 100, 269, 272
Андреев А. А.—159
Арсеньев В. К.—18
Артозеев Т.—183
Асеев М. М.—150

Б

Багмут І. А.—14, 27, 168, 171, 250—
252, 254—259
Багров О.—187
Бажан М. П.—166
Бажов П. П.—272
Байрон Дж.—4, 153
Бандурак В. Ю.—183
Бані А.—320
Барвінок Ганна—57
Барвінський О.—58, 135, 136
Барто А. Л.—8, 14, 26, 148, 149, 158,
159, 250
Баруздин С. О.—8, 16, 27, 149
Батіста Ф.—314
Бедзик Д. І.—152, 162, 163, 176
Бедзик Ю. Д.—185
Бейшеналіев Ш.—148, 149
Беляев О. Р.—18
Березовський І. П.—31
Бережний В. П.—185, 186
Бедний Д.—150, 186
Белінський В. Г.—20—22, 49, 53, 61,
96, 269
Бичко В. В.—14, 27, 160, 162, 165,
168, 169, 174, 243, 250, 251, 282—
292, 300
Біанкі В. В.—148, 228, 229, 260, 272
Білецький Д. М.—27
Білецький О. І.—27, 63, 80
Білкун М. В.—5
Білоус Д. Г.—94, 165, 176, 177
Біндер Л.—149
Біруте Ж.—149
Бічуя Н. Л.—176, 180
Благініна О. О.—250
Блажкевич І. О.—34
Близнаць В. С.—8, 176, 180—182
Богуславка М.—63

Боженко В. Н.—183
Боженко А. І.—188
Бойко Г. П.—14, 42, 43, 168, 169, 176,
177
Бойко Л. С.—27, 174
Бонч-Бруевич В. Д.—31
Борзенко С. О.—164
Босев А.—312
Ботев Х.—206
Бравовільеланте К.—149
Брагін М.—166
Брандіс Є. П.—26, 270
Брежнев Л. І.—3, 6, 13—15, 148
Брем А.—72
Бродський О. І.—42
Броунінг Є.—114
Брюгген В. О.—252
Брюховецький В. С.—27, 175
Будріс Р.—183
Буженко Т.—27
Буссенар Л.—275
Бутурлін В. В.—205

В

Вангелі С. С.—149
Вагнер М. П.—71, 133
Варламова І. Г.—16
Василевська В. Л.—165
Васильєвська Л. О. (див. Дніпрова
Чайка)—59
Васильєв Б. Л.—8
Васильківський О. Т.—176, 183
Васильченко С. В.—53, 55, 70, 145,
146, 150—153, 189, 190, 192—199,
217
Васнецов Ю.—149
Верн Ж.—18, 72
Вершигора П. П.—164
Виноградов Г. С.—32
Вілінська М. О. (див. Вовчок Марко)
Вінграновський М. С.—176
Владимов М.—188
Владко В. М.—18, 158, 162, 165
Вовчок Марко—18, 22, 53, 55, 58,
60, 70—72, 74, 75, 77—85, 145, 270
Водовозов В. І.—123
Войнов В. І.—152
Воронов В. І.—26
Воронько П. М.—14, 27, 36, 133, 167—
169, 173, 174, 176, 188, 292—299
Воскресенко С. І.—94
Воскресенська З. І.—16
Врублевська В. В.—183

Г

Гагарін Ю. О.— 3
 Гаврилюк О. Я.— 164
 Гадзяцький О.— 184
 Гайдар А. П.— 6, 8, 14, 16, 18, 19, 148,
 151, 160, 163, 164, 182, 187, 277
 Галан Я. О.— 165
 Гастелло М. Ф.— 242
 Гауф В.— 59, 100
 Гейне Г.— 4, 153
 Гелье П.— 133
 Герасименко К. М.— 164, 185
 Герасименко Ю. Г.— 184
 Герверг Г.— 114
 Герцен О. І.— 61, 73
 Гете Й.-В.— 102, 211
 Глазовий П. П.— 317
 Глібов Л. І.— 42, 53, 55, 60, 85—94,
 116, 125, 133, 145
 Глуздов В. П.— 70
 Гоголь М. В.— 20, 22, 76, 82, 206
 Годованець М. П.— 94
 Головко А. В.— 6, 14, 151—154, 171,
 212, 214—217, 219—221, 302
 Головко Д.— 186
 Голубов С. М.— 166
 Гомер — 4
 Гончар О. Т.— 14, 16, 169—171, 173,
 180
 Горбовський О.— 184
 Горгадзе І.— 26
 Гордієнко К. О.— 165
 Горлач Л. Н.— 27
 Горський С.— 57
 Горький О. М.— 3, 16, 18, 23, 24, 31,
 37, 38, 44, 47, 59, 122, 123, 128,
 141, 148, 152, 153, 156, 157, 183,
 207, 265, 269, 317
 Гофман Е. Т. А.— 258
 Грабовська А. М.— 113
 Грабовський П. А.— 24, 53, 55, 58, 60,
 111—118, 121, 122, 132, 139, 145,
 158, 159
 Гребінка Є. П.— 52, 115
 Грек М.— 271
 Гречко Г. М.— 184
 Григоренко Грицько — 59
 Григор'єв В.— 317
 Григор'єв С.— 166
 Гримайло Я. В.— 159
 Грім В.— 4, 59, 100, 272
 Грім Я.— 4, 59, 100, 272
 Грінвуд Д.— 72
 Грінчак В. Я.— 176, 188
 Грінченко Б. Д.— 58—60, 94
 Грозний Іван — 271
 Грудська А.— 155
 Гуд Т.— 114
 Гулак-Артемівський П. П.— 52

Гуревич Е.— 26
 Гурвич Ф. Х.— 27
 Гуцало Є. П.— 16, 176, 183
 Гюго В.— 72, 153

Д

Давидов А.— 184
 Далекій М. О.— 185
 Данте — 4
 Дарвін Ч.— 72
 Дашків М. О.— 168, 184—186
 Демченко Г. О.— 42
 Деркач Б. А.— 199
 Десняк О. Г.— 160, 161, 164
 Дефо Д.— 18, 20, 59, 153
 Джалілі М.— 164
 Джангазієв М.— 148
 Дідицький Б.— 58
 Діккенс Ч.— 153
 Дніпрова Чайка — 59, 60
 Добролюбов М. О.— 22, 53, 55, 61,
 71, 74, 96, 114
 Довжик В.— 42
 Долومان Є. М.— 183
 Дольд-Михайлик Ю. П.— 185
 Долинюк Є. О.— 251
 Донченко О. В.— 19, 27, 150, 152—154,
 159—163, 165, 166, 170, 171, 231—
 234, 237, 238, 277
 Дончик В. Г.— 27
 Достоевський Ф. М.— 133
 Драгоманов М. П.— 136
 Дрофань А. П.— 176, 187
 Дубов М. І.— 9, 14, 16, 187
 Думбадзе Н. В.— 8
 Духович О. П.— 54
 Дяченко К.— 94

Е

Енгельс Ф.— 4, 30, 31, 95, 111, 122
 Еркай Н.— 148
 Еркман-Шатріан Е.— 72

Є

Єлисеєв Г.— 72
 Єршов П. П.— 20, 59, 211
 Єфімов О. М.— 27, 180

Ж

Жадовська Ю.— 114
 Житков Б. С.— 148, 309
 Жуковський В. А.— 59, 100, 206, 211
 Жупанін С.— 178

З

Забашта Л. В.— 34
 Забіла В. М.— 239
 Забіла Н. Л.— 8, 14, 19, 27, 36, 46,
 94, 150, 154, 158—160, 162, 163,

167—169, 174, 176, 188, 237, 239—
250, 300
Загребельний П. А.— 14, 173, 181
Заць І. Я.— 27
Зайцев І.— 164
Замчалов І. О.— 164
Затонський В. П.— 158
Збанацький Ю. О.— 8, 14, 16, 19, 27,
164, 168—171, 174—176, 180, 183,
236, 301, 303—311
Зієдоніс І. Я.— 149
Золя Е.— 153
Зубарева Є. Є.— 26

І

Іваненко О. Д.— 8, 14, 16, 19, 27, 70,
154, 158, 160, 162, 165—167, 170,
176, 228, 236, 260—272, 277
Іванович В. І.— 94
Івантер Б. А.— 159, 164
Інбер В. М.— 150
Ісханова Л.— 148

Й

Йогансен М. Г.— 158
Йосифович Д.— 58
Йосселіані О. Ш.— 164

К

Кава В. І.— 8, 14, 176, 180, 182, 183
Каверін В. О.— 16, 163
Калінін М. І.— 9
Кальницький Я. І.— 274
Кандиба О. І. (див. Олень О.)
Канівець В. В.— 174, 183
Канюков О. Ф.— 148
Капутіян С. Б.— 206
Карасьова В. Є.— 176, 183
Караткевич У.— 183
Караффа-Корбут С. П.— 18, 144
Кармалюк У. Я.— 78, 79
Кассіле Л. А.— 14, 163, 165, 169
Кастро Ф.— 314
Катаєв В. П.— 169
Качура Я. Д.— 164
Кашин В. Л.— 185
Квітқа К. В.— 136
Квітқа-Основ'яненко Г. Ф.— 52
Квітко Л. М.— 162, 206
Кілімник О. В.— 27
Кириєнко К.— 200
Кириленко В.— 42
Кирилюк Г. В.— 188, 189
Кірій І. І.— 188
Кисельов В. Л.— 16, 183
Кисельов О. І.— 113
Кияшко Г. Г.— 180
Кіквідзе В. С.— 183

Кіплінг Р.— 275
Кнебель — 11
Князев В. В.— 152
Кобець В. Д.— 184
Кобилецький Ю. С.— 292
Кобилянська О. Ю.— 136
Ковалів С. М.— 57
Ковпак С. А.— 188, 293, 298
Ковтун І.— 160
Козаченко В. П.— 14, 169, 175
Козачковський А. О.— 64
Коломієць Т. О.— 178
Кольцов О. В.— 22, 114
Комар Б. П.— 168, 176, 180, 181, 183
Коменський Я. А.— 20
Компанець М.— 18
Компанієць Л. О.— 176, 177
Кон Л. Ф.— 156
Кониський О. Я.— 57, 58
Копиленко О. І.— 19, 27, 154, 158, 160,
161, 163, 165, 171, 221—230, 233,
236
Корінець Ю. Й.— 8
Корнійчук О. Є.— 163, 167, 277, 311
Короленко В. Г.— 18, 120, 131, 272
Корольова М. В.— 7
Корчак Я.— 268
Косач Л. П. (див. Українка Леся)
Косач П. А.— 134
Косматенко А. Д.— 94
Космодем'янська З. А.— 7, 242
Космодем'янська Л. Т.— 169, 203
Костецький А. Г.— 27, 175, 178
Костомаров М. І.— 269
Костиря І. С.— 186
Костнаєв О.— 194, 195
Костюченко В. А.— 14, 27, 199
Котик В. О.— 7, 18, 168
Котляревський І. П.— 52, 115, 125
Котов Б. О.— 164
Коцюбинська І. М.— 125
Коцюбинська О. М.— 125
Коцюбинський М. М.— 18, 22, 24, 53,
55, 58, 60, 104, 120, 122—126, 128—
133, 135, 136, 145, 192, 298
Коцюбинський Ю. М.— 125, 183
Кочевський В. В.— 168, 176, 179
Кочерга І. А.— 162, 163
Кошовий О. В.— 7
Кравець О. Й.— 184
Кравченко Є. С.— 188
Крапивін В. П.— 6
Крига Ю. І.— 18, 127
Крижанівський Б. М.— 184
Крижанівський С. А.— 146
Крилов І. А.— 59, 60, 86—88, 153,
206
Кропив'янський М. Г.— 183
Кругляк Ю. М.— 42
Крупська Н. К.— 4, 9, 24, 25, 159

Крутікова Н. Є.— 82
Куліш П. О.— 84, 269
Кульчицька О. Л.— 18, 104
Куніков Ц.— 164
Купала Янка— 206
Купер Ф.— 4, 18
Курзенков С.— 164
Курилов С. М.— 148

Л

Ладижесь В. І.— 176—178
Лафонтен Ж. де— 60
Ле Іван— 212
Левітан І. І.— 209
Левченко І. Н.— 164
Ледков В. М.— 148
Ленін В. І.— 4, 9, 10, 18, 23, 30, 31,
44, 111, 123, 135, 146, 149, 150,
153, 156, 174, 178, 183, 204—208,
217, 222, 227, 240, 241, 243, 283,
284, 286
Лермонтов М. Ю.— 3, 22, 60, 116
Ліпа І.— 58
Лисенко М. В.— 46, 68, 135, 206
Лібкнехт К.— 150
Лікстанов Й. І.— 6
Лиханов А. А.— 16
Ловецький П. Ф.— 184
Логвиненко І. М.— 183
Лондон Дж.— 273
Лорка Ф. Г.— 312
Лубенський П. О.— 168
Лук'янов О. М.— 8
Луначарський А. В.— 156
Лупанова І. П.— 26
Лучук В. І.— 178
Люксембург Р.— 150
Лютько Г.— 178

М

Мавріна Т. А.— 149
Мазуркевич О. Р.— 63
Май В.— 152
Майков А. М.— 114, 116
Макаренко А. С.— 24, 25, 153, 159, 260
Максимович О. М.— 112
Максимович М. О.— 112
Малець В. М.— 176, 183, 188
Малик В. К.— 27, 176, 187
Малишко А. С.— 166, 315
Мало Г.— 72
Маляренко Л. Л.— 27, 28
Мамін-Сібіряк Д. Н.— 120, 131, 260,
265, 272
Манжура І. І.— 55, 94
Маркович О. В.— 78
Маркс Ж.— 4

Маркс К.— 4, 30, 31, 95, 111, 122
Маршак С. Я.— 13, 46, 54, 148, 152,
155, 158, 159, 162, 165, 206, 211,
250, 299, 312, 315
Массе Ж.— 72
Матросов О. М.— 242
Маяковський В. В.— 148, 152, 207, 212,
315

Мельников М.— 124
Микитенко І. К.— 151, 153, 160
Минко В. П.— 152
Мирний Панас— 56, 120, 125, 129
Михайлов М.— 183
Михалков С. В.— 8, 13, 14, 19, 26, 28,
66, 148, 149, 162, 165, 171, 173,
174, 250, 268, 312
Міклухо-Маклай М. М.— 18
Міцкевич А.— 133, 269
Міщенко Д. О.— 183
Мокрієв Ю. О.— 162
Мончинський О.— 123
Морозов А.— 184
Морозов П. Т.— 6, 7, 18
Мотшов І. П.— 26, 28, 29, 148, 174,
312
Мстиславєць П.— 271
Муратов І. Л.— 272
Мурзалієв К. Г.— 148
Мусагов О.— 169
Мустафаєв Ф.— 183

Н

Нагнибіда М. Л.— 168
Наєнко М. К.— 27, 28, 175
Назір Х.— 8
Наумов М. І.— 164
Неділько В. Я.— 27, 28, 175
Некрасов М. О.— 22, 53, 55, 72, 78,
114, 115, 128, 139, 198, 209, 250
Нестайко В. З.— 16, 176, 180, 181, 188
Нехода І. І.— 162, 163, 169
Нечуй-Левицький І. С.— 55, 60, 125
Нікітін І. С.— 114
Ніколаєв А. Г.— 3
Нікольська Л.— 168
Новожилова З. Г.— 15
Носов М. М.— 14

О

Огарьов М. П.— 22
Одоевський В. Ф.— 211
Ожежко Е.— 133, 153
Олексій— 63
Ольс О.— 59
Олійник Б. І.— 176, 178
Османіс Я.— 26
Островський М. О.— 3, 14
Островський— 271

П

Павленко П. А.— 164
 Павлик М. І.— 134
 Павличко Д. В.— 176, 179
 Панасенко С. В. (див. Васильчен-
 ко С. В.)
 Панкін Б.— 26
 Панова В. Ф.— 309
 Пантелеєв Л.— 153
 Панч П. Й.— 14, 154, 158, 160, 161,
 163, 165, 171, 212
 Паньківський К.— 114
 Пархоменко О. І.— 176, 180, 183
 Пасичинський І.— 58
 Паславський Є.— 58
 Пахомова З. П.— 26
 Первомайський Л. С.— 162
 Перро Ш.— 99
 Пилипенко С. В.— 94
 Пирогов М. І.— 85, 123, 124
 Писарев Д. І.— 72
 Письменна Л. М.— 168, 176, 186
 Пільгук І. І.— 84
 Плещеев О. М.— 114, 116
 Познанська М. А.— 14, 168, 169, 176,
 177
 Полевой Б. М.— 7, 167
 Помяловський М. Г.— 115
 Попов М. М.— 270
 Попов — 158
 Попов В. Ф.— 164
 Попович П. Р.— 3
 Пригара М. А.— 14, 160, 162, 165, 176,
 188
 Прилежаєва М. П.— 16
 Примаков В. М.— 183
 Примаченко М. О.— 18
 Пришвін М. М.— 148, 159, 228, 229,
 263, 272
 Проценко І. М.— 27
 Путилова Є. О.— 153, 155
 Пушкін О. С.— 3, 22, 59, 60, 91, 100,
 111, 114, 116, 118, 206, 209, 211,
 250, 269
 Пчілка Олена — 59, 91, 134
 П'ятка Стефан (див. Ковалів С. М.)

Р

Разова В. Д.— 17, 26
 Разумневич В. Л.— 26, 149
 Райніс Я.— 178
 Рауд Е.— 8, 16, 149
 Рибак Н. С.— 161
 Рибаків Л. Н.— 6
 Рильський М. Т.— 5, 65, 85, 126, 146,
 160, 163, 166, 168, 169, 207—212,
 229, 235
 Римський-Корсаков М. А.— 206
 Ритхеу Ю.— 148

Рід Т.-М.— 18, 275
 Родников В. П.— 23
 Романівська М. М.— 162
 Романчук Ю.— 136
 Росін В. Ю.— 317
 Росоховатський І. М.— 185
 Рубінштейн Л. В.— 166
 Руданський С. В.— 38, 55, 60, 115
 Руденко М. Д.— 185

С

Савенко В. С.— 27
 Саконська Н.— 155
 Салтиков-Шедрін М. Є.— 53, 59, 70,
 72, 77, 78
 Самбук Р. Ф.— 185
 Сангі В. М.— 148
 Сафонова А. М.— 27
 Сваровський Г.— 7
 Свидницький А. П.— 115
 Свідер П.— 27
 Свіфт Дж.— 20, 59
 Семанюк І. О. (див. Черемшина
 Марко)
 Семенов Ю. С.— 8
 Сенатович О.— 178, 188
 Сенгалевич М. Я.— 129
 Сенкевич Г.— 153
 Серафимович О. С.— 212
 Сервантес М.— 4, 59, 98
 Сетін Ф. І.— 26
 Северов П. Ф.— 184
 Сигида Н. К.— 112, 113
 Симонов К. М.— 167
 Сингаївський М. Ф.— 27, 176, 178
 Сиротюк М. Й.— 27
 Ситін І. Д.— 11
 Сідак В.— 188
 Сковорода Г. С.— 52
 Скомаровський В. П.— 70, 178
 Скотт В.— 4, 18, 83, 153
 Слабошпівський М. Ф.— 27, 175
 Слуцкіс М. Г.— 20
 Смаль В. З.— 107
 Смирнова В. В.— 26
 Смілянський Л. І.— 169, 170
 Смолич Ю. К.— 154, 161, 162, 212, 221
 Снігур С.— 188
 Собко В. М.— 162, 168
 Соколянський І. П.— 158
 Сосекі Н.— 258
 Сосюра В. М.— 150, 154, 160, 165, 212,
 221
 Спілка І.— 57
 Сталь П.-Ж.— 72
 Старицький М. П.— 135
 Старцев І. І.— 28
 Сталь А. О.— 185
 Стельмах М. П.— 14, 20, 34, 146, 169,
 176, 179

Стельмах Я. М.— 187
Стендаль Ф.— 153
Стефанік В. С.— 56, 166
Стеценко К. Г.— 68
Столбін О. П.— 184, 187
Стоу Бічер — 20
Стоюнін В. Я.— 123, 124
Стрепет В.— 184
Струтинський В. Г.— 42
Ступак Ю. П.— 27
Суриков І. З.— 114
Сурков О. О.— 173
Суходольський В. О.— 188
Сухомлинський В. О.— 19, 24, 26, 174

Т

Талалаєвський М. А.— 188
Тангрикулієв К.— 26
Твен М.— 59, 153
Терешенко М. І.— 150
Терновський О. В.— 18, 26
Тесленко А. Ю.— 53, 56, 120, 146
Титов В. А.— 3
Титов Г. С.— 3
Тичина П. Г.— 20, 123, 126, 150, 152,
160, 163, 165, 166, 168, 199—207,
212
Тихонов М. С.— 150, 272
Ткач Д. В.— 176, 188
Ткаченко В. Д.— 177
Толстой Л. М.— 18, 19, 22, 24, 31, 55,
57, 59, 126, 153, 198, 265, 272
Толстой О. М.— 159
Трублаїні М. П. (Трублаєвський
М. П.) — 6, 18, 27, 158, 160—165,
233, 251, 272—282
Тудор С.— 164
Гуманський В. І.— 118
Гуманян О.— 206
Гурчинська А. Ф.— 163
Тютчев Ф. І.— 209
Тютюнник Г. М.— 176, 183, 188

У

Убийвовк О. К.— 168
Уелс Г.— 18
Українка Леся — 14, 22, 24, 53, 55,
60, 100, 115, 133—142, 144, 145,
260, 298
Ульянов В. І. (див. Ленін В. І.)
Усач Г. Д.— 187—189
Утевська П. В.— 176, 184
Уткін В. С.— 184
Ушинський К. Д.— 24, 31, 39, 41, 43,
55, 63, 123, 124, 126, 250

Ф

Фадеев О. О.— 20, 156, 169, 212
Федоров І.— 270

Федькович Ю.— 54, 60
Фомін Є. П.— 163
Фраерман Р. І.— 16
Франко І. Я.— 18, 22—24, 31, 44, 46,
53, 55, 58, 60, 65, 68, 75, 76, 95—
112, 114, 115, 117, 121, 125, 133,
134, 145, 146, 192
Фрейліграт Ф.— 114, 122
Фурманов Д. І.— 14, 212

Х

Химик В.— 43
Хікмет Н.— 203, 312
Хмельницький Б.— 83, 205
Ходкевич Я. К.— 271
Храпач Г.— 43

Ц

Цуцкерідзе Л.— 149
Цюпа І. А.— 183

Ч

Чайковський Б.— 27
Чайковський П. І.— 68
Чалий Б. Й.— 7, 8, 14, 27, 94, 149, 168,
175, 176, 188, 189, 311—315, 317,
318, 320, 321
Чапаєв В. І.— 18
Чапигін О.— 152
Чапичев Я. І.— 164
Чебалін П. Л.— 184
Чеповецький Ю. П.— 187, 189
Черемшина Марко — 57, 146
Череповецький Ю. П.— 187, 189
Чернишевський М. Г.— 3, 21, 22, 53,
55, 61, 71, 95, 96, 114, 122, 198
Чехов А. П.— 18, 20, 131, 153
Чехов Н. В.— 23
Чубинський П. П.— 77
Чуковський К. І.— 14, 18, 38, 46, 50,
91, 148, 152, 158, 159, 162, 211, 250,
261

Ш

Шагінян М. С.— 206
Шаміссо А.— 114, 119
Шашкевич М. С.— 54, 115
Швець В.— 168
Шевченко Т. Г.— 22, 31, 52, 53, 56, 58,
60—71, 75, 84, 106, 111, 114, 115,
117—119, 125, 144—146, 178, 191,
195, 198, 239, 269, 270
Шекспір В.— 4
Шеллі П.-Б.— 4
Шермухамедов П.— 26
Шесталов Ю.— 148
Шишков В. Я.— 152
Шиян А. І.— 163, 168, 188

Шіллер Ф.— 4, 153
Шкаровська І. І.— 8, 27, 168, 176, 183,
187

Шлапак Д. Я.— 27
Шолохов М. О.— 20
Шпак М. І.— 164
Шуберт Ф.— 127
Шурупов М.— 188
Шуть М. С.— 164
Шухевич — 136

Щ

Щербицький В. В.— 14, 175
Щорс М. О.— 18

Щоголев Я. І.— 58

Я

Яковлев Ю. Я.— 8
Январьов Е. І.— 188
Яновська Є.— 156, 158
Яновський Ю. І.— 154, 165, 166, 170,
212
Ярмиш Ю. Ф.— 14, 27, 174—176, 186,
187, 317
Ярошинська Є. І.— 59
Ячейкін Ю. Д.— 176

З М І С Т

Вступ	3
Народнопоетична творчість для дітей	29
Пісні	33
Малі фольклорні жанри	38
Народні казки	43

УКРАЇНСЬКА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

Виникнення і розвиток дитячої літератури на Україні	52
Т. Г. Шевченко	61
Марко Вовчок	70
Л. І. Глібов	85
І. Я. Франко	95
П. А. Грабовський	111
М. М. Коцюбинський	122
Леся Українка	133

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

Основні етапи її розвитку і досягнення	148
С. В. Васильченко	189
П. Г. Тичина	199
М. Т. Рильський	207
А. В. Головка	212
О. І. Копиленко	221
О. В. Донченко	231
Н. Л. Забіла	239
І. А. Багмут	250
О. Д. Іваненко	260
М. П. Трублаїні	272
В. В. Бичко	282
П. М. Воронько	292
Ю. О. Збанацький	300
Б. Й. Чалий	311
Список літератури	324
Показник імен	327

*Любовь Николаевна Киличенко,
Петр Акимович Лещенко,
Игорь Митрофанович Проценко*

УКРАИНСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

*Допущено Министерством просвещения УССР
в качестве учебного пособия
для студентов педагогических институтов
специальности
«Педагогика и методика начального обучения»*

(На украинском языке)

Киев,
Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *О. В. Костенко*
Оформлення *П. Т. Вишняка*
Художній редактор *В. І. Юрчишин*
Технічний редактор *І. І. Каткова*
Коректор *А. П. Коломієць*

Информ. бланк № 3732

Здано до набору 31.05.79. Підп. до друку 15.10.79. БФ 09230.
Формат 60×90^{1/16}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
21 друк. арк. 22,31 обл.-вид. арк. Тираж 13000 прим. Вид. № 3953.
Зам. № 9-277. Ціна 1 крб.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»,
252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

